T.C.
Marmara Üniversitesi
Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

82261

Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkileri: Mukayeseli Statik Bir Analiz

82261

(Doktora Tezi)
Veli SIRIM

Danışman:
Prof. Dr. Nazım Ekren

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İstanbul-1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Kısaltmalar V

Tablolar, Grafikler, Haritalar ve Şekiller Listesi VII

Giriş 1

1. BÖLÜM

İSLAM ÜLKELERİ VE DIŞ POLİTİKAMIZDAKİ YERİ 8

A. İslam Ülkeleri: Kavramsal Çerçeve ve Genel Ekonomik Panorama 8

a) Tanımlar ve coğrafi dağılım 8

b) Genel ekonomik panorama 11

B Türkiye'nin İslam Ülkelerine Yönelik Dış Politikası ve Buna Etki Eden Faktörler 15

a) Pasif dış politika (1923-1965) ve buna etki eden faktörler 16

aa Tarih faktörü 17

ab Batı faktörü. 20

ac. Sovyetler Birliği faktörü 34

ad. Filistin sorunu 38

b) Aktif dış politika (1965 ve sonrası) 40

ba. Kıbrıs problemi 43

bb. Türkiye'deki iç siyasi gelişmeler 49

bc. Petrol krizi. 56

bd. Su meselesi 59

be. Körfez krizi 85

bf. SSCB'nin dağılması 89

2. BÖLÜM

TÜRKİYE-İSLAM ÜLKELERİ TİCARİ İLİŞKİLERİ 97

A. Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerinin Hukuksal Altyapısı 97

a) Afganistan 97

b) Arnavutluk 98

c) Azerbaycan 99

ç) Bahreyn 100

d) Bangladeş 101

e) Birleşik Arap Emirlikleri 102

f) Bosna ve Hersek 102

g) Cezayir 103

h) Endonezya 105

ı) Fas 106

i) Irak 107
j) İran 109
k) Katar 112
l) Kazakistan 112
m) Kırgızistan 113
n) Kuveyt 114
o) Libya 115
ö) Lübnan 118
p) Malezya 118
r) Mısır 119
s) Nijerya 120
ş) Özbekistan 121
t) Pakistan 122
u) Sudan 123
ü) Suriye 123
v) Suudi Arabistan 124
y) Tacikistan 125
z) Tunus 125
ax) Türkmenistan 126
bx) Ürdün 128
cx) Yemen 129
B. Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerinin Gelişim Süreci 130
a) Genel bir bakış 131
b) Bölgeler ve ülkeler itibarıyle ticari ilişkiler 152
ba. Ortadoğu ülkeleri 152
bb. Kuzey Afrika ülkeleri 211
bc. Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleri 241
bd. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri 256
be. Diğer İslam ülkeleri 264
C. Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerini Etkileyen Faktörler 272
a) Altyapı yatırımları 272
b) Kurumsal faktörler 274
c) Yapısal faktörler 281
d) Kültürel faktörler 287
e) Siyasal faktörler 290
3. BÖLÜM
TÜRKİYE-İSLAM ÜLKELERİ TİCARİ İLİŞKİLERİNİ GELİŞTİRME GİRİŞİMLERİ: ORGANİZASYONLAR,YATIRIMLAR VE FAALİYETLER 295
A. Organizasyonlar ve Faaliyetleri 295

a) Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EKİT-ECO) 297
aa. Kuruluşun tarihçesi 298
ab. Kuruluşun yapısı ve faaliyet alanı 306
I. ECO'nun Organları 306
II. ECO'nun önemli kurumları ve projeleri 309
III. ECO'nun uluslararası ilişkileri 310
IV. ECO'nun faaliyet alanı 312
V. Anlaşmalar ve eylem planları 314
ac. Türkiye açısından ECO'nun konumu 316
b) İslam Konferansı Teşkilatı (İKT-OIC) 322
ba. Kuruluşun tarihçesi 322
bb. Türkiye-İKT münasebetleri 328
bc. Kuruluşun yapısı ve faaliyet alanı 341
c) D-8 (Developing-8) 347
ca. Kuruluşun tarihçesi ve Türkiye'nin rolü 348
cb. D-8'in önündeki engeller 354
cc. D-8'in yapısı ve işleyişi 356
B. İkili ve Çok Taraflı Ortak Yatırımlar 358
C. Finans Alanındaki Faaliyetler 368
a) İslam Kalkınma Bankası (IDB) 370
b) Arap-Türk Bankası 371
c) Birleşik Türk-Körfez Bankası A.Ş. / Körfezbank 372
d) Türkiye'de faaliyet gösteren İslam ülkeleri menşeli diğer bankalar 372
e) Türk Eximbank kredileri 373
f) Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve diğer İslam ülkelerinde faaliyet gösteren Türk bankaları 379
g) Türkiye'de faaliyet gösteren özel finans kurumları 381
ga. Faisal Finans Kurumu A.Ş. 382
gb. Al Baraka-Türk Özel Finans Kurumu A.Ş. 383
gc. Kuveyt-Türk Evkaf Finans Kurumu 383
D. Özel Sektör ve Faaliyetleri 384
a) İslam ülkelerine yönelik faaliyet gösteren Türk girişimciler 384
b) Müteahhitlik hizmetleri 393
c) İslam Ülkelerine işgücü ihracı 402
d) Türkiye'de faaliyet gösteren müslüman girişimciler 407
E. Turizm Alanındaki Faaliyetler 412
Sonuç 416
Ek-İslam Ülkelerinin Ekonomik Panoraması 426
Bibliyoğrafya 427

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
ABD: Amerika Birleşik Devletleri
ASEAN: Güney Doğu Asya Milletleri Topluluğu
ATSOB: Avrasya Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği
ATSZOB: Arap Ticaret, Sanayi ve Zıraat Odaları Birliği
BAE: Birleşik Arap Emirlikleri
BASB: Bölgelerararası Standardizasyon Birliği
Bkz. : Bakınız
BM: Birleşmiş Milletler
C. : Cilt
CENTO: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
D-8: Gelişen 8'ler
DEİK: Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi
DPT: Devlet Planlama Teşkilatı
DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü
ECO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FFK: Faysal Finans Kurumu
FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü
GAP: Güney Doğu Anadolu Projesi
GCC: Körfez İşbirliği Teşkilatı
HDTM: Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı
IRCICA: İslam Konferansı Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi
İD: İslam Dinarı
İGEME: İhracatı Geliştirme Merkezi
İKB: İslam Kalkınma Bankası
İKT: İslam Konferansı Teşkilatı
İSEDAK: İslam Ülkeleri Ekonomik ve Ticari Daimi Komitesi
İTO: İstanbul Ticaret Odası
İUM: İstatistik Umum Müdürlüğü
KEK: Karma Ekonomik Komisyon
KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KOSGEB: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
LNG: Likid Doğal Gaz
MKEK: Makina Kimya Endüstrisi Kurumu
NATO: Kuzey Atlantik Antlaşma Teşkilatı

OAPEC: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı
OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
OTK: Ortak Teknik Komite
RCD: Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği
s. : Sayfa
SDR: Uluslararası Özel Çekme Hakkı
SESRTCIC: İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi
SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPAO: Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı
TSE: Türk Standartları Enstitüsü
TÜSİAD: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
TİKA: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
UHK: Uluslararası Hukuk Komisyonu
vd. : Ve devamı
vs. : Ve saire

TABLOLAR

Tablo-1: İslam ülkelerinin sosyo-ekonomik görünümü, 1996 13
Tablo-2: Seçilmiş bazı İslam ülkeleriyle 1928-1946 yılları arasında gerçekleşen dış ticaretimiz 124
Tablo-3: Seçilmiş bazı İslam ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticareti (1947-1957) 136
Tablo-4: Bazı İslam Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1958-1966 138
Tablo-5; Bazı İslam Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1958-1966) 139
Tablo-6: Türkiye'nin 1973-1977 yılları arasında gerçekleştirdiği ham petrol ithalatı 143
Tablo-7: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1971-1976) 144
Tablo-8: İslam Dünyasıyla dış ticaretimiz (1981-1989) 148
Tablo-9: Türkiye-İslam Ülkeleri Dış ticareti (1992-1995) 151
Tablo-10; İran, Irak ve Suriye ile dış ticaretimiz (1923-1940) 153
Tablo-11: Bazı Ortadoğu Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1928-1940) 156
Tablo-12: Ortadoğu Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1941-1946) 157
Tablo-13: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1947-1954 160
Tablo-14: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1955-1962) 165
Tablo-15: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1963-1966) 174
Tablo-16: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1967-1970) 178
Tablo-17: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1971-1974) 181
Tablo-18: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1975-1977) 185
Tablo-19: Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiği dış ticareti (1978-1988) 188
Tablo-20: Ortadoğu Ülkeleri ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1978-1988) 197
Tablo-21: Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasında gerçekleşen dış ticaret (1989-1997) 207
Tablo-22: Türkiye ile bazı Ortadoğu ülkeleri arasında gerçekleşen dış ticaret (1985-1997) 210
Tablo-23: Türkiye ile Mısır arasında gerekleşen dış ticaret (1923-1965) 211
Tablo-24: Kuzey Afrika Ülkelerinden Libya, Cezayir, Tunus ve Fas'la

gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1950-1965)....215
Tablo-25: Kuzey Afrika ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1966-1973).....
....218
Tablo-26: Kuzey Afrika ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1974-1981).....
....223
Tablo-27: Kuzey Afrika ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1982-1989).....
....228
Tablo-28: Kuzey Afrika ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1990-1997).....
....235
Tablo-29: Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1960-1967)....241
Tablo-30: Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1968-1975)....243
Tablo-31: Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1976-1983)....246
Tablo-32: Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1984-1991)....248
Tablo-33: Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1992-1997)....253
Tablo-34: Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1992-1996)....260
Tablo-35: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1967-1974).....265
Tablo-36: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1975-1982).....266
Tablo-37: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1983-1990).....267
Tablo-38: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1991-1997).....269
Tablo-39: İslam Konferansı Teşkilatı Yardımcı Organları....344
Tablo-40: Türk Eximbank Ülke Kredi ve Garanti Proğramları....377
Tablo-41: Türk Müteahhitler Birliği (TMB) Üyeleri tarafından Türk Cumhuriyetlerinde alınan iş hacmi (1991-1996)....399
Tablo-42: Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türk müteahhitlik firmaları....399
Tablo-43: Yurt Dışında alınan müteahhitlik işlerinin türlerine göre dağılımı.....
....401
Tablo-44: 1967-1988 Yılları rasında İslam Ülkelerine Giden Türk İşçileri....404
Tablo-45: 1989-1997Yılları rasında İslam Ülkelerine Giden Türk İşçileri....407
Tablo-46: 01.01.1954-30.04.1997 tarihleri arasında Türkiye'de faaliyette bulunan İslam ülkeleri kaynaklı yabancı sermayeli kuruluşların ülkelere göre dağılımı
....409
Tablo-47: Yabancı sermaye izni verilen İslam ülkeleri ve sermaye tutarları (1996-

1998) 411

GRAFİK, ŞEKİL VE HARİTALAR

Grafik-1: Bazı İslam ülkeleriyle 1928-1946 yılları arasında gerçekleşen dış ticaretimiz 134
Grafik-2: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1947-1957) 137
Grafik-3: Bazı İslam Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz 140
Grafik-4: İthalat ve ihracatımızda İslam ülkelerinin yıllara göre payları (1981-1986) 146
Grafik-5: Türkiye İslam Ülkeleri Dış Ticareti (1992-1995, Milyon $) 152
Grafik-6: Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiği dış ticareti (1978-1988) 188
Grafik-7: Türk Müteahhitlerince alınan işlerin ülkelere göre dağılımı (1996 yılı itibarıyle) 397

Şekil-1: Türkiye'nin içinde yeraldığı bazı organizasyonlar 297
Şekil-2: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 321
Şekil-3: İslam Konferansı Teşkilat 346
Şekil-4: D-8 İşbirliği Teşkilatı 356

Harita-1: Barış Suyu Projesi 82
Harita-2: Fırat-Dicle Havzası 83

GİRİŞ

Uluslararası arenada ülkelerin siyasal, sosyal, kültürel ve askeri alanlarda ilişkilerini geliştirmelerinde ekonomik münasebetlerin ihmal edilemez bir yeri bulunmaktadır.[1] Bir diğer önemli nokta, bir ülkenin dış ekonomik ilişkilerinin yönlendirilmesinin, ülkenin ekonomik çıkarları doğrultusunda gerçekleştirilmesi gereğidir. Diğer yandan dış ekonomik ilişkiler, ülkenin iç politik, ekonomik ve sosyal yapısı ile bunların dışa yansıyan uygulaması birbirlerinden soyutlanamaz.[2] Bu özelliklerin yanısıra din, dil, tarih, kültür, coğrafî yapı, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri de dış ekonomik ilişkilerde hiç de azımsanmayacak etkiye sahiptirler.

Bu ve benzeri gerçeklerden hareketle Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerini incelerken, bunu iç ekonomik yapısından, ülke içinde uygulanan politikalardan, jeokültürel, jeoekonomik ve jeostratejik konumundan ayrı olarak düşünemeyiz.

Sahip olduğu özellikleri bakımından uluslararası siyaset bilimcileri, Türkiye'nin etkisi altına alabileceği üç önemli alandan bahsetmektedirler;

I. Yakın Kara Havzası: Balkanlar - Ortadoğu - Kafkaslar

II. Yakın Deniz Havzası: Karadeniz - Adriyatik - Doğu Akdeniz - Körfez - Hazar Denizi

III. Yakın Kıta Havzası: Avrupa - Kuzey Afrika - Güney Asya - Orta ve Doğu Asya[3]

Bu bölgelere dikkat edildiğinde, müslümanların çoğunlukta olduğu ve büyük kısmını İslam ülkelerinin oluşturduğu geniş bir coğrafya ile karşılaşılır. Aktarılan alanlardan çıkarılabilecek bir diğer önemli özellik Türkiye'nin, sahip olduğu tarihi, kültürel ve coğrafî özellikleri bakımından doğu ile batı arasında

---

[1] Nevzat Yalçıntaş, "**Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği**", Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün, Gelecekte I. Uluslararası Konferans Bildirileri, Ankara 1979, s. 157.

[2] Erol Manisalı, "**Türkiye Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları**", Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1979, s. 48.

[3] Ahmet Davudoğlu, "**21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Uluslararası Konumu**", 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Hedefleri, İstanbul 1994, s. 46.

köprü rolünü üstlenen bir ülke oluşudur. Gerçekten Türkiye bu yönleriyle hem Avrupa hem Asya, hem Balkanlar hem Kafkasya, hem Ortadoğu, hem de Akdeniz ülkesidir.[4] Dolayısıyla Türkiye, taktik manevra kabiliyeti yüksek bir coğrafyada bulunmaktadır.[5]

II. Dünya Savaşı ile başlayıp, 1990'daki gelişmelerin ardından, iki kutuplu dünyanın bir kutbunu temsil eden SSCB'nin dağılmasıyla soğuk savaş döneminin sona ermesi, Türkiye'yi pek de hazırlıklı olmadığı bir pozisyona getirmiştir. Soğuk savaş dönemi boyunca Batı eksenli bir dış politika takip eden Türkiye, bu gelişmelerin sonucunda gerek ekonomik, gerek siyasal, gerek tarihsel ve gerekse kültürel açılardan doğu ile batı arasında köprü olma rolünü üstlenme seçeneğiyle karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir zeminde Türkiye ya tarihin kendisine yüklediği bu önemli rolü reddederek, statükocu dış politika anlayışını sürdürecek, ya da Batıyla ilişkilerini sürdürmenin yanısıra alternatiflerin iyi değerlendirilmesi suretiyle, yukarıda da bahsettiğimiz etkisi altına alabileceği üç önemli alanda, kültürel, ekonomik ve siyasal bağların sağlamlaştırıldığı bir hinterland oluşturulması için gayret sarfedecektir. Bu ikinci seçeneğin tercih edilmesi halinde, başta Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri olmak üzere bütün İslam ülkeleri, dış politikamızın en önemli hedef alanlarından birisi haline gelecektir.

İşte, Türkiye önünde duran bu potansiyeli iyi değerlendirebilirse, hem ekonomik, siyasal ve askeri bakımlardan güçlü bir devlet, hem de etki alanında yer alan ülkeler arasında kolaylıkla "Lider" ülke olabilir. Böylesi bir hedef yerine, statükoculuğun rahatını tercih eden bir dış politika geleneğinde ısrar edilmesi, kendi sınırlarımızı dahi koruyamama gibi bir tehlikeyle bizleri karşı karşıya bırakabilir. Örneğin, değişen şartlar içinde bu gün Ortadoğu'da Türkiye'nin su-petrol dengesine dayalı jeoekonomik etkinliğini kendi çıkarları için zararlı gören bazı büyük güçler, sınırlarımızın değişmesini veya uluslararası hukuk içinde görülmeyen, fakat reel olarak kendini hissettiren yeni etki alanlarının oluşmasını isteyebilirler.[6]

Türkiye'nin içinde bulunduğu bu hassas durumu üzerinde değerlendirme

---

[4] Davudoğlu, **A.g.m.** s. 42.

[5] Davudoğlu, "**Uluslararası Sistemdeki Dönüşümler ve Bloklaşma Çabaları**", Çerçeve, Sayı: 14, 1995, s. 18.

[6] Davudoğlu, "**21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Uluslararası Konumu**", s. 45.

yapan bir çok uzman, muhtemel sıkıntı ve zorlukların aşılabilmesi için, konumu ve yapısı itibarıyle ülkemizin şahsiyetli bir dış politika takip ederek, önce çevresi, sonra da bütün dünya ile ekonomik ilişkiler kurup geliştirme zorunluluğunda olduğuna işaret etmektedir. Bu yolda, bir yandan ikili ilişkilerin, diğer yandan bölgesel organizasyonlar içinde sosyo-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için gayret edilmesi gerekmektedir.[7] Türkiye bir yandan Karma Ekonomik Komisyonları (KEK) seviyesinde ikili anlaşmalar yaparak, bir yandan ECO bünyesinde Pakistan ve İran'ın yanısıra, 1992 yılında üyelikleri kabul edilen Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle bölgesel işbirliğini geliştirmeye yönelik anlaşmalar akdederek, diğer yandan da İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) çerçevesinde çok taraflı anlaşmaları harekete geçirerek ekonomik ilişkileri geliştirme imkanları aramalı ve bu yönde sürdürülen faaliyetlerine daha da ivme kazandırmalıdır.[8]

İKT ve benzeri organizasyonlardaki rolümüzün daha aktif ve güçlü hale getirilebilmesi için sivil toplum örgütlerinin desteğine de ihtiyaç vardır. Ekonomik işbirliğinin temel şartı olan sivil toplum yakınlaşmasının veya ilişkilerinin geliştirilmesi durumu, hemen belirtmek gerekir ki, bu tür organizasyonlar açısından yeterli seviyede değildir. Bu konuda Avrupa örneği bizlere önemli ipuçları verecektir. Zira Avrupa'daki ekonomik bütünleşme sürecinin büyük ölçüde başarılı olmasının ardında siyasiler değil, sivil toplum örgütlerinin önemli rolü olmuştur. Avrupa Birliği'nin asıl motoru devletler değil, üye ülkelerin özel ekonomik birimleri arasında gerçekleştirilen işbirlikleri olmuştur. Devlet adamları sadece mevcut olan işbirliklerinin daha sağlıklı ve verimli olması için gerekli düzenlemeleri yapmışlardır. Hatta bu düzenlemelerin bir çoğu, sivil toplum örgütlerinin lobi faaliyetleri sonucu yapılmıştır.

Diğer yandan, özellikle günümüz şartlarında, sadece batıya kilitlenmiş tek boyutlu uluslararası politikayı sürdürmenin maliyeti oldukça yükselmiştir. Benzer şekilde, Ortadoğu ve daha geniş boyutta İslam ülkeleri ile sınırlandırılmış tek boyutlu bir politika da benzer risk ve maliyetleri getirecektir. Bu yüzden, bölgesel entegrasyonlar ve anlaşmalar yoluyla küresel avantaj elde etmek nasıl gelişmiş ülkeler için fayda sağlıyorsa, aynı durumun ülkemiz açısından da geçerli

---

[7] Sabahaddin Zaim, "**Türkiye'nin Türk ve İslam Dünyasıyla İktisadi Münasebetleri**", Çerçeve, Sayı: 16, 1996, s. 67.

[8] Zaim, **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması**, İstanbul 1993, s. 93.

ve gerekli görülmektedir.

Türkiye'nin bölgesinde güçlü bir devlet olması ve bunun için bölgesiyle güçlü bir işbirliğine girmesi gerekliliği aslen yeni ortaya çıkmış bir tespit değildir. Bu çerçevedeki akademik düşüncelerin ciddi olarak dile getirilişinin mazisi 30 sene gerilere kadar gitmektedir.[9] Genel olarak bütün İslam ülkelerinin yanısıra, çerçevenin biraz daraltılarak, sadece Ortadoğu bölgesiyle münasebetlerimizin ele alındığı çalışmalar vardır. Bu çalışmalardan bazıları ise siyasal olayların ve yorumların ağır bastığı eserlerdir. Diğer yandan devletin muhtelif resmî birimlerince Ortadoğu ve İslam ülkeleriyle ekonomik ve siyasal ilişkilerimizin ele alındığı çeşitli çalışmalar, araştırma ve faaliyet raporları yayınlanmıştır.

Yine Ortadoğu ve İslam Ülkeleriyle olan ekonomik ve siyasal ilişkilerimizle ilgili önemli faaliyetlerin bir diğer önemli ayağını, çeşitli üniversiteler, vakıflar ve araştırma merkezlerince gerçekleştirilen sempozyumlar, konferanslar ve seminerler oluşturmaktadır.

Tez çalışmamızda büyük ölçüde yararlandığımız bu ve benzeri daha bir çok bilgi kaynağı, İslam ülkeleriyle ilişkilerimizin hemen her yönüyle değerlendirilebilmesi için uygun zemin oluşturmaktadır.

İslam Dünyasıyla ticari ilişkilerimizin değerlendirilmesini ana hedef olarak alan tezimiz üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, İslam ülkeleri ve dış politikamızdaki yeri ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle "İslam ülkeleri" kavramı tanımlanmış ve sınırları tespit edilmiştir. Bunun ardından İslam ülkelerinin genel ekonomik görünümü ele alınarak, Türkiye'nin ekonomik ve politik menfeatlerinin olup olmadığı yönünde bir fikir oluşması için zemin hazırlanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde ağırlıklı olarak ele alınan konu ise, Türk dış politikasında İslam ülkelerinin yeri olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, bu ülkelerle gerçekleşen dış politik ilişkilere olumlu veya olumsuz yönde etki eden faktörler dikkate alınarak, Cumhuriyet dönemi iki bölümde incelenmiştir. İlk bölümde olumsuz etkenlerin daha ağır basması sebebiyle, İslam ülkelerine yönelik pasif bir dış politika izlenirken, ikinci bölümde bu politikaya olumlu yönde etki

---

[9] Daha geniş bilgi için bkz. Zaim, "**İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler**", Çerçeve (Fuar Forum Özel Sayısı), Kasım 1997, Sayı: 21, s. 8

eden faktörler ön plana çıkmış ve bu doğrultuda aktif bir dış politika izlenmiştir. Hemen hatırlatmak gerekir ki, bu iki ana bölümle ilgili yaptığımız nitelendirmeye ters sayılabilecek bazı olaylar ve etkenler her iki dönemde de görülebilir. Ancak bunlar genel eğilimi saptırıcı bir etkiye sahip olmadıkları için, sadece temas edilerek geçilmiştir.

İkinci bölümde, tezimizin esas hedefi olan İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerimiz ele alınmıştır. Ticari ilişkilerin sağlam temellere oturtulması için de şüphesiz, bu ilişkilerin hukuki altyapısının ve dayanaklarının oluşturulması gereklidir. Bu doğrultuda Türkiye ile çeşitli ülkeleri arasında gerçekleştirilen Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları, hava, kara ve deniz nakliyatı ve ulaştırmasına ilişkin anlaşmalar... vb. kısaca değerlendirilmiştir.

Bunun ardından, önce İslam ülkeleriyle genel olarak, ardından bölgeler ve ülkeler dikkate alınmak suretiyle, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren günümüze kadarki ticari ilişkilerimizin gelişim seyri üzerinde durulmuştur. Yıllar içinde inişli-çıkışlı seyir takip eden ticari ilişkilerimizin gerilemesine veya gelişmesine etki eden faktörler de yeri geldiğince dile getirilmek suretiyle konu işlenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde ayrıntılı olarak incelediğimiz faktörlere de yer yer atıflarda bulunulmuş, bunun yanısıra çok basit gibi görülen, ama bazı dönemlerde bazı İslam ülkeleriyle ticaretimizi sıfır noktasına indiren bir takım ayrıntılara da girilmiştir.

Yine aynı bölümde Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerini etkileyen faktörlere yer verilmiştir. Ayrıca bu faktörlerin olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak çözüm yollarına dair küçük saptamalarda bulunulmuştur.

Üçüncü bölümde ise, Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik ne gibi faaliyetlerde bulunduğu incelenmiştir. Gerek devlet seviyesinde, gerekse özel sektör bazında gerçekleştirilen faaliyetler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Devlet olarak Türkiye'nin özellikle İKT, ECO ve D-8 gibi oluşumlarda üstlendiği rol ve bunun ticari münasebetlerimizdeki yansımaları dikkate verilirken, bazı İslam ülkeleriyle olan ikili veya çok taraflı ortak girişimlere temas edilmiştir. Özel sektör alanında gerek çeşitli İslamülkelerinde faaliyet gösteren Türk müteşebbislerinin, gerekse Türkiye'de faaliyet gösteren diğer müslüman ülke müteşebbislerinin girişimleri ve çalışmaları ele alınmıştır.

İstatistiki bilgiler, kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Devlet İstatistik Enstitüsü (önceki ismiyle İstatistik Umum Müdürlüğü) tarafından hazırlanan çeşitli yıllara ait dökümanlardan temin edilmiştir. İslam ülkeleriyle dış ticaretimizi yansıtan rakamlar, dağınık olarak istatistiklerde yeralan çizelgelerden derlenmiş bulunmaktadır. İstatistik verilerin yeraldığı tablolar kendi imkanlarımız ve gayretlerimizle çizilmiştir. Ayrıca, çalışmanın zenginliğini artırmaya yönelik, farklı tablo çizimleri uygulanmıştır. Tabloları ve tablolarla ilgili yorumları destekler tarzda, yer yer bazı grafiklere de yer verilmiştir.

Böyle bir konuyu seçmem ve bu denli geniş bir çerçevede ele almam elbette kolay olmadı. Öncelikle, ilk başlarda tasarladığım ve neticede büyük ölçüde ele almaya çalıştığım konu başlığı ile ilgili olarak, çevremden ilk etapta "olumsuz" fikirler almıştım. Ana gerekçe olarak, konunun çok geniş oluşu ve bir de "İslam ülkeleriyle, özellikle de Cumhuriyetin ilk yıllarında doğru-dürüst ticaretimiz olmamış ki, neyi inceleyeceksin?" sorusu oldu.

Doğrusu bu olumsuz yaklaşımları ben de taşıyordum. Ama, merak da ediyordum;

Acaba, Cumhuriyet dönemi boyunca İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerimiz hangi boyutlarda gerçekleşti?

Ticari ilişkilerimiz hangi yıllarda geriledi, hangi yıllarda gelişti? Gerileme ve gelişme sebepleri nelerdi?

Türkiye'nin İslam ülkelerine yaklaşımında politik etkenler mi, ekonomik etkenler mi daha etkili olmuştur? Aynı durum İslam ülkelerinin Türkiye'ye yaklaşımında nasıl gerçekleşmiştir?

Bu ve benzeri sorulara cevap bulabilme ümidi ve gayreti ile tez çalışmalarıma başladım. Geldiğim noktada, bazı önemli ipuçlarını elde ettiğime inanıyorum. Belki büyük eksiklik ve aksaklıklar da sözkonusu olmuştur. Belki, çok daha hacimli ve seviyeli çalışmaların yanında yetersiz kalacaktır. Ancak, çok önemli olduğuna inandığım bir alanda yapılan çalışmalardan birisi olması sebebiyle, belki bir adım ötesine gidemesek dahi, sonradan gelenler için bir basamak veya bir tuğla olabilme umudunu taşıyoruz.

Tez çalışmamız boyunca, İslam ülkeleriyle kurulan ticari ilişkilerimizle ilgili hemen her şeyi olduğu gibi sergileyebilmek, adeta bir ayna olabilmek hedefine ulaşmaya gayret ettim. Bu sebeple, mümkün olduğunca çözüm önerilerinde

bulunmamaya çalıştım. Ancak, ticari ilişkiler alanında karşılaşılan problemlerin büyüklüğü oranında, yer yer, konunun uzmanlarından edindiğimiz çözüm yollarını aktarmaktan geri durmadım.

Tez çalışmamın zenginliğini artırabilmek için gerek resmî, gerekse özel kaynaklara imkanlarımın elverdiği ölçüde ulaşmaya çalıştım. Bu açıdan, önemli oranda kaynaklara ulaştığıma inanmaktayım.

1. BÖLÜM

İslam Ülkeleri ve Dış Politikamızdaki Yeri

A. İslam Ülkeleri: Kavramsal Çerçeve ve Genel Ekonomik Panorama

a) Kavramlar ve coğrafi dağılım

İslam ülkeleri denilince, hiç şüphesiz nüfus itibarıyla çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkeler akla gelmektedir. Bu açıdan "İslam Dünyası" kavramıyla aynı manayı taşıdığı için, kaynaklarda çoğu zaman bu iki kavramın birbirlerinin yerine kullanıldığını görmekteyiz.

İslam Dünyası kavramı ise, temelde aynı olmakla birlikte, birbirinden farklı ifadelerle tanımlanmıştır.

Bazı kaynaklarda İslam Dünyası, hukuki bir temele dayandırılarak İslam Konferansı Teşkilatı'na üye olan Birleşmiş Milletler'e dahil ülkeler kastedilmiştir. Ayrıca bu çerçeve içinde yeralan ülkelerin oluşturduğu geniş alana "İslam Bölgesi" de denilmiştir.[10] Halen İKT'ye üye ülke sayısı 55'tir. Tüm bu ülkelere dünya coğrafyası üzerinde baktığımızda, büyük çoğunluğunun 'Eski Kara' kütlelerinin orta bölümünde yeraldığını görürüz. Yani Asya-Afrika-Avrupa kıtalarının merkezi konumunu oluşturan bu çok geniş bölge; 20 derece batı, 120 derece doğu boylamları ile, 16 derece güney, 48 derece kuzey enlemleri arasında yeralır.[11] Bu devletler arasında krallıklar, emirlikler, sultanlıklar, İslam cumhuriyetleri, demokratik halk cumhuriyetleri, sosyalist cumhuriyetler ve federal cumhuriyetler bulunmaktadır. Bu devletlerin büyük çoğunluğu İkinci Dünya Savaşı'n-

---

[10] Yalçıntaş, "**İslam Dünyası Ekonomik Entegrasyonu İşbirliği Üzerine**", İlim ve Sanat, Sayı:11, 1986, s. 15.; Yalçıntaş, "**Bloklaşan Dünyada İslam Dünyası**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995, s. 381.

[11] Ramazan Özey, **Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye**, İstanbul-1998, s. 204.

dan sonra; İKT'nin en yeni üyeleri olan Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar'daki cumhuriyetler ise 1990 ve 1991'de bağımsızlıklarını kazanmışlardır.[12]

İKT üyesi ülkeler şunlardır;[13]

Afganistan (19 Ağustos 1919), Arnavutluk (28 Kasım 1912), Azerbaycan (30 Ağustos 1991), Bahreyn (15 Ağustos 1971), Bangladeş (26 Mart 1971), Benin (1 Ağustos 1960), Birleşik Arap Emirlikleri (2 Aralık 1971), Bosna-Hersek (gözlemci-3 Mart 1992)), Brunei (1 Ocak 1984), Burkina Faso (5 Ağustos 1960), Çad (11 Ağustos 1960), Cezayir (5 Temmuz 1962), Cibuti (27 Haziran 1977), Endonezya (17 Ağustos 1945), Fas (2 Mart 1956), Fildişi Sahili, Gabon (17 Ağustos 1960), Gambiya (18 Şubat 1965), Gine (2 Ekim 1958), Gine-Bissau (10 Eylül 1974), Irak (3 Ekim 1932), İran (7 Ekim 1906), Kamerun (1 Ocak 1960), Katar (3 Eylül 1971, Kazakistan (16 Aralık 1991), Kırgızistan (31 Ağustos 1991), Komor Adaları (6 Temmuz 1971), Kuveyt (19 Haziran 1961), Libya (24 Aralık 1951), Lübnan (26 kasım 1941), Maldiv-ler (26 Temmuz 1965), Malezya (31 Ağustos 1957), Mali (22 Eylül 1960), Mısır (28 Şubat 1922), Mozambik, Moritanya (26 Kasım 1960), Nijer (3 Ağustos 1960), Nijerya (1 Ekim 1960), Özbekistan (31 Ağustos 1991), Pakistan (14 Ağustos 1947), Senegal (20 Ağustos 1960), Sierre Leone (27 Nisan 1961), Somali (11 Temmuz 1960), Sudan (1 Ocak 1956), Surinam, Suriye (17 Nisan 1946), Suudi Arabistan (23 Eylül 1932), Tacikistan (9 Eylül 1991), Tunus (20 Mart 1956), Türkiye (29 Ekim 1923), Türkmenistan (27 Ekim 1991), Uganda (9 Ekim 1962), Umman (20 Aralık 1960), Ürdün (25 Mayıs 1946), Yemen (1 Aralık 1918).[14]

Görüldüğü gibi, İslam Dünyasında dünyadaki hemen her kıtadan ülke bulunmaktadır. Arnavutluk ve gözlemci statüsünde İKT'ye dahil olan Bosna-Hersek Avrupa'dan; son olarak, çeşitli sebeplerle Asya'dan göç etmiş muhacirlerden meydana gelen ve büyük bir İslam topluluğuna sahip olan Surinam, Güney Amerika'dan üye ülke olmuştur. Böylece İslam Dünyası, Asya ve Afrika'daki klasik coğrafyasının ötesinde, Balkanlar'daki ülkelere ve hatta yeni üye Surinam ile birlikte Güney Amerika'ya uzanan bir harita üzerinde yerleşmiştir.[15]

---

12 Ekmeleddin İhsanoğlu, "**Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995, s. 388.

13 Parantez içinde her ülkenin bağımsızlık tarihi yeralmaktadır.

14 Bkz. **Statistical Pocketbook of the OIC Countries-1997**

15 İhsanoğlu, "**Yirmibirinci Yüzyıla Doğru İslam Dünyası**", Yeni Türkiye, Sayı: 19, 1998, s. 323.

Bazı kaynaklarda Fas'ın Akdeniz kıyılarından başlayarak, Doğu'ya doğru Hindistan'a kadar olan bölgeye İslam Dünyası karşılığı olarak "Ortadoğu" denilmiştir.[16] Bazı kaynaklarda Türkiye'nin bu bölgeyle olan ilişkileri "Türkiye'nin Doğulu Devletlerle Münasebetleri" başlığı altında incelenmiştir.[17]

Aynı şekilde bu bölge, Avrupa'ya olan uzaklığına göre Yakındoğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu olarak üçe ayrılmıştır.[18]

Bir başka tanımlamada İslam Dünyası, "Güney ve Kuzey İslam Dünyası" olarak ikiye ayrılmıştır. Buna göre Fas'tan Endenozya'ya kadar uzanan şerit üzerindeki müslüman ülkeler Güney İslam Dünyası olarak belirtilmiştir ve Türkiye de bu gruba dahildir. 1990 yılından itibaren dünya çapında gelişen olaylar ve en önemlisi olan Sovyetlerin ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla ortaya çıkan bir diğer coğrafya ise Kuzey İslam Dünyası olarak tanımlanmıştır. Bosna'dan Çin'e kadar uzanan ve ağırlığını Müslüman Türk nüfusun oluşturduğu ülkeler bu coğrafyayı teşkil etmektedirler. İslam Dünyasını oluşturan bu iki bölgenin 1990'dan itibaren birleşmesi şöyle açıklanmıştır; "Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine kadar İslam Dünyası dendiği zaman sadece Türkiye, İran ve Pakistan'ın güneyinde kalan İslam ülkeleri söz konusu idi. Bu hattın kuzeyinde kalan İslam Dünyası, güneydekinden, o dünya da kuzeydekinden habersizdi. Sosyo-ekonomik değişmeler ve ideolojik yapıdaki farklılıkların giderilmesi sonucu Kuzey İslam Dünyası Güney İslam Dünyası'na eklendi. Böylece İslam Dünyası kuzeye doğru gelişmiş oldu. Asya'da 6 cumhuriyet, Balkanlar'da Bosna-Hersek buna eklendi."[19]

Diğer yandan İslam Dünyasının siyasal, ekonomik ve sosyal özellikleri bakımından büyük çeşitlilik gösteren ülkelerden meydana geldiğini ifade edilerek, bu coğrafya içinde günümüz İslam Dünyasının belli başlı bölgelerini şöyle sıralanmıştır; "Afrika (Kuzey, Batı, Doğu ve Orta Afrika), Ortadoğu (Arap ülkeleri, Türkiye ve İran), Güney Asya, Güney Doğu Asya ve Orta Asya."[20]

Sonuç itibarıyla İslam ülkeleri, yeryüzünün çok geniş bir coğrafyasına da-

---

16 Özgür Yeğenoğlu, **Ortadoğu İle Ticarî İlişkilerimiz**, Ankara 1968, s. 2.

17 Bkz. Mehmet Gönlübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C. 1, Ankara 1982, s. 92-95, 111-112.

18 Encyclopedia Britannica, C. 15, USA 1971, s. 407.

19 Zaim, **Türkiye'nin Türk ve İslam Dünyasıyla İktisadi Münasebetleri**", s. 66-67.

20 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 323.

ğılmıştır. Kapladığı toplam alan olarak Bengal Körfezi'nden Cebel-i Tarık'a, Orta Asya steplerinden Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmış durumdadır.[21] İslam ülkelerinin yeraldığı bölge, doğuda Filipinleri teşkil eden adalardan başlamakta ve batıya doğru uzanarak Atlantik Okyanusu sahillerine ulaşmaktadır. Bu geniş sahanın kuzey sınırları Sibirya tundraları ve güneyi de Afrikanın henüz ortadan kalkmamış ormanları ile çevrilidir. Dünyanın Kuzey-Güney aksının ortasında yeralan ve onu bölen bu bölgede Akdeniz, Karadeniz ve Hazar gibi iç denizler ile Nijer, Nil Fırat, Dicle, Seyhun, Ceyhun, İndus ve Ganj gibi önemli nehirler bulunmaktadır.[22]

Bu gün, 30 milyon km^2'yi bulan bir yüzölçüm üzerinde kendini gösteren İslam Dünyası, 1.5 milyarı geçen nüfusun yaşadığı, 55 devlet ve 80 dolayında müslüman topluluğu bulunan bir alanı ifade etmektedir. Ayrıca müslüman nüfusun yaklaşık %80'lik bir bölümü Endonezya, Bangledeş, Nijerya, Pakistan, Türkiye, Mısır, İran, Cezayir, Sudan ve Fas'ı içine alan 10 ülkede yaşamaktadır.[23]

Siyasi bakımdan, İslam ülkelerinden çoğunluğu Afrika ülkeleri olmak üzere, bağımsızlık süreçleri ancak yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır. Diğer yandan, kendi tabii sınırları dahilinde kalan bir kaç İslam ülkesi dışında diğerlerinin sınırları, 1. Dünya Savaşı sonrasında Batılı müttefikler tarafından tayin edilmiştir. Bu açıdan günümüz İslam Dünyası, bir çoğu ulus devlet olma hedefini güden ve kalkınma sürecindeki yerleri bakımından henüz başlarda olan ülkelerden meydana gelmektedir.[24]

b) Genel ekonomik panorama

İslam Dünyası dünyanın merkezi hüviyetini ifade edebilecek bir coğrafyada yeralmaktadır. Uluslararası suları ve okyanusları hariç tutacak olursak, dünyanın 1/4'ünden fazlası İslam Dünyasının sınırları içinde bulunmaktadır.[25] Ancak

---

21 Emin Ertürk, **Ekonomik Entegrasyon Teorisi**, Bursa 1993, s. 247.

22 Yalçıntaş, **Bloklaşan Dünyada İslam Dünyası**", s. 381

23 DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, Şubat 1995, s. 1.

24 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 321.

25 Ertürk, **A.g.e.**, s. 248.

bu ve benzeri daha bir çok avantajlı durumdan yeterince istifade edilebildiği söylenemez. Örneğin dünyadaki üretken alanların ancak %13'üne sahiptir, ki bunun da ancak %6'sı sulanabilmektedir. Dahası, modern teknolojik imkanların uygulanması da son derece sınırlıdır.

SESTRCIC verilerine göre, 1996 yılı itibarıyle, İslam Konferansı Teşkilatı'na 1990'dan sonra üye olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle birlikte İslam Dünyasının toplam nüfusu 1.5 milyarı aşmıştır. Yıllık nüfus artış oranı ortalama %3.2'dir.

Dünya nüfusu içinde büyük bir paya sahip olan İslam Dünyasında ortalama yaşam süresi 57'dir. Gelişmekte olan ülkelerde ortalama yaşam süresi 64, sanayileşmiş ülkelerde 77, dünya ortalaması ise 64'dür.

İslam Dünyasındaki toplam nüfusun yarıdan fazlası kırsal kesimde yaşamakta ve zirai faaliyetlerle uğraşmaktadırlar. Diğer yandan teknoloji kullanımı düşük seviyede olduğu için, gelirler tabiat şartlarına bağlı bulunmaktadır. Elverişsiz yurt içi ve yurt dışı piyasa yapıları ve organizasyon yetersizlikleri ayrı bir külfet getirmektedir.

İslam ülkelerinin genelinde, okuma-yazma oranı ortalama %46'dır.

İslam ülkelerinde kişi başına düşen ortalama gelir 2 590 $'dır. Üstelik bu rakama petrol üreten İslam ülkeleri de dahildir. Alt gelir grubuna sahip 30 İslam ülkesinin 20'sinde kişi başına düşen ortalama gelir 500 $'ın altındadır ve bu ülkeler dünyanın en fakir ülkeleri olarak tanımlanmaktadırlar.

Bir çok İslam ülkesinde yöneticiler, çok sınırlı ekonomik ve mali kaynaklarına rağmen, çabalarını eğitim ve sağlık projelerine kanalize etmek yerine savunma ve askeri amaçlı harcamalara öncelik vermişlerdir. Müslüman dünya, kaynaklarının çok önemli bir kısmını (%18) askeri amaçlara, çok az bir kısmını da sağlık ve sosyal refah proğramlarına tahsis etmiştir.

İslam ülkelerinin dünya ticaretindeki toplam payı ortalama %8'i geçememiştir. Kendi aralarındaki ticaretleri de ancak %9 düzeyinde seyretmektedir. Buna karşılık ihracatlarının %85'ini, ithalatlarının %90'ını yüksek gelir grubundaki ülkelerle yapmaktadırlar.[26]

---

26 SESRTCIC, **Statistical Yearbook of the OIC Countries 1998** , (Ülke bazında ayrıntılı veriler için bkz. EK- İslam Ülkelerinin Ekonomik Panoraması-1996, s. 426)

Tablo-1: İslam ülkelerinin sosyo-ekonomik görünümü, 1996

Toplam nüfus (milyar)	1.57	Nüfus artış oranı	3.2
Şehirleşme oranı	44.4	Tarım alanındaki işgücü (%)	43.4
Kişi başına düşen milli gelir ($)	2 590	Okuma-yazma oranı	46
Toplam ihracat (milyar $)	376.74	İslam ülk. arası ihr. (milyar $)	38.12
Toplam ithalat (milyar $)	394.64	İslam ülk. arası ith. (milyar $)	41.74

Kaynak: SESTRCIC, Statistical Yearbook of the OIC Countries 1998

İslam ülkelerinin çoğu, dış borç düzenlemeleri yoluyla Batılı ülkelere bağımlı durumdadır. Dünya Bankası istatistikleri, İslam ülkelerinin dış borçlarının, Gayrı Safi Milli Hasılalarının yaklaşık 2/3'ünü teşkil ettiğini göstermektedir.[27]

Bunlarla birlikte, İslam Dünyası olarak adlandırdığımız bölgede hammadde üretimi oldukça yüksektir. İslam ülkeleri bir bütün olarak incelendiğinde, dünyanın pek az bölgesinde bulunan yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olduğu görülecektir. DPT uzmanlarınca hazırlanmış raporlar doğrultusunda, bölgenin sahip olduğu kaynakların dünya üretimi içindeki paylarını şöyle sıralayabiliriz;

* Dünya petrol üretiminin %65'i
* Dünya doğal kauçuk üretiminin %70'i
* Dünya'da bilinen uranyum yataklarının %39'u
* Dünya kalay üretiminin %52'si
* Dünya jütünün %40'ı
* Dünya hurmasının %93'ü
* Dünya hindistan cevizinin %33'ü
* Dünya buğdayının %15'i
* Dünya pirincinin %17'si

---

[27] Haşmet Başar, **İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği**, İstanbul 1994, s. 10-12.

* Dünya baharat üretiminin %39'u

* Dünya şeker pancarı ve şeker kamışı üretiminin %31'i

* Dünya tütün üretiminin %20'si

* Dünya boksit üretiminin 14'ü

* Dünya doğal gaz üretiminin %51'i

* Dünya fosfat üretiminin %41'i.[28]

İslam Dünyasında yer alan ülkeleri ihracat potansiyelleri ve kişi başına düşen milli gelirleri bakımından üç grupta incelemek mümkündür;

a) Az ve orta derecede gelişmiş ülkeler;

Bu ülkelerin yaptıkları ihracatın büyük bölümü tarım ürünlerinden oluşur. Kişi başına düşen milli gelir 1000 $'ın altındadır. Afganistan, Bangladeş, Burkina Faso, Cibuti, Gambia, Maldivler, Nijer, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan ve Uganda bu grupta yeralan ülkelerdir.

b) Petrol zengini ülkeler;

OPEC üyesi olarak bilinen petrol ihracatçısı ülkelerdir. Kişi başına düşen milli gelirleri oldukça yüksektir. Bu ülkeler büyük petrol rezervlerine sahiptirler.

Uzmanlarca yapılan hesaplamalara göre, dünya petrol rezervlerinin %64.5'i 8 Körfez ülkesinde bulunmaktadır. Suudi Arabistan, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, İran, Katar, Umman ve Bahreyn'den oluşan Körfez ülkelerinin petrol rezervleri 1991 rakamlarıyla 622.2 milyar varil civarındadır.

Bu gruba dahil olan ülkelerde petrolün yanısıra kakao, kauçuk ve kahve gibi hammaddeler de ihraç ürünleri arasında yeralır.

c) Sanayileşme politikasına ağırlık veren ve kısmen sanayileşmelerini gerçekleştirmiş ülkeler;

Zengin petrol kaynaklarına sahip olmamakla birlikte, ilk iki gruptaki ülkelere göre daha fazla sanayileşmişlerdir. Ekonomik faaliyet sahaları tarımdan sanayiye ve hizmetler kesimine kaymakta, üretimde çeşitlilik giderek artmaktadır. Bu gruba dahil olan ülkeler arasında Türkiye, Malezya, Mısır, Suriye, Tunus ve

---

[28] DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, s. 1.

Ürdün'ü sayabiliriz.[29]

Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na ve İslam Konferansı Teşkilatı'na üye olan İslam ülkeleri, aynı zamanda ekonomik ve politik amaçlarla birtakım bölgesel oluşumlara da katılmışlardır. Endonezya, Malezya ve Brunei 1967 yılında kurulan Güneydoğu Asya Milletleri Topluluğu'na (ASEAN); Güney ve Güney Doğu Asya'daki bütün İslam ülkeleri dünyadaki sanayileşmiş ülkelerle beraber, bölgedeki gelişmekte olan ülkeleri içine alan Asya Kalkınma Bankası'na (Türkiye 1990'dan bu yana Bankanın bölge dışı üyeleri arasında yeralmaktadır); Ortadoğu bölgesinde petrol üreticisi olan Arap ülkeleri Körfez İşbirliği Teşkilatı'na (GCC); kuzeyde Türkiye ile birlikte Arnavutluk ve Azerbaycan'ın 1992 yılında kurulan Karadenic Ekonomik İşbirliği'ne; yine Türkiye ile birlikte İran, Afganistan, Pakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (ECO); Türkiye'nin öncülüğünde Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya ve Pakistan 1997 yılında kurulan Gelişen Sekizler'e (D-8); Benin, Burkina Faso, Mali, Moritanya, Nijer ve Senegal 1977 yılında kurulan Batı Afrika Devletleri Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (ECOWAS) ve buna bağlı olarak Batı Afrika Ekonomik Konseyi'ne (CEAO); Çad, Gabon ve Kamerun Orta Afrika Gümrük ve Ekonomik Birliği'ne (UDEAC) üye bulunmaktadırlar.[30]

B. Türkiye'nin İslam Dünyasına Yönelik Dış Politikası ve Buna Etki Eden Faktörler

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından günümüze kadarki dönem içinde, Türkiye'nin İslam ülkelerine yönelik dış politikasına baktığımızda, bu politikaya olumlu veya olumsuz yönde eden bir çok faktör görebiliriz. Ancak ana hatları itibariyle ilk yıllardan itibaren uzunca bir süre olumsuz faktörlerin ön plana çıktığı bir tabloyla karşılaşmaktayız. Bizim de bir dönüm noktası olarak kabul ettiğimiz 1965 yılından itibaren İslam ülkeleriyle ilişkiler, daha aktif olarak Türkiye gündemine yerleşmiştir. Türkiye açısından çok önemli olan Kıbrıs meselesinde

---

[29] DPT, A.g.e., s. 2.

[30] İhsanoğlu, A.g.m., s. 325.

patlak veren olumsuz gelişmeler, başta siyasi destek sağlama gayesinin ağırlık taşıdığı girişimleri, giderek ekonomik kaygıların ağır bastığı bir zemine taşımıştır.

Şimdi, iki ana bölümde inceleyeceğimiz Türkiye'nin İslam ülkelerine yönelik dış ekonomik politikasını ve bu politikaya olumlu veya olumsuz yönde etki eden faktörleri inceleyelim;

a) Pasif dış politika (1923-1965) ve buna etki eden faktörler

Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında İslam Dünyası, tarihinin belki en bunalımlı dönemini yaşamakta ve her alanda ciddi tehlikelerle karşı karşıya bulunmaktaydı. Bir yandan batılı sömürgeci devletler arasında paylaşılan müslüman ülkeler, diğer yandan Bolşevik ihtilalinden sonra esaret altına düşmüş olan Türk Dünyası bunun en çarpıcı örnekleridir. Bu durum yeni yönetimi uluslararası sistem açısından kabul edilebilir bir deklarasyona sevketmişti. Yeni devletin önceki dönemlere ait bütün uluslararası mesuliyet ve iddialardan soyutlandığını ilan eden bu deklarasyon iki temel unsuru ihtiva ediyordu;

I. Uluslararası etkin ve iddialı bir konum yerine Misak-ı Milli sınırlarının ve ulus-devletin müdafaa stratejisi.

II. Yeni Türk devletinin yükselen batı eksenine altarnatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olması.[31]

Bu deklarasyona uyumlu olarak iç yapıda geniş çaplı reformlar gerçekleştirildi. Böylece Türkiye uluslararası konum itibarıyla ciddi ve radikal bir karar almış ve kendine özgü bir medeniyet havzasının zayıf bir merkezi olmaktansa, hakim batı medeniyet havzasının güvenlik şemsiyesi altına aldığı bir çevre unsuru olmayı tercih etmiş oluyordu.[32]

Diğer yandan, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren dış münasebetlerde temel prensip olarak kabul edilen Misak-ı Millî'nin temel ilkesi, Türk unsurunun çoğunlukta bulunduğu ülkeler üzerinde millî bir Türk devleti kur-

---

[31] Davudoğlu, "**21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Uluslararası Konumu**", s. 34.

[32] Davudoğlu, **A.g.m.**, s. 35.

mak idi. Buna göre, bir bakıma Osmanlı devletinin varisi olan yeni devlet, yüzyıllarca Osmanlı idaresinde kalan Arap ülkeleri üzerindeki iddialarından bizzat kendisi vazgeçmiş oluyordu.

Arap ülkelerinin yanısıra diğer İslam ülkeleriyle olan ve olması muhtemel münasebetleri etkileyen diğer önemli bir gelişme ise, Halifeliğin 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılması olmuştur.[33]

Aşağıda daha detaylı olarak vereceğimiz etkenler, Türkiye'nin başta Ortadoğu olmak üzere diğer İslam ülkeleriyle ilgili meselelere kayıtsız kalmasına; bölgenin jeokültürel zeminine yabancılaşmasına ve yine bölgenin zengin jeoekonomik yapısı üzerinde yeterince etkili olamamamasına neden olmuştur.[34]

Türkiye'yi bu dönemde İslam ülkelerinden ayıran, dış politik ilişkilerinde gündem dışı bırakmasına sebep olan faktörlere sırasıyla yer verelim;

aa.Tarih Faktörü

1517 yılından itibaren İslam Dünyasının kutsal halifelik makamı Araplardan Osmanlı Sultanlarına geçmişti. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Osmanlı Devletinin sonuna ve hatta bir nebze Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarına kadar bütün İslam Dünyası, ülkeyi ve ülke yöneticilerini bir lider olarak görmekteydiler.

20. yüzyıl başına kadar İslam Dünyasının büyük bir bölümünü hala sınırları içinde tutan Osmanlı yönetiminin Almanya ile yakınlaşması, İngiltere ve Fransa'nın elbirliği yaparak düşmanca tavırlar sergilemesine yolaçtı. Ortadoğu topraklarına ilgi gösteren bu iki ülke, Osmanlı Devletini sabote etmek için, özellikle Arap ülkelerinin bağımsızlığını teşvik ve tahrik etmeye başladılar.[35]

---

[33] Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939 Dönemi)**, C. 1, Ankara 1982, s. 92-93.

[34] Davudoğlu, **A.g.m.**, s. 36.

[35] Ömer E. Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara 1972, s. 3-4.; Ancak bütün Arap ülkelerini, Osmanlı yönetimine ve Türklere cephe alma bakımından aynı kefeye koymak yanlış olur. Batılı ülkelerin menfi propagandalarından Maşrık Arap ülkeleri daha ziyade etkilenmişler, Mağrip Arap ülkeleri ise pek etkilenmemişler, Trablusgarp Harbi örneğinde olduğu gibi Türklerin yanında yeralmışlardır. (Bkz. Seyfi Taşhan, "**Türkiye'nin Dış İlişkileri**", Dış Politika, Sayı: 1, Mart 1983, s. 6.)

Osmanlının son dönemlerinde yaşanan olumsuzluklara daha da ivme kazandıran bir diğer gelişme, 1908 tarihinde Meşrutiyet hareketiyle gerçekleşti. Bu hareket bir yönüyle liberal ve hürriyetçi bir nitelik taşırken, aynı zamanda milliyetçi özelliği de bulunmaktaydı. Bu hareketin önderlerine göre Osmanlı Devleti Türk unsuruna dayanmalı ve Devletin Türklerden oluşan ana gövdesi dışında Türk olmayan dal ve uzantılar gözden çıkarılmalıydı. Dolayısıyla bu hareket II. Abdülhamid zamanında takip edilen İslamcılık fikri yerine, Türkçülüğü ön plana çıkarıyordu.

Devlet yöneticileri tarafından belirlenen bu stratejinin Araplar üzerindeki etkisi fazla geçmeden görülmeye başladı. İngiliz ve Fransız propagandalarıyla beraber bu gelişme adeta elmanın iki yarısını oluşturuyorlardı.[36] Ekonomik ve politik geri kalmışlıklarını Osmanlı hakimiyetine, dolayısıyla da Türklere mâletme eğilimi işte bu dış telkinler sonucu ortaya çıktı. Böylelikle Araplar, uzunca bir dönem Türklerin kendi kaderlerine hükmetmelerini, kendi ilerleme ve gelişmelerine engel olduğu; Türklerin Arapları yönetime dahi iştirak ettirmedikleri, bunun da ötesinde bilgi ve tecrübeden mahrum idarecilerin eline bıraktıkları... gibi fikirlerin etrafında toplanmaya başladılar.[37]

Böylelikle ilk başta Osmanlı Devletinden mânen kopan Araplar, bir müddet sonra madden de kopacaklardı. Ve I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmekte tereddüt etmediler.

Şerif Hüseyin önderliğindeki Arapların İngiltere ile işbirliği yapıp, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları, o günden bu yana, her ne kadar şiddeti azalsa da, Türklerle Araplar arasında ciddi bir güvensizlik sebebi olmuştur.[38]

Diğer yandan, Batılı güçlerce harekete geçirelen Arap bağımsızlık hareketinin ilk etapta yavaş gelişmiştir. Çünkü, bu hareketin başını çeken liderlerin bir çoğu Hristiyanlardan teşekkül etmekteydi. Bunun için Müslüman Araplar, başlangıçta bu liderlere pek önem vermemişlerdi. Ancak, o dönemde, İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya'nın Suriye'de, Beyrut'ta, Mısır'da, Libya'da, Suudi Arabistan'da açmış oldukları kendi dilleriyle eğitim yapan misyoner okullarının et-

---

36 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 5.

37 Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul 1966, s. 83-86.

38 Davud Dursun, "**Türkiye İslam Dünyasınının Neresinde?**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995, s. 414.

kin faaliyetlerinin yanısıra, birçok Batılı Hristiyan misyonerinin gizlice sürdürdükleri çalışmaların Araplar üzerinde büyük etkisi oldu.[39] Hatta, Arapları Türkler aleyhine kışkırtabilmek için, dini hassasiyetler de dahil hemen her vasıta kullanılmıştı. Bir örnek vermek gerekirse; Özellikle İngilizler yaptıkları propagandalarla, bir İslam alimi olan Muhyiddin Arabî'nin hayattayken, 'istikbalde bir peygamber geleceğini ve bu peygamberin de Mısır'dan çıkacağını, Nil suyunu Sina çölüne akıtacağını, böylelikle Arap milletini kurtaracağını' haber verdiği yayıldı. Yine bu propagandalarda, verilen bu haberin Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin başkumandanı ve İngiliz mareşali olan Allenbey'i işaret ettiğine yer veriliyordu. Hatta, 'Allenbey' ismiyle 'El-Nebî' kelimesi arasında benzerlik bile kuruluyordu.[40]

I. Dünya Savaşı sırasında ise İngiltere, bir yandan Arap ülkelerini bağımsızlık vaadiyle Osmanlı Devletine karşı harekete zorlarken, öte yandan da 1916 Mayısında Fransa ile yaptığı Sykes-Picot Anlaşmasıyla bu ülkeleri kendi aralarında paylaşıyorlardı.[41]

Sonuçta, yüzyıllarca Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşayan Araplar, bağımsızlıklarını bu devletten değil, İngiltere ve Fransa'dan alacaklardı. Zira Arap ülkeleri, bahsettiğimiz 1916 Sykes-Picot Anlaşması doğrultusunda çoktan paylaşılmışlardı.[42]

Bunca olumsuz gelişmelere rağmen, ortaya çıkan bir başka olay gerek Arap ülkeleri ve gerekse diğer İslam Dünyasıyla yakınlaşmamıza sebep oldu. Anadolu'da başta İngiltere olmak üzere, Batılı büyük devletlere karşı başlatılan kurtuluş mücadelesi, diğer müslüman halklarla bir kader birliği çerçevesinde yakınlaşmaya vesile olmuştu. Milli Kurtuluş Savaşı gerek Araplar arasında, gerekse diğer müslüman toplumlar arasında gayet olumlu karşılanmıştı.[43]

Türklerin, Sakarya Meydan Savaşı başta olmak üzere, işgalci Batılı güçlere,

---

[39] Yaşar Canatan, "**Türk-Arap Münasebetlerinin Bozulmasında Batı Devletlerinin Etkileri**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 109, Ağustos 1997, s. 1, 3.

[40] Naci Şevket, **Sîretü Zikreyât Semânîne Âmen 1894-1974**, Beyrut 1974, s. 1 vd.

[41] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 3-4.

[42] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 5.

[43] Bkz. Nejat Göyünç, **Atatürk ve İslam Alemi**, Bilim, Kültür ve Sanatta Gerçek, C. 1, Sayı:1, Ekim 1985, s. 28-29.; Orhan Koloğlu, **Gazi'nin Çağında İslam Dünyası**, İstanbul 1994, s. 228.

karşı kazandığı büyük zaferler, Müslüman halklarda, Avrupaya karşı kafa tutulabileceği duygusunu, dolayısıyla özgüveni kazandırmıştı. Bu zaferler Fas'tan Endonezya'ya kadar bir çok Müslüman beldede sevinç gösterileriyle kutlanırken, Türklerin davasına duyulan sempati giderek bütün İslam Dünyasının kurtuluşu şeklinde genel bir umuda dönüşmüştü.[44]

Ancak, Cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda başta 3 Mart 1924 yılında çıkarılan bir kanunla Halifeliğin kaldırılması olmak üzere, peşpeşe gerçekleştirilen inkılaplar İslam Dünyasında hayal kırıklığına sebep olmuş[45] ve böylelikle Türkiye aleyhinde, özellikle İngilizler tarafından yapılan propagandalar çok geniş destek görmüştür. Bu inkılaplar, adeta İslamdan uzaklaşma olarak görülmüş ve o şekilde anlatılmıştır.[46]

Türkiye ile İslam Dünyası arasındaki münasebetleri kasıtlı olsun-olmasın, olumsuz yönde etkileyen bu faktörler, gerek Cumhuriyetin ilk yıllarında, gerekse sonraki yıllarda etkisini göstermeye devam etmiştir. Hatta, gerçekte çok basit ve sıradan olaylar dahi, alınganlıklar yüzünden, ilişkilerin uzun süreler boyunca kesilmesine neden olabilmiştir. 1934 yılında Mısır'la aramızda patlak veren "Fes Hadisesi" gibi.[47]

ab. Batı faktörü

1920'li yıllarda İslam Dünyası, mağlubiyetin ve çözülmenin, sonuçta da geriğilin sembolüydü. Buna karşılık Batı dünyası gücü, gelişmişliği, kültür ve medeniyeti, ilim ve teknolojiyi ifade ediyordu. Bu temel sebeplerden dolayı devlet olarak Türkiye, yerinin İslam Dünyası değil, Batı dünyası olması gerektiği kanaatine varmış, tercihini o yönde yapmıştı. Böylece Türkiye ile İslam Dünyasının yolları bir bakıma ayrılmış oluyordu.

Bu önemli faktörün yanısıra, Türkiye'nin İslam Dünyasından uzaklaşmasının temelinde yatan bazı pürüzler vardır. Bunları özet olarak şöylece sıralamak

---

[44] İskender Gökalp ve François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, İstanbul 1990, s. 27-28.

[45] Daha geniş bilgi için bkz. Gökalp-Georgeon, **A.g.e.**, s. 31-40.; Orhan Koloğlu, **A.g.e.**, s. 347-362.

[46] Kemal H. Karpat, "**Türk-Arap İlişkilerine Toplu Bir Bakış**", Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte Bugün, Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979, s. 11.

[47] Adı geçen olayla ilgili bkz. Akşin, **A.g.e.**, s. 90.

mümkündür;

a. 1920'li yıllarda, yani Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin yanısıra, Afganistan, İran, Yemen ve Arabistan'ın dışında bağımsızlığına sahip başka bir müslüman devlet yoktu. Kaldı ki bu ülkelerin bağımsız oluşları da fazla bir şey ifade etmiyordu. Genelde Batılı ülkelerin nüfûzu altında bulunuyorlardı. Bu ülkelerin dışındaki bir çok bölgede yaşayan müslüman toplumlar ise, Batılı sömürgeci yönetimler altındaydılar.

b. Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle Şerif Hüseyin önderliğindeki Arapların İngiltere ile işbirliği yaparak Osmanlı Devletine karşı ayaklanmasının meydana getirdiği maddî ve manevî tahribatın acıları henüz tazeliğini koruyordu. Bu hassas durumu iyi değerlendiren Batılı devletler bir yandan bizlere Arapların 1. Dünya savaşında Türkleri arkadan vurdukları, ihanet ettikleri iddialarını sürekli telkin ederken, diğer yandan özellikle Ortadoğu ülkelerine yönelik uyguladığı bir kültür politikası sonucu Türkiye'yi, emperyalist ve bu ülkeleri sömürmüş bir ülke olarak göstermişlerdir.[48]

c. Yukarıda da yer verdiğimiz gibi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma yolunda giriştiği radikal düzenlemeler ve bu çerçevedeki yeni yapılanma İslam ülke ve halklarının Türkiye'ye karşı olan tutumlarını olumsuz mecralara kaydırmış ve onlar açısından ciddi bir güvensizlik havası meydana getirmiştir. Buna ilave olarak, Türkiye batıya dönük devrimler gerçekleştirirken, aynı sıralarda bir çok müslüman toplum batıya karşı bağımsızlık mücadelesi yürütmekteydiler. İşte birbirine zıt bu iki gelişme dahi Türkiye ile diğer müslüman toplumlarını dolaylı olarak birbirinden ayırıyordu.[49]

Sıraladığımız bu etkenlere ek olarak, bir de "Batı korkusu"ndan bahsedilmektedir. Dursun'a göre, İstiklal Savaşı'nın Batılı devletlere karşı verilmiş olması, güvenlik endişesi sebebiyle Batıdan korkulmasına yol açmıştır. Özellikle Lozan Antlaşması'nda çözümlenmemiş Musul ve diğer bazı konuların bulunması ve bu konulardaki gelişmelerin Batılıların lehine seyretmesi, bu korkuyu derinleştirmiştir.[50]

---

[48] Alaattin Büyükkaya, "**Türkiye'nin Ortadoğu Politikası**", Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslam Sentezi Görüşünde Meselelerimiz Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 236.

[49] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 6.

[50] Dursun, **Yol Ayırımındaki Türkiye**, İstanbul 1996, s. 94.

İlk yıllarını sınırlarını koruma ve varlığını ispat etme çabalarıyla geçiren Türkiye devleti, İslam dünyasıyla ve özellikle yakın komşuları olan Arap devletleriyle olan münasebetlerini doğrudan değil, İngiltere ve Fransa gibi bölgede hakimiyet kuran sömürgeci devletler aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Bu ülkelerle dolaysız ilişkiler ise ancak bağımsızlıklarına kavuşmalarının ardından gerçekleşebilmiştir.[51] Hatta bu dönemde, komşu İslam ülkeleriyle olan anlaşmazlıkların çözümünde dahi doğrudan bu devletlerle muhatap olunmamış, işgalci Batılı ülkeler devreye girmiştir. Musul meselesinin İngiltere ile, Hatay meselesinin Fransa ile çözümlenmeye çalışılması gibi.

Türkiye'nin Batılılaşmayı bir hedef olarak seçmedeki kararlılığını, Musul meselesinde görebiliriz. Bu meselede, yukarıda belirttiğimiz Türkiye'nin dış politikasında esas olarak kabul ettiği iki prensip birbiriyle çatışmış, sonuçta biri diğerine galip gelmiştir. Şöyle ki;

Musul ve çevresi, Türkiye'nin uzun devre dış politika bildirgesi niteliğinde olan Misak-ı Millî'de belirtildiği gibi yeni Devletin sınırları içinde kalmaktaydı.[52] Hatta Mustafa Kemal'in 1 Mayıs 1920 tarihinde Meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmasında bu husus şöyle vurgulanmıştı;

"Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tayin ve tesbit edilirken hudud-ı millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer. Şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millîmiz budur."[53]

Dolayısıyla Musul ve çevresi Türk nüfusun yoğunlukta bulunduğu bir bölgeydi. Ancak İngilterenin aleyhte tutumu ve meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesinin ardından Milletlerarası Daimi Adalet Divanında görüşülmesiyle Türkiye'nin aleyhine karar verilmesi, bu bölgenin elimizden çıkmasına sebep olmuştu.[54] Zira Lozan Anlaşmasına göre, Irak ile Türkiye'nin sınırının kesin hatlarıyla saptanması, başka bir deyişle İngiltere'nin işgali altındaki Musul bölge-

---

51 Hasan Köni, "**1923-1938 Döneminde Türk-Arap İlişkileri: Karar Verme Analizi**", Ekonomik Yaklaşım, C.1, Sayı: 3, 1980, s. 138.

52 Köni, **A.g.m.**, s. 141

53 Kazım Öztürk, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, C. 1, Ankara 1981, s. 127.

54 Yusuf Hikmet, **Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti**, İstanbul 1934, s. 156.

sinin geleceği konusundaki uyuşmazlık, şayet iki Devlet arasında görüşmeler yoluyla çözümlenemezse, Milletler Cemiyeti Konseyince çözümü öngörülmekteydi.[55]

Peki Türkiye, Misak-ı Millî içinde yer alan, yani vatanın bir parçası olarak kabul edilen Musul için savaşabilir miydi?

Türkiye Devletinin yöneticileri tarafından uzun devreli bir strateji olarak kabul edilen "Batılılaşma" prensibi devreye girdi. İleride mutlak ittifak içine girilmesi istenen ve kabul edilen bir sistemin ana temsilcisi hüviyetindeki İngiltere ile yeniden savaşmak, hem içeride başlanan Devrimlerin gerçekleştirilmesi için harcanan çabaların zayıflamasını, hem de Batılılaşma hareketinin baltalanmasını netice verebilirdi.[56]

Sonuçta Türkiye, Musul için Milletler Cemiyeti kararını tanımayıp, Irak'ta İngiltere'ye karşı savaşa girişmek, ya da gerginliği sürdürmek yerine, İngiltere ile anlaşmayı tercih etti.

Musul meselesinin belirttiğimiz şekilde sonuçlanmasına getirilen farklı bir yaklaşım ise şöyledir;

"Hükümetimiz genel barışın ve aynı zamanda Arap milletine karşı duyduğu dostluğun korunması için büyük bir fedekarlık yapmış ve Musul'un Irak'a bırakılmasını kabul etmişti. Bundan sonra iki komşu memleket arasında dostça münasebetler kurulmuştur.'[57]

Musul meselesi böyle halledilirken, Türkiye ile sınır komşusu olan Suriye arasında büyük sorunlar doğuran, ayrıca Arap ülkelerinde hakim anlayış olan Arap milliyetçiliği paralelinde, diğer Arap ülkeleriyle gerçekleşmesi muhtemel ilişkileri de etkileyen bir diğer konu Hatay meselesidir.

Hatay meselesinde Batı faktörünün baştan sona kadar etkili olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Şöyle ki;

Hatay bölgesinde Türkler en büyük çoğunluğu teşkil ettiği için bu bölge Misak-ı Millî sınırları içine alınmıştı. Fakat Millî Mücadele sırasında Fransa ile si-

---

55 İsmail Soysal, "**Uluslararası Siyasal Konjonktürde Değişmeler ve Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1983)**", Dış Politika, Ekim 1983, s. 36.

56 Köni, **A.g.m.**, s. 143.

57 Akşin, **A.g.e.**, s. 76

lahlı çatışmanın durdurulması pahasına, bu devlet ile Ankara'da 20 Ekim 1921'de Hatay'ın Türkiye sınırları dışında kalmasını öngören bir antlaşma yapılması zaruri görülmüştü. Hatta Fransa ile böylesi olumsuz şartlarla dahi olsa bir antlaşma imzamalak, TBMM hükümetinin ilk defa Batılı bir devlet tarafından tanınması olarak değerlendirilmiş, bu yolla Ankara'nın Fransa'ya dayanarak Avrupa'ya bir "pencere açıldığı" fikri kabul görmüştü.[58]

II. Dünya savaşı öncesinde Avrupa'da meydana gelen bazı gelişmeler Türkiye'nin önemini bazı devletler açısından artırdı. Bir yandan Almanya'nın devamlı olarak silahlanması ve Versay Anlaşması'nı tanımak niyetinde olmadığını ilan etmesi, diğer yandan İtalya'nın Akdeniz'de Fransa ve İngiltere'nin aleyhine bir politika takip etmeye başlaması bu devletlerin Türk dostluğuna önem vermelerine sebep oldu.[59] Avrupa'da savaş ihtimalinin artmasının etkisiyle Fransa ister istemez Hatay meselesinde sessiz kalmayı tercih etti. Antakya'da Türk ve Fransız askeri heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonunda 3 Temmuz 1938'de imzalanan bir anlaşma ile Hatay'ın toprak bütünlüğü ve siyasi statüsünün iki devlet tarafından korunması karara bağlandı.[60]

Türkiye ile Fransa arasındaki Hatay konusundaki bu yakınlaşmanın ardından, 24 Ağustos 1938 tarihinde, Türk ve Fransız ordularının garantisi altında Hatay'da Millet Meclisi seçimleri gerçekleştirildi. Bu seçimlerde Türkler 40 milletvekilliğinden 31'ini kazandılar. 2 Eylül 1938 tarihinde ise Hatay Millet Meclisi, ilk toplantısını yaparak, "Hatay Cumhuriyeti" ismini kabul etti.

23 Haziran 1939 tarihinde, Türkiye ile Fransa arasında yapılan bir anlaşma doğrultusunda Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul ediyordu. 29 Haziran 1939 tarihinde son toplantısını gerçekleştirilen Hatay Millet Meclisi, oybirliği ile Türkiye'ye katılmaya karar verdi.[61]

Dünden bu güne Suriye'liler, kendi toprakları saydıkları bir arazi parçasının, Arap bağımsızlık mücadelesinin hedefini teşkil eden Batılı devletlerle Türkiye arasında bir anlaşmaya varılmak suretiyle Arapların elinden alındığı fikrini ta-

---

58 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, s. 236.

59 Süleyman Hatipoğlu, "**Atatürk ve Hatay'ın Anavatana Katılması**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:102, Haziran 1997, s. 18.

60 Hatipoğlu, **A.g.m.**, s. 21.

61 Hatipoğlu, **A.g.m.**, s. 22.

şımışlar ve diğer Arap toplumlarına olayı böyle lanse etmişlerdir. Hatta denilebilir ki, o zamana kadar özellikle Arap toplumlarıyla gerçekleşen ilişkilerde daha ziyade manevî planda kalan soğuma ve uzaklaşma, ilk defa Hatay sorunuyla maddî ve somut bir nitelik almış oluyordu.[62]

Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen Sadabat Paktı'nı, Türkiye'nin İslam Dünyasına ilk ciddi yönelişi olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu girişimde dahi batılı ülkelerin doğrudan etkili olduğunu, ekonomik kaygılardan ziyade siyasî ve güvenlik amaçlarının ön planda yeraldığını görmekteyiz.

19 Mart 1934 tarihinde Mussolini verdiği bir demeçte, "İtalya'nın tarihsel emelleri Asya ve Afrika'dadır" demişti. Açıklamanın hemen ardından, elinde bulundurduğu Oniki Ada'da askeri yığınak yapmaya ve Habeşistan'ı istila hazırlığına başlamıştı.[63]

İtalya çok geçmeden 1935 Ekim ayında, Milletler Cemiyeti sistemini hiçe sayarak Habeşistan'a karşı fiili saldırıda bulundu. Bunun üzerine Türkiye, kendisini askeri ve siyasî bakımdan güvenli bir konuma getirebilmek amacıyla, bazı İslam ülkeleriyle bir pakt çerçevesinde münasebetler kurmaya yöneldi. 2 Ekim 1935'te Türkiye, İran ve Irak Dışişleri Bakanlarınca Cenevre'de üçlü bir anlaşma parafe edildi. İran ile Irak arasında Şattülarab uyuşmazlığının patlak vermesinin ardından, iki senelik bir gecikme ile 8 Temmuz 1937'de, Tahran'daki Sadabat Sarayı'nda dörtlü bir pakt imzalandı.[64] Paktı imzalayanlar arasında Afganistan da vardı. Bu paktın askerî ve siyasî etkinlik kazanma amacıyla kurulduğu resmî adı olan "Adem-i Tecâvüz Muahedenâmesi - Saldırmazlık Antlaşması"ndan da anlaşılabilir. Buna ilave olarak bu pakt, dört devlet arasında içişlerine müdaheleyi yasaklayan, sınırların dokunulmazlığını, uluslararası bir anlaşmazlığın vukuu halinde aralarında istişare ile çözüme ulaşmayı öngeren bir andlaşmadır.[65]

Türkiye ile yakın komşuları olan Arap ülkeleri ve diğer müslüman toplumların yolları II. Dünya Savaşından sonra bir kere daha ayrıldı. 1945 yılından

---

62 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 7.

63 Soysal, **A.g.m.**, s. 37.

64 Gönlübol-Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939 Dönemi)**, s. 104-105. (Bu Pakt, 14 Ocak 1938 tarih ve 3324 sayılı kanunla kabul edilmiş ve 27 Ocak 1938 tarih ve 3819 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.)

65 Akşin, **A.g.e.**, s. 79.

sonra Türkiye, bu sefer daha kesin bir şekilde Batıya ve öncelikle de ABD'ye yanaşma çabasını gösterdi. Çünkü bu sırada Türkiye, Sovyet tehdidiyle karşı karşıyaydı ve Batı'nın desteğine ihtiyaç duymuştu.[66] Zira, Yalta Konferansından sonra Sovyetler 19 Mart 1945'de, 1925 tarihli "Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı"nı feshedip, Kars, Ardahan ve Boğazlardan üs istemişti.[67] Sovyetlerin Türkiye'yi tehdidi, bunun yanısıra Rus emperyalizminin Avrupa'da ve Asya'da canlanması üzerine Türkiye, Batı bloku içinde kendisine yer aramak zorunda kalıyordu. Ancak aynı tehlikeyi ve sıkıntıyı diğer Ortadoğu ülkeleri hissetmiyorlardı. Aksine Arap ülkeleri, kendileriyle bağımsızlık mücadelesi verdikleri Batılı güçlere karşı, Sovyetler ile ilişkilerini geliştirmeyi istiyorlardı.[68]

Türkiye, özellikle 1951 yılında NATO'ya girdikten ve ABD ile ilişkilerini sağlamlaştırdıktan sonra, uluslararası alanda, Batı ve Amerikan görüşlerine yakın bir politika izlemeye başladı.[69] Böylelikle Batıyla yakın ilişkilerin kurulması Türk dış politikasını şekillendiren temel faktör oluyordu. Oysa aynı yıllarda, yukarıda yer verdiğimiz 1916 Sykes-Picot Antlaşmasına uygun olarak 1920 Nisan'ında toplanan San Remo Konferansı ile Fransız ve İngilizler tarafından koloni-leştirilen bir çok İslam ülkesi, Batılı devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi içindeydiler.[70]

Türkiye ile Batılılar arasındaki bağlar kuvvetlendikçe başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere diğer İslam ülkeleri arasındaki bağlar da zayıflamaktaydı. Türkiye'nin Batı ile ittifakı, özellikle Arapların gözünde "düşman kamp"a yerleştirmişti.[71] İlişkilerdeki bu zayıflamanın en belirgin göstergesi ise, İslam dünyasında yaşanan bir takım olaylar ve buhranlar karşısında takınılan tavır ve gösterilen tepkilerin Batıyla büyük bir paralellik arzetmesidir.[72] Diğer bir önemli nokta ise, İslam ülkelerine yönelik yer yer geliştirdiği dış politikasını da yine Türk dış poli-

---

66 Fahir H. Armaoğlu, **Siyasî Tarih (1789-1960)**, Ankara 1975, s. 752-756.

67 Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 740.

68 Ayhan Kamel, "**Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri**", Dış Politika, C. 4, Sayı: 4, Ankara 1974, s. 9.

69 Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, Ankara 1979, s. 121.

70 Abdullah Gül, "**Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasında İşbirliğiB**", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1981, s. 8.

71 Sander, **Türkiye'nin Dış Politikası** (Derleyen: Dr. Melek Fırat), Ankara 1998, s. 221.

72 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 8.

tikasının genel plandaki Batılılaşma amacına ulaşmak için bir araç olarak kullanmasıdır.[73]

İki örnek verecek olursak;

Gerek Ortadoğu ve gerekse diğer İslam ülkelerine yönelik dış politikadaki Batı yanlısı politikanın etkisiyle, 1945-1947 döneminde Filistin meselesinde Arap ülkelerini destekleyen Türkiye, yavaş yavaş bu tutumundan uzaklaşmıştır.[74] Filistin konusunda BM'de yapılan oylamada Arap ülkeleriyle paralel olarak bölünme fikrine karşı çıkarken, İsrail'in kurulmasını takip eden 28 Mart 1949 tarihinde Türkiye, bu konuda tavır ortaya koyan ilk müslüman devlet olarak İsrail'i resmen tanımıştır.[75]

Diğer yandan İngiltere'nin Mısır'daki askeri varlığını devam ettirebilmek için öne sürdüğü Ortadoğu Komutanlığı projesinde, Batılılar tarafından yine Türkiye'ye bir rol verilmişti. Konuyu biraz açmak gerekirse; Ortadoğu Komutanlığı fikri, doğrudan İngiltere'nin idi. Zira bu ülke II. Dünya Savaşı sonrasında, değişen uluslararası şartlara paralel olarak Ortadoğu'dan çekilmenin zorunluğunu anlamıştı. Ancak bölgeden çekilirken, bölgede bulunan üslerini daha az tepki uyandıracak bir tarzda korumak amacıyla bu projeyi ileri sürdü. İngiltere'nin bu fikrine ilk destek ABD'den geldi. Bu devleti ise Fransa izledi. Geriye bölge ülkelerinin fazlaca tepkisiyle karşılaşmamak amacıyla gerek gücü, gerekse coğrafi yapısı uygun olan, aynı zamanda Ortadoğu'lu ve müslüman bir ülkenin kendi aralarına alınması kalmıştı. Bu şartaları taşıyan tek ülke ise Türkiye idi. Böylelikle bu oluşumun tamamıyla "Batılı damgası" taşıması önlenmek istenmişti.[76]

Türkiye'nin o dönemde önüne çıkan böyle bir fırsatı geri çevirmesi imkansız gibiydi. Zira, kendi savunmasını Batı içinde görüp, NATO'ya girmeye çalışan Türkiye, belki de NATO'ya girmesini büyük ölçüde kolaylaştıracak bir imkanı önünde bulmuştu. Ayrıca böyle bir oluşum, bölge ülkeleriyle de yakınlaşmasında faydalı olabilirdi.[77]

---

[73] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 37.

[74] Mehmet Gönlübol ve A. Haluk Ülman, "**Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)**", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 21, No: 1, Mart 1966, s. 147-160.

[75] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 32.

[76] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 33-34.

[77] Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983, s. 347.

Komutanlık için en ideal merkez ise Mısır ve bu ülke sınırları içinde yer alan Süveyş üssü idi. Aynı zamanda Arap Birliği'nin de merkezi Kahire'deydi. Dolayısıyla böyle bir projede Mısır'ın kazanılması demek, bütün Arap ülkelerini yanlarına çekmek demek olacaktı. Ancak, özellikle İsrail'in ortaya çıkmasından sonra, Sovyetlerden ziyade İsrail'den tehlike bekleyen Arap devletleri için böyle bir savunma projesinin pek anlamı yoktu.[78] Bütün planlar Mısır hükümetinin kendilerine sunulan bu projeyi 14-15 Ekim 1951 tarihinde yaptığı görüşmeler sonucunda reddetmesiyle sonuçsuz kalıyordu.[79]

Bu tarihlerden sonra İslam Dünyasından tamamen kopan Türkiye, tam bir Batı ittifakı üyesi gibi davranmaya başlamıştır. Mesela, 2 Ocak 1955'de Karaçi'de ilk olarak toplanan "Uluslararası İslam Devletleri Konferansı"na katılmamıştır.[80] Bundan sonra 18 Nisan 1955'de Bandung'da yapılan Asya ve Afrika'da yer alan otuz sanayileşmemiş ülkenin katıldığı "Bağımsızlar Konferansı"na ilk başta katılmayı reddetmiş, ardından Batı dünyasının temsilcisi olarak katılmıştır.[81] Böylece 1950'li yılların başından itibaren İslam Dünyasını Batı ile karşı karşıya getiren her olay, konumu itibarıyla Türkiye'yi ister istemez bu ülkelere karşı tavır almaya sevketmiş ve Türkiye giderek bu dünyadan uzaklaşmıştır.[82]

Burada hemen, Türkiye'nin 1950 yılından itibaren Demokrat Parti'nin hükümete gelmesiyle, Batı yanlısı politikalarda yeni bir sayfa açıldığını söylemeliyiz. Batı tarzı demokratik sistemin 1950 yılında kurulmasının ardından, yeni sistemin geleceği büyük ölçüde Batı ve Batıdan sağlanacak destekte görülmüştü. Özellikle, savaş döneminden beri ihmal edilen büyük sanayi projesinin finansmanı için, yeterli ekonomik kaynağın bulunması gerekliydi. Çünkü, çok partili sistemin gereği gibi işleyebilmesi için, sağlam bir ekonomik temele dayandırılması gerekiyordu. O dönemde, bu desteğin geleceği yegane kaynak olarak Batı görüldü. Türkiye Batı ile ittifak kurduğu takdirde, çok ihtiyaç duyulan yardımın gelmesi kolaylaşacaktı. Buradan hareketle, Türkiye'nin NATO'ya üye olma arzusu ve kararının güvenlik endişelerinden olduğu kadar, ekonomik nedenler-

---

78 Gürün, **A.g.e.**, s. 311.

79 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 35.

80 Sander, **A.g.e.**, s. 121.

81 Gönlübol-Ülman, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1945-1965)** , Ankara 1982, s. 283-286.

82 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 50.

den de kaynaklandığı sonucuna varılabilir.[83]

Öte yandan, ABD'nin gayretleri neticesinde, Sovyetler Birliği'nin güneyinde bir güvenlik kordonu kurulması amacıyla 24 Şubat 1955 tarihinde Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta bir andlaşma imzalandı.[84] İmzalandığı yerin adını alan Bağdat Paktı, üye ülkeler arasında güvenlik ve savunma için işbirliği yapılmasını, birbirlerinin iç işlerine karışılmamasını, Pakt'la bağdaşmayacak uluslararası taahhüt altına girilmemesini öngörüyordu.

Bağdat Paktı'nın başlıca amacı, bölge devletlerini ortak bir teşkilat içinde toplamak olmasına rağmen, sonuç beklenilenin tam tersi olmuştur. Birleştirici olmak bir yana, adeta Ortadoğu'yu parçalamıştır. Mısır Devlet Başkanı Nâsır'ın yürüttüğü kampanya sonucu Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen bu Pakt'a karşı cephe alırlarken, Ürdün ve Lübnan tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir.[85]

23 Eylül 1955'de Pakistan ve 3 Kasım 1955'de İran'ın katıldığı Pakt'a, bir başka müslüman ülke girmemiştir. Katılan ülkeler ise Arap olmayan ve Sovyet tehlikesini dizginlemek amacıyla ABD tarafından dile getirilen "Kuzey Seddi"[86] ülkeleri idi. Halbuki Arap ülkeleri, sınır komşusu bile olmadıkları Sovyetler Birliği'ni yakın bir tehlike olarak görmüyorlardı. Bunun da ötesinde İngiltere'nin üye, ABD'nin müşahit olduğu Pakt'ı, bir bakıma İsrail'in güvenliğini sağlayacak, Batı emperyalizmine hizmet edecek bir kurum olarak görüyorlardı.[87]

Pakt'a Irak dışındaki Arap ülkelerinin katılmaması, bu bölgedeki Arap olan ve olmayan ülkeler arasında bir mesafe meydana getirmiş oluyordu.[88] Özellikle 4 Nisan 1955'de Bağdat Paktı'na, 5. maddede yer alan "Bölgedeki güvenlik ve barışla ilgili ülkeler"in de Pakt'a girebileceğini öngören ifadelerden hareketle İngiltere'nin de katılması, Pakt açısından bir zayıflık unsuru olmuş, diğer Arap ülkelerinin tepkisini çekmişti.[89]

---

[83] Sander, **A.g.e.**, s. 222-223.

[84] Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 811.

[85] Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991, s. 255.

[86] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 53.

[87] M. Hasaneyn Heykel, **Kahire Dosyası**, (Trc. Berin Büktaş), Ankara 1974, s. 58.

[88] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 63.

[89] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 67.

Olaya bir de Türkiye açısından bakayım;

Türkiye, gerçekleştirilen bu Pakt'a diğer bölge ülkelerinin de katılacağına inanıyordu. Hatta bu amaçla başta Lübnan ve Ürdün olmak üzere çeşitli Arap ülkeleriyle yakın temaslar kurmaya çalıştı. Ancak bütün gayretleri sonuç vermedi. Daha da kötüsü Mısır ve onu izleyen Suriye Pakt'a büyük tepki gösterdi. Türkiye ise, Pakt'a karşı çıkan ülkelerin tutumlarını sertleştirmesi ölçüsünde gittikçe sertleşen bir tutum takındı.[90]

Türkiye ile Mısır'ı ve diğer Ortadoğu ülkelerini karşı karşıya getiren bir diğer gelişme Süveyş Buhranı olmuştur. İngiltere ve ABD'nin, Nil nehri üzerinde yapılacak olan Assuan Barajı'nı finanse etmekten vazgeçmeleri üzerine, Mısır 1956 Temmuzunda Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini ilan etti. Bu meselenin çözümü çalışmalarında Türkiye yine Batı yanlısı bir politika izliyerek, Süveyş'in uluslararası bir komisyon tarafından idare edilmesini öngören ABD teklifini destekledi. Ayrıca Mısır'ın bu teklifi kabul etmesi yolunda yapılan çabalara katkıda bulundu.[91] Yapılan diplomatik çalışmalardan bir sonuç alınamayınca İngiltere, Fransa ve İsrail Mısır'a savaş açarak Süveyş'e asker çıkardılar. Bağdat Pakt'ının bir üyesi olan İngiltere'nin Mısır'a karşı kuvvet kullanması, Türkiye'yi izlediği Batı yanlısı politikadan dolayı zor duruma düşürdü ve Mısır ile ilişkilerinin daha da kötüleşmesine sebep oldu.[92] Her ne kadar Türkiye, Mısır'ı ve diğer Arap ülkelerini memnun edebilmek için, Süveyş'in işgali üzerine İsrail'deki Büyükelçisini geri çekmişse de, bu tutumuyla ne Arapları kazanabilmiş, ne de "Bu tutumunun İsrail'e karşı düşmanca bir tavır olarak yorumlanmaması gererektiği, Büyükelçinin geri çekilmesinin İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkileri etkilemeyeceği"ne dair İsrail makamlarına yapılan açıklamalar bu ülkeyi tatmin edebilmiştir.[93]

1956 Süveyş buhranının ardından İngiltere'nin Ortadoğu'daki etkisi çok azalıyordu. Buna karşılık ortaya çıkan boşluğu kendi yararına kullanmak için büyük avantaj sağlayan Sovyetler Birliği, Ortadoğu'lu devletlerin savunuculuğu rolünü üstlendi. Bu yüzden bölge ülkelerinin çoğu nazarında bir hayli yüksek bir itibara

---

[90] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 72-74.

[91] Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 287-291.

[92] Gül, **A.g.e.**, s. 20.

[93] Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 295.

sahip oldu.

Bölgeyi Rusya'ya kaptırmak istemeyen ABD, 1957 yılında ilan edilen Eisenhower Doktrini ile Ortadoğu'da İngiltere'den boşalan yeri dolduracağını ve Sovyet etkisi altında kalabilecek devletlere, ekonomik ve askerî yardım yapacağını açıkladı. Türkiye ve Bağdat Paktı'nın diğer üyeleri ise, bu doktrini destekleyeceklerini ve memnuniyetlerini dile getirmişlerdi.[94]

Süveyş buhranı ardından, Türkiye'nin en uzun sınır komşusu olan ve Eisenhower Doktrini'ni kabul etmeyen Suriye hükümeti Sovyetler Birliği ile yakın temaslar kurmuştu. Aynı sıralarda, bu ülkedeki bir takım iç gelişmeler sonunda, Şam'da Nasır taraflısı milliyetçilerle aşırı solcular yönetime hakim olmaya başlıyorlardı. Bu gelişmelerde öncü rolü bulunan dönemin Suriye Savunma Bakanı Halit el-Azm, 1957 Temmuz'unda bir heyetle Moskova'ya gitmiş ve orada bir takım anlaşmalar imzalamıştı. Bu anlaşmaların 6 Ağustos günü açıklanmasıyla birlikte 1957 Suriye buhranı patlak vermiş oldu. Zira bu anlaşmalarla Suriye, bir bakıma Sovyet Rusya'nın kontrolü altına girmekteydi.[95]

Türkiye, güney sınırlarında olup bitenler karşısında endişe duymaya başladı. Bu yüzden, Suriye'de meydana gelen gelişmeleri dikkatle izlemeye, kendi güvenliğini tehlikeye düşürecek bir gelişme olduğu takdirde gerekli bütün tedbirleri almaya çalışıyordu. Diğer yandan aynı endişeler Irak ve Ürdün tarafından da hissedilmekteydi. Genel kanaat, Sovyetlerin Suriye'de bir "köprübaşı" kurması yönündeydi.[96]

Bütün bu gelişmeler sonunda, Suriye olayı Ortadoğu'da yeni bir buhrana yol açmış, anlaşmazlık kısa zaman içinde bir yanda Türkiye ile ABD'nin, diğer yanda Suriye ile Sovyetler Birliği'nin bulunduğu bir çekişme halini almıştı.[97]

Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik 1958 yılının başlarından itibaren gevşemeye başladı. Özellikle Mısır ile Suriye arasında bir birliğin kurulacağı açıklandıktan sonra, Suriye'nin Sovyetler Birliği'nden çok, o sırada Moskova'nın tam etkisinde bulunmayan Mısır'a yakınlaştığı anlaşılınca, Türkiye böyle bir gelişme-

---

[94] Gönlübol-Ülman, **A.g.e.** s. 297-299.

[95] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, C.1, Ankara 1991, s. 506 vd.

[96] Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 251.

[97] Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 300-303.

den mutluluk duymuştu. Türkiye, Mısır ile Suriye arasında gerçekleştirilen oluşumu 11 Mart 1958'de resmen tanıdı. Böylelikle Suriye ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfa açılmış oluyordu.[98]

Batı yanlısı dış politikanın İslam ülkelerini en fazla etkileyen ve bir bakıma hayal kırıklığına uğratan uygulamalarından bir diğeri, Türkiye'nin Cezayir bağımsızlığı karşısında takındığı tutumdur. Türkiye, 1955 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda, Asya-Afrika devletlerinin isteğine rağmen, Cezayir konusunun gündeme alınmaması için oy kullanmıştır. Oysa bir başka NATO üyesi, üstelik Balkan Paktı içinde Türkiye'nin müttefiki olan Yunanistan, bu oylamada, Asya-Afrika devletleriyle aynı paralelde oy kullanmıştı. Böyle bir tavrın nasıl bir hata olduğunu Türkiye, Kıbrıs konusunda, 1965 Aralık ayında yapılan BM Genel Kurulundaki oylamada anladı. Zira bu oylamada Asya-Afrika devletlerinin büyük bir kısmı Yunanistan lehine oy kullanmıştı. Üstelik bu tavrını Türkiye bir kez sergilememişti. Cezayir konusunda Asya-Afrika ülkelerinin yaptıkları "self-determinasyon" teklifine dair 1957 yılındaki oylamada çekimser kalmış, aynı tutumunu 1958 yılındaki oylamada da devam ettirmişti.[99]

Burada hemen belirtelim ki, sonraki yıllarda, Libya eski başbakanlarından Mustafa bin Halim'in, Libya gezisi sırasında dönemin Türkiye Başbakanı Menderes'ten, Cezayir'de bağımsızlık mücadelesi veren müslümanlara para ve silah yardımında bulunma talebinde bulunduğu, karşılıklı mutabakat sonucu, "hurda malzeme" adı altında Libya üzerinden Cezayir'li müslümanlara silah yardımı yapıldığı ortaya çıkmıştır. Yardım kapsamında, 1000 adet piyade tüfeği, İngiliz Hoteşris tipi 100 adet makineli tüfek, 81 mm. çapında Türk bayrağı taşıyan 18 adet havan topu, 25 adet büyük top bulunuyordu. Bu tarihi gerçek, adı geçen Libya eski Başbakanının kaleme aldığı ve 1993 yılında yayınlanan hatıralarında dile getirilmiştir.[100] Ayrıca bu gerçek, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 26-27 Ocak 1999 tarihlerinde gerçekleştirdiği Cezayir gezisi kapsamında yapılan bir müze ziyareti esnasında Cezayir'li bir subay tarafından açıklanmıştır.[101]

1958 yılının ortalarında Ortadoğu'da Türkiye'yi de yakından ilgilendiren

---

98 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 311.

99 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 324.

100 Fikret Ertan, "**Menderes'in ve Türkiye'nin Cesareti**", Zaman (Devran), 26 Ocak 1999

101 Hürriyet, 28 Ocak 1999

yeni bir buhran daha yaşandı. Bu buhran, kaynağını 14 Temmuz 1958'de Irak'ta meydana gelen ihtilal ile ABD ve İngiltere'nin bu ihtilali izleyen günlerde Lübnan'a ve Ürdün'e yaptıkları çıkarmalardan almaktadır.[102]

Irak'taki rejim değişikliği Bağdat Paktı üyeleri arasında endişe uyandırmış ve tepkiyle karşılanmıştır. Hatta ihtilalin bir gün öncesinde Bağdat Paktı müslüman üyeleri devlet başkanlarının katılımıyla İstanbul'da başlayan görüşmeler sırasında Lübnan'a yapılan çıkarma gündeme gelmiş ve bu esnada Lübnan'ın daveti ile ABD'nin giriştiği askerî harekattan dolayı memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.[103] 17 Temmuz 1958 günü yayınlanan Bağdat Paktı bildirisinde, gerek Irak Kralı II. Faysal ile Başbakan Nuri Said Paşa'nın öldürülmüş olmalarından duyulan endişe, gerekse darbenin Moskova yanlısı olmasından duyulan endişe dile getirilmiştir. Öte yandan Irak hariç, Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere Başbakanları 28 Temmuz 1958 günü Londra'da, Amerika Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ile bir toplantı yapmışlar ve bu toplantı sonucunda aynı gün bir bildiri yayınlamışlardır.[104]

Lübnan ve Ürdün olayları sırasında Türkiye, Bağdat Paktı içinde olduğu gibi bu paktın dışında da, ABD ile İngiltere'nin davranışlarını kayıtsız-şartsız destekler bir tutum sergilemiştir. Hatta Lübnan'a yapılan Amerikan çıkarması sırasında Adana'daki İncirlik hava üssünün kullanılması çeşitli tartışmalara yol açmıştır.[105]

14 Temmuz ihtilalinden sonra Irak'ın Bağdat Paktı'nda kalıp kalmayacağı meselesi, yine ABD'nin insiyatifiyle belirlenmiştir. Paktın Irak dışındaki bütün üyelerinin ve ABD'nin dışişleri bakanları Ortadoğu'daki son gelişmeleri gözden geçirmek ve Irak ihtilalinden sonra Bağdat Paktı'nın durumunu görüşmek amacıyla, 28-29 Temmuz'da Londra'da toplanmışlardır. 28 Temmuzda Londra'da yayınlanan bir deklarasyon ile, Irak olmaksızın da Pakt'ın devam edeceği kabul edilmiştir. Diğer yandan Irak, 24 Mart 1959 tarihinde Bağdat Paktı'ndan çekildiğini resmen ilan etmiştir.

---

[102] Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 311.

[103] Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 314.

[104] Armaoğlu, A.g.e., s. 255.

[105] Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 315.

Irak'ta meydana gelen bu gelişmeler ve buna paralel olarak Sovyet Rusya'nın takındığı sert tutum, Türkiye'nin Batı yanlısı siyasetini adeta perçinlemiştir. Hele Sovyetlerin tehditkar tavırlarını Türkiye'nin yanısıra ABD'ye ve İngiltere'ye de göstermesi, bir noktada ABD'nin bölge üzerindeki nüfuzunu daha da artırmaya bir vesile olmuştur. Daha da belirginleşen Sovyet tehdidine karşı Amerika, Türkiye, İran ve Pakistan'a, Türkiye'nin Kafkas sınırlarından Pakistan'ın Hayber geçidine kadar olan 3.000 millik bir bölgeyi savunacağına dair garanti vermiştir. Ayrıca, bu gelişmelere paralel olarak ABD ile Türkiye arasında 5 Mart 1959 tarihinde, Ankara'da bir "İşbirliği Anlaşması" imzalanmış, böylelikle iki ülke arasındaki bağlar daha da kuvvetlenmiştir.[106]

Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesinin ardından, 21 Ağustos 1959'da yapılan bir açıklamayla, bu teşkilatın adının Merkezî Andlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization-CENTO) olarak değiştirildiği ilan edilmiştir. CENTO Konseyi, yeni adı altındaki ilk toplantısını 7-9 Ekim 1959'da, Washington'da ABD Dışişleri Bakanı başkanlığında yapmıştır. Bu toplantı sonunda yayınlanan bildiride, teşkilata bu ismin veriliş sebebi olarak NATO ile SEATO arasında yer alması gösterilmiştir.[107]

1963 yılının Aralık ayına kadar - 27 Mayıs 1960 ihtilaline rağmen- geçen dönem içerisinde, Türk yöneticileri Türkiye'nin Batı ile olan bağlarını korumakla kalmamışlar, aynı zamanda bu bağlılığı her fırsatta aktif bir şekilde sergilemişlerdir. Ancak belirtilen tarihte, Kıbrıs'ta Makarios yönetiminin adadaki Türklere karşı giriştiği baskıcı ve saldırgan tutum ve bu yönetimin ardında yer alan Yunanistan'ın davranışları, o zamana kadar süregelen dış politikanın tekrar masaya yatırılmasına sebebiyet vermiştir.[108]

ac. Sovyetler Birliği faktörü

Türkiye'nin İslam ülkelerine ve dar kapsamda Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasında Sovyetler Birliği'nin etkisine kısmen de olsa "Batı faktörü" başlığı altında bahsettik. Zaten bu iki faktörün hedef bakımından kesiştiği en önemli

---

106 Armaoğlu, A.g.e., s. 258.

107 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 318.

108 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 340-341.

nokta Ortadoğu politikaları olmuştur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1945 yılından sonra Türkiye, Sovyet tehdidiyle karşı karşıya kaldı ve Batı'nın desteğine ihtiyaç duymuştur. Zira, Yalta Konferansından sonra Sovyetler 19 Mart 1945'de, 1925 tarihli "Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı"nı feshedip, Kars, Ardahan ve Boğazlardan üs istemiştir. Sovyetlerin tehdidi üzerine Türkiye, Batı bloku içinde kendisine yer aramak zorunda kalıyordu. Ancak aynı tehlikeyi ve sıkıntıyı diğer Ortadoğu ülkeleri hissetmiyorlardı. Aksine Arap ülkeleri, kendileriyle bağımsızlık mücadelesi verdikleri Batılı güçlere karşı, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmeyi istiyorlardı.

Böylelikle birbirine zıt iki gelişme Türkiye ile Ortadoğu ülkelerini birbirinden uzaklaştırıyordu. Bir yanda Rus tehdidiyle karşı karşıya kalan ve bu tehditten kurtulmak için Batıya bağlanan Türkiye, diğer yandan kendilerine karşı bağımsızlık mücadelesi verdikleri Batılı emperyalist devletlere mükabil SSCB'yi bir himayeci olarak görüp, onun desteğini sağlamaya çalışan Arap ülkeleri.

Elbette Ortadoğu bölgesindeki esas çekişme ve rekabet Türkiye ile Arap ülkeleri arasında değil, ABD ile SSCB arasında gerçekleşiyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin bölgeyi ilgilendiren her adımında, Arap ülkeleri bunun gerisinde ABD ve diğer batılı ülkelerin varlığı düşüncesiyle hareket etmişler ve gelişmeler her defasında Rusya'nın Ortadoğu'ya biraz daha yerleşmesini sağlamıştır. Özellikle aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağımız Filistin meselesinde, 14 Mayıs 1948'de İsrail devletinin resmen kuruluşuyla birlikte, bu devletin kuruluşunda rolü olan bütün devletler bir bakıma Arap ülkelerinin doğal düşmanı haline geliyordu. Böyle bir düşman kesime karşı yegane güç merkezi ise SSCB idi. O esnada Filistin meselesini daha fazla önemser görünen Sovyetler Birliği, Arap ülkelerini kendi safına çekmekte fazla zorlanmamıştı.

Türkiye'nin İslam ülkelerine yönelik dış politikasında nasıl Batı ülkelerinin etkisi tartışılmaz ise, buna yakın oranda Sovyetler Birliği'nin de etkisi bulunmaktadır. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi Filistin'in taksimi meselesinde ortaya çıkmıştır.

Türkiye, 1945-1947 dönemi boyunca BM'deki Filistin görüşmelerinde hep Arap ülkelerinin yanında yer almış, bu ülkelerin Filistin'e bağımsızlık verilmesi için sundukları karar tekliflerini desteklemişti. Filistin konusunu incelemek üzere BM Genel Kurulunun bir soruşturma Komisyonu kurulmasıyla ilgili oy-

lamalarda Türkiye, Arap ülkeleriyle hareket eden az sayıdaki ülkelerden birisiydi. Filistin Komitesi'nin raporları üzerine yapılan görüşmelerde Türkiye yine Arap ülkelerini desteklemiş ve nihayet Genel Kurul'un 30 Kasım'daki taksim kararına Arap ülkeleriyle birlikte aleyhte oy kullanmıştır.

Türkiye'nin bu tutumunda az da olsa Sovyetler Birliği'nin etkisi olduğu söylenebilir. Zira, sonraları Arap ülkelerinin büyük destekçisi olan ve Türkiye için de büyük tehlike teşkil eden Sovyetler Birliği o dönemde, Filistin'in taksimini istemişti.[109]

Ortadoğu'da İsrail'in kurulmasıyla birlikte Türkiye'nin bu ülkeyi tanıması olayında yine Sovyet etkisinin varlığı gözlerden kaçmaz. Zira, İsrail'in kurulması Türkiye'de önceleri endişeyle karşılanmıştı. Bu endişenin sebeplerinden belki de en önemlisi, yeni kurulan devlete "Sovyet peyki" gözüyle bakılmasıydı. Geçen kısa zaman içinde, özellikle ABD'nin İsrail'in kuruluşundan bir kaç saat sonra İsrail hükümetini tanıdığını açıklamasıyla bu devletin yeni bir Sovyet peyki olmadığı anlaşılmış, fazla vakit kaybedilmeden 28 Mart 1949 tarihinde İsrail resmen tanınmıştır.[110]

Sıkça dile getirdiğimiz gibi, Türkiye'yi Batıya yaklaştıran her olay, bir bakıma Ortadoğu ülkelerini SSCB'ye yaklaştırmıştır. İşte bunlardan bir diğeri, yukarıda genişçe yer verdiğimiz Bağdat Paktı olmuştur. Belirttiğimiz gibi, Bağdat Paktı, ABD'nin gayretleri neticesinde Sovyetler Birliği'nin güneyinde bir güvenlik kordonu kurulması gayesiyle 24 Şubat 1955'te Türkiye ve Irak arasında imzalanmış, daha sonra Pakistan, İran ve İngiltere'nin katılımıyla genişlemişti.

Sovyet tehlikesine karşı bir tedbir olarak kurulan bu Pakt, Arap ülkeleri açısından bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü hem tehlike olarak görülen bu ülkeyle sınır komşusu değillerdi, hem de ABD'nin müşahit olduğu bu Pakt'ı, bir bakıma İsrail'in güvenliğini sağlayacak, batı emperyalizmine hizmet edecek bir kurum olarak görmüşlerdi.[111]

Bağdat Paktı'nın kuruluşu ve özellikle İngiltere'nin bu Pakt'a katılışı, Ortadoğu üzerinde hakimiyet planları olan Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmiş, geliş-

---

[109] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 21-22.

[110] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 31-32.

[111] Gül, **A.g.e.**, s. 18-19.

meler üzerine Sovyet Dışişleri Bakanlığı uzun bir bildiri yayınlayarak Ortadoğu'daki "askerî gruplaşmaları" şiddetle kınamıştır. Aynı zamanda bu gelişmeleri bölge devletleri üzerinde baskı kurma ve tehditte bulunma olarak niteleyerek, olayların aynı istikamette devamı halinde meselenin Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[112]

Diğer yandan başlangıçta Ortadoğu'daki bütün Arap devletlerini kendi şemsiyesi altında toplamayı hedefleyen ve bunun için özellikle bir Arap devleti olan Irak'ı bünyesi içine alan Bağdat Paktı, beklenenin tam tersine Arap devletlerinin parçalanmasına sebep olmuştur. Bölgede bütünlüğü sağlayıp, güvenli bir ortam oluşturma yerine, Sovyetler Birliği'nin kolaylıkla at oynatabileceği bir zemin hazırlanmıştır.[113]

Benzer sahneler, yukarıda genişçe yer verdiğimiz, 1956 Süveyş Buhranında da yaşanmıştır. Bu buhranı kendi yararına kullanan tek devlet olarak gösterebileceğimiz Sovyetler Birliği, Ortadoğu'lu devletlerin savunucusu tavrını takınmıştır. İngiltere, Fransa ve İsrail'e sert ültimatomlar göndererek, gerekirse Mısır'a "gönüllü" yollayacağını açıklamıştır.[114] Böylelikle Süveyş buhranı, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki durumunu daha da güçlendirmiştir.

Bundan bir yıl sonra 1957 yılında Türkiye ile sınır komşusu olan Suriye arasında patlak veren anlaşmazlıklar esnasında, Sovyetlerin yine karşımızda, Suriye'nin yanıbaşında yeraldığını görmekteyiz. Hatta bu anlaşmazlık gerek Suriye, gerekse Sovyet Dışişleri bakanlıklarınca Birleşmiş Milletler'e götürülmüştür. Genel Kurulda yapılan görüşmeler sonucunda, meselenin iki tarafın yetkilileri tarafından görüşülüp halledilmesine dair karar çıkmıştır. BM Genel Kurulunda varılan bu sonuç, buhranın yumuşamasının da başlangıcı olmuştur.[115]

Meselenin çözümünde ise, dolaylı da olsa yine Sovyetler Birliği'nin olduğu söylenebilir. Zira, 1958 yılının başlarında Mısır ile Suriye arasında bir birlik kurulacağı açıklanmış; Suriye'nin Sovyetler Birliği'ne değil de, o sıralarda Moskova'nın tam etkisinde bulunmayan Mısır'a bağlanacağı anlaşıldığı için, Türkiye böyle

---

112 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 275.

113 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 280.

114 Gönlübol-Ülman, A.g.e., s. 297.

115 Kürkçüoğlu, A.g.e., s. 104-111.

bir birleşmeden memnunluk duymuştur.[116]

14 Temmuz 1958 tarihinde, Irak'ta gerçekleştirilen ihtilale karşı Türkiye'nin sergilediği tutumda da SSCB'nin dolaylı etkisinden bahsedilebilir. İhtilali izleyen günlerde bu olay, hükümet çevrelerinde, Irak'a bir askerî müdahele ihtimalinin gündeme gelmesine varıncaya kadar tepki uyandırmıştı. Ne var ki, bu sert tutumun zaman içinde giderek yavaşladığı görülmüştür. Bunun sebebi ise, diğer Arap ülkelerinin yaptıkları gibi yeni Irak yönecicilerinin de Türkiye'ye, dolayısıyla batıya cephe alarak Sovyet desteğine sığınmasını önleme düşüncesidir. İşte bu temel sebepten dolayıdır ki Türkiye, başlangıçta bir hükümet değişikliği olarak bile görmek istemediği Irak'taki ihtilal karşısında tutumunu kısa sürede yumuşatmış ve 31 Temmuz 1958 tarihinde yeni Irak hükümetini resmen tanımıştır.[117]

ad. Filistin sorunu

Filistin meselesi, Türkiye'nin bütün İslam Dünyasından ziyade, Ortadoğu ülkeleriyle olan münasebetlerini doğrudan ilgilendirmektedir. Dolayısıyla bizler burada, konuyu daha çok Ortadoğu ülkeleri açısından ele alacağız.

Filistin konusuyla Türkiye'nin ilgilenmeye başlayışı, İngiltere'nin bu problemi Birleşmiş Milletler'e (BM) getirmesinden sonradır. O tarihe kadar konu, daha ziyade İngilizlerle Filistinliler arasında gelişen bir sorun olarak değerlendirilmişti. Ancak BM bu mesele üzerine eğilince, Türkiye de ister istemez tutumunu belli etmek zorunda kalmıştır.[118] Olay şöyle gelişir;

İngiltere, hakimiyeti altında olan Filistin'deki Arap-Yahudi sorununa bir çözüm getirebilmek için 1947 yılında BM'ye başvurur. Bunun üzerine BM'de kurulan Filistin Özel Komitesi, Filistin'in taksimini öngören bir teklifi Genel Kurul'a getirir.[119] Filistin hakkında, 1947 yılında yapılan bu ilk oylamada Türkiye, Filistin'in taksimi neticesinde kurulacak Yahudi devletine, İran, Pakistan, Afga-

---

[116] Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 300-311.

[117] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 132-134.

[118] Gürün, **A.g.e.**, s. 344.

[119] Walter Holstein, **Filistin Sorunu** (Terc. Cemal E. Ertuğ), İstanbul 1975, s. 210.

nistan ve beş Arap ülkesi ile birlikte aleyhte oy kullanarak karşı çıkar. Ancak oylama neticesinde Filistin'in taksimi Birleşmiş Milletler'de kabul edilmiş, hemen ardından da İsrail Devleti 14 Mayıs 1948 tarihinde resmen kurulmuştur.[120]

Filistin meselesinde Türkiye ile Ortadoğu ülkelerini karşı karşıya getiren ilk gelişme, 12 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu tarafından kurulmasına karar verilen Filistin Uzlaştırma Komisyonu'na ABD ve Fransa'nın yanısıra Türkiye'nin de seçilmesidir. Bu komisyonun kurulmasına Arap ülkeleri aleyhte, Türkiye ise lehte oy vermişti.[121]

Ortadoğu ülkeleriyle Türkiye arasındaki iyice zayıflayan bağları büsbütün koparan olay ise 28 Mart 1949'da yaşanmıştır. Türkiye bu tarihte müslüman ülkeler içinde, yeni kurulan İsrail devletini ilk olarak tanıyan devlet olmuştur.[122] Ülkemiz İsrail'le olan münasebetlerini bu kadarla da bırakmamış, 1950 yılında maslahatgüzar, 1952 senesinde ise Büyükelçi düzeyinde diplomatik ilişki kurmuştur.[123]

Filistin meselesinde Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki uçurumun derinleşmesinde elbette Arap ülkelerinin de büyük hataları olmuştur.

Öncelikle o dönemde farklı bir kulvarda seyreden Türkiye'yi, İsrail'e karşı kendi saflarına çekebilmek için Türkiye ile karşılıklı yardımlaşma ve işbirliği sağlamaya yönelik sıkı bağlar kurabilirlerdi. Böyle olmamıştır.

Başta Mısır olmak üzere diğer Arap ülkeleri, daha henüz işin başındayken, yani BM'nin 29 Kasım 1947 kararını tanımadıkları sırada gelişmelere çok fevrî tepki göstermişlerdir. Filistin topraklarında yerleşmiş musevileri silah zoruyla sürüp atmak ve İsrail devletini daha doğmadan tamamen ortadan kaldırabilmek için savaş yolunu seçmişlerdir. Ancak bu ilk savaşta gayelerine ulaşamamanın ötesinde, BM kararı ile Filistinlere verilen topraklardan da mahrum kalmışlardır. Halbuki, böyle bir durumda -İsrail'i haritadan silmek politikasını güdüyor olsalar bile- izlenmesi gereken tavır, öncelikle bağımsız bir Filistin Devleti'nin ku-

---

120 Gönlübol, **Turkish Participation in the United Nations (1945-1954)**, Ankara 1963, s. 30-40.

121 Gönlübol, **A.g.e.**, s. 37-38.

122 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 32.

123 Philib Robins, **Türkiye ve'ş-Şarku'l-Evsat** (Turkey and the Middle East, Terc. Mihail Necm Hûri), Limassol 1993, s. 94.

rulmasını beklemek ve bunun için gayret göstermek, bunun ardından da İsrail'i saldırgan ve işgalci konuma düşürüp uluslararası alanda koz elde etmek olmalıydı. Aynı hatayı sonraki yıllarda da ısrarla sürdüren Arap ülkeleri, her defasında hezimete uğramışlar; yine her defasında İsrail devleti zayıflamak bir yana daha da güçlenmiş ve sınırlarını büyütmüştür. Böyle soğukkanlı bir politika izlenmemenin ötesinde, kendi saflarında olmayan Türkiye'yi adeta düşman saflarına iyice itercesine, İsrail'e karşı düzenlenen her askeri hakeratta bölge ülkesi olan Türkiye yok sayılmış, asla haberdar edilmemiştir.[124]

b) Aktif dış politika (1965 ve sonrası)

Türkiye'nin İslam Dünyasına yönelik dış politikasını iki ana bölüme ayırdıktan sonra, ikinci dönemi 1965 yılından başlatmamızdaki en önemli etken olarak, ülke içi ve dışında gerçekleşen bazı siyasî gelişmeleri gösterebiliriz. Bu açıdan 1965 öncesi ve sonrası arasında bir paralellik de kurulabilir. Özellikle dış etkenler bu siyasi gelişmelerde, tıpkı önceki dönemde olduğu gibi, Türkiye'nin uluslararası alanda güvenliğini sağlama kaygısını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla 60'lı yılların ortasından itibaren ekonomik unsur, Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirme sürecinde önemli bir rol oynamamıştır. Ne var ki, siyasi bağlar geliştikçe ekonomik ilişkilerin de gelişme gösterdiği söylenebilir.[125]

1965 yılını tarihsel akış içinde bir işaret taşı olarak belirlememizde Kıbrıs sorunu en önemli etken olmuştur. Çünkü bu sorun, Türkiye'nin özellikle 1950'li yıllardan itibaren sürdürmüş olduğu Batıya dönük dış politikanın değişmesinde ve başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere diğer müslüman ülkelerle kopuk olan münasebetlerinin tekrar kurulmasında etkili olan belki en önemli faktör olarak olmuştur.[126]

1963 yılının Aralık ayında, Kıbrıs'taki Rumların adayı tamamıyla ele geçirmek ve Yunanistan'a bağlamak maksadıyla Türklere karşı giriştikleri saldırılar, Türkiye yöneticileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Öte yandan, adadaki Rumların sergiledikleri ne insanlığa ne de devletlerarası hukuka uymayan bu

---

[124] Gürün, **A.g.e.**, s. 345-346.

[125] Sander, **A.g.e.**, s. 226.

[126] Gül, **A.g.e.**, s. 11.

tavırların, NATO içinde Türkiye'nin müttefiki olan Yunanistan tarafından desteklenmesi, olayın vehametini daha da artırmıştır.

Asıl hayal kırıklığı ise, başta ABD olmak üzere, Türkiye'nin devlet düzenini seçerken kendisine örnek olarak aldığı ve bir dizi siyasal, ekonomik ve askerî bağlarla bağlandığı Batılı ülkelerin bu olay karşısındaki tutumlarıyla yaşanmıştır.

1964 yılında Kıbrıs'taki gerilimin artması bir yana, ABD Başkanı Johnson'un Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği mektup[127], Türk-ABD ilişkilerinin büyük ölçüde bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca böyle bir gelişme Türkiye'nin, 1950'lerin başından beri kesin bir bağlılık içinde bulunduğu Batı ittifakının gerçek yararı üzerinde düşünülmeye başlanması bakımından bir dönüm noktası olmuştur.[128]

Türk dış politikasını asıl etkileyen olay ise, Aralık 1965'de Birleşmiş Milletler'de yapılan oylamada, Türkiye'nin uluslararası andlaşmalardan doğan haklarının bir kenara bırakılıyor olmasıdır. Aynı zamanda oylamada Türkiye, diplomatik yalnızlığını bütün açıklığıyla görmüştü. Bu tarihten sonra Türkiye, dış politikasında bir "dünyaya açılma" kampanyasına girişti. Çok sayıda ülkeyle yüksek seviyede karşılıklı ziyaretlerin sayısında hızlı bir artış yaşandı. Bu genel çerçeve içinde, Türkiye'nin başta Ortadoğu olmak üzere, İslam Dünyasına yönelik dış politikası büyük değişim göstermiştir.[129]

Bu dönemde, özellikle Ortadoğu ülkelerinin Batı ile olan diyaloglarını giderek geliştirmeleri[130] İslam ülkeleriyle olan yakınlaşmayı artıran bir başka unsur olarak gösterilebilir.

Özetle, Batı dünyası Kıbrıs anlaşmazlığında, kendisine daha az bağlı ve haksız konumda olan müttefiki Yunanistan'ı kendisine daha sadık ve haklı olan müttefiki Türkiye'ye tercih etmiştir. Bu durum en azından, Batılı devletlerin çeşitli tarihî, dinî ve psikolojik nedenlerle Türkiye'ye karşı üvey evlat işlemi yapıldığı yolunda öteden beri var olan bir kanaatin daha da kuvvetlenmesine yol aç-

---

127 Mektubun metni için bkz. **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı**, C. 7, 1966, s. 139-141.

128 Gönlübol, "**Dış ve İç Etkenler Açısından NATO ve Türkiye**", Belgelerle Türk Tarihi, Sayı: 43, Nisan 1971, s. 34-37.

129 Kürkçüoğlu, "**Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler**", Dış Politika, Sayı: 2, Haziran 1971, s. 23.

130 Sander, **A.g.e.**, s. 226.

mıştır. Türkiye yöneticilerini asıl ürküten düşünce ise, başta Amerika olmak üzere Batılı ülkelerin, kendi menfeatleri gerektirdiğinde büyük bir tehlike olarak görülen Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'yi yalnız bırakabilecekleri olmuştur.[131] Bu duruma, özellikle 1971 yılından itibaren, Türkiye'nin Batı çerçevesinde çözümlenemeyen ekonomik sorunları da eklenince, İslam ülkeleri Türkiye için gittikçe genişleyen bir ilgi ve hatta "ümit alanı" olmaya başlamıştır.[132]

1965 yılından itibaren, Arap dünyası ağırlıklı olmak üzere, İslam Dünyasıyla yakınlaşmaya çalışan Türkiye'nin, bu alandaki dış politikasında meydana gelen değişmeleri maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz;

I) Özellikle Arap-İsrail çekişmesinde, Arap davasına siyasi destek sağlamak.

II) İslam dünyasındaki muhtemel ayrılıklar karşısında tarafsız kalmak ve Müslüman ülkeler arasındaki herhangi bir ihtilafa karışmamak.

III) İslam ülkelerindeki rejim değişikliklerini tamamıyla onların halkını ilgilendiren iç gelişmeler olarak addetmek ve bu itibarla iç işlere karışılmaması ve karşılıklı olarak egemenliğe saygı gösterilmesi ilkelerini esas alarak, bu ülkelerle ilişkileri geliştirmek.

IV) Genel olarak Türk dış politikasının, özel olarak Türkiye'nin Batı ile askeri, ekonomik ve siyasi sahalardaki bağlarının İslam ülkelerinin çıkarları üzerinde olumsuz etkiler yaratmamasına dikkat etmek.

V) İsrail'le ilişkileri asgari düzeylere indirmek.

VI) Siyasi bir amaç olarak, ekonomik, teknik, ticari ve diğer alanlarda bütün Müslüman ülkelerle karşılıklı çıkarlar için yakın bir işbirliğine girişmek.[133]

Şimdi, dönüm noktası olarak kabul ettiğimiz 1965 yılından itibaren, Türkiye'nin İslam Dünyasına yönelmesinin ardındaki önemli etkenleri irdelemeye çalışalım.

---

131 Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 340-343.

132 Selim İlkin, "**Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri**", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979, s. 247.

133 Kamel, **A.g.m.**, s. 14-17.

ba. Kıbrıs problemi

Kıbrıs Türk cemeatine 1963-64'te yapılan silahlı saldırılar ve bunun sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye'nin uluslararası toplumda yalnızlaşmasının en önemli işareti olmuştu. Konuyla ilgili yapılan görüşmelerde Türkiye Batı'dan ümit ettiği desteği sağlayamazken, Başpiskopos Makarios başkanlığındaki Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye'nin dışında kaldığı Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucuları arasında yer almıştı. Bu sayede kendi lehlerine, Türkiye'nin aleyhine olmak üzere uluslararası planda geniş destek bulmaktaydı.[134]

Öncelikle, en fazla desteği beklenen Amerika, Kıbrıs'ta patlak veren olaylar ve kriz karşısında tarafsızlık politikasını takip etmekteydi. Bu tutum, Kıbrıs Rumlarıyla onları destekleyen Yunanistan'ı daha da cesaretlendiriyordu. İş bu kadarla da kalmamış, 1959 Garanti Anlaşması'nı imzalayan üç devletten biri olan İngiltere de sorumluluktan kaçmış, bütün yükü Amerika'nın sırtına yüklemişti. Amerika ise meseleyi Birleşmiş Milletler'e havale etmiş, sonunda Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli kararı ile, Kıbrıs'ta görev yapmak üzere bir Barış Gücü oluşturulması öngörülmüştü. Ancak bu Barış Gücü'nün hazırlanıp adaya gitmesi geciktikçe, Rumlar'ın Türklere olan saldırıları artarak devam ediyordu.[135]

Bunun üzerine Türkiye, Kıbrıs'ta askerî bir girişimde bulunmayı planladı. Ancak bunun hemen akabinde ABD Başkanı Johnson'un Başbakan İnönü'ye gönderdiği 5 Haziran 1964 tarihli mektup, 1947 Truman Doktrini'nden beri ilk defa ABD-Türkiye ilişkilerinde bir bunalıma yol açıyordu.[136] Özellikle Johnson'un, Türkiye'nin Kıbrıs'ta planlı bir harekete girişmesi halinde, bundan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında meydana gelebilecek bir anlaşmazlık durumunda Türkiye'nin yanında yer almayacağını bildirmesi, Türkiye'yi büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştı.[137]

18 Aralık 1965 tarihi Türkiye'nin hem Batı dünyasıyla, hem de İslam ülkele-

---

[134] Çiğdem A. Kurt, "**The Reception and Evolution of the Cyprus İssue in the United Nations: 1954-1984**", Foreign Policy, C. 11, Sayı: 1-2, 1984, s. 47 vd.

[135] Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 266.

[136] Başkan Johnson'un, dönemin Türkiye Başbakanı İnönü'ye gönderdiği ve İnönü'nün cevabî mahiyetteki mektuplarının metni için bkz. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı: 16, 31 Ocak 1966, s. 100-110.

[137] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, s. 789.

riyle olan ilişkilerinde adeta bir dönüm noktasını teşkil eder. Çünkü belirtilen tarihte, Kıbrıs ile ilgili olarak BM Genel Kurulu'nda bir oylama yapılmıştı. Bu oylamada 4 devletin (ABD, Arnavutluk, İran ve Pakistan) red oyuna karşılık, 47 devlet kabul, 54 devlet ise çekimser oy kullanmıştı. Oylama sonucu alınan karar ise, öncelikle Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini isterken, herhangi bir yabancı ülkenin müdahelesini reddetmekte, dolayısıyla Türkiye'nin 1960 tarihli Kıbrıs Garanti Andlaşması'ndan doğan müdahele hakkını kullanmasını kabul etmeyen şartlar içermekteydi.[138]

Böylece, Kıbrıs olayı Türkiye'nin uluslararası alandaki yalnızlığını gün ışığına çıkarıyordu. O dönemde sayıları kırkı aşan Ortadoğu ve İslam ülkelerinden sadece İran ve Pakistan'ın Türkiye'ye destek olması, özellikle Türkiye'nin komşuları ve içinde bulunduğu bölge ile ilişkilerinin ne kadar kopuk olduğunu göstermektedir.[139]

Bu gelişmelerin ardından, ülke yöneticileri ister istemez bu yalnızlığı giderme çabasına girmişlerdir. Başta sınır komşuları olmak üzere öteden beri bir takım gerginlikler yaşanan İslam ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirme yönünde önemli adımlar atılmaya başlanmıştır.[140]

1965 yılından itibaren Batı ile bağları büyük ölçüde zayıflayan Türkiye, başta Arap ülkeleri olmak üzere, diğer İslam ülkelerine yakınlaşma açısından daha serbest bir konuma gelmişti.

Bu gelişmelerden hareketle bazı uzmanlarca, Türkiye'nin İslam dünyasıyla yakınlaşması için Batı'dan "uzaklaşması" gerektiği yorumu yapılmıştır.[141] Ancak bu azaklaşma veya yakınlaşmalar süreklilik arzetmemiş, belirli olayların etkisinde kalmıştır. Örneğin, 1971 Haziran ayında, Makarios'un Sovyetler Birliği'ni ziyareti esnasında görülmüştür. Bu ziyaret esnasında SSCB Başbakanı Kosigin, "Sovyet halkı bu gün Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğü ile her davada tamamıyle Kıbrıslıların yanındadır" demiş ve daha sonra yayınlanan ortak bildiride de, "Kıbrıs'ın her ne şekilde olursa olsun, hiç bir

---

138 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1993, s. 513.

139 Gül, **A.g.e.**, s. 11.

140 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 520.

141 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası** , s. 139.

yabancı müdaheleye maruz kalmaksızın, tam bağımsızlık ve mutlak egemenlik hakkına sahip olduğu iki tarafça önemle belirtilmiştir" ifadesine yer verilmiştir. İşte Kıbrıs Rumları ile Sovyetler Birliği'nin bu yakınlaşması, kısa dönemli de olsa, Türkiye'yi tekrar batıya yakınlaştırmış, dolayısıyla Arap ülkeleriyle mesafelerin biraz daha uzak tutulmasını netice vermiştir.[142]

Bu gelişmeler ayrıca, Türkiye'nin dış politikasında bir yön değiştirme veya büyük bir değişiklik yapılmasından çok, dış ilişkilerinde daha geniş bir bakış açısı benimsemeye doğru tedricî bir ilerleme kaydettiği şeklinde de değerlendirilmiştir.[143]

Türk dış politikasının giriştiği yeni dostluklar edinme kampanyası açısından İslam Zirve Konferansı'nın kaçırılmaz bir fırsat olarak görüldüğü söylenebilir. Zira Türkiye, İslam ülkeleri arasında meydana gelebilecek bir yakınlaşmaya katılmakla, Kıbrıs konusunda önemli bir destek elde etmeyi planlamıştır. Hatta, bir adım daha ileri gidilerek, Ortadoğu meselesini bir müslümanlık davası haline getirmeye çalışan Arap ülkeleri -ki İslam Konferansı Teşkilatı'nın kuruluşu da büyük ölçüde bu tarz bir düşüncenin ürünü olmuştur- örnek alınarak, Kıbrıs meselesinin bir Müslüman-Hristiyan mücadelesi olarak yorumlanması için faaliyete geçilmiştir. Nitekim, Cidde'de 1965 yılının Nisan ayında yapılan ve BM üyesi 36 müslüman ülke temsilcilerinin hazır bulunduğu 6. İslam Kongresi'nin son toplantısında Türk heyetince Kıbrıs konusunda sunulan karar tasarısı oy birliğiyle kabul edilmiştir. Kıbrıs'taki Türk cemeatinin "Ayrı bir İslam camiası" olarak nitelendirilen kararda, "Hristiyanların Kıbrıs'taki Müslümanlara karşı giriştikleri câniyâne muameleler" kınanmakta ve "Bu davanın BM'de savunulmasında Kıbrıs'lı müslüman kardeşlerin hak ve hukukunun teslimine yardımın, dini ve insani bir vecibe kabul edildiği"[144] ifade edilmiştir.

Türkiye'nin dış politikasındaki bu önemli değişme ilk sınavını 5 Haziran 1967'de başlayarak altı gün boyunca devam eden Arap-İsrail savaşında vermiştir. Gerek bu savaşı ortaya çıkaran bunalımların yaşandığı dönemde, gerekse savaş esnası ve sonrasında Türk yetkilileri Arap ülkelerinden yana bir tavır takınmışlardır. Bir yandan Türkiye'nin, kuvvet kullanılması yoluyla arazi kazancı sağ-

---

[142] Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler**, s. 29.

[143] İhsanoğlu, "**Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995, s. 391.

[144] **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı: 7, Nisan 1965, s. 88.

lanmasına olan tepkisi vurgulanırken, diğer taraftan savaşta ağır kayıplara uğrayan Arap devletlerine derhal yiyecek, giyecek ve ilaç yardımında bulunulmuştur. Bunun da ötesinde, Ortadoğu savaşından sonraki durumu görüşmek üzere olağanüstü bir toplantı yapan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda da Türkiye, Arapları destekleyen bir tutum takınmıştır.[145] BM Genel Kurulu'nda 22 Kasım 1967 tarihinde alınan 242 sayılı karara Türkiye büyük destek vermiştir. Zira o tarihten itibaren Ortadoğu sorununun çözümü için yapılacak girişimlerde sık sık atıfta bulunulan bu karar, Türkiye'nin de savunduğu şekilde, İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği topraklardan çekilmesini ve tüm ilgili tarafların diğerlerinin bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve tanınmış sınırları içindeki siyasi bağımsızlığına saygı göstermelerini hükme bağlıyordu.[146]

Türkiye'nin bu tutumu, 1965'ten sonra değişmeye başlayan Ortadoğu politikasının istenilen sonuçlarını vermeye başlamıştı. Bu durumu, öteden beri Türkiye ile münasebetleri derin yaralar almış Mısır'ın hükümet sözcüsü Hasan el Zeyyad tarafından, 17 Kasım 1967 tarihinde verilen şu demeçte rahatlıkla görebiliriz;

"Modern tarihin kaydettiği ve bizim, yakın geçmişte geçirdiğimiz acı krizde, Türkiye'nin iftihar edilecek bir tutumu, davranışı olmuştur."[147]

Türkiye'nin İsrail aleyhindeki benzer tutumu, daha sonraki dönemlerde de gözlemlenmiştir. 1973 yılında meydana gelen 4. Arap-İsrail savaşını takip eden günlerde BM Genel Kurulunda yapılan görüşmeler sonucu 338 sayılı karar hükme bağlanmıştı. Bu karar da tıpkı 242 sayılı karara benzer hükümler içermekteydi. Türkiye fazla geçmeden 242 ve 338 sayılı kararları desteklediğini açıklamıştır.

Türkiye, 1970'ler ve 80'lerde BM çerçevesinde alınan kararlarda, hep Arap ülkeleriyle birlikte Filistinliler lehinde oy kullanmıştır. 1975 yılında FKÖ'yü Filistinlilerin tek ve yasal temsilcisi olarak tanımıştır. 1979 yılında FKÖ'nün Ankara'da bir temsilciliği açılmıştır. 1980 yılında İsrail, Kudüs'ü ilhak ettiğini açıklayınca Türkiye bu karara tepki göstererek, Tel-Aviv'deki Büyükelçisini geri çek-

---

145 Kürkçüoğlu, **A.g.m.**, s. 24.

146 Robins, **A.g.e.**, s. 98; İrfan A. Acar, **Dış Politika**, Ankara 1993, s. 43.

147 Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Kasım 1967, Sayı: 38, s. 85.

miş, İsrail ile olan ilişkilerini 2. Kâtip seviyesine indirmiştir.[148] Aynı şekilde, 15 Kasım 1988'de ilan edilen Bağımsız Filistin Devleti'ni ilk tanıyan ülkelerden birisinin Türkiye olması, diğer İslam ülkelerince büyük takdir toplamıştır.[149] Hatta, Türkiye'nin bu tavrını eleştiren bazı kesimler, bu tanımanın ardında Arap devletleriyle ilişkileri geliştirme amacının yanısıra, İsrail devletini kurulduğu zaman ilk tanıyan Müslüman ülke sıfatına sahip bulunmanın "günahını çıkartmak" olduğunu[150] dile getirmişlerdir.

Arap-İsrail savaşında izlenen dış politikanın ürünü olarak Arap devletleriyle Türkiye arasında diplomatik ilişkiler ve karşılıklı ziyaretlerde önemli bir artış olmuştur. Bu ziyaretler sonunda yayınlanan bildirilerde Türkiye, İsrail karşısında Arapların tutumunu desteklediğini açıklarken, Arap ülkeleri de Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki görüşüne bir hayli yaklaşmışlardır. Yayınlanan bir çok ortak bildiride, birbirine yakın ifadeler kullanılarak, "Kıbrıs'ta her iki cemeatin meşru hak ve çıkarlarına uygun barışçı bir çözüm yolu bulunması gerektiği" görüşüne yer verilmiştir.[151]

Kıbrıs meselesinin temel etken olduğu dış politika değişimi gereği, sonraki yıllarda özellikle Arap ülkelerinin tepkisini çekecek davranışlardan dikkatle kaçınmaya çalışmıştır. Örneğin, 1967 Savaşı sırasında Arap ülkelerinin bir çoğuyla diplomatik ilişkileri kesilmiş bulunan ABD'nin, bu ülkelerle olan ilişkilerini Türkiye aracılığıyla yürütme teklifine yanaşmamıştır. İsrail ile Arap komşuları arasında zaman zaman ortaya çıkan silahlı çatışma ve karşılıklı misilleme hareketlerinde, hemen her defasında İsrail'i protesto etmiştir.[152]

Türkiye'nin dış politika alanında yaşadığı bu önemli değişimin sebep olduğu bir çok olumlu gelişmelerin yanısıra, en önemli meyvesinin 1970 yılında elde edildiği söylenebilir. Bu yılın Eylül ayında Zambia'nın başkenti Lusaka'da yapılan Bloksuz Ülkeler Zirve Konferansı'nda Türkiye lehine çok önemli bir gelişme yaşanmıştır. Konferans'ta Kıbrıs Rum lideri Makarios, 1964 yılında Kahire'deki toplantıda olduğu gibi, bu sefer de Rum tezine uygun bir karar aldırmaya

---

148 Acar, **A.g.e.**, s. 43-44.

149 Dursun, **Ortadoğu Neresi?**, İstanbul 1995, s. 61.

150 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 615.

151 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 556-560.

152 Kürkçüoğlu , **A.g.e.**, s. 159-160.

çalışmış, fakat en fazla muhalefeti Arap ülkelerinden görmüştür. Diğer yandan Makarios, toplantı kapanırken bir oldu-bitti ile Rum tezini okutmak istemiş, ancak yine özellikle Arap ülkelerinin büyük tepkisiyle karşılaşmıştır.[153]

Batıya karşı başlayan bu soğukluk, 1974 Kıbrıs Harekatı'ndan sonra müttefiklerinin Türkiye'ye karşı takındığı tavır ve hemen akabinde ABD Senatosu'nca konan ambargo ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulama kararı 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren yürürlüğe girerken, Türkiye'nin bu ambargo kararına cevabı 13 Şubat 1975 tarihinde gelmiş ve Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştur. Bundan sonra Türkiye ile Amerikan Kongresi arasında bir mücadele başlamıştır. Türk hükümeti 17 Haziran 1975 günü Amerikan Hükümetine bir nota ile, Türkiye'deki 20 kadar Amerikan üs ve tesisinin statüsü hakkında Türkiye ile 30 gün içinde müzakereye girmediği takdirde, "yeni bir durum"un doğacağını bildirmiştir.

Bunun üzerine Tesilciler Meclisi'nde konu 24 Temmuz 1975'de ele alınmış, ancak konuyla ilgili kanun tasarısı 206 oya karşılık 223 oyla reddedilmiştir.

Bunun üzerine Türk Hükümeti, 25 Temmuz 1975 günü yapılan kabine toplantısında, 3 Temmuz 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Anlaşması'nın feshedildiğine dair bir karar almış ve bu karar aynı gün bir nota ile Amerikan Hükümeti'ne iletilmiştir.[154]

Bu gelişmelerin akabinde, Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde içine düşdüğü uluslararası alandaki yalnızlığı İslam ülkelerine yönelerek doldurma gayretlerinde daha da artış görülmüştür. Örneğin, İslam Konferansı Teşkilatı'na karşı başlangıçta ihtiyatlı davranan Türkiye, bu tutumunu terketmiş, gerek bu teşkilatla, gerekse teşkilata üye ülkelerle yakın ilişkilere girmiştir. 12-15 Mayıs 1976'da Türkiye'nin ev sahipliğini yaptığı ve İstanbul'da toplanan 7. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı, başlıbaşına bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Dönemin Başbakanı Demirel'in ve Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in yaptıkları açış konuşmalarında Kıbrıs sorununa ayrı bir yer verildiği ve Türkiye'nin bu konuda İslam Konferansı Teşkilatı'nın desteğini beklediği görülmüştür. Nitekim

---

153 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler**, s. 27.

154 Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 248-249.

Konferans'ta ilk defa Kıbrıs konusunda ayrı bir karar alınmıştır. Bu gelişme ise, Türkiye'nin Kıbrıs meselesinin etkisiyle İslam Konferansı'na, dolayısıyla İslam Dünyasına artan yakınlığının açık bir göstergesi mahiyetindedir.[155]

Bu yakınlaşmayı ve İslam ülkelerinin Kıbrıs meselesine olumlu yaklaşmalarının bir diğer önemli göstergesi ise 8-12 Mayıs 1979'da Fas'da yapılan 10. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda yaşanmıştır. Zira Kıbrıs Türk Federe Devleti bu Konferansa gözlemci devlet olarak katılmıştır.[156]

Sonraki yıllarda, Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin karşılaştığı problemlerde, az veya çok sayıda müslüman ülkenin destekleri sözkonusu olmuştur. Örneğin, BM Genel Kurulu'nda, 13 Mayıs 1983 günü alınan 37/253 sayılı kararda, Rumların bütün Kıbrıs üzerinde egemenliği ve kontrol yetkisine sahip olduğu vurgulanıyordu. Karar öncesi yapılan oylamada ise Türkiye'nin yanısıra, Pakistan, Bangladeş, Malezya ve Somali aleyhte oy kullanmıştı.[157]

Diğer yandan, özellikle 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunun ilan edilişinin ardından Türkiye, bu yeni devletin tanınması konusunda İslam ülkelerinden beklediği kabülü görmemiştir. İlk başlarda Türkiye, gerek İslam Konferansı Teşkilatı tarafından, gerekse bu teşkilata üye bazı devletlerce KKTC'nin tanınmasını ümid etmekteydi. Ancak, 9 Aralık 1983'te Bangladeş'in başkenti Dakka'da toplanan İslam Konferansı'ndan herhangi bir netice çıkmamıştır. Hatta, Türkiye'nin en fazla güvendiği Pakistan ve Bangladeş dahi sessiz kalmıştır.[158]

bb. Türkiye'deki iç siyasi gelişmeler

1965 yılından başlamak üzere dış politikada değişimde etkili olan bir diğer faktör olarak, Türkiye'deki yönetim değişikliklerini ve iç politikadaki gelişmeleri gösterebiliriz. Bu gelişmelere zemin hazırlayan en önemli sebepler arasında ise, 1961 Anayasasındaki bazı düzenlemeler gösterilebilir. Zira bu düzenlemeler sayesinde, Dışişleri Bakanlığı'nın parlamentodan geçirmeden anlaşma yapması, hatta

---

155 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 595.

156 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 597.

157 Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1980-1990**, C. 2, Ankara 1992, s. 278.

158 Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 280.

bunlardan bazılarının yayınlanmadan hayata geçirilmesi gibi uygulamalara son verilmişti. Böylelikle dış politika, kamuoyunun ve basının rahatça takip edebildiği, serbestçe tartışılabildiği bir konu haline gelmişti.[159]

26 Şubat 1965 tarihinde, Suat Hayri Ürgüplü tarafından oluşturulan Bakanlar Kurulu Proğramı mecliste okunmuş, bu proğramda İslam ülkeleriyle münasebetlerimizle ilgili önemli noktalara temas edilmiştir. Bazı alıntılar yapmak gerekirse;

"Yakın doğudaki ve Mağripteki Arap memleketleri ile münasebetlerimizde, bilhassa son zamanlarda vukû bulan müsbet inkişafları memnuniyetle karşılıyor ve bu inkişafların devamının faydalı olacağına inanıyoruz.

İran ve Pakistan'la ikili münasebetlerimizde mevcut olan samimi dostluk zihniyeti içinde CENTO dahilinde müşterek güvenliğimiz ve ekonomik güçlerimizin gelişmesi için işbirliği yapmaktayız... Afganistan ile aramızdaki an'anevi dostluk münasebetleri bütün kıymetini muhafaza etmektedir.

Afrika kıtasında şahit olduğumuz bağımsızlık hareketi çağımızın en önemli siyasi olaylarından birini teşkil etmektedir..."[160]

1965 sonunda iktidara geçen Adalet Partisi hükümeti, geniş ölçüde din faktörünün etkili olduğu muhafazakar kitlelere dayanmaktaydı. Dolayısıyla, yeni Türk hükümetinin Ortadoğu ve İslam ülkelerine yönelmesinde, bu iç politika faktörünün de etkisi bulunuyordu.[161]

Yeni hükümetin proğramında konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktaydı;

"Ortadoğu'daki ve Mağrip'teki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddütten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır. Bütün Arap memleketleri ile gelişen münasebetlerimiz çerçevesinde, diplomatik temsilciliklerin bu memleketlerin hepsinde karşılıklı olarak en yüksek seviyeye ulaşmış olmasını memnuniyetle karşılıyor ve olumlu bir adım telakki ediyoruz. Arap memleketleri meşrû davalarında Türkiye'nin anlayış ve

---

159 İhsan Gürkan,**Türk Dış Politikası ve Ortadoğu**, Ankara 1983, s. 7.; Kamel, **A.g.m.**, s. 12.

160 Öztürk, **A.g.e.**, s. 603.

161 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası**, s. 140.

desteğine güvenebilirler."[162]

Bu esnada, Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmesini kolaylaştıran bir başka unsur olarak "parlemento dışı sol muhalefet" de gösterilmektedir. Zira bu dönemde gelişen bir takım olayların etkisiyle sol kesim, Batılılar karşısında Arapların desteklenmesi gerektiğini savunmaktaydı.[163]

1965'ten itibaren dış politika alanında gözlemlenen bu değişim, Türk halkı içindeki farklı görüşlere sahip kesimlerce, yine farklı sebeplerle de olsa benimsenmiş ve desteklenmiştir. Türkiye'nin özellikle Arap ülkelerine yakın bir politika izlemeye başlaması, hem Ortadoğu'daki Arap mücadelesinin Batı -daha açık bir ifadeyle Amerikan- aleyhtarı olması dolayısıyla genel olarak solda yer alan kitle tarafından, hem de din faktörü dolayısıyla sağ kanat tarafından olumlu karşılanmıştır.[164]

Bu dönemde Türkiye, Arap dünyasının temel meseleleriyle de yakından ilgilenmiş ve her fırsatta Arap ülkelerini memnun edecek bir tavır sergilemiştir. Örneğin 1967 Arap-İsrail savaşında Arap ülkelerini desteklemiş ve tutumu Ortadoğu'da memnuniyetle karşılanmıştır. İsrail'in savaşta işgal ettiği topraklardan çekilmesini savunmuş ve BM Güvenlik Konseyi'nin 22 Kasım 1967 tarih, 242 sayılı kararının ulgulanmasını istemiştir.[165]

Kudüs'te bulunan Mescidü'l-Aksa'nın 22 Ağustos 1969 tarihinde yakılmak istenmesi üzerine, aynı gün Başbakan Süleyman Demirel verdiği demeçte şunları söylüyordu;

"...Türk milleti, bütün dünyadaki Müslümanların duyduğu elem ve teessür hislerini paylaşmakta ve Hükümetimiz hadisenin sebeplerinin bir an önce öğrenilmesi üzerinde önemle durmaktadır... Türkiye, Mescid-i Aksa'nın yangın felaketi karşısında diğer dünya Müslüman memleketlerinin yanında yeralmaktadır..."[166]

Belirtilen yangın olayının ardından, yirmidört İslam ülkesinden gelen kral,

---

[162] Öztürk, **A.g.e.**, s. 662-663.

[163] Gönlübol-Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1965-1973)**, Ankara 1993, s. 535.

[164] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 141.

[165] Dursun, **A.g.e.**, s. 227.

[166] Dışişleri Bakarlığı Belleteni, Ağustos 1969, Sayı: 59, s. 66-67.

devlet başkanı, hükümet başkanı, dışişleri bakanı veya üst düzey temsilcilerinin katılımıyla 22 Eylül 1969'da, Rabat'ta (Fas) bir İslam Zirve Konferansı düzenlenmişti. Türkiye'yi bu Zirve'de Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil temsil etmişti. Zirve'ye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay davet edilmiş olmasına rağmen, yaklaşan genel seçimler gerekçe gösterilerek katılmamıştı. Aslında Cumhurbaşkanının ve Başbakanın katılmamasının temel nedeni, davet ve konferans dolayısıyla o günlerde basında ve muhalefet kesiminde başlatılmış olan tartışmaların büyük etkisi olduğu söylenebilir. Baştan beri bir bakıma "İslam cihadı" olarak görülen bu konferansa laik bir devletin katılıp katılmaması tartışma konusu olmuştu.[167] Buna rağmen, Başbakan Süleyman Demirel, Türkiye'nin bu Zirve'ye Dışişleri Bakanlığı düzeyinde katılacağını şu ifadelerle açıklıyordu;

"...Rabat'ta yapılacak toplantı, bölgemizi alakadar eden bir konuda dini bir toplantı değil, siyasi bir toplantıdır. Müslüman ülkelerin iştirak edeceği bir toplantı olması, bu toplantıyı laikliğe aykırı bir fiil haline getirmez. Böyle bir düşünce, İslam ve müslümanlık kelimelerinin bulunduğu her yerden kaçmamızı icap ettirir..."[168]

1965-1970 yılları arasında İslam dünyasına yönelik önemli açılımlar gerçekleştiren Türkiye'nin, 70'li yılların başında bu politikasında değişiklik yaparak, ihtiyatlı bir tutum izlemeye başladığı görülmüştür. Bu farklılaşma esasen Demirel hükümetinin sonlarından itibaren başlamıştır. Zira muhalefet partileri, Ortadoğu'da tarafsızlıktan uzaklaşıldığı ve fazlasıyla "Arabize" olunduğu yönündeki eleştirilerini giderek artırmışlardı. Hatta bu yüzden 1971 Şubatının başında, Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil, hükümete yöneltilen eleştirileri ve ithamları reddetmek zorunda kalmıştı.

Ancak Hükümete yöneltilen yoğun eleştiriler etkili olmuş, bu yüzden İslam ülkeleriyle işbirliği konusunda "daha az istekli" davranmaya başlanmıştı. Bu halin en önemli göstergesi, Mart 1970'te Cidde'de ve Aralık 1970'de Karaçi'de yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferanslarına, Dışişleri Bakanının değil de Bakanlık Genel Sekreterinin gönderilmesi olmuştur.[169]

---

[167] Dursun, A.g.e., s. 267.

[168] Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Eylül 1969, Sayı: 60, s. 19-20; Milliyet, 17 Eylül 1969

[169] Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart 1970, Sayı: 66, s. 27; Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Aralık 1970, Sayı: 75, s. 25

Kısa bir süre sonra, 1971 Martında, hükümet değişikliği oldu. Yeni hükümetin proğramında, özellikle Ortadoğu ülkeleriyle ilişkiler konusunda şu ifadeler yeralmasına rağmen, Türkiye bu bölgede dinamik bir politika izlemeyecekti;

"... Aramızda değerli tarihsel ve geleneksel bağların mevcut olduğu Arap ülkeleri ile olumlu ilişkilerimizi geliştireceğiz. Bu ülkeler ile İsrail arasında yıllardan beri süregelen kanlı anlaşmazlığın, bir an önce bölgeyi barışa kavuşturacak, bütün ilgilileri memnun edecek bir çözüme bağlanmasını dilemekteyiz. Bu çözümün BM Güvenlik Konseyi'nin 22 Kasım 1967 tarihli kararı çerçevesinde aranmasının en uygun yol olduğu kanısındayız..."[170]

1974 Kıbrıs bunalımı esnasında iktidarda olan CHP ve MSP koalisyonunda, CHP'nin iktisadi, politik ve askeri alanlarda Türkiye'nin "daha bağımsız olması..." yönündeki isteği ile, MSP'nin "daha İslamcı" bir yol tutulması yolundaki söylemleri birleşince, çok hızlı bir biçimde, komşu İslam ülkeleriyle işbirliği alanları aranmaya başlanmıştır.[171] Özellikle koalisyonun başında yer alan CHP'nin bu konudaki hedefi, Batı'nın ileri teknolojisine sahip İsveç, Japonya, Norveç gibi ülkelerdeki yüksek teknolojiyi, Arap aleminin finansman kaynaklarıyla, işgücü bol olan Türkiye'de birleştirmek şeklinde ifade edilmekteydi. Böylece Türkiye, teknolojik ve mali kaynaklar arasındaki "eksik halkayı" oluşturacaktı.[172] Bu olumlu yaklaşımın bir göstergesi olarak, Şubat 1974'te, Pakistan'ın Lahor şehrinde toplanın 2. İslam Zirve Konferansı'na Türkiye bakan seviyesinde katılmıştır. Bu Zirve toplantısında hükümeti temsilen Dışişleri Bakanı Turan Güneş ve milletvekili Hasan Aksay katılmışlardır. Yine, "Şeriat prensiplerine uygun olarak üye ülkelerin ve müslüman toplumların teker teker ve toplu olarak iktisadi kalkınmasını ve sosyal gelişmesini desteklemek" amacıyla İslam Konferansı Teşkilatı bünyesinde kurulan İslam Kalkınma Bankası'nın kuruluş anlaşmasını, 8 Ağustos 1974 tarih ve 7/8821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı doğrultusunda ilk olarak tasdik eden ülkeler arasında Türkiye'nin bulunması önemli bir gelişmedir.[173]

Kısa ömürlü CHP-MSP koalisyonundan sonra gelen hükümetler de, İslam

---

170 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler**, s. 27.

171 İlkin, **A.g.m.**, s. 249.

172 Besim Üstünel, "**Ekonomik Durum ve Gelişme Yönleri**", Milliyet, 5 Ocak 1975

173 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 395-396.

Dünyasına açılma politikasına devam etmişlerdir. Bu tarihten itibaren kurulan koalisyonlar, çeşitli İslam ülkeleriyle ikili anlaşmalar yapmak suretiyle yakınlaşma trendini devam ettirmişlerdir.[174] Örneğin, 1975'te gerçekleştirilen 6. Dışişleri Bakanları Konferansında Türkiye, Süleyman Demirel başkanlığındaki AP-MSP-MHP-GP koalisyon hükümeti sırasında, ilk defa Dışişleri Bakanı seviyesinde temsil edilmiştir. Ayrıca Türkiye aynı konferansta, bir sonraki yıl yapılacak olan Konferansa ev sahipliği yapmayı teklif etmiştir. Böylece 7. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı, 12-15 Mayıs 1976 tarihleri arasında İstanbul'da toplanmıştır. Bu Konferansla Türkiye-İKT ilişkilerinde başlamış olan hızlanma, aynı sene, İKT Genel Sekreter yardımcılığına üç sene süreyle AP'den eski parlamenter Dr. Fethi Tevetoğlu'nun tayin edilmesiyle daha da artmıştır. Aynı zamanda bu görevlendirmeyle Türkiye, İKT'nin teşkilat yapısında yüksek bir mevkide söz sahibi olmuştur.[175]

Bu olumlu gelişmelerin yanısıra Türkiye, 7. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nın İstanbul'da toplanmasına kadar, İslam Dünyasının en önde gelen oluşumu İKT'ye karşı son derece kuşku ve kaygı ile yaşlaşmıştır. Bu yüzden de Teşkilatın bütün toplantılarında alt düzeyde temsilci gönderilmiştir. Bu konuda devlet yapısının "laikliği" gerekçe gösterilmiş ve tam üyelik için müracaatta bulunulmamıştır. Diğer yandan, konferanslarda alınan kararlara devamlı bazı çekinceler koydurma gereği duyulmuştur. [176]

1978 başında tekrar iktidara gelen CHP, İslam ülkeleriyle yakınlaşma yönündeki "tarihi fırsatın" iyi değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek, terkar bu işbirliğine büyük önem vereceklerini belirtmiştir. Hükümet proğramında, Türkiye'nin Batı dışındaki ekonomik ve politik ilişkilerini geliştirme hedefi şöyle ifade edilmiştir:

"Hükümetimiz, Türkiye'nin dostluk ilişkilerini, üye olduğu ittifak ve topluluklardaki ilişkiler dışında da, iç düzen bakımından ayrım gözetmeksizin genişletecektir. Özellikle bölge üyeleriyle ve gelişme sürecindeki ülkelerle yakın ilişkiler, işbirliği ve dayanışma kuracaktır... Bölge ülkeleri ile daha geniş pazarlara dayanan güçlü ekonomiler oluşturmak, gelişmelerini hızlandırmak ve sö-

---

174 İlkin, A.g.m., s. 250.

175 İhsanoğlu, A.g.m., s. 397-398.

176 Dursun, A.g.e., s. 278.

mürüye karşı korunmak üzere çok yönlü sıkı ve sürekli bir işbirliği içine girmelerini destekleyecektir..."[177]

Gerek ağır dış borç yükü ve gerekse büyüyerek süregelen dış ödeme açıklarının etkisiyle, tarihinin belki en büyük buhranlarından birisi içinde bulunan Türkiye için, İslam ülkeleri bu dönemde, geniş imkanlarıyla bu buhrandan kurtuluş için kaçırılmaz bir fırsat olarak görülmüştür.[178] Türk-Arap ilişkilerinin ele alındığı uluslararası bir konferansta tebliğ sunan bir bilim adamımız bu durumu şöyle dile getirir;

"Türkiye, Arap ülkeleriyle her düzey ve alanda işbirliği olanaklarının değerlendirilebilmesi için, özellikle bu hükümet döneminde, etkin girişimlere başlamış olup, bunları halen de sürdürmektedir. Başbakan sayın Ecevit'in Irak'a ve Libya'ya yaptığı ziyaretler yanında, Başbakan yardımcısı sayın Çetin'in, Dışişleri Bakanı sayın Ökçün'ün, Ticaret Bakanı sayın Köprülüler'in bir çok Arap ülkesine yaptığı ziyaretler, şimdiye kadar değerlendirilmemiş son derece geniş işbirliği olanaklarının varlığını ortaya koymuştur."[179]

1980 askeri müdahelesinden sonra idareyi eline alan askeri yönetimin de İslam dünyasıyla ve özellikle Ortadoğu ülkeleriyle mesafeyi açacak davranışlardan kaçındığını, yakınlaşma çabası içine girdiğini görmekteyiz. Zira bu darbenin ardında Batı ile ilişkileri sorunlarla karşılaşan Türkiye, Arap dünyası ve diğer İslam ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek ve bu yolla dünyadaki yalnızlığını ortadan kaldırabilmek için dış politikasında bazı düzenlemelere gitmiştir. Örneğin, İsrail ile ilişkilerimizin maslahatgüzar seviyesine indirilmesi, Arap ülkelerini memnun etmeye yönelik bir tavır olarak algılanmıştır.[180]

1981 Ocak ayında, açılış merasimi Mekke'de yapılan ve toplantıları Taif'te devam eden 3. İslam Zirve Konferansı'nda Türkiye ilk defa Başbakan seviyesinde, Bülent Ulusu tarafından temsil edilmiştir.[181]

---

177 T.C. Hükümet Proğramı, 12 Ocak 1978, s. 43.

178 İlkin, **A.g.m.**, s. 251.

179 Ziya Gökalp Mülayim, "**Günümüzde Türk-Arap Siyasi İlişkileri**", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979, s. 17.

180 Dursun, **A.g.e.**, s. 226.; Dursun, **Yol Ayırımındaki Türkiye**, s. 107.

181 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 401.

1984 yılında Fas'ın Kazablanka şehrinde toplanan 4. İslam Zirve Konferansında ise Türkiye ilk defa Devlet Başkanı seviyesinde temsil edilmiştir. Zirve sırasında Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Konferansın üç başkan yardımcısından biri olarak seçilmiştir. Bu Zirvenin bir diğer önemli yönü ise, Cumhurbaşkanı Evren'in, İKT'nin ekonomik alandaki en önemli üç organından birisi olan İSEDAK'ın başkanı seçilmesidir.[182]

1980'li yıllar boyunca Türkiye dış politikası, daha belirgin bir değişim içine girmiştir. Bu dönemde, iç etkenlerin dış politika oluşumlarına daha çok hakim olmaya başladığı gözlemlenmiştir. Yine bu dönemde, ekonomik boyutun ağırlıklı olduğu dışa açılmalar başlamıştır. Esas itibarıyle 1989'dan itibaren, tüm dünya büyük bir değişim içine girmiş ve böylece içteki ve dıştaki değişimler çakışmıştır.[183] Bu dönemde Türkiye'nin dış politikasına, dış faktörlerin daha fazla etkisi görülmüştür. Bu doğrultuda, İslam ülkeleriyle olan ilişkilerini daha da geliştirme yollarının daha ciddi manada arandığını söyleyebiliriz.

bc. Petrol krizi

Bu başlık altında işleyeceğimiz konu, yukarıdaki bazı bölümlerde olduğu gibi öncelikle Ortadoğu ülkelerine dönük olacaktır. Çünkü ülkemizi ilgilendiren petrol kaynaklarının tümü bu bölgede bulunmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, Ortadoğu'ya yönelik her dış politika, doğrudan veya dolaylı, diğer İslam ülkelerini de ilgilendirmektedir.

1970 yılı sonrası gerek dünya çapında, gerekse Türkiye dahilinde meydana gelen bir takım ekonomik gelişmeler, ülkemizin Ortadoğu'ya açılmasını gerektirmiştir. Yukarıda da açıklamış olduğumuz Kıbrıs meselesiyle bu bölgeye açılmayı bir dış politika olarak benimseyen ve bunu büyük ölçüde uygulayan Türkiye için aslında uygun bir zemin bulunmaktaydı.

Türkiye, kendi açısından öncelikle petrol ithalatının dış ödemeler dengesine getirdiği yük, buna ilave olarak da, Ortadoğu ülkelerine yapabileceği ihracat ve bu ülkelerden alabileceği dış yardımlar çerçevesinde bölgeye yaklaşma zorun-

---

182 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 404-405.

183 Oya Akgönenç Mughisuddin, "**Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Ekseninde Türk Dış Politikası: Etkenler ve Tercihler**", Yeni Türkiye, Sayı: 9, Mayıs-Haziran 1996, s. 256.

luluğunu hissetmişti.[184] 1972 yılında Türkiye'nin petrol faturası 300 milyon $ iken, 1974'te aynı miktar petrol için Türkiye 2 milyar $ ödemek zorunda kalmıştır. Bu acil sorun Türkiye'yi Ortadoğu pazarına girmeye ve bölgeye ihracatını artırmaya zorlamıştır. Arap petro-dolarını, batı teknolojisini ve Türk teknik bilgisi ile nitelikli işgücünü biraraya getirecek "üçlü ortaklık"ın, baskı altındaki Türk ekonomisini büyük ölçüde rahatlatacağı düşünülmekteydi. Kısacası, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerinde yeni bir canlanmanın yaşanmasında, Cumhuriyet tarihi boyunca belki de ilk kez, ekonomik unsur ön plana çıkmıştı.[185]

Petrolün gerek Türkiye, gerekse bütün dünya ülkeleri için çok önemli bir konuma yükselmesinin temelinde, 1970'lerin ilk yıllarında patlak veren petrol krizi vardır. Bu krizin başlangıç ve gelişimini kısaca özetlemek gerekirse;

1970-1971 yıllarında petrol üreticisi ülkelerle, petrol şirketleri arasında çıkan hakimiyet çekişmesi sonucunda, OPEC ülkeleri kendi aralarında Tarablus ve Tahran anlaşmalarını imzaladılar. Bu anlaşmalarla petrol üreticisi ülkeler, petrol üretim seviyesi ve fiyatları konusunda karar verme tekelini şirketlerden alarak, kendi kontrollerine almaktaydılar. Bunun neticesinde ise petrol fiyatları akıl almaz düzeylerde yükselişe geçmiştir.[186]

Diğer yandan, 1973 Ekim ayında patlak veren Arap-İsrail savaşında, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı'nın (OAPEC) petrolü bir silah olarak kullanıp, ABD ve bazı Batı ülkelerine ambargo uygulaması ve petrol üretimini kısması, dünya çapında yeni bir bunalım ortamının doğmasına sebep olmuştur.[187] OAPEC üyesi devletlerin siyasal gelişmelere ve Ortadoğu'da başlayan sıcak savaşa tepki olarak, 17 Ekim 1973'te verdikleri afişe fiyatları yükseltme kararı ile, İsrail'in 1967'de işgal ettiği Arap topraklarından çekilinceye ve Filistinlilerin yasal hakları güvenceye kavuşturuluncaya kadar, petrol üretimini her ay %5 oranında kısma kararları kısa zamanda etkisini tüm dünya çapında hissettirmiştir. Arap olmayan diğer petrol üreticisi ülkelerinin de piyasada yükselmeye başlayan afişe fiyatlardan yararlanarak petrol gelirlerini yükseltmek istemeleri ile bu ortamda petrol alıcılarının, her ne fiyat olursa olsun razı olmaları faktörleri birleşince,

---

184 Gül, **A.g.e.**, s. 12.

185 Sander, **A.g.e.**, s. 227-228.

186 Gül, **A.g.e.**, s. 13.

187 Şükrü S. Gürel, **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara 1979, s. 154.

petrol fiyatları daha da artmıştır.[188] 1974 yılında ambargo kaldırılmış olmasına rağmen, devam eden petrol fiyatlarının yükseltilmesi olayı, daha sonraki yıllarda da etkisini sürdürmüştür. Üstelik, Arap petrol ambargosu ve üretimi kısma politikası, düşmanları cezalandırma ve dostları ödüllendirmeyi öngörüyor olsa da, fiyatlardaki hızlı yükseliş düşmanlarla dostları aynı ölçüde etkilemiştir.[189]

Diğer yandan, 1979 yılında İran'daki rejim değişikliği ve bunu takip eden İran-Irak savaşı dünya petrol piyasasını bir kez daha alt-üst etmiştir. Hatta bu gelişme, bir çok uzman tarafından "İkinci Petrol Krizi" olarak tanımlanmıştır. Bu kriz sırasında, 1978 Aralık ayında 13 $ olan bir varil petrolün fiyatı, 1981 Ocağına gelindiğinde 31 $'a kadar yükselmiştir.[190] Görüldüğü gibi, birinci petrol krizini de aşan bu fiyat artışları, belli bir politika çerçevesinde alınan kararlara bağlı olmaksızın gerçekleşmiştir.

Dünya petrol fiyatlarında belirli periyodlarla gözlemlenen bu beklenmedik yükselişler, şüphesiz ki en çok petrol ithal eden sanayileşmemiş ülkeleri ve haliyle Türkiye'yi de etkilemiştir. Petrol ihtiyacının büyük bölümünü ithal yoluyla karşılayan Türkiye'nin ekonomik yapısı, bu artışlardan büyük bir darbe almıştır. Bu durumda Türkiye, tüm dünyayı ilgilendiren böyle bir darboğaz karşısında, ister istemez dış politikasında Ortadoğu'ya özel bir ağırlık vermeyi ihmal edemezdi. Buradan hareketle Türkiye, özellikle petrol ithalatından doğan dış ticaret açığını kapatabilmek için, petrol üreten Arap ülkelerine daha çok mal satmanın yollarını aramıştır. Petrol fiyatlarındaki artışlar Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişmesine adeta doping etkisi yaparken, bu olumlu tablo petrol fiyatlarında gerilemenin yaşandığı dönemlerde dahi kendisini göstermiştir.[191]

Sonuç olarak her iki petrol krizinin, Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde son derece olumlu bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

---

188 Şükrü S. Gürel ve Özlem G. Ergün, "**İkinci Petrol Krizi Sonrasında Ortadoğu Petrolleri ve OPEC**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 123.

189 Gürel, **A.g.e.**, s. 155.

190 Gürel-Ergün, **A.g.m.**, s. 126.

191 Butros A. Labaki, "**Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri**", Arap-Türk İlişmilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994, s. 123, 128.

bd. Su meselesi

Bir bölge ile ilgili söz konusu "stratejik durum" ya bu bölgenin bazı açılardan sahip olduğu belirli potansiyelleri, ya da belirli olay veya olaylar zinciri karşısında arzettiği önemi ifade eder. Diğer yandan, etkili bir politik (veya yerine göre politik-askeri-ekonomik) manevra faktörü olarak görülmediği, veya bu yola kanalize edilemediği sürece potansiyel durumların herhangi bir anlamı olmayacaktır.[192]

Bilindiği üzere, ülkemizi daha yakından ilgilendirmesi açısından, Ortadoğu bölgesinin en önemli özelliği petrole sahip ülkelerle petrole sahip olmayan ülkelerin birlikte bulunmasıdır. Arabistan yarımadasındaki ülkelerin yanısıra İran ve Irak yüksek oranda petrol kaynağı bulunan ülkelerdir. Buna karşılık Türkiye, Lübnan, Ürdün, Suriye, Mısır ve müslüman olmayan tek ülke İsrail petrol sahibi olmayan, petrol ihtiyacını ithal yoluyla karşılayan ülkeler grubunda yeralmaktadır.

Ancak Ortadoğu bölgesinin bu önemli özelliği önümüzdeki yıllarda yerini bir başka faktöre bırakacaktır. Bu yeni faktöre göre bölge ülkeleri "suya sahip olan ve olmayan ülkeler" şeklindeki bir ayırıma tabi tutulacaktır.[193] Stratejik açıdan su faktörü, bir manevra unsuru olarak kullanılabilecektir. Zira petrol ve diğer tip doğal kaynaklar gibi su da stratejik etkileşim sürecinin maddi faktörlerinden birisi olmaya adaydır.[194] Ancak bu bölgede petrolün sahip olduğu stratejik önem ve ortaya çıkardığı sonuçlarla su faktörünün sahip olduğu stratejik özellikler birbirine paralel gibi görünse de aslında çok farklıdır. Bu konudaki farklılıklar ve Türkiye'nin çözmesi gereken problemlerden bazıları şunlardır;

a) Petrolün bir noktada bu bölgeyle eş anlamlı olarak kullanılması, petrol üreten ülkeleri, dünya siyasetinde söz sahibi olan büyük devletlerin hakimiyet kurma yarışına girdikleri bir zemin haline getirmiştir. Petrol ülkeleri ödemeler

---

[192] Cengiz Okman, "**Su Sorunu ve Ortadoğu'da Stratejik Durum**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu (Yayına hazırlayan; Sabahaddin Şen), İstanbul 1993, s. 413.

[193] Mehmet Tomanbay, "**Güneydoğu Anadolu Projesi ve Projenin Fırat Sularının Komşu Ülkeler İle Orta Kullanımında Belirleyiciliği Üzerinde Kimi Düşünceler**", GÜİİB Dergisi, C. 5, Sayı: 1-2, 1989, s.126-127

[194] Okman, A.g.m., s. 415.

dengesi fazlası, Batı dünyasında, "petro-dolar" veya "Euro-dolar" olarak tanınmakta ve kapışılmaktadır. Bu ülkeler sattıkları petrol karşılığında sağladıkları gelirleri, ileri sanayileşmiş ülkelerden hazine bonoları satın alarak veya bu ülkelere çeşitli yatırımlar yaparak değerlendirme yoluna gitmektedirler. Böylelikle petrol sahibi ve üreticisi olan Ortadoğu ülkeleri, zengin bir pazar ve finansman kaynağı olarak, başta Batı ülkeleri olmak üzere, tüm dünya ülkelerinin dikkatlerini üzerinde toplamaktadır.[195]

Su meselesi ise, doğrudan bu bölgeyi ilgilendiren bir sorun olmakla birlikte, kaynak itibarıyle, bölgenin kuzey kıyısına kaymış pozisyondadır. Bir başka deyişle, petrol faktörüyle bir çok problemlerin yaşandığı bir bölgenin kenarında yer alan bir ülkeyi, Türkiye'yi ilgilendirmektedir. Bu durumda, talep eden konumunda bulunan diğer bölge ülkeleri, içinde bulundukları sıkıntıların etkisiyle çeşitli krizleri beraberlerinde getirebilirler.

b) Muhtemel durumlarda, çatışan iradelerin temsilcileri, coğrafi engellerle ayrılmış birbirlerinden uzak ülkeler değil, tam tersine coğrafi bakımdan bitişik konumdaki ülkelerdir. Bu sebeple, su meselesinden kaynaklanabilecek bir kriz, diğer alanlarda boy gösteren problemlerle kolayca birleşebilir ve Ortadoğu meselelerinin nisbeten kenarında yer alan Türkiye, çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalabilir.[196]

c) Türkiye ile bölge ülkeleri arasında su konusunda çıkabilecek muhtemel çatışmalar, dış güçlerin çıkarlarını direkt olarak ilgilendirmemektedir. Bir diğer ifadeyle, su faktörünün dış güçler üzerindeki psikolojik etkisi, petrol etrafında odaklanan görüşlerden çok farklı olacaktır. Böyle bir zeminde su meselesinin tarafları eğer kendi aralarında işbirliği imkanları aramazlar, problemleri karşılıklı anlayış içerisinde çözemezlerse yine çok büyük sıkıntılarla karşılaşacaklar, birbirlerine zarar vermekten öte hiç bir şey yapmayacaklardır.

Diğer yandan kendisine özgü stratejik yapısı ve sorunlar boyutları ile Ortadoğu'da yer alan ülkeler, öteden beri kendi aralarında çıkan çekişme ve anlaşmazlıklarda çoğunlukla kuralsız, hissi ve ani gelişebilen davranışlar göstermiştir. İleriki dönemlerde su meselesinde ortaya çıkabilecek sorunlara parelel olarak

---

195 İzzettin Önder, "**Ortadoğu Ülkeleri ve Türkiye**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 138.

196 Okman, **A.g.m.**, s. 415.

ilgili ülkeler, bu kural dışı davranış ve tutumlarını Türkiye'ye karşı fırsat buldukları ölçüde yansıtmaya çalışabilirler.[197] Özellikle ilerleyen yıllarda bu hayati kaynağa olan talepte artışla birlikte, bu tutumlar sert reaksiyonlara kolayca dönüşebilir veya Türkiye'yi rahatsız edecek bazı sorunları körükleyebilir. Bu ilginç durumun en çarpıcı örneği 13 Ocak 1990 tarihinde yaşanmıştır. Çünkü bu tarihte, 169 metre yüksekliğinde kaya dolgu ve iki kilometre uzunluğuyla dünyanın dokuzuncu büyük barajı olan Atatürk Barajı'nda su tutma işlemleri bu tarihte başlatılmıştır. Bu önemli gelişme, yıllardır kendi aralarındaki çekişmelerin etkisiyle birbirlerine düşmanca yaklaşan Suriye ve Irak'ı, Türkiye'ye karşı su ortak paydasında birleştirmiş; hatta, Türk baskısının artması durumunda neler yapılabileceği konusunda gizli askeri görüşmelere başlamışlardır.[198] Hatta bu iki ülke ve özellikle Suriye uzun yıllar boyunca, Fırat ve Dicle sularından daha fazla pay alabilme uğruna PKK terör örgütünü desteklemek ve himaye etmek suretiyle Türkiye'ye siyasi baskı kurmaya çalışmıştır.[199]

Aynı şekilde, Mısır, Gazze Şeridi'nde büyük bir su sıkıntısı içinde yaşayan Filistinlilere, Nil nehrinin yıllık akımının %1'i kadar bile su vermeye rıza göstermezken; Suriye Yarmuk'ta suyu tüketerek Ürdün'ü sıkıntıya sokarken; Suudi Arabistan Ürdün sınırındaki yeraltı suyu ile buğday sulaması yapmak suretiyle Ürdün'lülerin içme suyunu yok ederken başta Suriye ve diğer Arap ülkeleri Fırat ve Dicle'nin suları konusunda Türkiye'ye karşı biraraya gelebilmektedirler.[200]

Ancak, bölgedeki farklı havzaların aynı çözümlerle çare bulunamayacak farklı sorunları bulunması, su sorununa alternatif çözüm önerileri üretilemeyeceği, ya da halihazırda üretilmediği sonucunu doğurmaz.[201]

Ayrıca, günümüzde uluslararası politika sahnesindeki değişimlerin Türkiye'nin stratejik değerini önemli ölçüde artırması, bölge ülkeleri üzerindeki psikolojik baskıların gelişimine katkıda bulunacaktır. Su gibi önemli bir kaynak ko-

---

197 Okman, **A.g.m.**, s. 416-417.

198 John Bulloch ve Adel Darwish, **Su Savaşları, Ortadoğu'da Beklenen Çatışma (Water Wars, Coming Conflicts in the Middle East)**, Trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994, s. 61.

199 Ali İhsan Bağış, "**Su Meselesi ve Bunun Türk-Arap İlişkilerine Tesirleri**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Millatlerarası Sempozyumu, İstanbul 1994, s. 197.

200 Özden Bilen, **Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye**, Ankara 1996, s. 8.

201 Gün Kut, "**Ortadoğu'da Su Sorunu: Çözüm Önerileri**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 473.

nusunda Türkiye'nin coğrafi açıdan avantajlı pozisyonunu global alandaki artan önemi ile birlikte algılayan bölge ülkeleri konuyu öncelikle politik bir mesele olarak yorumlayacaklar ve bu kaynak faktörünü de bir baskı unsuru olarak değerlendireceklerdir. En azından bilinçaltı da olsa, bu şekil bir algılamadan kurtulamayacaklardır.[202]

Şimdi, kendisine has özellikleri bulunan ve Türkiye'nin en önemli meselesi olmaya namzed su problemini yakından tanımaya çalışalım.

Herşeyden önce suyun önemi bölgesel olmaktan çok, bütün dünyamızı ilgilendiren bir çapta kendisini hissettirmektedir. Dünyada su sıkıntısı çeken 26 ülkenin 14'ünün Ortadoğu bölgesinde olması ise, bu bölgeyi bir başka açıdan gündeme getirmektedir. Hatta dünyanın hiç bir bölgesinde, Ortadoğu'da olduğu kadar su değerli değildir. Nitekim çoğu Arap ülkesinde su petrolden daha değerlidir. Bu sebeple, geçmişte olduğu gibi, bu gün de Ortadoğu bölgesinin en önemli sorunlarından birisinin su yetersizliği olduğunu söyleyebiliriz.[203]

Ortadoğu'da su sorunu denildiği zaman şu önemli noktaların gündeme geldiği gözlemlenmektedir;

a) Dünyada 214 uluslararası nehir ve göl havzası vardır. Bunlardan 155'i iki, 36'sı üç ve 23'ü bir düzine kadar ülke tarafından paylaşılmaktadır. Bunun anlamı, herhangi bir çatışmanın milli rekabetleri içereceğidir. Bunlardan bazıları ise dünyanın en iyi silahlanmış ve patlamaya hazır bölgesi olan Ortadoğu'da bulunmaktadır.[204]

b) Ortadoğu'da mevcut su kaynakları ihtiyaçları karşılayamayacak hale gelmiştir. Bu durumun başlıca sebepleri yetersiz yağışlar, su kaynaklarına oranla nüfus artışının daha hızlı gerçekleşmesi, suyun kullanılış şekilleridir.[205]

c) Bölgede, yakın zaman dilimi içinde ciddi bir su kıtlığı ortaya çıkacaktır.[206]

---

202 Okman, **A.g.m.**, s. 421.

203 Ramazan Özey, **Dünya Denkleminde Ortadoğu, "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar"**, İstanbul 1996, s. 221.

204 Bulloch-Darwish, **A.g.e.**, s. 170.

205 Bulloch-Darwish, **A.g.e.**, s. 168.

206 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sınır Aşan Sulan Daire Başkanlığı, **Ortadoğu'da Su Sorunu**, Ankara 1996, s. 1.

d) Bu bölgedeki su sorunu, ülkelerin kendi içlerinde bulunan su rezervlerinin kullanılmasından ziyade, ülkeler arasında ortak kullanıma açık olan su rezervlerinin paylaşımında sınırsız ve hatta realiteye aykırı bir takım taleplerden kaynaklanmaktadır. Sözkonusu bu rezervler, çoğunlukla iki veya daha çok ülke toprakları içinde akan akarsulardır. Bunların en önemlileri, Dicle, Fırat, Nil, Şeria, Asi, Kura, Aras nehirleridir.[207]

e) Su tahsisatı ve işletmesi konusunda Ortadoğu ülkeleri arasında ikili yahut çok taraflı anlaşmalar olmadığı için, bölgede su konusunda işbirliği sağlanamadığı gibi, geniş çapta bir güvensizlik politikası hakimdir. Öyle olmuştur ki, su meselesi "rekabet ve savaş" kelimeleriyle eşanlamlı hale gelmiştir.[208]

Bölge üzerinde incelemeler yapan uzmanların özellikle üzerinde durdukları konu, gelecekte bu günkünden daha korkunç seviyelere ulaşacak olan su sıkıntısıdır. Hemen her fırsatta dile getirilen ortak cümlelerden birisi, iki binli yıllarda Ortadoğu'da petrolün değil, su kaynaklarının önem kazanacağıdır.[209] Yine uzmanlarca yapılan 2020 yılına ait tahmini hesaplamalara göre, bazı Ortadoğu ülkelerinde kişi başına düşen su miktarı şu oranlarda gerçekleşecektir; Bahreyn 50 m^3, Mısır 600 m^3, Irak 600 m^3, Ürdün 91 m^3, Kuveyt 36 m^3, Lübnan 1000 m^3, Umman 605 m^3, Katar 46 m^3, Suudi Arabistan 56 m^3, Suriye 1211 m^3, Türkiye 2340 m^3. Kişi başına düşen ihtiyaç sınırının 1000 m^3 olduğu dikkate alınırsa, gerçekten vahim bir tablo ile karşı karşıya bulunduğumuzu görürüz.[210]

Bölge ülkelerine nisbetle Türkiye, yer altı ve yer üstü su kaynakları bakımından zengin bir ülke olarak kabul edilebilir. Bu zenginliği rakamlarla ifade edecek olursak; Türkiye'ye yılda ortalama 500 milyar m^3 yağış düşmektedir. Bunun 186 milyar m^3'ü yerüstünde akarak, akarsuları oluştururken, 11 milyar m^3'ü sızarak yeraltı sularını teşkil etmektedir.

Ne var ki, bütün akarsulardan ekonomik şekilde istifade mümkün olmayıp, 186 milyar m^3'lük akarsu potansiyelinin ancak 95 milyar m^3 kadarı verimli şekilde kullanılabilecek durumdadır.

---

207 Özey, **A.g.e.**, s. 223.

208 Bağış, **A.g.m.**, s. 198.

209 Joyce R. Starr ve Daniel C. Stoll, **The Politics of Scarcity: Water in the Middle East**, 1988, s. 143.

210 Tarık Meczûb, **"Su Meselesi ve Bunun Türk-Arap İlişkilerine Tesirleri"**, Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 1994, s. 224.

Halihazırdaki nüfusumuzun 60 milyon olduğunu dikkate aldığımız takdirde, tüm akarsu ve yeraltı suyu potansiyelimize oranla kişi başına düşen su miktarı 3 280 m^3 civarında olduğu ortaya çıkacaktır. Ekonomik olarak kullanılabilir potansiyel açısından ise bu miktar 1 770 m^3 civarına inmektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin, yabancıların koydukları kriterlere göre su zengini bir ülke olmadığı görülecektir.[211]

İşte Ortadoğu'nun ve bölgede yer alan ülkelerin su kaynakları bakımından oldukça yoksul bir durumda olmaları ve buna karşılık Türkiye'nin bölge için hayati öneme sahip su kaynaklarına, diğer bölge ülkelerine nisbetle daha bol miktarda sahip bulunması Türkiye'nin su konusunda ön plana çıkmasına sebep olmuştur.[212]

Ortadoğu'daki su meselesine bir de uluslararası hukuk perspektifinden bakalım.

Devletler arasındaki su sorunları günümüze kadar genelde, anlaşmazlığa taraf olan ülkeler arasında yapılan anlaşmalar yoluyla çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu anlaşmazlıkların hemen hiç birisi başka bir su sorununa örneklik teşkil etmemektedir. Her sorun için değişik sartlar ve durumları yansıtan farklı çözümler getirilmiştir. Başka bir deyişle, uluslararası hukuk açısından, ülkeler arasında patlak veren su meseleleriyle ilgili nihai bir kural veya düzenleme günümüze kadar gerçekleştirilememiştir.[213]

Resmi statüsü bulunmayan Uluslararası Hukuk Derneği'nce Helsinki'de, 1966 yılında alınan ve hukuki bir bağlayıcılığı olmayan kararlar, bu alandaki ilk önemli adım sayılabilir. Helsinki kuralları olarak da isimlendirilen bu kararlar, kıyıdaş ülkeler arasında sudan müşterek faydalanmada hakça ve makul (equitable and reasonable) kullanım kavramını ortaya koymuştur. Bu kavram, aşağı ve yukarı kıyıdaş ülkelerin sınıraşan sulardan makul ve hakça ölçüler içinde faydalanabileceklerini vurgulamaktadır.[214]

Helsinki toplantısından sonra 1970 yılında, "Uluslararası su yollarının ula-

---

211 Ferruh Müftüoğlu, **Ortadoğu Su Meseleleri ve Türkiye**, İstanbul 1997, s. 25.

212 Tomanbay, **A.g.m.**, s. 127.

213 Samir Salha, **Türkiye, Suriye ve Lübnan İlişkilerinde Asi Nehri Sorunu**, Diyarbakır 1995, s. 6.

214 Bilen, **A.g.m.**, s. 84.

şım dışı amaçlarla kullanılmasına ilişkin hukuku" düzenlemek ve tedricen geliştirmek amacıyla Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca, Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK) görevlendirilmiştir. Adı geçen komisyon, evrensel düzeyde zorunlu olacak bir "Anlaşma Taslağı" hazırlığı içindedir. Sınır aşan nehirler konusunda yapılmakta olan kodifikasyon çalışmaları doğrultusunda, bu Komisyon tarafından hazırlanan 1978, 1989 ve 1991 tarihli raporların da önemli bir yeri bulunmaktadır.

Komisyon tarafından yapılan çalışmalar sonucu 1991 yılında ortaya çıkarılan Maddeler Tasarısı'nın "Genel Prensipler" başlığını taşıyan ikinci bölümünde iki ana kavram göze çarpmaktadır; Sınıraşan sulardan hakça ve makul ölçülerde faydalanma (equitable and reasonable utilization) ile kıyıdaş ülkelere önemli ölçüde zarar vermeme (obligation not to cause significant harm) ilkesine uymak.[215] Diğer yandan Tasarı, henüz bir andlaşma oluşturma aşamalarını tamamlamış değildir. Bununla birlikte, bu çerçevede yapılmakta olan çalışmalar boyunca genel kabul görmüş Tasarı hükümlerinin uluslararası teamül değeri kazandığı biçiminde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Ancak yine de bir çok ülke, menfeatlerine uymadığı takdirde Tasarı hükümlerine itiraz etmekte, aksi durumda ise bu hükümlere dört elle sarılabilmektedir. Bu yüzden dünyanın bir çok yerinde karşılaşılan su problemlerinde farklı görüş ve yaklaşımlar sergilenmiştir.

Türkiye, Suriye ve Irak'ı yakından ilgilendiren Dicle, Fırat ve Asi nehri sularının kullanımına ilişkin, her bir ülke uluslararası hukuk çerçevesinde yapılan bazı yorumlar, çalışmalar ve uygulamaları nazara vermekte ve iddialarının doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktadırlar.

Hukuki açıdan, ilgili devletler arasındaki ilk görüş ayrılığı, adı geçen nehirlerin hukuki niteliğine bağlı olarak, uluslararası hukukun hangi kurallarına tabi olması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle'nin uluslararası akarsu olduğunu ve UHK Tasarısında da belirginleşen kurallara tabi olması gerektiğini savunmaktadır. Buna karşılık Türkiye, uluslararası su yolları arasında "sınır oluşturan" ve "sınır aşan" olma durumlarına göre bir ayırıma gidilmesi; sınır aşan akarsular niteliğinde olan Dicle ve Fırat'ın bu özellikleri gözönünde tutularak uluslararası hukuk kurallarının uygulanması gerektiğini ileri sürmektedir. UHK Tasarısında ise böyle bir ayırım yoktur.

---

215 Lütfi Solakoğlu, "**Ulusal ve Uluslararası Su Hukuku**", GAP Dergisi, Sayı:5, Kasım 1994, s. 54.

Dicle ve Fırat sularıyla ilgili gündeme gelen bir başka hukuki konu, bu nehirler üzerinde kıyıdaş devletlerin haklarının kullanım hakkı mı, yoksa paylaşım hakkı mı olduğudur. Irak ve özellikle Suriye, uluslararası hukukun akarsuların paylaşımını öngördüğünü ve düzenlediğini ısrarla vurgularken; Türkiye ise uluslararası suların kullanım hakkının düzenlendiğini savunmaktadır.

Dicle ve Fırat'ın sularının kullanımının ayrı ayrı mı, yoksa birlikte mi yapılması gerektiği konusunda da görüşbirliği yoktur. Bu çerçevede özellikle Irak, iki nehir sularının ayrı ayrı değerlendirilmesi taraftarıdır. Buna karşılık Türkiye, iki aşağı kıyıdaş ülkeye bırakılacak sulara ilişkin kesin düzenlemede iki nehrin birlikte ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir.

Özellikle Irak tarafından ileri sürülen bir diğer iddia ise, aşağıda detayına yer verileceği gibi, Dicle ve Fırat sularının "kadim sular" niteliğini taşımasından dolayı, bu özelliğin kendi lehlerine kazanılmış bir hak oluşturduğudur. Türkiye ise bu teze karşı çıkmakta, bu nehir suları üzerindeki kullanım hakkının ülkesel hakimiyetinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.[216]

Türkiye'yi ilgilendiren yönleriyle, uluslararası hukuk açısından su meselesini kısaca değerlendirdikten sonra, bu bilgiler ışığında, bölgedeki olumsuz şartları oluşturan mevcut yapıya temas edelim.

Arap ülkelerinin hemen hemen tamamı, sınır aşan nehirler açısından aşağı kıyıdaş ülkeler konumundadırlar. Aynı zamanda su açısından oldukça fakirdirler. Dolayısıyla su konusunda kendi aralarında kolaylıkla dayanışma sağlayabilmektedirler. Dahası su, kendi başına (salt) bir anlaşmazlık konusu olmaktan öteye, "birleşik kriz veya krizler" süreci içinde yer alan etkenlerden birisi haline dönüşme potansiyeline sahiptir. Bu açıdan bakıldığında terörizm, toprak ve sınır sorunları, milliyetçilik ve etnik sorunlar, radikal dini akımlar ve liderlik çekişmeleri gibi konular birleşik kriz süreci içinde sırasını bekleyen en uygun veriler gibi görünmektedir. Bu gibi sorunlarla birleşme halinde suyun -ki kendilerine manevra üstünlüğü arayan taraflar en uygun sorunu su ile birlikte veya suya karşı devreye sokma çabası içindedirler- özellikle Türkiye için bu gün güçlü bir manevra vasıtası olma özelliğini oldukça zayıflatacağa benzemektedir.[217]

---

216 Hüseyin Pazarcı, "**Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye**", (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), s. 147-151.

217 Okman, **A.g.m.**, s. 419.

Öte yandan Arap ülkelerini su açısından iyice fakirleştiren başlıca sebeplerden birisi, İsrail'in 1967 harbi sonucunda işgal ettiği topraklar vasıtasıyla Taberiye Gölü'nü besleyen Şeria nehrinin iki kolu ile Ölü Deniz'e akan Şeria nehrinin kollarını kontrolü altına almış olmasıdır. Halen bu ülke Şeria nehrinin sularından azami ölçüde istifade etmektedir. Ayrıca İsrail, 1982'de Güney Lübnan'ı işgal ederek Litani akarsuyundan da su çekmeye başlamıştır. Aşağı kıyıdaş olmasına rağmen, askeri gücüyle Yedia Havzasında üstün güç haline gelmiştir. İsrail ayrıca, yine işgal altında tuttuğu Batı Şeria'daki yeraltı su kaynaklarını da kullanmaktadır. Bu şekilde İsrail'in bugün kullanmak durumunda olduğu su kaynaklarının tamamına yakını, işgal suretiyle üzerinde fiilen kontrol kurduğu yakın bölgelerden gelmiş olmaktadır.[218] İsrail'li bazı yetkililer, İsrail'in bu bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmesinin, su kaynaklarından mahrum kalmasına yol açabileceği gibi, varlık ve güvenliğini de tehlikeye sokacağını her fırsatta dile getirmektedirler. Bu endişe nedeniyledir ki, konunun uzmanları, İsrail'in işgal altındaki topraklardan taviz verebileceğini, ancak bu bölgelerdeki su kaynaklarından vazgeçmeyeceğini ifade etmektedirler.[219] Dolayısıyla, bulunduğu bölgede yüksek yaşam standardı oluşturan ve yeni göçlerle su ihtiyacı ve talebi artan İsrail, komşu ülkeler zararına, ortak sulara el atarak bu isteğini gerçekleştirmektedir.[220] Buradan hareketle, son yıllarda gündeme getirilen ve büyük bir merhale kaydedilen Ortadoğu Barış Süreci çerçevesinde İsrail ve Arap devletleri arasında işgal edilen bölgelere ilişkin olarak bir çözüm aranırken, İsrail'in su ihtiyacının nasıl karşılanacağı sorunu en önemli hususlardan birini oluşturmaktadır.[221] Bilindiği gibi Ortadoğu Barış Süreci, 30 Ekim-1 Kasım 1991 tarihlerinde toplanan Madrid Konferansı ile başlamıştır. Bu sürece doğrudan taraf olan bölge ülkeleri arasında yapılması öngörülen ikili müzakerelerin dört ayrı kanalda (İsrail-Ürdün, İsrail-Suriye, İsrail-Lübnan ve İsrail-Filistin) yürütülmesi öngörülmüştür. Süreç kapsamında oluşturulan 5 çalışma grubundan birisi faaliyet alanı olarak "su kaynakları" konusunu belirlemiştir.[222]

---

218 Pazarcı, **A.g.m.**, s. 153.

219 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 2.

220 Neşet Akmandor, "**Su Sorununun Fiziksel Boyutları**", Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu-TESAV, Ankara 1994, s. 6.

221 Pazarcı, **A.g.m.**, s. 154.

222 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Ortadoğu Barış Süreci Bilgi Notu**, s. 1, 1997.

Bu gerçekten hareketle, Suriye'nin Fırat'ın suları konusunda Türkiye'ye karşı bu denli olumsuz yaklaşmasının bir nedeni olarak, Şeria Nehrine olan bağlılığını azaltma niyeti gösterilebilir.[223] Özellikle Suriye'nin Ortadoğu Barış Süreci'nde aktif bir rol üstlenirken, su meselesinde kendi görüşlerini tekrar gündeme getirdiği ve bu görüşler doğrultusunda meselenin çözümü konusunda ABD ve İsrail'i Türkiye'ye baskı yapmaları için ikna gayretleri içine girdiği söylenmektedir. Zira, İsrail için hayati önem taşıyan Şeria nehrinin bazı kolları bu ülkenin işgali altında bulunan Golan Tepeleri'nde doğmaktadır. İsrail'in bu bölgeden çekilmesi ise, çok zayıf bir ihtimal de olsa, bölgedeki kaynakların Şeria nehrine akımının devamına bağlıdır. İşte bu düşünceyle Suriye, konunun uzmanlarına göre, Golan meselesini bir noktada Fırat'ın sularıyla irtibatlandırmaktadır.[224]

Türkiye'nin özellikle Fırat nehri üzerinde büyük bir tesis inşaatı için her teşebbüsünde, bu tesisler Keban ve Karakaya Barajı gibi sadece enerji üretmeye yönelik, yani su tüketimine yönelik olmayan tesisler olsa bile, Suriye ve Irak büyük itirazda bulunmuşlardır. Güney Doğu Anadolu Bölgesinin ekonomik ve sosyal bakımdan kalkındırılmasına yönelik çabalar, iki ülkenin girişimleri ve iddiaları ile bu amacın ötesinde, Türkiye'nin Ortadoğu'da bir hakimiyet kurma isteği olarak algılanmış, diğer bölge ülkelerine ve dünya kamuoyuna bu şekilde yansıtılmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle su savaşları dahil, çeşitli politik senaryolar oluşturulmuş, Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerinde hiçbir tesis kurmaması istenmiştir. Dolayısıyla bu iki ülkeyle Türkiye'nin su konusundaki ilişkilerinin gelişimi, Keban, Karakaya ve Atatürk Barajı gibi tesislerin inşaatlarının başlaması ile yakından ilgili olmuştur. Hatta, gerek inşaat aşaması, gerekse bu tesislerin işletmeye girmelerini takiben başlatılan görüşmeler sonucunda, çeşitli protokoller yapılmıştır.[225]

Aslında suların ortak kullanımı konusu ilk olarak Lozan Antlaşması'nın 109. maddesinde yeralmıştır. Daha sonra 1946 yılında Irak ile yapılan Dostluk Antlaşması kapsamında Fırat ve Dicle ile kolları sularının düzene konulması için Türkiye tarafından yapılacak tesislerin her iki ülke yararına olması ve Türkiye'nin Irak'a bilgi vermesi kabul edilmiştir. Türkiye bu konuda üzerine düşeni

---

223 Bulloch-Darwish, **A.g.e.**,s. 28, 30.

224 İlter Turan, "**Ortadoğu'da Barış Süreci ve Türkiye**", (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), s. 161.

225 Bilen, **A.g.m.**, s. 86.

yapmış ve komşularına yapılan yatırımlar ile ilgili gerekli bilgileri vermiştir. Ancak zamanla bölgede suya olan talebin hızla artmaya başlaması ve gerekli yatırımların boyutlarının da büyümesi her üç ülke arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için çok daha ciddi çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. 1964'de Keban Barajı'nın gündeme gelmesi ve 1976'dan başlayarak da GAP'ın birleşik bir proje olarak hız kazanması her üç ülke arasında konu ile ilgili görüşmelere hız ve yoğunluk kazandırmıştır.[226] Bu çerçevede Türkiye, sınıraşan suların hakça ve makul olarak kullanılmasını sağlayacak esasları belirlemek için, üç ülkenin uzmanlarından oluşan bir Ortak Teknik Komite (OTK) kurulmasını kabul etmiştir. Türkiye ile Irak arasında 1980 yılında imzalanan Karma Ekonomik Komisyon protokolüne göre oluşturulan OTK'ye, "...her ülkenin sınıraşan sulardan ihtiyacı olan makul ve uygun su miktarının tanımlanmasını sağlayacak metodu kararlaştırmak..." görevi verilmiştir. Belirtilen görev tanımı çerçevesinde OTK ilk toplantısını 1982 yılında, Türkiye ile Irak'ın katılımı ile gerçekleştirmiş, 1983 yılında Suriye'nin de iştirakiyle toplantılar üçlü olarak yürütülmüştür. Bu görüşmeler 1990 yılında Körfez Krizi'nin başlamasına kadar devam etmiş, belirtilen Kriz nedeniyle müzakereler kesilmiştir.[227]

Fırat ve Dicle sularının her üç ülke tarafından kullanım sorunu özellikle son yıllarda uluslararası platformların gündeminde yoğun bir şekilde yeralmaya başlamıştır. Sorunun uluslararası platformlarda sıkça tartışılmaya başlamasının asıl nedeni ise, Türkiye'nin Fırat ve Dicle ile kolları üzerinde GAP olarak anılan ve bir seri baraj ile barajlara bağlı sulama sistemleri ve hidroelektrik santrallarından oluşan projeyi hızla gerçekleştirmeye başlamasıdır.[228]

Bu bilgilere, bir de GAP'ı biraz tanıyarak baktığımızda, meseleyi daha yakından anlama imkanımız olacaktır.

GAP ülkemizin Güneydoğu Anadolu kısmında, Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı kısımlarında bulunan Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin ve Siirt illeri ile yeni oluşturulan Batman ve Şırnak illerinin tamamını veya bir kısmını içine alan 74 bin km^2'lik bir alana yayılmaktadır. Bu alan Türkiye'nin toplam

---

226 Tomanbay, **"Güneydoğu Anadolu Projesi ve Projenin Fırat Sularının Komşu Ülkeler İle Orta Kullanımında Belirleyiciliği Üzerinde Kimi Düşünceler"**, s. 132.

227 Bilen, **A.g.m.** s. 90.

228 Tomanbay, **Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği**, Ankara 1998, s. 133.

alanının %9.4'ünü oluşturmaktadır.

Proje alanında, Fırat ve Dicle'nin kıyı ovaları ile Suruç, Harran, Ceylanpınar, Nusaybin ve Silopi ovaları yeralmaktadır. GAP esas itibarıyle sulama ve enerji amaçlı 7'si Fırat, 6'sı Dicle üzerinde olmak üzere 13 adet alt projeden oluşmaktadır. Projede 22 baraj ve 19 hidro elektrik santrali planlanmıştır. Proje tamamlandığında yılda 27.3 milyar kilovat saat elektrik enerjisi üretilecek ve yaklaşık 1.7 milyon hektar arazi sulamaya açılmış olacaktır.[229]

Günümüz şartlarına bakılacak olursa, Dicle-Fırat havzasında aşağı kıyıdaş ülkeleri olan Suriye ve Irak'ın su meselesini kendi menfeatlerine yönelik halletmeye çalıştıkları görülmektedir. Her iki ülke de, bu nehir sularını kendilerini tatmin edecek bir oranla paylaşmayı istemektedirler. GAP'ın bütünüyle devreye girmesinden önce, bu suları paylaşarak kendi kullanacakları miktarları güvence altına almayı amaçlamaktadırlar. Dikkat çeken bir diğer nokta, Suriye ve Irak'ın acil bir su kıtlığından ve bu kıtlıktan kaynaklanan sorunlardan dolayı değil, ileriki yıllarda muhtemel bir su kıtlığına karşın şimdiden önlem alma gayretiyle meseleyi gündeme getirmeleridir. Durumu rakamlarla ifade edecek olursak;

DSİ kaynaklarına göre, Fırat Havzasının toplam su potansiyelinin %88.7'si Türkiye'den, geriye kalan %11.3 gibi küçük bir kısmı ise Suriye'den kaynaklanmaktadır. Irak'ın ise Fırat nehrinin debisine hiç bir katkısı yoktur. Fırat'ın toplam debisine çok düşük oranda katkısı olan Suriye, bu nehir sularının %31.8'ini, debiye hiç bir katkısı olmayan Irak %64.6'sını talep etmektedir. Bu durumda Türkiye'ye ise su potansiyelinin %51.8'i düşmektedir. Bir diğer garip durum ise, üç kıyıdaş ülkenin tüketmeyi planladıkları suyun toplam miktarının, Fırat'ın toplam debisinden 17.3 milyar m^3 daha fazla olmasıdır.

Dicle Havzasında da benzer durum vardır. Havzanın toplam su potansiyelinin %51.9'u Türkiye'den, geriye kalan %48.1'i de Irak'tan kaynaklanmaktadır. Suriye ve Irak'ın ileri sürdükleri tüketim sistemleri, Havzanın kendi ülkelerinde meydana gelen potansiyelin çok üzerindedir. Diğer yandan üç kıyıdaş ülkenin kullanmayı öngördükleri suyun toplam miktarı, Dicle'nin toplam debisinden 5.8 milyar m^3 daha fazladır.[230]

---

229 Fahrettin Tosun, "**Güneydoğu Anadolu Projesinin Bölgenin Tarımsal Potansiyeline Etkisi**", GAP, Ortadoğu ve Su Meselesi, İstanbul 1996, s. 8-9.

230 DSİ- Etüd ve Plan Daire Başkanlığı, **Fırat ve Dicle Nehirleri ile İlgili Türkiye-Suriye-Irak**

Aslında özellikle GAP'ın üzerine kurulmakta olduğu Fırat sularını fiilen üç ülke arasında bölüştüren bir düzenleme mevcuttur. Türkiye 1987 yılında imzalamış olduğu Ekonomik İşbirliği Protokolü ile sınırından yılda ortalama 500 m^3/sn oranında su bırakmayı taahhüt etmiştir.[231] Suriye ve Irak ise 1989'da imzaladıkları bir protokolle Türkiye'den gelen suyun %42'si Suriye'nin, %58'i Irak-'ın kullanımına tahsis edilmesi konusunda anlaşmışlardır. Ancak, Türkiye'nin sınıraşan sular üzerinde ortak egemenlik kavramını benimsememesi, 1987 protokolüne Irak'ın taraf olmaması ve daha da önemlisi protokolün 500 m^3/sn olmasını "Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar" taahhüt etmiş olması nedenleriyle bu düzenleme aşağı kıyıdaş ülkeleri tarafından yetersiz ve geçici bir garanti olarak görülmüştür.[232]

Diğer yandan, politik olarak Türkiye'nin GAP ile güney komşularımıza ve diğer Ortadoğu ülkelerine yönelik negatif bir gayesi yoktur. GAP'ın en önemli gayesi, her yönüyle geri kalmış bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni fakirlikten kurtarmak ve burada yaşayan insanlarımızın hayat standartlarını yükseltmektir. Üstelik, GAP'ın tamamlanması halinde, komşu İslam ülkelerinin bu projeden zarar yerine fayda sağlayacakları ayrı bir gerçektir. Bu bölgede geleneksel zıraatçiliğin yerine endüstriyel zıraatçiliğin hızla gelişmesi sayesinde, bölge ülkelerine ve diğer ülkelere her türlü zırai ürün ihraç etmek suretiyle, ekonomik hareketlilik meydana gelecektir. Türkiye, başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere çevre ülkelere dünya standartlarında tarım ürünleri pazarlama imkanına kavuşacak, bu ticari ilişkilerden bütün taraflar kazançlı çıkacaktır.[233]

GAP'ın komşu ülkelere sağlayacağı yararlar sadece bundan ibaret değildir. Türkiye'nin GAP kapsamında, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde bugüne kadar inşa etmiş olduğu ve ileride inşa edeceği barajlar, kendi sulama ihtiyaçlarına katkılarda bulunacağı gibi, Suriye ve Irak'a düzenli ve istikrarlı su sağlanmasına da hizmet edecektir. Söz konusu sınıraşan nehirlerdeki su akımı, seneler ve mev-

---

Arasındaki Sorunlar, 1984, s. 12.

231 Resmi Gazete, 10 Aralık 1987, 19660

232 Gün Kut, **A.g.m.**, s. 475.

233 Bağış, **A.g.m.**, s. 193.

simler itibarıyle önemli değişiklikler gösterebilmektedir. Bazı yılların yaz aylarında, Suriye hududundan bu ülkeye akan su 100-150 metreküp/saniye(m^3/s)ye kadar düşebilmekte, bahar aylarında ise 6-7 bin m^3/s'ye kadar yükselebilmektedir. Önceki dönemlerde bu durum, bahar aylarında su baskınlarına, yaz aylarında da kuraklığa sebep olmaktaydı. İnşa edilen barajlar sayesinde ise su düzenlemesi gerçekleştirilmiş, kuraklık döneminde dahi Suriye ve Irak'a bunu hissetmeyecekleri düzeyde su sağlanması imkan dahiline girmiştir.[234] Örneğin, biraz gerilere gidecek olursak, 1946 yılında bir taşkın yaşanmış ve bu taşkında Irak'ta 90.650 km^2 alan sular altında kalmış, büyük can ve mal kayıpları meydana gelmişti. 1958-1962 ve 1970-1975 kurak periyodları Irak ve Suriye'de tarımsal üretimin büyük ölçüde düşmesine neden olmuştu.[235] Bu olumsuz gelişmelere karşılık, 1987 tarihinde imzalanan protokol doğrultusunda Türkiye, Suriye sınırında ortalama 500 m^3/s su bırakma taahhüdüne uyduğu için, 1989-1991 yılları arasında üç yıl devam eden kuraklığı, bu iki ülke hissetmemişlerdir. [236]

GAP'ın bölge ülkelerine sağlayacağı bir diğer yarar elektrik enerjisi alanında da kendini gösterebilir. Ülkeler arasında gerçekleştirilecek işbirliği ve anlaşmalar neticesinde Irak, Suriye, Ürdün, Körfez ülkeleri ve Mısır da dahil olmak üzere bir çok Ortadoğu ülkesinin elektirik ihtiyacı GAP bünyesindeki barajlar sayesinde karşılanabilir.[237] Hatta yakın bir gelecekte Mısır, Irak, Ürdün, Suriye ve Türkiye elektrik şebekelerinin birbirine bağlanması ile birlikte müşterek çalışmalar hızlanacak, bu konudaki işbirliği belki su meselesinden daha cazip hale gelebilecek ve böylelikle bütün iştirakçi ülkelere büyük menfeatler sağlayacaktır.[238] Nitekim Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır ve Irak elektrik şebekelerinin irtibatlandırılmasını öngören Protokol, 17 Ocak 1989 tarihinde imzalanmıştır. 10-11 Ekim 1992 tarihinde Şam'da, Enerji Bakanları toplantısı yapılmış ve toplantı sonunda imzalanan Protokol ile adı geçen ülkelerin elektrik şebekelerinin irtibatlandırılması projesinin ilki 1997'de, ikincisi 2000 yılında olmak üzere iki aşamada tamamlanması kararlaştırılmıştır. Öte yandan, Haziran 1993'te, Amman'da yapılan top-

---

234 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 9.

235 Thomas Naff ve R.C. Matson, "**Water in the Middle East: Conflict and Cooperation?**", A Westview Replica Edition, London 1984, s. 85 vd.

236 Akmandor, **A.g.m.**, s. 30.

237 Meczûb, **A.g.m.**, s. 207.

238 Meczûb, **A.g.m.**, s. 213.

lantı sonucunda ise, ilgili ülkeler arasında sözkonusu projeye ilişkin Genel Mübadele Anlaşması ve Elektrik İrtibatlandırma Projesi Protokolü imzalanmıştır. 16-17 Ocak 1994 tarihlerinde Bağdat'ta yapılan görüşmelerde ise, İkili Tesis Anlaşmaları imzalanmış ve son olarak 1994 Mayıs ayında, Kahire'de beş ülke Enerji bakanları toplantısı gerçekleştirilmiştir.[239]

Türkiye, GAP'ın yanısıra geliştirdiği bir takım projelerle de su konusunda bölge ülkeleriyle olumlu ilişkiler kurmaya niyetli olduğunu, suyu bir düşmanlık vesilesi olarak kullanmayacağını göstermiştir. Aşağıda ayrıntılarına yer vereceğimiz Barış Suyu Projesi, Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarına rağmen, suyun bölgede bir işbirliği unsuru olabileceğini sergilemesi açısından önemlidir.[240] Üstelik böyle bir projenin, bir yandan "Türkiye'nin Ortadoğu'nun su deposu olduğu görüşünün kendi elimizle haklı gösterilmesi" gibi içeriden eleştiriler yöneltildiği[241], diğer yandan bölge üzerinde suya dayalı savaş senaryolarının yoğun bir şekilde yapıldığı bir dönemde teklif edilmesi ayrı bir dikkat çekici yöndür.

Bütün bu olumlu sayılabilecek gelişmelere rağmen, özellikle GAP'ın gündeme gelmesinden bu yana bölge ülkeleri arasında bir rekabet, hatta bir savaş gerginliği doğmaya başlamıştır. Hatta böyle bir ortamın bazı güç odaklarınca tahrik edildiği söylenebilir. Yukarıda değindiğimiz gibi, suyun son yıllarda petrolden ve radyoaktif minerallerden daha önemli, stratejik bir kaynak olmaya başlamasından dolayı, dünyanın belki en kritik bölgesinde yeralan su kaynakları üzerinde kontrol sağlamanın yollarını arama telaşı gözlemlenmektedir.[242] Özellikle güney komşumuz Suriye'nin, kendince haklı gördüğü bir takım mazeretleri ileri sürerek, su meselesini büyük çaplı problem haline dönüştüren bir politika izlediği görülmektedir. Örneğin, Suriye, Mısır ve altı Körfez ülkesi (Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri) tarafından 1991 yılında meydana getirilen ve Şam Deklarasyonu İttifakı olarak tanımlanan oluşum, 29 Aralık 1995 yılında, Şam'da biraraya gelmişlerdir. Ülkeleri temsil eden

---

239 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 70.

240 Safa Giray, "**Su Sorununda Türkiye'nin Siyasal Boyutları**", Water as an Element Of Cooperation and Development in the Middle East (Derleyen; Prof. A. İhsan Bağış), Ankara 1994, s. 243.

241 Aydın G. Alacakaptan, "**Sınır Aşan Akarsularımız Dicle ve Fırat'ın, Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmelere Neden Olmaları Beklentileri Abartılıdır**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 458.

242 Müftüoğlu, **A.g.e.**, s. 41.

Dışişleri bakanlarının yaptıkları görüşmelerin ardından Türkiye'nin büyük eliştirilere maruz kaldığı bir sonuç bildirisi yayınlanmıştır. Bu bildiride, "Türk Hükümetinden kirli suların Suriye'ye akıtılmaması ve Fırat sularıyla ilgili olarak Şam ile adil ve kabul edilebilir bir anlaşma imzalaması" istenmiştir.[243] Yine 18 Mart 1999 tarihinde, Kahire'de gerçekleştirilen 11. Dönem Arap Ülkeleri Dışişleri bakanları toplantısında su meselesine büyük yer verilmiş, hatta taplantıda Arap ülkelerinin, Dicle ve Fırat üzerinde baraj yapımına katılan firmalarla ilişkilerini gözden geçirmeleri yönünde karar alınmıştır. Suriye ve Irak'ın bu iki nehir suları üzerinde hakları olduğu ısrarla vurgulanırken, Türkiye'nin iki Arap ülkesine danışmadan Dicle ve Fırat üzerinde baraj yapmaya devam etmesinin kaygıyla karşılandığı belirtilmiştir.[244]

Özellikle Suriye'nin bazı özelliklerini dikkate veren uzmanlar, bu ülkenin Türkiye'den fazla su talep etmesinin ardında sulama amacından ziyade, elektrik üretimi kaygısının bulunduğuna dikkat çekmektedirler. Bu görüş sahiplerinin öne sürdüğü delillerin başında, Fırat üzerinde kurulu bulunan Tabqa Barajı'nın toplam yüksekliğinin 40 metre oluşu vardır. Bu seviyenin normal ölçülerin altında olduğu, bu yüzden elektrik üretiminin sürekli sağlanabilmesi için, barajdan sürekli su akımının olması gerektiği vurgulanmaktadır. Diğer yandan, Suriye'nin sulanan arazilerinin 20 000 hektardan fazla bir bölümünün çoraklaşma sebebiyle ekilemez hale gelişi, 60 000 hektarlık bölümünde de verimin yarıyarıya azalmış olması, yukarıdaki iddiayı destekleyen diğer verilerdir.[245]

Suriye ve Irak su meselesine, "kazanılmış ya da tarihi hak" (acquired, historical rights) perspektifinden de yaklaşmaktadırlar. Her iki ülke de, binlerce yıldan beri Dicle ve Fırat'ın sularını kullandıklarını (Suriye esas itibarıyle Fırat nehrinden yararlanmaktadır) ve böylelikle kazanılmış hakları ya da tarihi hakları olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa Türkiye konuya daha bilimsel ve pratik olarak yaklaşmaktadır.[246] Türkiye, Dicle ve Fırat sularını tamamıyla kendi menfeatlerine uygun ve bencilce kullanma iddiasında değildir. Bunu özellikle Irak ve Su-

---

243 Tomanbay, "**Fırat ve Dicle'nin Sularında Oynanan Satranç**", Ekonomik Yaklaşım, C.7, Sayı: 20, 1996, s. 95-96.

244 Zaman, 19 Mart 1999

245 Müftüoğlu, **A.g.e.**, s. 34-35.

246 Tomanbay, **A.g.e.**, s. 135.

riye'ye sunduğu "Üç Aşamalı Plan"da da görmek mümkündür. Bu planın tam adı "Fırat-Dicle Havzası Sınıraşan Akarsularının Hakça, Akılcı ve Optimum Kullanımı İçin Üç Aşamalı Plan"dır. Plan, Dicle-Fırat Havzasında bütün ilgili tarafları tatmin edebilecek bir çözüme ulaşılmasını amaçlamaktadır. Plan'ın birinci aşama, su kaynakları envanter çalışmalarıyla, ikinci aşama toprak kaynaklarının envanter çalışmalarıyla ilgilidir. Üçüncü aşama ise su ve toprak kaynaklarının değerlendirilmesi yapılarak, gerçekleştirilecek bir takım faaliyetleri içermektedir.[247] Adı geçen plan, Türkiye'nin su meselesine yaklaşımında sergilediği en önemli merhale olarak nitelenmiştir. Zira bu planla Türkiye, "su benim, üzerinde her türlü hakka sahibim" gibi bir tezi savunmadığını açıkça göstermiştir.[248] Türkiye'nin bu teklifine karşılık, Suriye ve Irak su taleplerinin hiç bir ön çalışma yapılmaksızın sadece masa başında değerlendirilmesini istemişlerdir. Bunun da ötesinde, sorunu birlikte çözümlemek yerine, konuyu daima uluslararası platforma çekmeyi tercih etmişlerdir.[249]

Dicle ve Fırat konusunda gayet hırçın bir tavır takınan güney komşumuz Suriye, kendi sınırları içinde doğan Asi Nehri konusunda çok farklı bir portre çizmektedir. Türkiye'de özellikle Amik Ovası için vazgeçilmez su kaynağı konumunda olan Asi Nehri üzerinde, Suriye'nin kurduğu baraj sayısı Katına, Mohorda ve Mostar Barajları olmak üzere üçtür. Bu sebeple özellikle yaz aylarında nehir yatağı kurumakta, böylelikle Amik Ovası'ndaki tarımsal faaliyetler büyük darbe almaktadır.

Suriye'nin Asi Nehri konusunda, aşağı kıyıdaş konumda olan Türkiye'yi zor duruma düşürecek tarzda uygulamalar yapması, Fırat ve Dicle konusunda sergilediği tavrın tersi bir politika izlemesinin perde arkasında farklı bir yaklaşım daha vardır. O da Suriye'ye göre, Asi Nehri'nin sınıraşan su olarak kabul edilmemesidir. Gerçek Türkiye-Suriye sınırının Hatay'ın kuzeyinden geçtiği iddiasındadırlar. Bu iddianın temelinde, Hatay ilinin kendi sınırları içinde değerlendirilmesi vardır.[250] Suriye, II. Dünya Savaşı esnasında, "Fransa ile anlaşarak

---

247 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Ortadoğu'da Su Sorunu**, s. 19-20.

248 Gün Kut, "**Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye**", (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), s. 164.

249 Bilen, **A.g.m.**, s. 93.

250 Godfrey Jamsen , "**Turkey, Syria and Iraq: Euphrates Tussle**", Middle East İnternational, Sayı. 16, 1990, s. 12-13.

Türkiye'nin gasp ettiği İskenderun Sancağı" iddiasını sürekli ortaya atmakta ve bu iddiayla Asi nehri meselesini birleştirip aynı kefeye koymaktadır. Hatta, 1943 yılında elde edilen bağımsızlıktan beri Suriye'de iktidara gelen tüm hükümetler, "zorla gasp edilen Sancağın ana vatanı olan Suriye'ye iade edilmesini" talep etmişler ve sürekli olarak "İskenderun bölgesinin Türkiye tarafından zorla ele geçirilmiş topraklar olduğu" şeklinde resmi açıklamalar yapmışlardır.[251] Bu fikirden hareketle Suriye, Asi Nehri'nin kendi topraklarından denize döküldüğünü kabul etmektedir.

Türkiye ise, meseleye siyasi ve tarihi açıdan değil, sadece "Asi nehri sorunu" çerçevesinde yaklaşmaktadır. Türkiye'ye göre, yukarı kıyıdaş olan Suriye, aşağı kıyıdaş olan kendisinin sudan yararlanma hakkını engellemektedir. Başka bir deyişle, aşağı kıyıdaş devlet olan Türkiye'nin suya olan ihtiyacı, Suriye tarafından hiçe sayılmaktadır. Diğer yandan Türkiye, Suriye'nin Asi nehrini kullanırken, nehir sularına zehirli atıklar bıraktığını ve bu atıkların Hatay bölgesini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedir. Türkiye, ilgili taraflar arasında, diğer olumsuz şartların ortadan kaldırılmasının yanısıra, belirtilen zararları önleyici hükümlerin yeraldığı bir anlaşmanın yapılması gerekliliğini savunmaktadır.[252]

Ortadoğu'nun dünya üzerindeki en karışık ve en çalkantılı bölgesi olmaya devam etmemesi için, aynı suyu paylaşan bölge ülkeleri arasındaki mevcut gerginliği gidermek ve fikir birliğine varmak gerekmektedir.[253] Soruna kapsamlı ve kalıcı bir çözüm ise, bölgesel ölçekte işbirliği gerektiren şu iki yönlü yaklaşımın tüm taraflarca benimsenmesiyle mümkün olabilir:

a) Mevcut su kaynaklarını akılcı ve etkin bir biçimde kullanmak ve kullanılabilir su kaynaklarını artırmak. Akılcı ve etkin kullanım sudan tasarruf edilmesini ve israftan kaçınarak uzun vadede artan ve farklılaşan ihtiyaçların karşılanmasına imkan sağlayacaktır.

b) Birinci maddede belirtilen yaklaşımın hayata geçmesi, su kaynaklarının ve su ihtiyacının egemen devletlerin başkalarını dışlayan milli çıkar hesaplarına

---

251 Salha, **A.g.e.**, s. 38.

252 Salha, **A.g.e.**, s. 40.

253 Bağış, **A.g.m.**, s. 198.

göre değil, bölgesel ölçekte ortaklaşa değerlendirilmesine bağlıdır. Bunun gerektirdiği karşılıklı güven ve işbirliği ortamının Ortadoğu'da bulunmadığı bir gerçektir. Ancak, bölgede su gibi hayati bir kaynağın güven ve işbirliği ortamını oluşturmada bir faktör olarak görülmesi imkan dışı değildir.[254]

Bu iki maddeyi biraraya getiren "Sınıraşan suların hakça, akılcı ve optimum kullanımı" ilkesi, uluslararası hukuk çalışmalarında kabul görmüş temel ilkelerin başında gelmektedir. Bu ilkeye uygun bir kullanım, sınırlı olmamakla birlikte, sosyo-ekonomik, hidrolojik ve jeopolitik şartların dışında, ihtiyaçların karşılanabileceği başka doğal kaynaklar veya imkanlar mevcutsa, suyun tahsisinde bu hususların gözönünde bulundurulması gibi önemli bazı dayanakları da güncel bir hale getirmiştir.

Fırat-Dicle havzası sularının akılcı ve hakça kullanımına ilişkin bir anlaşma, elbette, her üç ülkeyi de tatmin edecek ölçütler çerçevesinde oluşturulmalıdır. Havza ülkeleri arasında varılacak bir uzlaşmanın ulusal, bölgesel ve milletlerarası platformlarda kabul edilebilir nitelikte olması önem arzetmektedir. Bu çerçevede, Türkiye, havza ülkeleri arasında Fırat-Dicle sularının kullanımında, hakkaniyete uygun bir kullanımın her üç ülkede de aynı şekilde tanımlanabilmesi ve hangi ülkeye ne kadar su verileceğinin belirlenebilmesi için, yukarıda da temas ettiğimiz "Üç Aşamalı Plan" adıyla anılan bir öneri hazırlamış ve bu planı Irak ve Suriye'ye teklif etmiştir.[255]

Su meselesinde kabul görmüş diğer bir ilke ise, "önemli zarar vermeme-no significant harm" görüşüdür. Buna göre, sınıraşan nehirlerde, kıyıdaş ülkeler suyun kullanımında birbirlerine zarar verici hareketlerden kaçınmaya dikkat etmelidirler. Türkiye, hiçbir zaman Fırat-Dicle Havzası sularını aşağı kıyıdaş ülkelere karşı bir silah olarak görmemiş ve kullanmamıştır. Hakkaniyet ilkesi çerçevesinde, Fırat'tan taahhüt ettiği su miktarını göndermeye azami dikkat göstermiştir.[256]

Diğer taraftan, her üç ülkenin su ile ilgili kendi iç politikalarını yeniden gözden geçirmeleri gerekmektedir. Verimi artırıcı ve su kullanımını asgari sevi-

---

254 Gün Kut, "**Ortadoğu'da Su Sorunu: Çözüm Önerileri**", s. 477.

255 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 17.

256 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 18.

yeye indirici tedbirler alınmalıdır. Sulama tekniklerinden yüzeyden sulama yerine, fıskıyeleme, damlatma ve benzeri yöntemler her litre başına daha çok ürün alınmasını sağlayarak, su israfını önleyecektir. Fıskıye sulamanın verimi %65-75 olarak ifade edilirken, bölgede en çok kullanılan yüzeyden sulamada bu verim %40'lara gerilemektedir.[257] Çiftçileri yüzeyden sulama yerine, daha etkin sistemlere döndürmek için suyun "Akılcı Fiyat Uygulaması" çerçevesinde fiyatlandırılması gerektiğini ileri süren ekonomistler de vardır. Gerçekten, böyle bir uygulama ile bölge halkının bu konuda bilinçlendirilmesi yolunda gösterilecek bireysel ya da ortak faaliyetler çok faydalı olacaktır.[258] Ancak, bölgede yaşayan halkın gelir düzeyleri sulama suyunda etkili bir fiyatlama uygulamasının henüz erken olacağı yargısını doğurmaktadır. Daha bir süre, sulama suyu açısından sübvansiyonun gerekliliği öne sürülebilir.[259] Örneğin, 1977 yılında Mısır hükümeti çiftçilerin su tüketiminde uyguladığı desteği çekince ekmek fiyatları hızla artmış, bunun sonunda halk sokaklara dökülmüştür. Bu olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmek için hükümet tekrar eski uygulamasına dönmek zorunda kalmıştır.[260]

Bir başka önlem, atık suların tasfiye edilmesi suretiyle yeniden kullanıma kazandırılmasıdır. Bu yöntem halen petrol zengini ülkelerde ve İsrail'de uygulanmakta olup, ekonomik güçlükler ve diğer nedenlerle Ortadoğu'nun diğer ülkelerinde henüz yaygınlaşmamıştır. Buna paralel olarak, arıtma konusunda ulusal ve bölgesel projeler gerçekleştirilebilir.

Sulamada yüksek teknolojinin kullanılması da önemli bir uygulamadır. Özellikle su sıkıntısı çekilen kurak ve yarı-kurak bölgelerde gerçekleştirilen tarım faaliyetlerinde ilkel sulama metodlarının kullanılması büyük ölçüde su israfına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak, ekimi yapılan tarımsal ürünün seçimi ve özellikleri de ayrıca önem arzetmektedir.

Son olarak, akılcı ve bilimsel yolların kullanılması suretiyle suların akılcı ve hakça kullanımının gerçekleştirilmesi, bölgede karşılıklı güven ve istikrar ortamı oluşturacak, böylelikle meydana gelen karşılıklı bağımlılıklar, tehdit un-

---

257 Bulloch-Darwish, **A.g.e.**, s. 22.

258 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 18.

259 Tomanbay, **Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği**, s. 157.

260 Bulloch-Darwish, **A.g.e.**, s. 171.

suru olmaktan çok, işbirliği ortamı hazırlayan birer vasıta haline gelecektir.[261]

Türkiye, bulunduğu bölgede giderek hayati önemini daha da artıran suyun barışçıl gayelere hizmet edebilmesi için gerek komşu ülkelerine, gerekse diğer bölge ülkelerine değişik teklif ve projeler sunmuştur. Bunların en başında, güney bölgesinden Akdeniz'e akan suların Ortadoğu'ya naklini öngören Barış Suyu Projesi'dir.

Barış Suyu Projesi'nin temelleri 1970'lerin sonunda, Fırat ve Dicle nehirleri üzerine seri barajların inşa edilmeye başlandığı zamanlara dayanır. Kasım 1982'de, Türkiye tarafından Suudi Arabistan'a borularla taşınması teklif edilen 5.6 milyar $'lık içme suyu projesi, Cidde'de toplanan İslam Konferansı Teşkilatı Endüstriyel Özel Komitesi tarafından ele alınmıştır. Bu proje o dönemde 3 759 kilometrelik boru hattının Hatay/İskenderun'dan çıkarak Musul ve Bağdat'a, Kuveyt üzerinden Dahran, Riyad, Mekke, Cidde ve Medine'ye uzanmasını hedeflemekteydi.[262]

Bu proje, başlı başına "Barış Suyu Projesi" başlığı altında ilk olarak 1987 yılında gündeme gelmiş ve Türkiye'nin güneyinde yeralan Seyhan ve Ceyhan adlı ırmakların Akdeniz'e dökülen sularının borularla Ortadoğu ülkelerine ulaştırılmasını amaçlamıştır. Türkiye, Barış Suyu Projesi'nin ön fizibilitesini bu tarihte yaptırmak üzere "Brown and Root Engineering and Construction International" isimli Amerikan mühendislik firmasıyla anlaşmıştır.[263] Bu Proje ile, bazı Ortadoğu ülkelerinin su açıklarının kısmen de olsa karşılanmasının ötesinde, bölge ülkeleri arasında, büyük bir proje etrafında işbirliği ve güven ortamı oluşturularak, bölge istikrar ve güvenliğine katkı sağlanması hedeflenmiştir. Yapılan çalışmalara göre Proje, Batı ve Doğu Boru Hatları olarak iki parçadan oluşmaktadır.

-Batı Boru Hattı'nın kapasitesi günde 3.5 milyon m^3 olup, uzunluğu 2 700 km.'dir. Bu hat Türkiye topraklarından çıktıktan sonra Hama, Humus, Halep, Şam, Amman, Yanbu, Medine üzerinden geçerek Mekke'ye ulaşacaktır. Ön hesaplara göre suyun maliyeti 8.84 $/$m^3$ olarak tahmin edilmektedir.

---

261 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 18.

262 Meczûb, **A.g.m.**, s. 206.

263 Müftüğolu, **A.g.e.**, s. 82.

-Körfez Hattı da denilen Doğu Boru Hattı ise, Suriye ve Ürdün üzerinden Körfez ülkeleri Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'ne kadar uzanmaktadır. Batı Hattına göre daha uzun olup, 3 900 km. olarak planlanmıştır. Günlük kapasitesi ilk hesaplara göre 2.5 milyon m^3 olarak saptanmıştır. Bu hat ile iletilecek suyun maliyeti ise 1.07 $/$m^3$ olarak ifade edilmiştir.[264]

Batı ve Doğu Boru Hatlarının birlikte toplam uzunluğu 6 500 km.'yi aşmaktadır. Proje değerinin 1988 yılı fiyatlarına göre 20 milyar $'ı aşacağı hesaplanmıştır.

İki Boru Hattı aracılığıyla Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden Ortadoğu'ya ihraç edilmesi düşünülen su miktarı günde toplam 6 milyon m^3, ya da yılda 2.18 milyar m^3'tür. Bu miktar su özellikle büyük su kıtlığı çeken Ürdün ve Filistin gibi ülkeler ile Körfez ülkeleri için büyük anlam ifade etmektedir.[265]

Projenin ikmali için sekiz-on yıllık bir zaman öngörülürken, mali yükünün sağlanması ve bunun ilgili devletler arasında paylaşılması için projeye katılan devletlerin boru hattının taşıyacağı sudan ne oranda ve hangi miktarda yararlanacaklarının tespiti, neticede bu projeyi hukukileştirecek bir anlaşmanın gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Ancak bölge devletleri, Türkiye'nin ortaya koyduğu böyle bir projeyi bir takım siyasi rekabetler ve güvensizlikler sebebiyle kabullenmemişlerdir.[266]

Bu Proje'nin göndeme gelmesinden sonra yöneltilen itirazlardan bir kısmı ekonomik, bir kısmı ise siyasal gerekçelere dayandırılmıştır. Proje her ne kadar teknik anlamda yapılabilir (fizıbıl) olsa da, maliyeti ekonomik yapılabilirlik açısından yüksek bulunmaktadır. Projeye en büyük itirazlar ise siyasal açıdan gelmektedir. Bölgede kalıcı bir barışa ulaşılmadan hiç bir Ortadoğu ülkesi, bir diğer ülke topraklarından geçen bir boru hattı aracılığıyla ithal suya bağımlı olmayı kabul etmemektedirler. Suyun herhangi bir anlaşmazlık sonucunda ya kaynak ülke, ya da boru hattının geçtiği ülkeler tarafından kesilebileceği korkusu her fırsatta dile getirilmektedir.[267] Siyasal açıdan yöneltilen bir başka eleştiri ise, 'bu

---

264 Bilen, **A.g.m**, s. 140.

265 Tomanbay, **A.g.e.**, s. 125.

266 Rauf Versan, "**Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 439.

267 Tomanbay, **A.g.e.**, s. 125.

projeden asıl maksadın İsrail'e su sağlanması olduğu' şeklinde ifade edilmiştir. Ne var ki, yukarıda da ifade edildiği gibi her iki Boru Hattı tamamıyle Arap topraklarından geçecek şekilde planlanmıştır. Dolayısıyla, hattın geçtiği ülkelerin İsrail'e su verip vermemeleri tamamıyle kendi tercihlerine kalmıştır.[268] Bu olumsuz yaklaşımlara rağmen, özellikle tuzlu su arıtma teknolojilerine çok yüksek meblağlar ödeyen ve çok pahalı maliyetlerle içme suyu temin eden bazı Körfez ülkeleri, Türkiye'nin bu projesini yakından takip etmekte ve konuya sıcak bakmaktadır.[269] Ancak, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerinde deniz suyu arıtma tesislerinin yaygın olarak kullanılmasından dolayı, bu teknolojiyi bölge ülkelerine getiren uluslararası büyük şirketlerin lobi faaliyetleri yürüttükleri ve arıtma teknolojisi dışında su temini yönündeki girişimlere karşı çıktıkları ayrı bir gerçektir.[270]

Diğer yandan, Barış suyu Projesi'yle ilgili bazı uzmanlar bu projenin yatırım bedeli yüksek olduğu için, boru hattının en yoğun su sıkıntısının yaşandığı Ürdün'e kadar getirilmesi, böylece daha kısa bir hatla yetinilerek maliyetin düşürülmesini teklif etmişlerdir.[271]

Su ihtiyacını yoğun olarak hisseden ülkelere yönelik Türkiye'nin geliştirdiği bir diğer proje ise, "Manavgat Su Satışı Projesi"dir. Bu Proje esas olarak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Türkiye'nin belli bölgelerinde mevsimlik olarak gündeme gelen su ihtiyacını karşılamak amacıyla düşünülmüş ve tasarlanmıştır. Ancak daha sonraları Ürdün nehri Havzası'nda söz konusu olan su kıtlığının getirdiği sıkıntıları azaltmak için de gündeme gelmiştir. Böylelikle Proje, KKTC ile birlikte Türkiye'nin suya ihtiyaç duyan yörelerinin yanısıra, Filistin, Ürdün (hatta İsrail) gibi bölge ülkelerini de kapsar hale getirilmiştir. Projenin amacı, bu ülkelere içme ve kullanma suyu sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu amacıyla Proje, bölgenin barış ve istikrarına katkıda bulunacak bir özelliğe sahiptir. Proje esas olarak Türkiye'nin güneyinden Akdeniz'e dökülen Manavgat Irmağı sularının tankerler ya da dev plastik balonlar (Medusa Bag) ile nakledilmesi esasına

---

268 Bilen, **A.g.m**, s. 143.

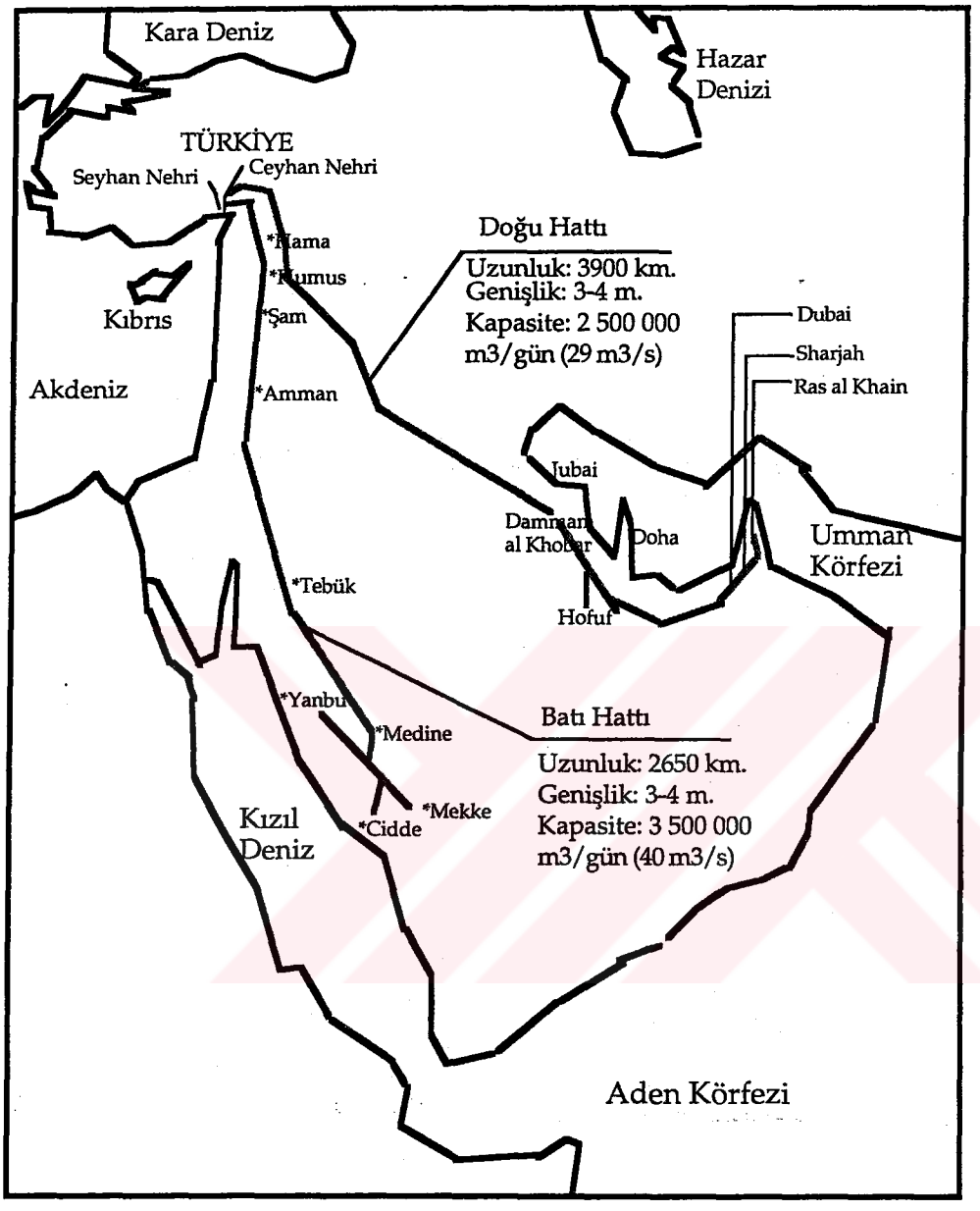
269 Meczûb, **A.g.m.**, s. 205.

270 Bilen, **A.g.m.**, s. 143.

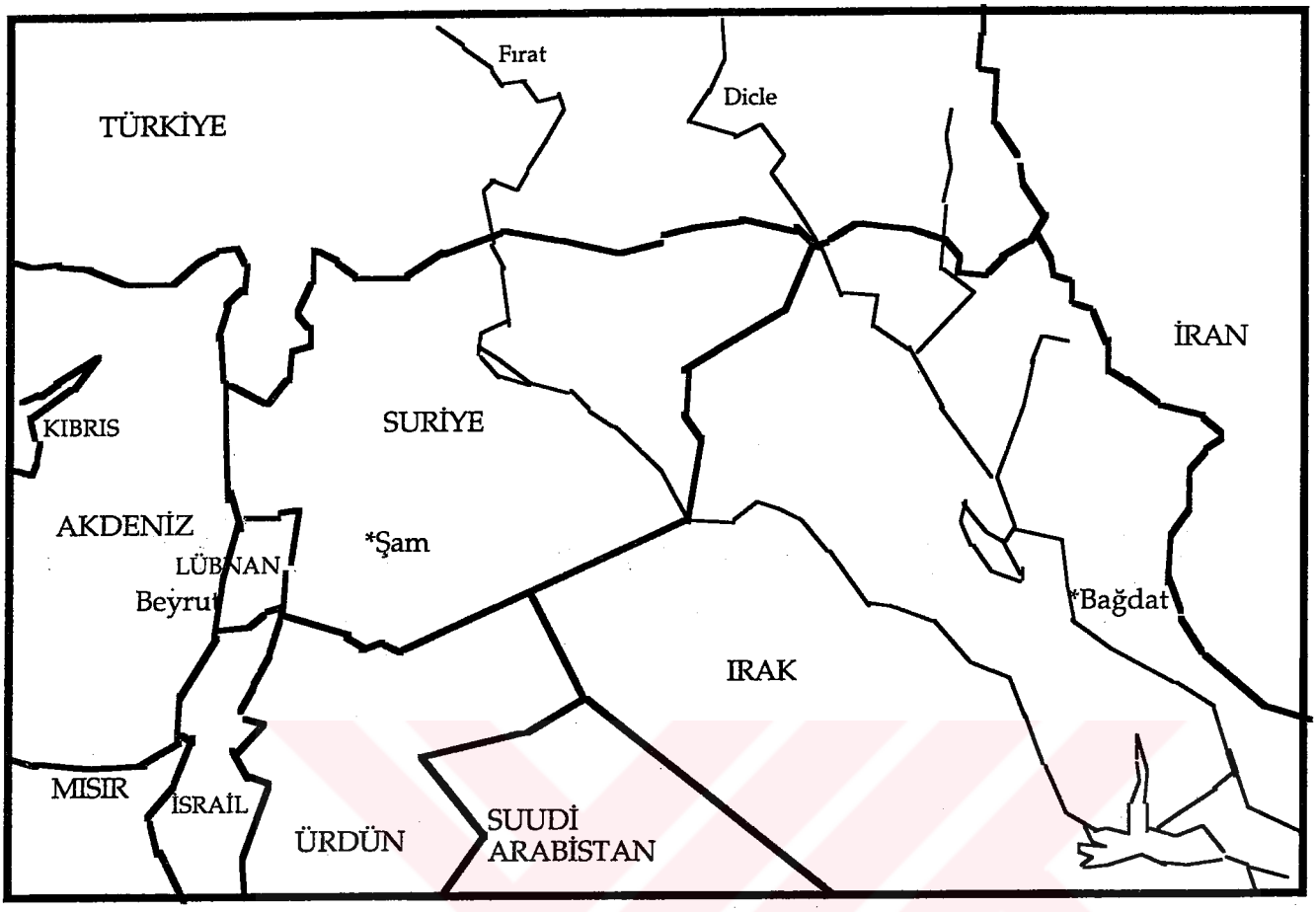
271 Bilen, **A.g.m.**, s. 141.

dayanmaktadır.[272]

Harita-1: Barış Suyu Projesi

272 Tomanbay, A.g.e., s. 127.

Harita-2: Fırat-Dicle Havzası

be. Körfez krizi

İran-Irak savaşının ardından Irak, Körfez'e çıkışta stratejik noktalar olan Varbah ve Bubiyan adaları üzerinde, geçmişi 1932 yılına kadar uzanan sebepleri ileri sürerek bir takım taleplerde bulunmuştu. Bu yüzden Irak, bir yandan petrol fiyatlarını düşürmesi, diğer yandan kendisine ait topraklardan petrol çekmesi ve bunlara ilave olarak, iki ülkenin sınır uyuşmazlıklarını sürüncemede bırakması gibi ithamlarla Kuveyt'e baskı yapıyordu.

Irak, kısa süre içinde Kuveyt sınırına 100 bin asker yığdıktan sonra, 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgale başladı. Kısa sürede tüm ülkeyi ele geçirerek, burasını Irak'ın 19. eyaleti olarak ilan etti.

Ancak, uluslararası toplum çabuk harekete geçmiş, BM Güvenlik Konseyi toplanarak Irak'ın derhal ve kayıtsız şartsız Kuveyt'ten çekilmesini öngören 660 sayılı kararı kabul etmişti.[275]

Uluslararası toplumun bu derece hızlı hareket ederek, Irak'a karşı bir dizi müeyyideyi kabul etmesinin arkasında, bağımsız bir devletin işgaline gösterilen tepki olduğu kadar, Kuveyt'teki zengin petrol yataklarının varlığı inkar edilemeyecek bir gerçektir. Petrol bakımından Batı ülkelerinin Ortadoğu'ya bağımlı olmaları nedeniyle petrol yollarının açık ve güvenli bir biçimde korunmasında Batı'nın hayati çıkarları bulunmaktaydı. Buna bir de, Irak'ın endişe verici boyutlarda silahlanarak sayısal bakımdan dünyanın belli başlı askeri güçlerinden birisi haline gelmesi ve bölgedeki yayılmacı emelleri ilave edilince, BM Güvenlik Konseyi'nin bu uluslararası bunalımda niçin bu kadar hızlı hareket ettiği kolaylıkla anlaşılabilir.[276]

Önce kriz boyutlarında başlayıp, sonunda dünya çapında ilgi odağı haline gelecek bir savaşa dönüşen gelişmeler nihayet 28 Şubat 1991 tarihinde, Irak'ın yazılı olarak tüm BM kararlarını kabul ettiğini açıklamasıyla sona ermiş oldu.[277]

Savaş her ne kadar kısa sürede sonuçlansa da, etkileri gerek Türkiye gerekse diğer dünya ülkeleri açısından halen devam etmektedir. Gelişmelerde hangi ta-

---

275 Acar, A.g.e., s. 50.

276 Acar, A.g.e., s. 51.

277 Acar, A.g.e., s. 53.

rafta yer alırsa alsın, bütün ülkeler genelde, önce kriz, sonra da savaş durumu ve koşullarına göre ekonomi politikalarında değişen ölçülerde düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardır. Ortadoğu pazarındaki talebin giderek azalması ve geçici de olsa nihayet sıfırlanması bu bölgeye mal ve hizmet sunan ve büyük ekonomileri sarsmış, dışsatım gelirlerini düşürmüş, kaynak giriş ve çıkışlarında oluşmuş bulunan denge, düzen ve önceliklerin alt-üst olmasına yol açmıştır.[278]

Türkiye'nin Körfez Savaşı esnasında takip ettiği dış politika, bölgeye yönelik öteden beri izlediği politikadan farklı özellikler taşımıştır. Şöyle ki;

Yukarıda belirttiğimiz petrol krizinden başlayıp Körfez savaşına kadar devam eden sürece bir göz gezdirdiğimizde Türkiye'nin, özellikle Ortadoğu ülkeleriyle yakın ekonomik ve siyasal ilişkiler kurma çabası içinde olduğunu görürüz. 1990'a kadar Türkiye'nin bu bölgeye yönelik izlediği politikayı şu üç ana başlık altında toplamak mümkündür;

a) Mahalli çatışmalara katılmamak, ancak taraflar isterse aracı olmak.

b) Dış politikada Arap Güvenliğine karşı dikkatli olmak.

c) Ortadoğu'da yeralan devletlerin iç işlerini dikkate alarak, daha ziyade ikili ilişkiler kurmak.[279]

Yukarıda saydığımız bu üç önemli noktayı en bariz bir şekilde, İran-Irak savaşında Türkiye'nin izlediği politikanın en önemli karakteristik özelliği olarak görebiliriz. Zira Türkiye, belirtilen savaş süresince "aktif tarafsızlık" politikasını benimsemiş, her iki tarafla da hem yakın münasebetlerini, hem de artan ticaretini devam ettirmişti. Bu politika, zaman zaman taraflardan birinin veya öbürünün şikayet ve eleştirisine konu olmuşsa da, Türkiye'nin bu iki ülkeyle ciddi bir problemi olmamıştır. Takip ettiği bu politikayla Türkiye'nin özellikle ekonomik ve ticarî bakımdan büyük yararlar sağladığı ayrı bir gerçektir.[280]

Türkiye'nin Körfez savaşı esnasındaki tutumu ise, tamamıyla Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu kararlara uymak şeklinde kendi-

---

278 Okan Üçer, "**Körfez Krizinin Türk ve Dünya Ekonomisine Etkileri Üzerine Görüşler**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 25-26, Temmuz 1991, s. 23.

279 Ali L. Karaosmanoğlu, "**Turkey's Security and The Middle East**", Foreign Affairs, Sayı. 62, 1983, s. 166-167; Robins, **Türkiye ve'ş-Şarku'l-Evsat...**, s. 84-85.

280 Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1980-1990**, C. 2, Ankara 1992, s. 59.

sini göstermiştir. Bu doğrultuda Türkiye, o güne kadar, dışa yönelik resmi politikasında izlemiş olduğu alışılagelmiş ölçülü ve temkinli tutumunun dışına çıkarak, aktif ve yanlı bir politika seçmiştir. Özellikle bölgesel sorunlarda, geleneksel olarak, Arap komşularının iç çekişmelerinden uzak kalma konusunda gösterdiği özen ise, Körfez krizinin başlaması ile birlikte, yerini açıkça Irak karşıtı devletlerin yanında yeralmaya bırakmıştır.

Öte yandan, bu hareket tarzı, Türkiye'nin bağımsız ve egemen ülkelerin toprak bütünlüğünün yanısıra, meşrû idarelerinin korunması şeklinde benimsediği dış politikasının bir göstergesi[281] olarak da kabul edilebilir. Zira, Ortadoğu'da var olan statükonun değişmesini istemeyen Türkiye'nin böylesi beklenmedik bir gelişme esnasında hedefi, yine en az zararla bu yerleşik düzenin muhafazası olmuştur. İşte bu yüzden Körfez kriziyle yeniden şekillenen uluslarası zeminde Türkiye, Irak aleyhinde oluşan koalisyonda, hem de faal bir şekilde yer almıştır. Bu rolünü de, herkesten önce petrol boru hattını kapatarak göstermiş ve Irak'a ilk müeyyideyi uygulayan ülke olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde kendisine karşı uygulanan ekonomik ve askeri ambargonun etkilerini unutamadığından dolayı Irak'a ilk müeyyide uygulayan ülke olduğu, Türkiye Cumhurbaşkanı ile ABD Başkanı arasındaki yakınlığın etkisiyle böyle bir hareket tarzı benimsediği yapılan yorumlar arasındadır.[282]

Türkiye'nin, Güvenlik Konseyi'nin ambargo kararına 7 Ağustosta katılarak, tamamen kapattığı Kerkük-Yumurtalık boru hattından günde 1.7 milyon varil petrol pompalanmakta ve Türkiye petrol ihtiyacının %40'ını bu boru hattından karşılamaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'nin ambargoya katılması, herşeyden önce kendisini büyük bir riske atmak anlamını taşıyordu.[283] Aynı gün bu uygulamaya ilave olarak, T.C. Merkez Bankası Irak ve Kuveyt Dinarı cinsinden döviz efektif alış-satışını durdurdu. Irak'a sağlık malzemesi ve ilaç hariç TIR'ların geçişine izin verilmeyeceği açıklandı. Irak ve Kuveyt'e yönelik ticari faaliyetlere ilişkin ödemeler kesilerek, her iki ülkenin Türkiye'deki tüm mal varlıkları donduruldu. 10 Ağustosta Türk Hükümeti, Irak'a karşı uygulanacak ambargo kapsa-

---

281 Erkut Onursal, "**Körfez Krizi ve Uygulanan Ekonomik Ambargonun Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 25-26, Temmuz 1991, s. 6.

282 Köni, "**Golf Savaşı Sonrasında Ortadoğu'nun Durumu**", Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu, Ankara 1992 s. 47.

283 Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 47.

mına BM kararları doğrultusunda gıda maddelerinin de sokulmasını kararlaştırdı. 16 Ağustosta yaşanan bir gelişme ise, Irak'ta iş yapan Türk firmalarının işi durdurarak, işçilerini geri çekmek için Irak Hükümetine başvurmaları oldu. [284]

Aynı zamanda Türkiye Hükümeti, 8 Ağustosta Irak-Kuveyt birleşmesi şeklinde takdim edilen Kuveyt'in Irak tarafından ilhakı kararını tanımadığını açıkladı.

Öte yandan Türkiye'nin dikkate aldığı bir diğer husus, kriz sonrası dönemde genel anlamda bütün Ortadoğu ülkeleri, özel anlamda ise Irak'la olabilecek muhtemel münasebetlerini olumsuz yönde etkileyecek davranışlardan kaçınmak olmuştur. Hemen yanıbaşında patlak veren böylesi büyük bir krize bigane kalamayacak durumda olan Türkiye'nin, gerek stratejik önemi, gerekse dikkate alması gerekli bölgesel menfeatleri dolayısıyla böyle bir hareket tarzı benimsemesi gayet normaldir. Bu yüzden bütün bölge ülkelerini derinden etkileyen gelişmelere gerektiği şekilde müdahelesini yapmış, ancak savaş boyunca doğrudan müdahelede bulunmamıştır.[285] Bunun en açık göstergesi, kriz boyunca Türk yetkililerinin gelişmelerle ilgili yaptıkları açıklamalar olmuştur.

Türk liderler her vesileyle, Irak ve Türkiye'nin yanyana yaşayan iki komşu ülke olduğunu, Türkiye'nin Irak halkına karşı hasmane bir tutumu bulunmadığını, iki ülke halkı arasında tarihten kaynaklanan yakın bağlar olduğunu, ancak Irak'ın bağımsız bir ülkeyi işgalinin de kabul edilemeyeceğini açıklamışlardır. Savaşı takip eden dönemde de Türk yetkililer, Irak yönetiminin BM kararlarını uygulaması, kitle imha silahlarının ve uzun menzilli füzelerin yok edilmesinde yapıcı bir tavır sergilemesi çağrısında bulunmuşlardır.[286]

Savaş esnasında Türkiye'nin takip ettiği bu ince politikaya rağmen, özellikle Irak'a konulan ve halen büyük ölçüde devam eden ambargo, başta bu ülke olmak üzere bütün Ortadoğu ülkeleriyle olan ekonomik münasebetlerimizi etkilemiştir. Savaşı takip eden zaman dilimi içerisinde başta Irak ve Kuveyt olmak üzere, bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerimiz neredeyse durma noktasına gelmiştir.

---

284 Nurcan Yüzbaşıoğlu, "**Körfez Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1990-1991)**", Hazine ve Dış Ticaret Dergisi, Sayı: 13, Haziran 1992/2, s. 79.

285 Robins, **A.g.e.**, s. 86.

286 Acar, **A.g.e.**, s. 55.

İhracat konusunda karşılaşılan en büyük sorun, Ortadoğu'ya ihraç edilmiş ve henüz bedel transferi yapılmamış mallar ile bu amaçla imal edilip ihracatçı firmaların elinde kalmış mallar konusunda ortaya çıkmıştır. İthalattan kaynaklanan kayıplar ise, ham ve mamul petrol fiyatlarındaki artışın yanısıra, Irak'a bedelini ödediği halde karşılığında fiilen ithalatı gerçekleşmeyen büyük miktarlardaki petrolden kaynaklanmıştır. Körfez Krizi sebebiyle 7 Ağustos 1990 tarihinden önce Irak ve Kuveyt'e yönelik olarak yapılmış, ancak bedeli tahsil edilememiş ihracat alacakları toplamı sırasıyla 34 480 000 $ ve 5 050 000 $'dır. Bu ülkeler için imal edilip de elde kalan mal toplamının ise 53 950 000 $ ve 1 360 000 $ olduğu tespit edilmiştir. Gerek Kuveyt, gerekse Irak'ta faaliyet gösteren müteahhitlik firmalarının 7 Ağustos 1990 tarihi itibarıyle toplam kaybı ise 614 140 000 $ olarak hesaplanmıştır. Aynı dönemde kara, hava ve deniz nakliyat şirketlerinin tahsil edilmeyen alacakları ile potansiyel zararları, her iki ülke için yaklaşık 100 milyon $ tutarındadır. Diğer taraftan, kişisel olarak çalışan Türk vatandaşlarının Irak ve Kuveyt'te terkettikleri mal varlıkları ile ücret alacakları da toplam 180 milyon $ olarak belirlenmiştir.[287]

Körfez Savaşı, özellikle Güney Doğu bölgemizin ekonomik hayatını etkilemiştir. Savaş öncesinde Irak'a yapılan ihracatımız sayesinde tarım ürünlerinin yanısıra, sınaî mamül ihracatı da bu bölgenin ekonomik yapısında ve kaynakların dağılımında olumlu gelişmeler sağlamıştı. Bu sayede transit ticaret ve kara taşımacılığı bir çok yan faaliyetlerin ortaya çıkmasına, dolayısıyla isdihdamın artmasına yol açmıştı. Körfez savaşıyla bu olumlu gelişmeler tamamen ortadan kalkmıştır.[288]

Irak'la ilgili olarak BM yaptırımların uygulanmasına yönelik, büyük zararlara katlanmak pahasına ülkemizin gösterdiği titizliğe karşılık, Suriye, Ürdün, İran gibi Irak'a komşu ülkelerin ambargoya yeterince uymamaları, Türkiye'nin ekonomik kaybını daha da artırmıştır. Buradan hareketle, son dönemde, ambargonun hafifletilmesi veya Ürdün'e sağlanan ayrıcalıkların ülkemize de tanınmasını teminen Dış Ticaret Müsteşarlığı ile Dışişleri Bakanlığı müştereken gerekli girişimlerde bulunmuşlardır.

Bilindiği gibi, Irak'a yönelik ekonomik yaptırımların hafifletilmesi ama-

---

287 Yüzbaşıoğlu, A.g.m, s. 93-94.

288 Onursal, A.g.m., s. 7.

cıyla, 14 Nisan 1995 tarih ve 986 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı'nın uygulanmasına yönelik, Irak hükümeti ile BM arasında 20 Mayıs 1996 tarihli bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Buna göre, Irak'a 1997 başından itibaren ilk altı ay boyunca 2 milyar $'lık petrol ihracı gelirinden %30 tazminat fonuna, %5 BM personel masraflarına ayrıldıktan sonra, 1.3 milyar $ tutarında gıda, ilaç, tıbbi malzeme ve insani ihtiyaç maddeleri alımlarına izin verilmiştir. Alınan karar çerçevesinde, Kerkük-Yumurtalık boru hattından 10 Aralık 1996 tarihinden itibaren petrol pompalanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, Irak hükümeti ithal etmek istediği 1.3 milyar $'lık insani ihtiyaç malzemeleri için ihale açmıştır. 1 Eylül 1997 tarihi itibarıyle Türk firmaları Irak hükümeti ile 78 mukavele imzalamış olup, toplam 112 milyon $'lık ihracat bağlantısı yapılmıştır. Bunlardan 89 milyon $'lık kısmı BM Yaptırımlar Komitesince onaylanarak, söz konusu ülkeye ihracatın yapılması uygun görülmüştür.[289]

Yukarıda sıraladığımız ve günümüzde dahi kendisini büyük ölçüde hissettiren olumsuz sonuçların yanısıra Türkiye, Körfez savaşından Irak'a asker göndermeden ve Irak tarafından da herhangi bir saldırıya uğramadan çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin gerek diğer Ortadoğu ülkeleri, gerekse uluslararası camiada, bir ölçüde itibarını arttırdığı söylenebilir. Ekonomik yönden, zararlarının yanında devede kulak olarak nitelenebilecek bazı kazançlar da olmuştur. Örneğin ABD, Türkiye'nin tekstil kotasını artırmış, 282 milyon $'lık ek askeri kota tanımış, Arap ülkelerinden 5-6 milyar $ para almasını sağlamış ve 40 adet F-16 uçağının Mısır'a satılmasında aracı olmuştur. Ancak, bir karşılaştırma yapıldığında, Körfez savaşından sonra Türkiye'nin Irak'tan sonra en zararlı çıkan ülkelerden birisi olduğu söylenebilir.[290]

Diğer yandan Körfez savaşının bitmesinin ardından, Irak'ta meydana gelen otorite boşluğundan yararlanan Kürtlerin ayaklanması Türkiye açısından bir başka sorunun başlangıcı olmuştu. Irak Hükümet Kuvvetleri ile Kürtler arasında 1991 yılının Mart ayında başlayan çatışmaların sonucu Irak hükümetinin saldırısından kaçan yaklaşık 300 bin dolayındaki Kürt, sınırların açılmasıyla Türkiye'ye sığınmıştır. Olay bu kadarla da kalmayıp, yaklaşık 1 milyon Kürt'ün sınırda yı-

---

289 İ. Adnan Moldibi, "**BM Ambargosu Altında Irak'a İhracatımıza Bir Bakış**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 37, Ekim 1997, s. 47.

290 Köni, **A.g.m**, s. 49.

ğılmasıyla yüzyüze kalınmıştır.

Böylelikle Türkiye, Körfez savaşının hemen ardından güneydoğusunda yapay olarak çıkarılan Kürt hareketinin güç kazanması ve çeşitli oyunlarla Kuzey Irak'ta De Facto bir Kürt devletinin kurulmasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye'nin kendi içinde barışçı reform ve yeni insan hakları yaklaşımıyla çözebileceği PKK sorunu, bu savaşın sonrasında uluslararası kamuoyu gündemine girmiş ve Türkiye üzerine Batılı devletlerin yaptıkları baskıların artmasına yolaçmıştır. Ayrılıkçı hareket otuz yılda varacağı aşamaya, bir değerlendirmeye göre, altı ayda varmıştır. Ekonomisinin yatırımlara ihtiyaç duyduğu bir dönemde Türkiye, önemli miktarda bir parayı terörle mücadeleye ayırmıştır.[291]

Savaşın Türkiye'yi ilgilendiren ve daha sonraları bir hayli etkileyen bir başka yönü daha vardır. ABD'nin başını çektiği koalisyon devletlerinin, aynı yılın Haziran ayında askeri güçlerini Kuzey Irak'tan çekmelerinin hemen ardından, bu bölgede yaşayan Kürtleri Saddam'ın olası saldırılarına karşı korumak amacıyla, daha sonraları "Çekiç Güç" olarak isimlendirilen acil tepki gücü, Türkiye'ye konuşlandırılmak istendi. Bu doğrultuda, Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı kararı ile oluşturulan askeri güç, Kuzey Irak halkına karşı Bağdat Yönetimi'nin girişeceği bir saldırıyı caydırma ve gerektiğinde müdahele etme amacını taşımaktaydı.[292]

bf. SSCB'nin dağılması

19 Ağustos 1991 tarihinde, SSCB'nin başkenti Moskova'da gerçekleştirilen başarısız darbe girişiminin ardından, bu ülke hızla dağılma sürecine girmiştir. Üç Baltık ülkesi Sovyetler Birliği'nden ilk etapta koparlarken, Azerbaycan (30 Ağustos 1991), Özbekistan ve Kırgızistan (31 Ağustos 1991) ve diğer Türk Cumhuriyetleri (en son Kazakistan 16 Aralık 1991) bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu önemli gelişmelerin ardından Türk Cumhuriyetleri, siyasi, askeri ve kültürel alandaki bağımsızlıklarının yanısıra, ekonomik alanda da bağımsız hale gelebil-

---

291 Köni, **A.g.m**, s. 47-48.

292 Tayyar Arı, "**Basra Körfezi ve Amerikan Politikası**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993, s. 334.

mek için büyük bir gayret içine girmişlerdir.[293]

Burada hemen küçük, ama önemli bir ayrıntıya yer verelim; SSCB'nin dağılması ve ardından gelişen olayları ele alan uzmanlar, çoğu zaman ya birbirlerinin aynı, ya da birbirlerini tamamlar tarzda yorumlar yapmışlardır. Ancak dikkat çeken en önemli hususlardan birisi, gerek kavram, gerekse kapsam olarak Türk Cumhuriyetlerinin farklı şekillerde tanımlanmasıdır. Kimi zaman siyasal-ideolojik tercihlerle, kimi zaman (dil konusu öne çıkarılmak suretiyle) bilimsel gerekçelerle, kimi zaman da yalnızca iletişimi kolaylaştırmak amacıyla "Türk Cumhuriyetleri", "Yeni Türk Cumhuriyetleri", "Türk Kökenli Cumhuriyetler", "Türkî Cumhuriyetler" vb. nitelemelerde bulunulmuştur.[294] Belli bir bölgeyi ifade etmek için kullanılan tanımlamalarda da farklılıklar vardır. Bazı uzmanlar bütün Türk Cumhuriyetlerini "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri" başlığı altında ifade ederken, bazıları da Azerbaycan'ı bu bölgeden ayrı olarak "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan"[295] nitelemesini tercih etmiştir. Bu bağlamda, "Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri"[296], "Orta Asya ve Kafkas Ülkeleri"[297], "Kafkasya ve İç Asya"[298] vb. nitelemeler de kullanılmaktadır. Bu tanımlamalarda, yer yer sayısal olarak da farklılıklar görülmektedir. Bazı uzmanlar Türk Cumhuriyetleri kapsamında, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ile birlikte Tacikistan'ı da saymak suretiyle altı ülkeyi ifade ederken[299], bir kısım kaynaklarda Türk lehçelerini konuşanların yoğunlukta olduğu

---

293 Yalçıntaş, "**Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Arasında İşbirliği**", İlim ve Sanat, Sayı: 31, Şubat 1992, s. 16.

294 Şule Kut, "**Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları**", Bağımsızlığın İlk Yılları, (T.C. Kültür Bakanlığı), 1 no'lu dipnot, Ankara 1994 s. 243; Gülten Kazgan, "**Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri**", 2. Basım, İstanbul 1995, s. 257.

295 Bkz. Gün Kut, "**Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam**", Bağımsızlığın İlk Yılları, (T.C. Kültür Bakanlığı), Ankara 1994; Sübidey Togan, "**Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997, s. 814.

296 Bkz. Ali Sönmez, **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri** (DPT), Şubat 1996

297 Bkz. Osman Doğangün, "**Türk Cumhuriyetleri ile Ticari İlişkilerimizin Mevcut Durumu ve Geleceğine Yönelik Değerlendirme**", Yeni Türkiye, Sayı:15, 1997, s. 807.

298 Bkz. Manisalı, "**Ortadoğu'da Yeni Dengelerin Doğu Akdeniz'den İç Asya'ya Uzanan Eksene Oturması ve Türkiye**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

299 Bkz. Başar, "**Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Görünümü ve İslam Ülkelerinin Sorumlulukları**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997, s. 667; Yalçıntaş, **A.g.m.**, s. 14.

ülkeler vurgulanarak Tacikistan bu grubun dışında tutulmuştur.[300] Bazı kaynaklarda, Türkçe konuşma olgusundan hareketle "Orta Asya'nın Türkçe Konuşan Ülkeleri-OATKÜ" tamlamasını kullanmıştır.[301] Bazı uzmanlar, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri"ni tanımlarken Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan şeklinde sayıyı 4'e indirirken, aslında bu ülkelere Tacikistan'ın da dahil olduğu, ancak bu ülkenin Türk Cumhuriyeti sayılmadığı ve ülke içinde iç savaştan doğan politik ve ekonomik kararsızlık yüzünden bu yeni devletin gözlem dışı bırakıldığı açıklamasını yapmıştır.[302] Bir diğer kaynakta ise, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri başlığı altında 6 ülke değerlendirilmiş, Tacikistan (Farsça'nın yaygın olmasına rağmen) bölge ülkeleri arasında sayılmış ve buna iki sebep gösterilmiştir; Bu ülkenin diğer Türk Cumhuriyetleriyle ortak tarih, din ve kültürel değerlere sahip olması ve ikinci olarak yine bu ülkenin coğrafi olarak Batı Türkistan bölgesinin bir parçası olması.[303]

Bölgeyle ilgili bir diğer tanımlama ise, "Türkistan Cumhuriyetleri"[304] şeklinde bir genelleme ifade ederken, yukarıdaki tanımlamaları hatırlatan "Türkistan Cumhuriyetleri ve Azerbaycan"[305] başlığı dikkat çekmektedir.

Biz bu çalışmamızda kavram olarak, en yaygın kullanımı ile "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri" veya kısaca "Türk Cumhuriyetleri" ifadesini tercih ettik. Bu bölgede yer alan ülke sayısı konusunda da, özellikle 1-2 Aralık 1992 tarihinde Kazakistan, Azerbaycan, Afganistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın yanısıra Tacikistan'ın da ECO'ya üye olarak katılımını dikkate alarak, 6 Türk Cumhuriyeti esasını kabul ettik.

Başta da belirttiğimiz gibi, 1990 sonrası yaşanan olaylar içinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başlayan süreç, gerek Türkiye, gerekse bütün İslam Dünyası

---

[300] Bkz. Dışişleri Bakanlığı Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı, **Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına Yönelik Faaliyetler**, Temmuz 1997, s. 1.

[301] Sander, **A.g.e.**, s. 255.

[302] Werner Gumpel, "**Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik ve Politik Gelişme**", TİKA-Avrasya Etüdleri, Sayı: 2, Yaz 1994, s. 15.

[303] Vildan Serin, "**The Economic Transformation of The New Turkish States of the Former USSR-Benefits and Obstacles**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 91, Ağustos 1994, s. 7.

[304] Bkz. Yusuf Erbay, "**Türkistan Pazarında Türk İşletmeleri**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997, s. 828.

[305] Bkz. Emin Çarıkçı, "**Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Katkıları**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997, s. 765.

açısından önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce İki Kutuplu Dünya Düzeni'nin ABD'den sonra ikinci ayağı olan Sovyetler Birliği dağılmış ve hemen ardından 15 yeni Cumhuriyetle birlikte altı Türk Cumhuriyeti uluslararası camiada yerlerini almışlardır. Doğal olarak bu gelişmelerin yaşandığı Avrasya olarak anılan bölgede ekonomik ve siyasal yapı, köklü bir değişim sürecine girmiştir.

Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, özellikle doğal kaynaklar açısından çok zengin potansiyele sahiptirler. Yaklaşık 4 milyon km^2'lik bir alana yayılmış olan bu ülkelerde petrol, doğalgaz, kömür, altın ve diğer önemli yeraltı zenginlikleri vardır. Pamuk ve tahıl üretimi de önemli boyutlardadır.[306]

Halkının büyük çoğunluğu müslüman olan, demokratik, laik ve pazar ekonomisini yerleştirmenin sorunları konusunda önemli tecrübelere sahip bulunan Türkiye, Türk Cumhuriyetleri için bir model oluşturma yeteneğine sahipti. Türkiye tarafından ortaya konulan ve Yeni Dünya Düzeni'nin arayışı içerisindeki uluslararası toplum tarafından da ilgiyle karşılanan "Türkiye Modeli" kavramı, Türk Cumhuriyetlerince olumlu bulunmuştu. Çünkü Türk Cumhuriyetleri, beklenmedik bir zamanda ve biçimde kendilerini içinde buldukları yeni durumda her türlü desteğe muhtaçtılar. Bağımsız ve egemen bir devlet yapısını kurmak ve yerleştirmek, Moskova merkezli planlı ekonomiden mümkün olduğu kadar çabuk ve bunalımsız bir şekilde, milli sınırlar içinde örgütlenmiş olarak varlıklarını sürdürebilmek için gerekli kadro ve tecrübeye sahip olmadıklarının bilincindeydiler. Bu eksikliklerini Türkiye gibi Batı'nın tüm askeri, siyasi ve ekonomik kurumlarıyla yakın ilişkide olan, ayrıca kendilerini kardeş olarak kabul eden bir ülke aracılığıyla aşmak uygun bir yoldu.[307] Dolayısıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, uluslararası sisteme entegre olabilmek için Türkiye'ye bel bağlamış ve Türkiye'yi bir "köprü" olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Türkiye, bölgedeki menfeatlerini gözönüne alarak, bölgesel ve hatta "global" bir güç olabilmek yolunda bu bölgeyi önemli bir potansiyel olarak görmüştür.[308]

---

306 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 6.

307 Gün Kut, **A.g.m.**, s. 13-5.

308 Mim Kemal Öke, "**Unutulan Orta Asya**", Türkiye (Tarihin Süzgecinden), 9 Mayıs 1998

Türk Cumhuriyetlerinde ilk yabancı diplomatik misyonlar olarak Türkiye Büyükelçiliklerinin açılması, kısa süre içinde çok sayıda ikili anlaşmanın imzalanması, TRT'nin bütün Avrasya'ya yönelik yayına başlaması, bu ülkelere 1 milyar $'ın üzerinde kredi açılması, 10 bin öğrenciye orta ve yüksek öğrenim kurumlarında öğrenim imkanı sağlanması, insani yardımdan subay ve çeşitli bürokrat eğitimine kadar bir çok alanda işbirliği yapılması, Türkiye'nin bu ülkelere olan yaklaşımında ne derece ciddi olduğunun göstergeleriydi.[309]

Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerimizin bir siyasal, bir de ekonomik boyutu vardır. Siyasal boyutun aslında ekonomik içerikten kaynaklandığı da söyleneblir. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu ülkelerin sahip olduğu zengin doğal kaynaklar, başta dünya dengelerine hükmeden ülkeler olmak üzere, bir çok ülkenin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Bunun yan göstergelerinden birisi, ABD'den Japonya'ya ve Güney Kore'ye kadar geniş bir alanda faaliyet gösteren şirketlerin bölgeye olan yoğun ilgisidir. İşte tam burada, Türkiye'nin sahip olduğu çok önemli bir avantaj gündeme gelmektedir. Zira, bölgenin geri kalmışlığı yanında, yeterince tanınmamışlığı, bu ülkelerde yatırım yapmak isteyen şirketlerin rizikosunu artırmaktadır. Aynı zamanda kültür farklılığı, önemli bir engel olarak devreye girmektedir. Türkiye'nin kültür yakınlığı, bölgeyle yakın ilişkileri ve benzeri etkenler bu şirketlerin Türk şirketleriyle işbirliği yollarını aramaya itmiştir. Böylelikle, ekonomik alanda büyük avantajlar elde eden Türkiye, soğuk savaş sonrası kaybolan jeostratejik önemini büyük ölçüde telafi etmiştir.[310]

Bölgedeki petrol ve doğal gazın boru hatlarıyla Türkiye'nin üzerinde taşınması durumunda, Türkiye ekonomik açıdan büyük kazançlar elde etmesinin yanısıra, gerek bölgesel, gerekse küresel çaptaki siyasal ağırlığı da büyük ölçüde artacaktır. Bu sayede bir yandan boru hattı geçişinden kira alması, bir yandan bu petrol ve doğal gazdan kendi ihtiyacını uygun şartlarda karşılaması, bir yandan da özellikle Batı ülkelerine ulaştırmak suretiyle "kilit mevki"deki bir ülke olması sözkonusudur.

Diğer yandan, Orta Asya'nın büyük fırsatlarla Türkiye'nin önünde açılması, ülkemize, hazır Ortadoğu pazarındaki etkinliğini artırma imkanı da sunmaktadır. Zira Türkiye, gerek Ortadoğu ülkeleri, gerekse Orta Asya ülkeleri arasında

---

309 Gün Kut, **A.g.m.**, s. 16.

310 Kazgan, **A.g.m.**, s. 258.

coğrafi yapısının yanısıra siyasi, ekonomik, tarihi ve kültürel açılardan adeta bir köprüyü andırmaktadır.[311]

Türk Cumhuriyetleriyle ticari ve ekonomik ilişkilerimizin yasal çerçevesini oluşturan Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları ve Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarının imzalanması önemli aşamalardan sayılabilir. Zira söz konusu Anlaşmaların temel hedefi, ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin genel kurallarının tespit edilmesi, yatırımcıların desteklenmesi, teşvik edilmesi ve vergilendirme konusunda ortaya çıkabilecek zorlukları ve mükerrer uygulamaları gidermektir.[312] Bu anlaşmalarla hedeflenen sonuçların hangi ölçülerde gerçekleştiğini ise ileriki bölümlerde ele alacağımızdan, şimdilik bu bilgilerle yetiniyoruz.

---

311 Mahmud Abdülfazıl, "**Türk-Arap Ekonomik İlişkileri, Fırsatların Önündeki Çıkmazlar ve İmkanlar**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994, s. 381.

312 Doğangün, **A.g.m.**, s. 808.

2. BÖLÜM

Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkileri

A. Türkiye-İslam ÜlkeleriTicari İlişkilerinin Hukuksal Altyapısı

İslam ülkeleriyle dış ekonomik ilişkilerimizin günümüze kadar geçen dönemde geliştiğinin en önemli gestergesi hiç şüphesiz bu ülkelerle gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamlarından anlaşılacaktır. Dış ticaretin gelişmesi için gerekli en önemli şartlardan birisi, bu ülkelerle olacak ticari ilişkilerin yasal zemininin çok iyi hazırlanmasıdır. Bütün İslam ülkeleriyle bu şartın yerine getirildiği söylenemese de, başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere, bir çok İslam ülkesiyle bu yasal ortamın büyük ölçüde oluşturulduğu söylenebilir. Bunun için çeşitli ülkelerle Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları, hava, kara ve deniz nakliyatı ve ulaştırmasına ilişkin anlaşmalar... vb. yapılmak suretiyle ticari ilişkilerimizin hukuki dayanakları tesis edilmiştir.

Şimdi ülkeler itibarıyla, ticari ilişkilerimizin üzerine kurulu olduğu hukuki zemini daha yakından görelim.

a) Afganistan

25 Mayıs 1928'de, Ankara'da Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 6. maddesinde, ticari ilişkileri geliştirmeye yönelik tarafların birbirlerine en ziyade müsaadeye mazhar ülke uygulaması yapmaları öngörülüyordu.[313]

5 Kasım 1975 tarihinde Türkiye ile Afganistan hükümetleri arasında Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre iki ülke arasındaki mal mübadeleleri her iki ülkede yürürlükte bulunan genel ithalat ve ihracat rejimlerine uygun şekilde yapılacak, taraflar kendi ülkelerinde yürürlükte bulunan mevzuata uy-

---

313 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, Ankara 1983, C. I, s. 331.

gun olarak, iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek için mümkün olan azami kolaylığı gösterecekler ve gerekli bütün tedbirleri alacaklardı. İthalat ve ihracatta uygulanmakta olan gümrük vergisi, diğer vergi ve resimlerle ilgili olarak taraflar birbirlerine karşılıklı en ziyade müsaadeye mazhar millet uygulamasını yapacaklar, bütün ödemeler tarafların Merkez Bankalarının kabul edeceği konvertibl dövizlerle ve her iki ülkede bulunan kambiyo mevzuatı uyarınca yapılacaktı.

11 Ocak 1976 tarihinde Türkiye ile Afganistan hükümetleri arasında Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca taraflar, ekonomik ve teknik işbirliğini teşvik etmek ve güçlendirmek için gerekli bütün tedbirleri alacaklardı. Karşılıklı çıkarların bulunduğu her türlük ekonomik ve teknik alanda yakın işbirliğini sürdürebilmek için taraflar, Bakanlar düzeyinde bir Türk-Afgan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Ortak Komisyonu kurmayı kararlaştırmışlardı.

1 Mart 1978'de Türkiye ile Afganistan hükümetleri arasında Uluslararası Karayolu Nakliyatına İlişkin Anlaşma imzalanmıştır.[314]

b) Arnavutluk

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilk anlaşma 12 Şubat 1986'da imzalanan ve 27 Aralık 1986 tarihinde tadil edilerek taraflar arasında tekrar imzalanmış olan Ticaret Anlaşması'dır. Sonraki yıllarda bu ülkeyle gerçekleştirilen ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik anlaşmalar şunlardır:

29 Ocak 1987'de imzalanan Turizm İşbirliği Protokolü.

2 Ağustos 1988'de imzalanan Ekonomik, Ticari ve Teknik İşbirliği Anlaşması.

10 Ocak 1991'de imzalanan Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol.

1 Haziran 1992'de imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına Dair Anlaşma.

Türk-Arnavutluk İş Konseyi'nin hem kuruluş hem de birinci ortak toplan-

---

314 Reşat Yazıcı, **İslam Ülkeleri; Anlaşmalar ve Mevzuat**, Ankara 1982, C. I, s. 29-49.

tısının yapıldığı tarih 27-29 Ağustos 1992'dir.[315] En son Arnavutluk'la Türkiye arasında Çifte Vergilendirmeyi Önleşme Anlaşması 4 Nisan 1994 tarihinde imzalanmış ve bu anlaşma 5 Ekim 1996 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.[316]

c) Azerbaycan

Azerbaycan, henüz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak tanınırken bu ülke ile Türkiye arasında Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol 10 Ocak 1990 tarihinde, Ankara'da imzalanmıştır. Aynı tarih ve yerde bu ülkeyle Sınır Ticaretine İlişkin Protokol de imzalanmış, aynı yılın 19 Eylül'ünde ise iki ülke arasında Deniz ve Nehir Taşımacılığına İlişkin Anlaşma, Sonor Ticaretinin Geliştirilmesine İlişkin Protokol imzalanmıştır.[317]

Bu ülke ismini Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirdikten sonra, ekonomik alanla ilgili ilk anlaşma olarak Bakü'de, 16 Mart 1991 tarihinde imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması'nı görmekteyiz.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin hukuki altyapısını oluşturmak amacıyla 1 Kasım 1992 tarihinde, Ankara'da Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ile Turizm İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Ticaret ve Ekonomik İşbirliği anlaşması uyarınca, tarafların birbirlerine en çok kayırılan ülke statüsü tanımaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Anlaşmanın 9. maddesi gereğince, Anlaşma maddelerinin uygulanışını gözden geçirmek, olabilecek sorunları incelemek, ikili ticari ve ekonomik ilişkileri daha da geliştirmek amacıyla Türk-Azeri Karma Ekonomik Komisyonu kurulması öngörülmekteydi. Nitekim oluşturulan Komisyon ilk toplantısını 1997 Şubat ayında, Ankara'da yapmıştır.[318]

2 Kasım 1992 tarihinde ise Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme Alanında Teknik İşbirliği Protokolü, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü ile Azerbaycan

---

315 Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Arnavutluk Ülke Raporu,** Ankara 1996, s. 59-60.

316 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

317 TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu,** Ankara 1996, s. 109-113.

318 İstanbul Ticaret Odası (İTO,) **Azerbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimleri** (Hazırlayanlar: Cengiz Ersun-Tezer Palacıoğlu), Haziran 1997, s. 27.

Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi Arasında İşbirliği Proğramı imzalamıştır.[319] Sonraki yıllarda sırasıyla, 9 Mart 1993'te Boru Hattı İnşası Hakkında Anlaşması, 9 Şubat 1994'te Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, yine aynı tarihte Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması gerçekleştirilmiştir.[320]

TBMM tarafından 26 Mayıs 1997 tarihinde onaylanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, iki ülke yatırımcılarının, birbirlerinin ülkesinde yapacakları yatırımların belirli kurallar dahilinde teşvik edilmesi ve korunması amacını[321] gütmekteydi.

Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması ise TBMM tarafından 10 Nisan 1997 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Diğer yandan, Cumhurbaşkanı sayın Süleyman Demirel'in 7-9 Aralık 1995 tarihlerinde Azerbaycan'a yaptığı resmi ziyaret sırasında, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir Memorandum ile bir Ortak Beyanat imzalanmıştır.[322]

Diğer yandan, 1992 yılında varılan mutabakata göre açılması öngörülen 250 milyon $'lık kredi için iki anlaşma gerçekleştirilmiştir. 21 Nisan 1993 tarihinde imzalanan ilk anlaşma, ihracatın finansmanına yönelik olup, 100 milyon $ tutarında idi. 27 Ocak 1994 tarihinde imzalanan ikinci anlaşma, proje ve yatırım kredisi şeklindeydi ve anlaşma çerçevesinde 150 milyon $'lık kredi tahsisi gerçekleştirildi. Bunlara ilave olarak, 3 Haziran 1992 ve 16 Nisan 1993 tarihlerinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti için açılan, her ikisi de 10'ar milyon $ tutarında iki kredi anlaşması daha mevcuttur.[323]

ç) Bahreyn

Ülkemizle Bahreyn arasında 8 Ocak 1990 tarihinde Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği anlaşması imzalanmıştır. Anılan anlaşmanın 6. maddesi uya-

---

319 TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu**, s. 114.

320 Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 31.

321 İTO, **Azerbaycan Ülke Profili**, s. 26.

322 İTO, **A.g.e.**, s. 27.

323 Türk Eximbank Faaliyet Raporu-1996, s. 14.

rınca kurulan Türkiye-Bahreyn Karma Komitesi, I. Dönem Toplantısını Mayıs 1993'te Bahreyn'de yaparak Mutabakat Zaptı'nı imzalamıştır.

Sözkonusu anlaşmanın özellikle 2. maddesi, iki ülke arasındaki ekonomik ve teknik işbirliğinin ticaret, bankacılık, finans, endüstri, turizm, ulaştırma, tarım, haberleşme, inşaat, gemi yapım ve onarımı ile balıkçılık konularını kapsamaktaydı.

Bunu takip eden dönemdeki en önemli gelişme 2-4 Kasım 1995 tarihlerinde Ankara'da yapılan Türkiye-Bahreyn II. Dönem KEK Toplantısı olmuştur. Bu toplantı sonunda bir Mutabakat Zabtı imzalanarak, I. KEK Mutabakat Zaptı'nda belirtilen benzer maddelerin yeniden hayata geçirilmesi hususları teyid edilmiştir. Söz konusu Mutabakat Zaptı 17 Kasım 1995 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanarak Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.

Diğer yandan ülkemiz ile Bahreyn arasında herhangi bir Ticaret Anlaşması mevcut olmayıp, ticari mübadeleler serbest döviz esasına göre yapılmaktadır.[324] Ayrıca, Bahreyn'le Hava Taşımacılığına dair bir anlaşma 9 Ocak 1997 tarih ve 97/9186 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile onaylanmıştır.[325]

d) Bangladeş

5 Kasım 1975 tarihinde Türkiye ile Bangladeş arasında Yolcu Vagonları Sağlanması Hakkında Kredi Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma doğrultusunda Türkiye, bu ülkeye her birisi 55 bin $ olmak üzere 49 yolcu vagonu için 2 milyon 695 bin $'lık kredi vermeyi kabul ediyordu.

27 Temmuz 1976 tarihinde, iki ülke arasında, Ankara'da Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca taraflar kendi mevzuatlarına uygun olarak birbirlerinin ülkelerine ithalat ve ihracatı kolaylaştırmayı kabul ediyorlardı. Anlaşmanın hedeflerini geliştirmek gayesiyle her iki hükümet tarafından tayin edilecek bir Karma Komitenin tesis edilmesi karara bağlanmıştı.

9 Mart 1979 tarihinde ise, bu kez Bangladeş'in başkenti Dakka'da Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Taraflar bu Anlaşma çerçevesinde

---

324 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Bahreyn Ülke Raporu**, Temmuz 1996, s. 41-42.

325 Resmi Gazete, 29 Nisan 1997.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ortak çıkar esasına göre iki ülkenin devlet teşekkülleri, kamu ve özel kurumları, işletmeleri ve örgütleri arasında bütün işbirliği olanaklarını araştırmak ve bunlardan yararlanmak üzerinde anlaşmışlardı. Aynı zamanda, taraflar arasında belirlenen esaslar doğrultusunda Ekonomik ve Teknik İşbirliği için Bakanlar düzeyinde bir Bangladeş-Türkiye Orta Komisyonu kurmayı kararlaştırmışlardı.[326]

5 Mayıs 1986 tarihinde gerçekleştirilen bir anlaşmayla, T.C. Merkez Bankası ile Bangladeş Bankası arasında bankacılık düzenlemesi yapılmıştır. 1 Kasım 1986 tarihinde ise iki ülke arasında Denizcilik Anlaşması imzalanmıştır. Yatırımların Karşılıklı Teşvik Edilmesi ve Korunması Anlaşması 12 Kasım 1987 tarihinde, Dakka'da imzalanırken, iki ülke yetkililerinin katılımıyla birincisi 20 Aralık 1988'de Ankara'da, ikincisi 17 Şubat 1992'de Dakka'da Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Komisyonu Toplantıları gerçekleştirilmiştir.[327]

e) Birleşik Arap Emirlikleri

Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri arasında, 9 Ağustos 1984 tarihinde, Ankara'da Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 9. Maddesi uyarınca kurulmuş bulunan Karma Ekonomik Komisyonu toplantıları halen yapılmaktadır.

29 Ocak 1993 tarihinde imzalanan Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması, 27 Aralık 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Ayrıca iki ülke arasında gerçekleştirilecek Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ile ilgili müzakereler 7 Haziran 1995 yılında başlatılmış olup, halen devam etmektedir.[328]

f) Bosna ve Hersek

Türkiye ile Bosna ve Hersek arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 7 Kasım 1995 tarihinde İstanbul'da imzalanmış ve 3 Ocak 1997'de yürürlüğe girmiş olan Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması çerçevesinde yürütülmektedir.

---

326 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 53-68.

327 İhracatı Geliştirme Merkezi (İGEME), **Ülke Raporları**, Ankara 1997, s. 6.

328 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

Bu anlaşma çerçevesinde kurulan Türkiye-Bosna ve Hersek Karma Ekonomik Komisyonu, 1. Dönem Toplantısını 2-6 Mart 1998 tarihleri arasında Saraybosna-'da gerçekleştirmiştir. Bu ülkeyle Türkiye arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 21 Ocak 1998 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. İki ülke arasında imzalanması öngörülen Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşma taslağı 1998 yılı Ocak ayında ikinci kez Bosna ve Hersek tarafına iletilmiştir.

Diğer yandan Kasım 1995'te DEİK ve Saraybosna Ekonomi Odası arasında imzalanan İyi Niyet Protokolü ile DEİK/Türk Balkan İş Konseyleri çerçevesinde İş Konseyinin Türk tarafı oluşturulmuştur. Türk-Bosna ve Hersek İş Konseyi 1. Ortak Toplantısı 19-22 Mayıs 1996 tarihleri arasında Saraybosna'da yapılmıştır.[329]

g) Cezayir

27 Temmuz 1967 tarihinde Cezayir ile ülkemiz arasında Cezayir'de bir Ticaret anlaşması imzalanmıştır. 9 Mayıs 1979'da ise, bu anlaşmanın yerine kaim olmak üzere ikinci bir Ticaret Anlaşması Ankara'da imzalanmıştır. Bu anlaşmayla taraflar, her iki ülkede yürürlükte olan mevzuat çerçevesinde, ihracat ve ithalatta ürünler ve mallarla ilgili kurallar, işlemler ve usuller konusunda olduğu gibi, gümrük vergileri ve diğer tür vergi ve resimler konusunda birbirlerine mümkün olan en elverişli muameleyi karşılıklı olarak tanıyacaklarını kabul ediyorlardı. İki ülke arasında ticaretin geliştirilmesini ve bu Anlaşmanın iyi işlemesini sağlamak üzere tarafların oluşturacağı Karma Komisyonun yılda bir defa sırasıyla Cezayir ve Ankara'da toplanması kabul ediliyordu.

12 Ocak 1980'de iki ülke yetkilileri arasında Turizm ve Termalizm Alanında İşbirliğine İlişkin Anlaşma[330]; 20 Ekim 1983 tarihinde, Cezayir'de Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu ikinci anlaşma ile taraflar eşitlik ve karlışıklı yarar ilkelerine uygun olarak, ekonomik, bilimsel ve teknik işbirliğinin teşvik edilmesini taahhüt etmişler; ağır sanayi, kimya ve petro-kimya sanayii, hafif sanayi, tarım, hidrolik, inşaat ve konut, mühendislik ve ulaştırma

---

329 İTO, **Bosna ve Hersek Ülke Etüdü**, İstanbul 1998, s. 125.

330 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 86-91.

alanlarında işbirliğinin öncelikle geliştirilmesini ilke olarak kabul etmişlerdi.[331]

16-20 Haziran 1986 tarihleri arasında Ankara'da yapılan Türkiye-Cezayir 4. Dönem Karma Ekonomik Komisyonu Toplantısında imzalanan tutanak uyarınca, Cezayir Merkez Bankası (Banque Centrale D'Algerie) ile T.C. Merkez Bankası arasında 24 Ekim 1986 tarihinde bir Bankacılık Anlaşması imzalanmıştır.

30 Ocak 1987 tarihinde, Cezayir Tarım ve Kırsal Kalkınma Bankası (Banque de l'Agriculture et du Developpement Rural) ile T.C. Merkez Bankası arasında imzalanan Kredi Anlaşması doğrultusunda, bu ülkenin ticari ve yatırım malları ithalatının finansmanında kullanılmak üzere 150 milyon $'lık kredi açılmıştır.

27 Kasım 1987 tarihinde, Türkiye Dış Ticaret Derneği ile Cezayir Gıda Sanayi Milli Kuruluşu (Entreprise Nationale de Developpement des Industries Alimentaires) arasında İstanbul'da 200.000 tonluk irmik alımına dair bir anlaşma yapılmıştır.[332]

1-2 Şubat 1988 tarihinde yapılan Türkiye-Cezayir Karma Ekonomik Komisyonu 5. dönem görüşmeleri sonunda, iki ülke arasındaki ticareti daha da geliştirmek, üçüncü ülkelere yönelik Türk ve Cezayir ürünlerinin ihracını teşvik etmek amacıyla, bir Ticaret Şirketi kurulması kararlaştırılmıştır.[333]

Cezayir'le aramızda 13 Aralık 1990 tarihinde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması imzalanmıştır. Ancak sonraki dönemlerde bu ülkedeki vergi sisteminde meydana gelen değişiklikler sebebiyle belirtilen anlaşmada bir takım düzenlemelere gidilmiş ve 23 Temmuz 1993'te son haliyle taraflar arasında tekrar parafe edilen anlaşma üzerinde çalışmalar devam ettirildikten sonra, 2 Ağustos 1994 tarihinde yeniden imzalanmıştır.[334] Ayrıca, iki ülke arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması da 22 Temmuz 1993 tarihinde parafe edilmiştir.[335]

12-13 Aralık 1995 tarihlerinde, Türkiye-Cezayir Deniz Taşımacılığı ve Seyrüseferine İlişkin Anlaşma Ankara'da imzalandı. Gelir ve Servet Üzerinden Alı-

---

331 Yusuf Ziya İrbeç, **Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri**, Ankara 1990, s. 13.

332 T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir- Ülke Raporu**, 1989, s. 1-2.

333 İrbeç, **A.g.e.**, s. 13.

334 Resmi Gazete, 30 Aralık 1996

335 T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir Ülke Raporu**, 1993, s. 2.

nan Vergilerde Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması ise 1 Ocak 1997 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.[336]

h) Endonezya

Endonezya ile Türkiye arasındaki ekonomik alandaki ilk anlaşma, 14 Eylül 1959 tarihli Ticaret Anlaşması'dır. Bu anlaşma doğrultusunda, özellikle belirlenen ürün listeleri çerçevesinde, iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek için gerekli bütün tedbirleri almayı karara bağlanmıştı. Yine bu anlaşma ile, lüzum olduğu takdirde, T.C. Merkez Bankası ile Endonezya Bankası'nın bu anlaşmanın daha tesirli bir şekilde işleyebilmesi için gerekli tedbir ve uygulamaları alması kabul ediliyordu.[337]

Bu anlaşma doğrultusunda, varsa değişiklik ve ilave yerine konan metinler de dikkate alınarak Türkiye-Endonezya "Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması" 18 Aralık 1982 tarihinde, bu ülkenin başkenti Cakarta'da imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 4. maddesi uyarınca kurulan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komitesi 1. Dönem Toplantısı 15 Ocak 1985'te, 2. Dönem Toplantısı ise 25-27 Ocak 1988 tarihleri arasında Cakarta'da gerçekleştirilmiştir.[338]

Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi (ÇVÖ) Anlaşması, Cakarta'da yapılacak "Türkiye Endonezya 4. Dönem KEK Toplantısı" sırasında imzalanmak üzere, 28 Temmuz 1995 tarihinde parafe edilmiştir.

İki ülke arasında Tarımsal İşbirliği Protokolü 30 Mayıs 1995 tarihinde Cakarta'da imzalanmış ve 21 Temmuz 1995 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

22-23 Ekim 1996 tarihlerinde, iki ülke arasında Ekonomik Kalkınma için Teknolojik İşbirliği Konusunda Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Bununla, ikili ticaret hacminin 2 milyar $'a çıkartılması, Asya-pasifik pazarlarına Türkiye'nin; Orta Asya, Kuzey Afrika ve Avrupa pazarlarına da Endonezya'nın girebilmesi amacıyla her iki ülkenin firmalarının ortak yatırım yapması ve çeşitli sektörlerde

---

336 T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir Ülke Raporu**, 1996, s. 11.

337 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 106..

338 DEİK, **Türkiye-Endonezya Ekonomik İlişkileri**, 1990, s. 5; 1993, s. 28.

işbirliğine gidilmesi konuları kararlaştırılıyordu.[339] İki ülke arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ise 25 Şubat 1997 tarihinde imzalanmıştır.[340]

1) Fas

Türkiye ile Fas arasında 16 Mayıs 1972 tarihinde Ankara'da bir Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre ticari mübadeleler, her iki ülkede yürürlükte bulunan genel ithalat ve ihracat rejimlerine uygun şekilde yapılacaktı. Ticari mübadelelere ait ödemelerle iki ülke arasındaki diğer ödemeler, tarafların Merkez Bankalarının kabul edeceği her türlü konvertibl paralarla gerine getirilecekti. Ayrıca taraflar, bu anlaşmanın daha iyi işleyebilmesi ve uygulamalardan ortaya çıkması muhtemel zorlukları çözebilmek amacıyla bir Karma Komisyon kurulması hususunda da anlaşmaya varmışlardı.[341]

20 Haziran 1984 tarihinde, Rabat'ta Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 8. maddesi, iki ülke yetkililerinden oluşan bir Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasını örgörüyordu.

12 Temmuz 1988 tarihinde, Rabat'ta Türkiye-Fas Hükümetlerarası Daimi Komisyonu kurulmasına dair bir anlaşma imzalanmıştır.

Bu ülke ile, ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi yönünde en önemli kararların, 1 Ekim 1988 tarihinde yapılan Fas-Türkiye Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı esnasında alındığını söyleyebiliriz. Zira bu toplantıda her iki taraf, kendi bünyelerinde yeralan özel sektörler arasında ekonomik ve ticari işbirliğini güçlendirmeye yönelik uygun bir kadronun oluşturulması üzerinde durmuşlar, buradan hareketle ilgili meslek kuruluşlarını anlaşma yapmak üzere biraraya gelmeleri için davet etmeye karar vermişlerdi. Fas heyeti, özellikle beş sahada işbirliği yapma arzusunu bildirmişti. Bunlar, mekanik ve elektro-mekanik sanayii, otomobil parçaları, telekominikasyon malzemeleri, tarıma dayalı gıda sanayii, inşaat malzemeleri şeklinde sıralanabilir.[342]

---

339 İGEME, **Ülke Raporları**, Ankara 1997, s. 24.

340 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

341 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 113-114.

342 İrbeç, **A.g.e.**, s. 14.

İki ülke arasında belirli aralıklarla yapılan Karma Ekonomik Komisyon toplantılarının altıncısı 14 Kasım 1996 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan, Türkiye ile Fas arasındaki Yatırımların Teşviki ve Korunması Anlaşması 8 Nisan 1997 tarihinde imzalanmıştır. Türk-Fas İş Konseyi ise son toplantısını 2-8 Eylül 1997 tarihlerinde Kazablanka'da gerçekleştirmiştir.[343]

i) Irak

10 Ocak 1932 tarihinde, Ankara'da imzalanan Ticaret Anlaşmasının[344] yerine geçmek ve iki ülke arasındaki ticaret hacmini artırmak üzere 3 Ağustos 1965 tarihinde, Bağdat şehrinde serbest döviz esasına dayanan yeni bir Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.[345] Bu anlaşmaya göre Türkiye ve Irak birbirlerine karşı en ziyade müsaadeye mazhar ülke olacaklardı.

İki ülke arasında 6 Temmuz 1966 tarihinde Turizm Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, iki ülke arasında turizmi geliştirmek, turistik mübadeleleri artırmak ve üçüncü ülkeler turistlerini çekebilmek için gerekli bütün tedbirleri almayı öngörüyordu.

25 Eylül 1968'de ise, iki ülke arasında Transit Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar, kendi ülkesinden geçecek veya taşınacak diğer ülkeye ait yolcular, yolcu eşyası, ticari eşya ve taşıtlar için serbest transit hakkı tanıyordu.[346]

Irak petrollerinin İskenderun Limanı'na nakli için Irak'la Türkiye arasındaki Ham Petrol Boru Anlaşması 27 Ağustos 1973'te, Ankara'da imzalanmıştır.[347] Anlaşma, Türkiye'nin Irak'tan geçecek her çeşit ham petrolün, kendi topraklarındaki boru hatları vasıtasıyla geçişi için transit ve aynı zamanda bu ham petrolün terminallerden yüklenme ve sevkiyatı haklarını verme ve tesis etme; Irak'ın ham petrolünün hem Türkiye'nin tüketimi, hem de ihracat için Türkiye üzerinden Akdeniz kıyısına boru hattı vasıtasıyla naklini öngörmekteydi. Anlaşma, imza tarihinden itibaren 20 yıl süre için geçerli olacak, anlaşmanın bitimi

---

343 İGEME, **Fas Krallığı Ülke Araştırması**, Kasım 1997, s. 12.

344 Resmi Gazete, 20 Mayıs 1933

345 Resmi Gazete, 12 Kasım 1965

346 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 177-193.

347 Resmi Gazete, 7 Şubat 1975

tarihinden bir yıl önce taraflardan birisi tarafından yazılı olarak feshine dair ihbarda bulunulmadığı takdirde beşer yıllık süreler için uzatılmış olacaktı.[348] Bu anlaşmanın 2. maddesinin 3. bendine uygun olarak her iki tarafın temsilcileri 16 Mayıs 1976 tarihinde Bağdat'ta biraraya gelerek bir Protokol imzalamışlardır.[349]

7 Şubat 1976 tarihinde imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması[350] doğrultusunda iki ülke arasında sanayi, tarım, petrol, bayındırlık işleri, ulaştırma ve turizm alanlarında kurulacak işbirliği için beş yıl süreli daimi komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. Bu anlaşmayla taraflar birbirlerine, anlaşma çerçevesinde hazırlanacak proje ve işbirliği proğramlarının gerçekleştirilmesi için ellerinden gelen azami gayreti sarfetmeyi taahhüt ediyordu. Karşılıklı menfeatlerin bulunduğu bütün ekonomik ve teknik alanlarda yakın işbirliğini sürdürmek konusunda kesin kararlılıklarını teyid eden taraflar, bu bağlamda Ekonomik ve Teknik İşbirliği Orta Komitesi kurmayı kararlaştırmışlardı. Beş yıl süreyle geçerli olması kabul edilen anlaşma, süre sona ermeden altı ay önce taraflardan birisinin anlaşmayı sona erdirmek istediğine dair yazılı bir açıklama yapmadıkça, anlaşma kendiliğinden birer yıllık sürelerle yenilenmiş sayılacaktı.[351]

24 Ağustos 1978'de Ankara'da imzalanan Kredi Anlaşması uyarınca, Irak hükümeti belirlenen şartlar doğrultusunda ve dilimler halinde Türkiye'ye bir kredi kolaylığı sağlıyordu.[352]

Bu ülkeyle ekonomik ve ticari münasebetlerimizin daha hızlı gelişebilmesi için Ankara'da, 18 Ekim 1980 tarihinde Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması imzalanmıştır.[353]

Irak'la ülkemiz arasında 16 Eylül 1986 tarihinde bir Bankacılık Düzenlemesi imzalanırken, bu düzenlemeye göre, ülkemizden Irak'a yapılan ihracatın tamamı için Irak tarafına kredi sağlanıyordu. Ancak, ülkemizin ekonomik çıkarları bakımından lehine işlemediği anlaşılan bu uygulamaya 31 Aralık 1988 tari-

---

348 Oğuz Gökmen, "**Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkileri**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı, İstanbul 1976, s. 57.; Yazıcı, **A.g.e.**, s. 194-200.

349 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 206-213.

350 Resmi Gazete, 14 Mayıs 1976

351 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 203-205.

352 Yazıcı, **A.g.e.** s. 237.

353 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 230-241.

hinden itibaren son verilmiş ve iki ülke arasındaki ödemelerde serbest döviz esasına dönülmüştür.[354]

j) İran

Türkiye ile İran arasındaki ekonomik yönü bulunan ilk anlaşma olarak 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da Dostluk Muahedenâmesiyle birlikte imzalanan Emniyet, Bitaraflık ve İktisadi Emek Beraberliği Muahedenamesi'ni gösterebiliriz.[355] Bu anlaşmanın iki ülkeyi ekonomik münasebetler bakımından yakınlaştıran maddesinde, "İktisadi emek beraberliği vasıtalarının tayinini ve birbirinin topraklarından serbest transit yapılmasını ve iki memleket arasında her türlü münakele ve muvasala vasıtalarının tesisini Âkid Tarafların göstereceği salahiyettar mütehassıslar tetkik edeceklerdir" ifadeleri yer almıştı. Ancak bu anlaşma sonraki yıllarda yenisi ile ortadan kalkmıştır.[356]

İran'la 14 Mart 1937 tarihinde Tahran'da imzalanan Ticaret ve Seyrüsefain Muahedenamesi iki ülke ticari ilişkilerinin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi amacını gütmekteydi. Ayrıca bu anlaşma iki ülke kaynaklı ürünlerle ilgili karşılıklı en fazla müsaadeye mazhar ülke uygulamasını getirmekteydi. Aynı tarihte ve yerde Hudutta Tesis Edilecek Türk ve İran Gümrüklerinin Faaliyetini Tanzim Eden Anlaşma imzalanmıştır.[357] Bu doğrultuda, iki ülke arasında gümrük formaliteleri ve yolcuların kontrolüyle ilgili 4 no.lu Ek Protokol 13 Ekim 1956 tarihinde, Tahran'da imzalanmıştır.[358]

İki ülke arasında, Tahran'da 25 Aralık 1949 tarihinde imzalanan Ödeme Anlaşması[359], Türkiye ile İran arasındaki transit ticaretinin gelişmesini ve iki ülke arasındaki ödemelerin tesviyesini kolaylaştırmaya yönelik bazı şartları içeri-

---

354 Tanzer Güven, **Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik ve Ticari İlişkilerinin Son 10 Yılı**, HDTM yayını, Ankara 1989, s. 193.

355 Resmi Gazete, 8 Ocak 1934

356 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 293.

yordu.[360]

20 Mart 1951'de, yine Tahran şehrinde, gerek iki ülke, gerekse bu ülkeler üzerinden diğer ülkelerle ticari hava taşımacılığına yönelik Ticari Hava Servisleri Tesisi Anlaşması imzalanmıştır.[361]

13 Ekim 1956'da, yine Tahran'da iki ülke arasında bir Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.[362] Bu anlaşmayla karşılıklı ihraç malları belirlenmiş, bu mallar için menşe şahadetnamesi düzenlenmesi şartı getirilmişti. Anlaşmaya ek olarak ödeme protokolü, Türkiye ile İran arasındaki Transit Demiryolu ve Karayollarının inşası, bakımı ve ıslahı, Türk-İran Müşterek Naklîyat Şirketi kurulması, ortak Türk-İran Sivil Havacılık Şirketi kurulması, Türkiye ile İran arasında gümrük formaliteleri ve yolcuların kontrolüyle ilgili çeşitli protokoller imzalanmıştı.[363]

22 Eylül 1964 tarihinde yine benzeri hükümler içeren bir Ticaret Anlaşması Ankara'da imzalanmıştır.[364]

18 Ekim 1964'te ise Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın (RCD) faaliyetleri çerçevesinde Türkiye, İran ve Pakistan arasında, Tahran'da imzalanan Turizm Anlaşması uyarınca, taraflar kendi aralarında turizmi teşvik etmek, vizelerin kaldırılması, grup veya kitle turizminin geliştirilmesi, bölge içi seyahatin teşviki, pasaportlar yerine üç ülkede seyahat için geçerli olan belgelerin düzenlenmesi, turistik yatırımlar vb. konularda mutabık kalmışlardı.

1 Şubat 1964'te, Türkiye ile İran arasında, yine Tahran'da bir Transit Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma hükümleri gereğince, taraflardan her birisi kendi ülkesinden geçecek diğer ülkeye ait yolcular ile, cinsine ve varış yerine bakılmaksızın yolcu eşyası, ticari eşya ve taşıtlar için serbest transit hakkı tanınmaktaydı.[365]

1969 yılında İran petrollerini İskenderun'a nakletmek üzere Ahvaz-İsken-

---

360 Yazıcı, A.g.e., s. 350-352.

361 Resmi Gazete, 15 Aralık 1951

362 Resmi Gazete, 25 Haziran 1957

363 Yazıcı, A.g.e., s. 355-367.; Anlaşmalar için bkz. Resmi Gazete, 25 Haziran 1957

364 Yazıcı, A.g.e., s. 367-368.

365 Yazıcı, A.g.e., s. 369-387.

derun Petrol Boru Hattı Anlaşması imzalanmış[366], ancak bu anlaşma yürürlüğe girmemiştir.

1975 yılında Tahran'da imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması, toplanacak ortak komisyonlarda karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesi üzerinde durulmasını öngörmekteydi.[367]

12 Mart 1977'de İzmir'de, Türkiye, İran ve Pakistan arasında Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (RCD) ile ilgili İzmir Antlaşması imzalanmıştır.[368]

12 Mayıs 1980'de Tahran'da, Türkiye ile İran arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması,[369] yine Tahran'da 20 Ekim 1982 tarihinde iki ülke arasında Hava Ulaştırma Anlaşması imzalanmıştır.

7 Haziran 1980 yılında imzalanan Bankacılık Düzenlemesi ile iki ülke arasındaki ticari, gayri ticari ve hizmet ödemelerinin gerçekleştirilmesine yönelik esaslar belirlenmiştir. Bu düzenleme dahilinde T.C. Merkez Bankası ile İran Merkez Bankası arasında 400 milyon $ limitli özel bir hesap açılmıştır. Bu limit çerçevesinde, iki ülke arasındaki mal ve hizmet akımının karşılıklı olarak ödeme yapılmaksızın, hesaplara işlenmek suretiyle temini kabul ediliyordu.[370]

9 Mart 1982'de Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Anlaşması, 12 Ağustos 1996'da Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması imzalanmıştır. Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının öngördüğü Karma Komisyon Toplantıları düzenli olarak sırasıyla Ankara ve Tahran'da yapılmaktadır. Bu güne kadar 13 kez yapılan Türkiye-İran Karma Ekonomik Komisyonu toplantılarının sonuncusu 16-23 Aralık 1996 tarihleri arasında Ankara'da yapılmıştır. Bu toplantı sonucunda, 21 Aralık 1996 tarihinde Ticaret, Çevre İşbirliği, Deniz Ticareti, Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşmaları imzalanmıştır.[371]

---

366 Resmi Gazete, 9 Aralık 1970

367 Gül, **A.g.e.**, s. 144.

368 Resmi Gazete, 7 Temmuz 1977

369 Resmi Gazete, 7 Haziran 1980

370 Güven, **A.g.e.**, s. 192.

371 T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **İran Ekonomisi ve Türkiye-İran Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, 1998, s. 24.

k) Katar

Katar'la ülkemiz arasındaki ekonomik münasebetler konusunda en önemli anlaşma 11 Mart 1985 tarihinde imzalanan Ekonomik ve Sınai İşbirliği Anlaşması'dır. 4 Aralık 1995 tarihinde, Yatırımların Karşılıklı Olarak Teşviki ve Korunması Anlaşması çerçevesinde bir protokol imzalanmış olup, bu konudaki müzakereler halen sürdürülmektedir.[372] Katar'la ülkemiz arasında imzalanan Hava Taşımacılığına dair anlaşma ise 9 Ocak 1997 tarih ve 97/9186 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.[373]

l) Kazakistan

Kazakistan henüz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini taşıdığı dönemde, bu ülkeyle 15 Mart 1991 tarihinde, Almatı şehrinde Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Protokol imzalanmıştır. 26 Eylül 1991'de, Ankara'da Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması gerçekleştirilmiştir.

Bu ülke bağımsız bir Cumhuriyet olduktan sonra ise Türkiye ile ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik Türkiye ile şu anlaşmalara imza atmıştır:

30 Nisan 1992 tarihinde Almatı'da imzalanan Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirmede Teknik İşbirliği Anlaşması.

1 Mayıs 1992'de, Almatı'da imzalanan Eximbank'ın Kazakistan'a açmayı öngördüğü krediye ilişkin Mutabakat.

1 Mayıs 1992 tarihinde, Almatı'da imzalanan Yatırımların Karşılıklı Olarak Teşviki ve Korunması Anlaşması (Bu anlaşma 10 Ağustos 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir).

29 Temmuz 1992'de, Ankara'da Eximbank ile Kazakistan Alem Bankası Arasında imzalanan 165 milyon $'lık Kredi Anlaşmasının finansman koşullarını belirleyen Genel Çerçeve Anlaşması.

8 Ekim 1992'de, Almatı'da imzalanan Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması.

---

372 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

373 Resmi Gazete, 29 Nisan 1997

1 Aralık 1992 tarihinde, Ankara'da Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ile Kazakistan Cumhuriyeti Jeoloji ve Yeraltı Kaynakları Koruma Bakanlığı arasında imzalanan Kazakistan'da Ortaklaşa Yürütülecek Petrol Arama ve Üretim Anlaşması.

2 Eylül 1993'te, Ankara'da İki ülke hükümetleri arasında imzalanan Ekonomik İşbirliği İçin Hükümetlerarası Bir Komisyonun Kurulmasına İlişkin Protokol.

31 Mayıs 1994'te, Ankara'da Kazakistan Hükümeti ile Kazaktürkmunay Limited Şirketi arasında imzalanan Petrol Arama, Geliştirme, Üretim ve Pazarlama Sözleşmesi.

11 Temmuz 1995 tarihinde, Almatı'da T.C. Hükümeti Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı arasında imzalanan Teknik, Bilimsel ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması.

İki ülke arasında 15 Ağustos 1995'te, Almatı'da imzalanan Gelirlerden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması.[374]

10 Eylül 1997'de imzalanan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması.[375]

m) Kırgızistan

Kırgızistan ile Türkiye arasında 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol çerçevesinde başlayan ekonomik ilişkiler, günümüze kadar hızlı bir seyir izlemiştir. Aynı yılın 23 Aralık gününde bu ülkeyle yaptığımız Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması ile bu ilişkiler daha sağlam bir temele oturtulmuştur. Sonraki dönemde bu ülkeyle gerçekleştirilen anlaşmaları şöylece sırayalabiliriz:

28 Nisan 1992'de, Bişkek şehrinde imzalanan Eximbank'ın Kırgizistan'a açmayı öngördüğü krediye ilişkin Mutabakat Zaptı.

29 Nisan 1992'de, Bişkek'te imzalanan Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirmede Teknik İşbirliği Protokolü ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korun-

---

374 TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, Ankara 1996, s. 94-98.

375 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 31.

ması Anlaşması. (Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 31 Ekim 1996'da yürürlüğe girmiştir.)

2 Mayıs 1992'de imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması.

29 Temmuz 1992'de, Ankara'da imzalanan Eximbank ile Kırgızistan Milli Bankası arasında 75 milyon $ tutarındaki Kredi Anlaşmasının Finansman Koşullarını Belirleyen Genel Çerçeve Anlaşması.

7 Ekim 1992 tarihinde, Bişkek'te imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

8 Nisan 1993'te, Bişkek'te imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması.

20 Haziran 1993'te, Bişkek'te imzalanan Türk Eximbank ile Kırgız Cumhuriyeti Milli Bankası arasında Kredi Anlaşması.

6 Temmuz 1993'te, Ankara'da T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Arasında imzalanan Teknik, Bilimsel ve Ekonomik İşbirliği Protokolü.

16 Ağustos 1995'te, Bişkek'te iki ülke hükümetleri arasında imzalanan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Konularında Türk-Kırgız Karma Ekonomik İşbirliği Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma.[376]

18 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması.[377]

n) Kuveyt

Türkiye ile Kuveyt arasında, Kuveyt'te 4 Haziran 1970 tarihinde imzalanan Eşya ve Yolcuların Nakliyatına Dair Anlaşma, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek, ticari mübadeleleri artırmak ve ülkeler arasındaki nakliyat ile, ülkeleri üzerinden transit olarak yapılacak nakliyatı kolaylaştırmak amacını güdüyordu.[378]

---

376 TİKA, **Kırgızistan Ülke Raporu**, Ankara 1996, s. 171-174.

377 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

378 Yazıcı, **İslam Ülkeleri; Anlaşmalar ve Mevzuat**, Ankara 1982, C. 2, s. 4-6.

1 Mayıs 1979 tarihinde Türkiye ile Arap Ekonomik Kalkınması İçin Kuveyt Fonu arasında bir İkraz Anlaşmazı imzalanmıştır. Bu borç anlaşması, Türkiye Elektrik Kurumu tarafından yürütülecek olan Boğaz Atlama İletim Hattı Projesi-'nin finansmanına katkıda bulunmak maksadıyla gerçekleştirilmişti. Anlaşma uyarınca Fon, adı geçen kuruma 4 milyon Kuveyt Dinarı borç vermeyi kabullenmekteydi.[379]

22 Mart 1982 tarihinde Türkiye ile Kuveyt arasında, Kuveyt'te Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma iki ülkenin milli kuruluşları, firmaları, bankaları ve devlet kuruluşları arasındaki projeler, ortaklıklar, hizmetler, mühendislik, müşavirlik, taahhüt işleri ve diğer tüm işlem faaliyetleri geliştirmeyi öngörmekteydi. İki ülke arasındaki ekonomik ve teknik işbirliği; her bir tarafın çıkarlarını olduğu gibi, imkanlarını da dikkate alan bir biçimde, ticaret, bankacılık ve mali işler, sanayi, turizm, ulaştırma, tarım, haberleşme, bayındırlık, gemicilik, gemi yapımı, balıkçılık ve taraf ülkelerin üzerinde mutabakata varacağı diğer alanları kapsayacaktı.[380]

Bu ülkeyle 27 Ekim 1988 tarihinde imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, 25 Nisan 1992 tarihinde yürürlüğe girerken, 3 Aralık 1997 tarihinde de bir Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.[381]

o) Libya

Libya ile 1968 tarihinde imzalanmış olan Ticaret Anlaşması yerine 5 Ocak 1975 tarihinde Ankara'da İktisadi İşbirliği ve Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.[382] Beş yıl süreli ve süre sonunda kendiğilinden uzaması öngörülen anlaşmada, her iki tarafın diğer ülkede yatırım imkanlarını araştırması, bu yatırımlar için gerekli ve yeterli garantinin taraflarca sağlanması, ortak şirketlerin kurulması, inşaat, konut, turizm, sanayi, tarım ve petrol alanlarında kalkınma projelerine iştirak ve bunun teşvik edilmesi öngörülmekteydi.

Yine aynı tarihte bu ülkeyle Türkiye arasında çeşitli anlaşmalar da imza-

---

379 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 11-49.

380 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 50-51.

381 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

382 Resmi Gazete, 26 Eylül 1975

lanmıştır. Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması ve İşgücü Anlaşması iki ülke arasındaki ilişkilerin daha geniş alanlara yayılmasını hedeflemekteydi. Örneğin, İşgücü Anlaşması uyarınca Libya'da çalışan Türk işçilerinin çalışma şartları ve iş sözleşmelerinden doğan hak ve yükümlülükleri belirlenmekteydi.[383] Yine aynı tarihte ve yerde iki ülke arasında var olan ve sonradan gerçekleştirilecek anlaşmaların yürütülmesi ve uygulanmasını takip etmek üzere 1975 yılında, bakanlar düzeyinde bir Karma Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma imzalanmıştır.[384]

30 Mayıs 1975'te Libya ile Türkiye arasında imzalanan Denizcilik ve Deniz Nakliyatı Alanlarında İşbirliği Anlaşması[385] ile iki ülke arasında gemi taşımacılığının geliştirilmesi ve liman inşaatlarının yapımı hedef alınmaktaydı. Böylelikle iki ülkenin limanları arasındaki Deniz Nakliyatı ve bununla ilgili diğer faaliyetleri daha iyi hale koymak ve geliştirmek için mevcut engelleri kaldırmak, diğer tarafın gemilerine en iyi hizmeti sunmak hususunda taraflar gayret göstereceklerini hükme bağlıyorlardı.[386]

11 Ağustos 1975 tarihinde imzalanan Türkiye ile Libya arasında kurulacak Banka Anlaşması'na göre, kurulan Türk-Arap Bankası'nın amacı, iki ülke arasında banka muamelelerine girişmek, kalkınma projeleri ile dış ticareti finanse etmek ve bankanın iyi işlemesini sağlamak, güven altına alabilmek amacıyla gerek Arap, gerekse uluslararası para piyasalarında yeterli miktarda fon çekmek suretiyle bankanın kaynaklarını güçlendirmek idi.[387]

17 Mayıs 1977 tarihinde Trablusfarp'ta imzalanan Türkiye-Libya Ortak Gemi İnşa ve Onarım Şirketi Kurulması Hakkındaki Anlaşma, her türlü gemi ve diğer deniz araçlarının inşası, onarımı ve bakımı ile ilgili faaliyetleri içermekteydi.[388] Yine aynı tarih ve yerde imzalanan Türkiye ile Libya arasında Deniz Nakliyatı Ortak Şirketi Kurulması Hakkındaki Anlaşma, iki ülke arasında her türlü yük ve yolcu taşımasının temini, Türkiye ve Libya ekonomilerinin yararına iki ülke ve başka ülkeler arasında deniz nakliyatının gerçekleştirilmesi için ticari filonun

---

383 Gökmen, **A.g.m.**, s. 55.; Yazıcı, **A.g.e.**, s. 57-60.

384 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 64-66.

385 Resmi Gazete, 16 Kasım 1975

386 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 66-69.

387 Gökmen, **A.g.m.**, s. 55-56.

388 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 94.

kurulması ve işletilmesi; böylece iki ülke ve diğer ülkeler arasındaki ithalat ve ihracat yükleri ile yolcu taşıması; bunlarla ilgili olarak sigorta, depolama vb. işlemleri kapsamaktaydı.[389]

2 Mayıs 1978 tarihinde, Libya'nın Trablus şehrinde Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.[390] Bu anlaşma, Türkiye'nin Libya'dan aldığı petrol karşılığı yaptığı ödemelere kolaylık getirmek amacıyla T.C. Merkez Bankası ile Libya Arap Dış Bankası arasında bir düzenleme getiriyordu.[391]

30 Aralık 1978'de Ankara'da imzalanan Ortak Mühendislik ve Müşavirlik Hizmetleri Şirketi'ne İlişkin Anlaşma uyarınca, adı geçen bu şirketin amacı Libya'da ve dışında her türlü mühendislik, müşavirlik ve araştırma hizmetleri gerçekleştirmekti. Bu şirketin merkezi Trablusta olacak, gerek Libya içinde, gerekse dışında şubeler açabilecekti. Buna benzer kurulan bir diğer ortak şirket ise Ortak İnşaat ve İşletme Şirketi oldu. Bu şirketin kurulmasına dair anlaşma aynı tarih ve yerde taraflar arasında imzalanmıştı.[392]

29 Ocak 1979'da, Trablus'ta imzalanan Gelişme İçin Bölgesel İşbirliği Genel Anlaşması[393] ile:

-Karşılıklı ekonomik, ticari, bilimsel ve teknik alanlardaki işbirliğini güçlendirmek,

-İki ülkenin sağlıklı kalkınmalarını hızlandırmak,

-Uluslararası pazarlarda ürünlerinin rekabet gücünü artırmak,

-Gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik, bilimsel ve teknik işbirliğinin gerçekçi bir örneğini vermek amaçları güdülmekteydi. Bu temel maksatların yanısıra 5 Ocak 1975 tarihinde imzalanmış olan Ekonomik İşbirliği ve Ticaret Anlaşması, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması, Kültür ve Enformasyon Anlaşması, İşgücü Anlaşması, Ekonomik Karma Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma ile doğan karşılıklı yardımlaşmanın boyutları daha da genişletilmek-

---

389 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 111.

390 Resmi Gazete, 13 Mayıs 1978

391 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 72-78.

392 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 86-88.

393 Resmi Gazete, 30 Nisan 1979

teydi.[394]

27 Haziran 1981 tarihinde Türkiye ile Libya arasında Ticari İşbirliği Protokolü imzalanmıştır. Bu protokolde karşılıklı olarak ticaretin geliştirilmesine yönelik anlaşmaya varılan noktalar ve ithalat veya ihracata konu olacak ürünlerin yeraldığı liste yer almaktaydı.[395]

Libya ile olan ticari ilişkileri geliştirmeye yönelik en son anlaşma ise 6 Ekim 1996 tarihinde imzalanan Ticaret Anlaşması'dır.[396]

ö) Lübnan

18 Eylül 1968'de, Beyrut'ta imzalanan Turistik İşbirliği Anlaşması, iki ülke arasında turistik mübadeleleri geliştirip kolaylaştırmak ve üçüncü ülke turistlerinin ziyaretlerini teşvik etmek konusunda gerekli bütün tedbirlerin alınmasını hükme bağlıyordu.[397]

Lübnan ile ülkemiz arasında Karma Ekonomik Komisyonu'nun kurulmasını da öngören bir Ticaret, Sınai, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması 10 Ekim 1991 tarihinde, İzmir'de imzalanmıştır. Anılan anlaşma uyarınca kurulan Karma Komite'nin 1. Dönem Toplantısı 14-17 Nisan 1993 tarihlerinde Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir.[398]

p) Malezya

Türkiye ile Malezya arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, 13 Şubat 1977 tarihinde Ankara'da imzalanan Ticaret Anlaşması ve yine aynı tarihli Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması hükümleri çerçevesinde yürütülmektedir. Ticaret Anlaşması'nın 6. maddesi ve Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması'nın 4. Maddesi uyarınca taraflar, sırasıyla Ankara ve Kuala Lumpur'da toplanması ön-

---

394 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 125.

395 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 196-197.

396 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

397 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 228-230.

398 İGEME, **Hedef Pazarlar**, Ankara 1995, s. 12.

görülen bir Karma Komite kurulması hususunda anlaşmaya varmışlardır.[399]

Türkiye-Malezya Ekonomik ve Teknik İşbirliği Ortak Komitesi, sonuncusu 8-9 Haziran 1989 tarihlerinde Ankara'da olmak üzere üç kez toplanmış olup, adı geçen Komite, daha sonra Türkiye-Malezya Ekonomik ve Ticaret Komitesi ismini almıştır. Komite'nin 1. dönem toplantısı 17-19 Ocak 1995 tarihleri arasında Kuala Lumpur'da yapılmıştır ve toplantı sonunda üzerinde mutabık kalınan hususları içeren bir protokol 19 Ocak 1995 tarihinde imzalanmıştır. Bu Protokol, 10 Nisan 1995 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.

İki ülke arasında ayrıca, 1983'te Deniz Taşımacılığı Anlaşması ve Hava Ulaştırmacılığı Anlaşması, 1989'da Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, 27 Eylül 1994'te Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması imzalanmıştır.[400] Son olarak iki ülke arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ise 25 Şubat 1998 tarihinde gerçekleştirilmiştir.[401]

r) Mısır

Mısır ile ekonomik alanda yapılan ilk anlaşma olarak 15 Ağustos 1953 tarihinde, Kahire'de imzalanan Ticaret ve Ödeme Anlaşması[402] gösterilebilir. Bu anlaşmaya ek olarak 18 Temmuz 1957 tarihinde, yine Kahire'de karşılıklı mektup teatisinde bulunulmuştur.[403]

Diğer yandan Türkiye ile Mısır arasındaki tüm ticari ve ekonomik ilişkiler, 1976 yılına kadar 16 Mart 1966 tarihli Ticaret Anlaşması çerçevesinde, kliring esasına göre gerçekleşmekteydi. İki ülke arasındaki ticaretin gelişmesi açısından önemli bir etkisi olmayan bu anlaşma, 20 Nisan 1976 tarihinde yapılan yeni bir anlaşma ile yürürlükten kaldırılmış ve iki ülke arasında serbest döviz esasına dayalı ticarete geçilmiştir.[404] Bu anlaşma, 18 Temmuz 1994 tarihinde "T.C. Hükümeti ile Mısır Arap Cumhuriyeti Arasında Ticari, Ekonomik ve Teknik İşbir-

---

399 Yazıcı, A.g.e., s. 234-236.

400 İGEME, **Ülke Raporları**, Ankara 1997, s. 72.

401 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

402 Resmi Gazete, 2 Nisan 1955

403 Resmi Gazete, 29 Mart 1958

404 İTO, **Mısır Ülke Etüdü**, 1997-13, s. 47.

liği Anlaşması" olarak revize edilmiştir. Ticaret Anlaşması ise, 4 Ekim 1996 tarihinde imzalanan yeni bir Ticaret Anlaşması[405] ile değiştirilmiştir.[406] Belirtilen anlaşmalar uyarınca kurulmuş olan Türkiye-Mısır Ekonomik, Teknik İşbirliği ve Ticaret Ortak Komitesi, 2-4 Ekim 1996 tarihlerinde gerçekleştirilen toplantıya kadar toplam 6 kez biraraya gelmiştir. Her toplantı sonunda birer protokol imzalanmış olup, 1996'daki toplantı protokolü 5 Ocak 1997 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.[407] 4 Ekim 1996 tarihinde gerçekleştirilen bu toplantı sonuçlarından bir diğeri de Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması'nın imzalanması olmuştur.[408]

Ayrıca, Ortak Yüksek Komisyon Kurulması Anlaşması 18 Temmuz 1994'te, Tekstil ve Konfeksiyon Ticareti Konusundaki Mutabakat Zaptı 16 Aralık 1995'te, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma 4 Ekim 1996'da, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması 17 Ekim 1996 tarihinde imzalanmıştır.[409]

21 Mart 1998 tarihinde, Kahire'de biraraya gelen Türkiye ve Mısır Dişişleri Bakanları, iki ülke arasında yılda üç kez toplanacak "Koordinasyon ve Danışma" mekanizmasının oluşturulması ve iki ülke arasında "Serbest Ticaret Anlaşması"nın yapılmasını kararlaştırmışlardır. Buna göre, iki ülke arasındaki yanlış anlamaları ortadan kaldırmak, ikili ve bölgesel sorunlarda istişarede bulunmak için oluşturulacak danışma mekanizmasında yılda bir kez bakanlar, iki kez de müsteşarlar seviyesinde toplantı yapılması palanlanmıştır.[410]

s) Nijerya

Türkiye ile Nijerya arasında 25 Ağustos 1982 Tarihinde Lagos'ta imzalanmış bir Ticaret Anlaşması ile 22 Ekim 1986 tarihinde yine Lagos'ta imzalanmış bir

---

405 Resmi Gazete, 7 Ocak 1997

406 **Mısır Ülke Raporu**, OAİB (Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri) İhracat Bülteni, 1997, Sayı: 39-40, s. 28.

407 İTO, **Mısır Ülke Etüdü**, 1997-13, s. 47.

408 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

409 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Kahire Ticaret Müşavirliği, **Mısır Ülke Raporu-1996**, s. 24.

410 Zaman, 22 Mart 1998

Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması mevcuttur. Bu anlaşmalar uyarınca kurulmuş olan Karma Ekonomik Komisyonu'nun 1. Dönem toplantısı 23-26 Ekim 1990 tarihleri arasında Ankara'da yapılmıştır.[411]

Bu ülkeyle ekonomik münasebetlerin özellikle 1996 yılından itibaren büyük bir atılım içine girdiği söylenebilir. Zira 1996 yılı Ekim ayında Başbakan düzeyinde Nijerya'ya gerçekleştirilen ziyaret esnasında şu üç anlaşma ile 2. Dönem Karma Ekonomik Komisyonu Protokolü imzalanmıştır;

8 Ekim 1996'da Lagos'ta Denizcilik Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ve Ticaret Anlaşması, 22 Ekim 1996 tarihinde ise yine Lagos'ta Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması.

Ayrıca iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla, 1996 yılında Ticari Gemicilik Anlaşması imzalanmıştır. Diğer yandan, KEK Protokolünde tarafların teati ettiği metinler üzerinden Sivil Havacılık Anlaşması Müzakerelerinin yapılması kararlaştırılmıştır.

Türkiye, 1999 yılından itibaren üretime geçecek olan Nijerya Doğalgazı Projesi çerçevesinde Nijerya'dan doğal gaz satın almayı kabul etmiştir. Bu konuda, 1995 yılında Nijerya Doğal Gaz Şirketi (NLNG) ile BOTAŞ arasında bir anlaşma imzalanmıştır.[412]

ş) Özbekistan

1990 sonrası dönemde bu ülkeyle Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik girişimler ve yapılan anlaşmaları şöyle sıralayabiliriz;

19 Aralık 1991'de Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması, 28 Nisan 1992'de Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, 5 Nisan 1993'te Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması, 10 Temmuz 1995'te Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasına Dair Anlaşma.[413]

---

411 İGEME, **Ülke Raporları**, Ankara 1997, s. 117.

412 İTO, **Nijerya Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 54-57.

413 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 31.

t) Pakistan

2 Nisan 1954 tarihinde, Karaçi'de Türkiye ile Pakistan arasında Dostane İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, iki ülkenin refehanı ve emniyetini, aralarında bu gayelerin gerçekleşmesine yönelik her sahada istişare ve işbirliği yapmalarını gerekli kılmaktaydı.

18 Aralık 1964 tarihinde, Ankara'da iki ülke hükümetleri arasında imzalanan Ticaret Anlaşması uyarınca, Türkiye ile Pakistan arasındaki ticari mal mübadeleleri iki ülkede yürürlükte bulunan genel ithalat ve ihracat rejimlerine uygun olarak yapılacak; ithalat ve ihracattan doğan bütün ödemeler ve bunlarla bağlantılı masraflar iki ülkede yürürlükte bulunan Kambiyo Kontrol Kanunları ve mevzuatı çerçevesinde tarafların belirleyeceği herhangi bir konvertibl parayla yapılacak; karşılıklı ticaretin artırılabilmesi için faaliyet gösterecek bir Karma Komisyon kurulacaktı.

7 Aralık 1968'de Türkiye ile Pakistan arasında yolcu vagonlarının satın alınması için bir Kredi Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma doğrultusunda Türkiye, Pakistan hükümetinin Türkiye Devlet Demir Yollarından FOB değeri azami 9 milyon 137 bin $ tutarında yolcu vagonu ve ilgili yedek parçaları satın almasını temin edecekti.

13 Temmuz 1973'te iki ülke arasında Hava Ulaştırma anlaşması imzalanmıştır.

20 Kasım 1975 tarihinde, İslamabad şehrinde imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması ile özellikle tarım ve tarımsal endüstri, ağır ve hafif sanayi, gıda sanayii, turizm, üretim ticaret ve ulaştırma alanlarında ortak teşebbüsler başta olmak üzere, iki ülkeyi ilgilendiren diğer alanlarda işbirliğinde bulunulması karara bağlanmıştı. Taraflar ayrıca, karşılıklı çıkarların bulunduğu her türlü ekonomik ve teknik alanda yakın işbirliğini sürdürmek hususunda kesin kararlı olduklarını da dile getirdikten sonra, Bakanlar düzeyinde temsilcilerin katılımıyla bir Türk-Pakistan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Ortak Komisyonu kurmayı kararlaştırmışlardır.

13 Ocak 1981 tarihinde, Ankara'da Turizm İşbirliği Anlaşması imzalanırken, bu anlaşma ile taraflar iki ülke arasındaki turizmi teşvik etmek ve geliştirmek

amacıyla gerekli bütün önlemlerin alınmasını kabul ediyorlardı.[414]

Pakistan'la ülkemiz arasında 14 Kasım 1985 tarihinde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması imzalanmıştır. 16 Mart 1995 tarihinde imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ise 3 Eylül 1997 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.[415]

u) Sudan

5 Temmuz 1980'de, Ankara'da Türkiye ile Sudan hükümetleri arasında bir Ticaret Anlaşması imzalanmış olup, taraflar bu anlaşmanın hükümlerine uygun olarak iki ülke arasındaki ticari mübadeleleri kolaylaştırmak için mümkün olan bütün çabaları göstermeyi, ticarete ilişkin her hususta birbirlerine en çok kayırılan ülke muamelesi uygulayacaklarını taahhüt etmişlerdir.[416]

ü) Suriye

Suriye ile resmi olarak gerçekleştirilen ilk ticari anlaşma 23-24 Temmuz 1949 ile 26 Kasım 1949 tarihlerinde, Şam'da Buğday Satışı Hakkında Teati Olunan Mektuplar[417] olmuştur. Bu ülkeyle 3 Mart 1956'da, Ankara'da Modüs Vivendi ve Ticaret Anlaşması[418] imzalanmıştır.

Türkiye ile Suriye Arasında 22 Aralık 1972 tarihinde, Şam'da yeni bir Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca taraflar, malların ithalat ve ihracatında uygulanan gümrük vergileri ile diğer vergi ve resimler konusunda karşılıklı olarak birbirlerine en çok kayırılan ülke uygulaması yapmada mutabık kalmaktaydılar.[419] Bu anlaşma 17 Eylül 1977 tarihinde yapılan bir başka Ticaret Anlaşması ile tadil edilmiştir. Suriye ile ayrıca 23 Mart 1982 tarihinde Ticaret, Eko-

---

414 Yazıcı, A.g.e., s. 305-351.

415 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

416 Yazıcı, A.g.e., s. 360-365.

417 Resmi Gazete, 4 Mart 1950

418 Resmi Gazete, 7 Ocak 1957

419 Yazıcı, A.g.e., s. 387.

nomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.[420]

v) Suudi Arabistan

Suudi Arabistan'la ticari ve ekonomik ilişkilerimiz 1 Mayıs 1974 tarihinde imzalanan Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşmaları çerçevesinde yürütülmektedir. Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşmasına göre taraflar bir diğer ülkede gerçekleştirilmesi öngörülen çeşitli projelere katılacaklar, teknik alanlardaki ilişkilerini geliştirecekler, çalışma ve teknik işgücü konusunda gerekli kolaylıkları gösterecekler, aralarındaki ekonomik, mali ve ticari ilişkileri gözden geçirmek üzere bir Karma Komisyon tesis edeceklerdi. Ticaret Anlaşması uyarınca da, anlaşmayı imzalayan taraflar kendi aralarındaki ticari ilişkileri geliştirmeye çalışacaklar, ihracat ve kambiyo mevzuatı ile diğer mevzuat çerçevesinde iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek amacıyla gerekli görülen bütün tedbirleri alacaklar, ihtiyaç halinde karşılıklı olarak ithal ve ihraç lisansları vereceklerdi. Ayrıca karşılıklı olarak iki ülke dahilinde ticaret fuarları ve sergilerin açılması, bu fuar ve sergilere iştirak edilmesi konusunda gerekli titizlik ve kolaylık gösterilecekti. Bu faaliyetlerin daha kolay sürdürülebilmesi için yine bir Karma Komisyon kurulması karara bağlanmıştı.[421] Bu doğrultuda Ticaret Anlaşmasının öngördüğü Karma Ekonomik Komisyon Toplantıları halen sırasıyla iki ülkede yapılmaktadır. Bu güne kadar altı kez yapılan Türkiye-Suudi Arabistan Karma Ekonomik Komisyon Toplantılarının sonuncusu Nisan 1992'de Riyad'da gerçekleştirilmiştir. Bu ülkeyle ayrıca, sadece sivil havacılık konularını kapsayan ve 11 Ocak 1989 tarihinde imzalanan Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması mevcuttur.[422]

Bu anlaşmaların yanısıra, Suudi Arabistan'la ülkemiz arasında ekonomik münasebetleri geliştirmeye yönelik bazı anlaşmalar daha söz konusu olmuştur. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

4 Nisan 1979 tarihinde Türkiye ile Suudi Kalkınma Fonu arasında Mali Çer-

---

420 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

421 Gökmen, **A.g.m.**, s. 58.

422 T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, **Suudi Arabistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ticari İlişkiler**, 1996, s. 3.

çeve Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Türkiye, adı geçen Fon'a gerçekleştirmek istediği projeleri sunacak, Fon da bunlar içinden seçeceği bazı ekonomik kalkınma projelerinin finansmanını sağlayacaktı.

22 Haziran 1981'de Türkiye ile yine aynı Fon arasında İletim Hatları Projesi 2. Aşama İkraz Anlaşması ile İskenderun-Divriği Demiryolu Hattının Modernizasyon ve Elektirifikasyon Aşama 1 Projesinin İkraz Anlaşması gerçekleştirilmiştir.[423]

y) Tacikistan

Tacikistan'la ekonomik ilişkiler alanında yapılan ilk anlaşma, 5 Nisan 1993 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması'dır. Aynı tarihte bu ülkeyle 50 milyon $'lik Eximbank Kredisine Dair Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır. Diğer yandan Tacikistan'la ticari ilişkilerimizin daha da geliştirilmesine yönelik olarak 10 Eylül 1995'te Hava Ulaştırma Anlaşması, 6 Mayıs 1996 tarihinde Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, 17 Ekim 1996'da ise Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması imzalanmıştır.[424]

z) Tunus

Türkiye ile Tunus arasındaki ekonomik münasebetlerin başlangıcı olarak 17 Nisan 1958 tarihli Ticaret Anlaşmasını[425] gösterebiliriz. Ancak bu anlaşmanın kapsamı 17 Temmuz 1967 tarihinde, Tunus'ta imzalanan yeni bir Ticaret Anlaşması ile daha da genişletilmiştir. Bu anlaşma uyarınca taraflar kendi aralarındaki ticari mübadelelerin hacmini daha da genişletmek için gayret sarfedeceklerini, yapılacak ticari mübadelelere ilişkin ödemelerin T.C. Merkez Bankası ile Tunus Merkez Bankası tarafından kabul edilecek konvertibl paralarla icra edileceğini kabul ediyorlardı. 10-13 Ekim 1977 tarihleri arasında Ankara'da toplanan Türkiye-Tunus Karma Komisyonu, iki ülke arasındaki ticari mübadelelerin gelişme-

---

423 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 429-461.

424 DEİK, **Tacikistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, Temmuz 1997, s. 8.

425 Resmi Gazete, 6 Haziran 1959

sini sağlamaya yönelik 17 Temmuz 1967 tarihli Ticaret Anlaşmasına Ek Protokolü imzalamıştır. 29 Eylül 1981 tarihinde, Ankara'da yine aynı anlaşmaya ek bir Protokol daha imzalanmıştır.

28 Eylül 1981 tarihinde, Ankara'da imzalanan Turizm Alanında İşbirliğine İlişkin Anlaşmayla taraflar, iki ülke arasındaki turistik mübadeleleri geliştirmek ve yoğunlaştırmak, üçüncü ülkelerden gelen turistlerin her iki ülkeyi de ziyaret etmelerini teşvik etmek için gerekli bütün tedbirlerin alınması hususunda mutabık kalmışlardır.[426]

Türkiye ile Tunus arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler halen 15 Temmuz 1992 tarihinde Ankara'da imzalanan "Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması" çerçevesinde yürütülmektedir. Bu anlaşmayla aynı zamanda 1967 yılında Tunus'ta imzalanan Ticaret Anlaşması ve 1981 yılında Ankara'da imzalanan Uzun Dönemli İktisadi, Sınai ve Teknik İşbirliği Anlaşması yürürlükten kaldırılmıştır.

Türkiye-Tunus arasında, sonuncusu 6-8 Temmuz 1992 tarihlerinde Tunus'ta olmak üzere, bu güne kadar yedi kez Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca Tunus'la Türkiye arasında 2 Ekim 1986 tarihinde imzalanan, ancak 1988'de yürürlüğe giren "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" ve 29 Mayıs 1991 tarihinde imzalanan "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması" bulunmaktadır.[427]

ax) Türkmenistan

Türkmenistan, henüz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini taşırken, bu ülkeyle gerçekleştirdiğimiz ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik en önemli anlaşma 7 Kasım 1990'da, Aşgabat'ta imzalanan Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Kültürel İşbirliği Protokolü olmuştur. Bu ülke bağımsız bir Cumhuriyet olduktan sonra ise, ekonomik alanda gerçekleştirdiğimiz anlaşmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

---

[426] Yazıcı, **A.g.e.**, s. 466-494.

[427] İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, İstanbul-1997, s. 74.

3 Aralık 1991'de, Ankara'da imzalanan Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Anlaşma.

5 Aralık 1991'de, İstanbul'da T.C. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu ile Türkmenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı arasında imzalanan Türk-Türkmen İş Konseyi Kurulmasına İlişkin Protokol.

5 Aralık 1991'te, yine İstanbul'da Türkiye Odalar ve Borsayar Birliği (TOBB) ile Türkmenistan Levazım Devlet Komitesi arasında imzalanan Türk-Türkmenistan İş Konseyi Kurulmasına İlişkin Anlaşma.

22 Ocak 1992'de imzalanan Türkiye ile Türkmenistan Arasında Ekonomik, Ticari, Sınai ve Kültürel İşbirliğine İlişkin Mutabakat Zaptı.

1 Mayıs 1992'de, Aşgabat'ta imzalanan Türkmenistan Doğal Gazının Türkiye'ye Gönderilmesi Hakkında Anlaşma.

2 Mayıs 1992'de, yine Aşgabat'ta imzalanan Yatırımların Karşılıklı Olarak Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma.

Yine aynı tarih ve yerde imzalanan Eximbank'ın Türkmenistan'a açmayı öngördüğü krediye ilişkin Mutabakat ile Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme Protokolü.

10 Mayıs 1992'de, Aşgabat'ta Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, İran, Pakistan ve Türkiye arasında imzalanan Ortak Projelerin Uygulanmasıyla İlgili Ekonomik İşbirliği Anlaşması.

19 Ağustos 1992'de, Ankara'da imzalanan Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması.

16 Mart 1993'te, Aşgabat'ta Türkmenistan ile TİKA arasında imzalanan İktisadi, Sosyal ve Kültürel Konularda Teknik Yardım Hakkında Anlaşma.

7 Ekim 1993'te imzalanan Teknik, Bilimsel ve Ekonomik İşbirliği Protokolü.

9 Aralık 1993'te, Aşgabat'ta imzalanan Doğalgaz Boru Hattı Konusunda Protokol.

20 Haziran 1994'te, Ankara'da imzalanan İlişkilerin ve İşbirliğinin Daha da Geliştirilmesine İlişkin Mutabakat Zaptı.

26 Ekim 1994'te, Ankara'da imzalanan Doğalgaz Alımı ve Satımı Anlaşması.

17 Ağustos 1995'te, Aşgabat'ta imzalanan Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma.

17 Ağustos 1995'te, Aşgabat'ta imzalanan Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması.

13 Şubat 1996'da, Ankara'da imzalanan Uzun Vadeli İşbirliğinin Esas Gelişme Yönleri Hakkında Memorandum.

Türkiye Petrolleri Ananim Ortaklığı (TPAO) ile Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı arasında, 7 Ocak 1995'te, Aşgabat'ta imzalanan Petrol ve Doğalgaz Arama ve Üretimi İçin İşbirliği Protokolü.[428]

bx) Ürdün

Türkiye ile Ürdün arasında 30 Mayıs 1966 tarihinde, Amman'da bir Turizm Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, iki ülke arasındaki turizmi geliştirmek, turistik mübadeleleri artırmak ve üçüncü ülkelere ait turistlerin ziyaretlerini teşvik etmek amaçlarını güdüyordu.

13 Eylül 1971 tarihinde, Ankara'da iki ülke arasındaki ekonomik münasebetlerin daha da geliştirilmesi için transit nakliyatı ve iki ülke arasındaki nakliyat alanında daha geniş kolaylıkların sağlanmasına yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.

İki ülke arasındaki doğrudan ticari münasebetlerin geliştirilmesine yönelik ilk anlaşma ise 28 Temmuz 1966 tarihinde imzalanan Ticaret Anlaşmasıdır. 17 Haziran 1980 tarihinde, Ankara'da imzalanan Ticaret Anlaşması ile bu anlaşmanın hükmü ortadan kalkmıştır. Bu anlaşmada taraflar, anlaşmanın hükümlerine ve yürürlükteki mevzuatlarına uygun olarak, ticari mübadelelerin geliştirilmesi ve kolaylaştırılması amacıyla mümkün olan bütün çabaların gösterileceğini, yapılacak ithalat ve ihracat işlemlerinde birbirlerine en ziyade kayırılan ülke uygulaması yapacaklarını, bütün ödemelerin ABD Doları veya iki tarafında uygun göreceği herhangi bir konvertibl dövizle yapılacağını, ticari ilişkilerde doğabilecek sorunların çözümüne yönelik faaliyetlerde bulunacak bir Karma Komis-

---

428 TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara 1996, s. 137-145.

yonun kurulacağını kabul etmekteydiler.[429]

Türkiye ile Ürdün arasındaki ticari ilişkiler halen, yukarıda belirttiğimiz 17 Haziran 1980 tarihli Ticaret Anlaşması[430] çerçevesinde; serbest döviz esasına göre, ekonomik ilişkiler ise 4 Aralık 1983 tarihli Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Anlaşması[431] çerçevesinde yürütülmektedir.

Ürdün ile 6 Haziran 1985 tarihinde Amman'da imzalanan Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması[432] 10 Ocak 1987 tarihinden itibaren uygulanmaya konulmuştur.

Türkiye-Ürdün Karma Ekonomik Komisyonu 4. Dönem Toplantısı 24-25 Haziran 1992 tarihleri arasında Amman'da gerçekleştirilmiştir.

2 Ağustos 1993'te İstanbul'da, Türkiye ile Ürdün arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması[433] imzalanmıştır.

DEİK ve Ürdün İşadamları Birliği arasında 2 Nisan 1994 tarihinde Amman'da imzalanan Kuruluş Anlaşması ile Türkiye-Ürdün İş Konseyi oluşturulmuştur. Konsey ilk toplantısını 21-23 Ekim 1994 tarihlerinde Amman'da, ikinci toplantısını ise 21-22 Eylül 1995 tarihlerinde İstanbul'da, üçüncü toplantısını ise 16-18 Kasım 1996 tarihlerinde Amman'da gerçekleştirmiştir.[434]

cx) Yemen

Yemen'le ülkemiz arasında 26 Ağustos 1991 tarihinde imzalanan bir Ekonomik ve Sınai İşbirliği Anlaşması bulunmaktadır.[435]

---

429 Yazıcı, **A.g.e.**, s. 507-540.

430 Resmi Gazete, 10 Nisan 1981

431 Resmi Gazete, 26 Şubat 1984

432 Resmi Gazete, 15 Temmuz 1986

433 Resmi Gazete, 9 Mart 1995

434 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, 1997, s. 69.

435 Bkz. http://ydmh. foreigntrade.gov.tr/

B. Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerinin Gelişim Seyri

Önceki bölümde de yer verdiğimiz gibi, 1920'lerde İslam Dünyası yaşadığı büyük gaileler sonucu mağlubiyeti, geri kalmışlığı ve çözülmeyi temsil etmekteydi. Öyle ki, bu dönemde İslam Dünyasında Türkiye'nin yanısıra Afganistan, İran, Yemen ve Arabistan'ın dışında bağımsızlığını korumaya başaran başka bir ülke yoktu. Hatta sayılan bu ülkelerin bağımsızlıklarının fazla bir anlamı yoktu ve genelde Batı devletlerinin nüfuzu altında bulunuyorlardı. Bunların dışında kalan diğer İslam ülkeleri ise Batılı sömürgeci devletlerin fiili işgal ve sömürge yönetimleri altında bulunmaktaydılar. Buna karşılık Batı dünyası ise gücü, gelişmişliği, kültür ve medeniyeti, ilim ve fenni ifade ediyordu. Bu temel sebeplerden hareketle Türkiye Cumhuriyeti ilk kuruluş aşamasından itibaren temel tercihini Batı dünyasından yana yaparak İslam Dünyasına uzak durmuştur.[436]

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye ile o dönemde Batılı devletlerin sömürgesi konumunda olan bir çok İslam ülkesi arasındaki ilişkiler, ilk bölümde sıraladığımız sebeplerden dolayı yok denecek kadar düşük seviyelerdeydi. Bu ülkelerle olan ekonomik münasebetlerimiz ise, özellikle ilk başlarda sınır vilayetleri seviyesine kadar inmişti.[437]

Bu dönemde Afganistan, İran ve Irak gibi bazı İslam ülkeleriyle olan yakınlaşmalar ise, daha ziyade Dostluk Andlaşmaları imzalamak şeklinde gerçekleşmişti. 8 Temmuz 1937'de Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında imzalanan Sadabat Paktı'nda olduğu gibi. Bu tür ilişkiler ise, ekonomik hedeflere yönelik olmayıp, o dönemin uluslararası dengeleri dikkate alınarak geliştirilen, siyasî niteliğin ağır bastığı münasebetlerdir.

Diğer yandan, diğer müslüman ülkelerle olan ekonomik ve politik münasebetlerimizi etkileyen sebeplerden büyük kısmının, bütün İslam ülkeleri açısından da geçerli olduğunu görmekteyiz. En başta, İslam Dünyasını teşkil eden ülkelerin tamamına yakınının sömürge dönemi yaşamaları, bu ülkeleri siyasî ve

---

436 Davud Dursun, "**Türkiye İslam Dünyasının Neresinde?**", Yeni Türkiye, 1995, Sayı: 3, s. 414.

437 Butros A. Labaki, "**Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1994, s. 123.

ekonomik bakımlardan kendilerinden ziyade, sömürgeci Batı ülkelerine bağımlı hale getirmişti. Ve maalesef bu bağımlılığın meydana getirdiği izler, günümüz şartlarında dahi gerek bu ülkelerle ilişkilerimizi, gerekse bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkilerini hala etkileyebilmektedir.

Yine sömürge gerçeğinden hareketle, farklı sömürgeci merkezlere ve ülkelere bağlanmış İslam ülkelerinin kendi aralarında yabancılaşmaları ilişkileri etkileyen bir başka unsurdur. Mesela, Kuzey Afrika'da, Mısır, Libya ve Cezayir, farklı sömürge yönetimleri -İngiliz, İtalyan ve Fransız- altındaydı ve bunların her birinin bölge için farklı ve birbiriyle çelişen ekonomik planları vardı. Aynı durum Fransız ve İngiliz sömürge hegemonyaları arasında bölünmüş Ortadoğu için de geçerlidir. Diğer yandanGüneydoğu Asya'daki İngiliz, Hollandalı ve Fransız sömürge yönetimleri kendi aralarında doğrudan bölgesel bağlar olmayan farklı siyasî ekonomiler meydana getirmişlerdi. Endonezya Adaları Hollandalı sömürge yönetiminin ihtiyaçlarına göre yönetilirken, İngiliz yönetimi, Malezya Yarımadasının nüfus yapısını kendi ekonomik planları için değiştirmişti. Etkileri günümüze kadar devam İslam Dünyası arasındaki bu bölge içi yabancılaşma, halâ akonomik işbirliği girişimlerinin önündeki en büyük engellerden birisidir.[438]

a) Genel bir bakış

I. ve II. Dünya savaşları arası dönemde gerek Türkiye dahilinde ve gerekse dünya genelinde yaşanan birtakım gelişmeler ve değişimlerin Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ekonomik münasebetleri hangi boyutlarda etkilediğini görebilmek için, daha ziyade Ortadoğu'da yer alan bazı İslam ülkeleriyle 1923-1946 yılları arasında gerçekleşen dış ticaretimize bakmak yeterli olacaktır.

Cumhuriyetin ilk yıllarına ait, o zamanki ismiyle T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nce hazırlanan "Ticaret-i Hâriciyye" istatistiklerine baktığımızda, İslam Ülkelerinden sayılı bir-kaç ülkeyle yapılan ithalat ve ihracat rakamlarına rastlayabilmekteyiz. Bunlar İran, Irak, Suriye ve Mısır'dır.[439] Bu ülkelerin yanısıra, dış ticaretimizin gerek rakamsal olarak, gerekse ürün bazında çok sınırlı

---

438 Davudoğlu, "**İslam Dünyasında İktisadi İşbirliğinin Yeni Siyasi Yönleri ve Güçlükleri**", Çerçeve, Kasım 1997, Sayı: 21, s. 49.

439 Bkz. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (İUM), **Haricî Ticaret Yıllık İstatistik**, 1930

oranlarda gerçekleştiği ve günümüzden farklı isimlerle anılan Hicaz, Filistin, hatta Hatay isimleri de yeralmaktadır. Bunun yanısıra sonradan bağımsızlıklarını kazanmış bazı İslam ülkeleri, sömürgesi altında bulunduğu ülkelerle birlikte anılmaktadır. Fas (İspanya) ve Sudan (İngiliz ve Mısır Sudan'ı) gibi.[440] Bir de, Afrika, Asya ve Okyanusyada yer alıp ta sonraki yıllarda bağımsızlığını kazanan, çoğunluğunu müslüman ülkelerin oluşturduğu bölgeler bazı sömürge ülkelerine nisbetle zikredilmişlerdir. Fransa'nın Afrika'daki Müstemlekeleri, İngiltere'nin Afrika'daki Müstemlekeleri, Hollanda'nın Asya'daki Müstemlekeleri, İngiltere'nin Okyanusya'daki Müstemlekeleri, İtalya'nın Afrika'daki Müstemlekeleri gibi.[441] Şimdi bu ayrıntıları dikkate alarak, az sayıdaki bazı İslam ülkeleriyle, Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirdiğimiz dış ticarete bakalım.

Tablo-2: Seçilmiş bazı İslam ülkeleriyle 1928-1946 yılları arasında gerçekleşen dış ticaretimiz

Ülkeler: Filistin, Hicaz, İran, Irak, Suriye, Yemen, Fas, Mısır (1 000 TL.)						
Yıllar	İthalat	%	İhracat	%	T. Dengesi	T. Hacmi
1923	15 465	10.7	8 729	10.4	-6 736	24 194
1924	16 029	8.3	14 491	9.1	-1 538	30 520
1925	19 301	8.0	18 324	9.5	-977	37 625
1926	11 200	4.8	15 695	8.4	+4 495	26 895
1927	10 892	5.1	13 125	8.3	+2 233	24 017
1928	8 842	3.9	14 798	8.5	+5 956	23 640
1929	5 361	2.1	14 922	9.6	+9 561	20 283
1930	5 675	3.8	12 186	8.1	+6 511	17 871
1931	4 912	3.9	14 214	11.2	+9 302	19 126
1932	3 051	3.5	8 204	8.1	+5 163	11 255
1933	1 709	2.3	10 239	10.6	+8 530	11 948
1934	1 360	1.6	7 948	8.6	+6 588	9 308
1935	1 357	1.5	5 475	5.7	+4 188	6 832
1936	2 208	2.4	3 364	2.8	+1 156	5 572
1937	2 315	2.0	4 421	3.2	+2 106	6 736
1938	2 255	1.5	2 763	1.9	+508	5 018

440 Bkz. **İUM, Haricî Ticaret Yıllık İstatistik,** 1939

441 Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **Dış Ticaret Yıllık İstatistik,** 1961-1962

1 939	1 058	0.9	3 698	2.9	+2 640	4 756
1940	1 261	1.8	3 471	3.1	+2 210	4 732
1941	6 053	8.1	6 574	5.3	+571	12 627
1942	8 439	5.7	12 719	7.7	+4 280	21 158
1943	10 713	5.2	41 573	16.1	+30 860	52 286
1944	8 162	4.9	33 446	14.4	+25 284	41 608
1945	13 816	10.9	39 846	9.2	+26 030	53 662
1946	18 635	8.3	79 842	18.5	+61207	98 477

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Haricî Ticaret Yıllık İstatistik; DİE, Dış Ticaret Yıllık İstatistik

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler, çoğunluk itibarıyle DİE tarafından hazırlanan çeşitli yıllara ait Dış Ticaret İstatistikleri'nden derlenmek suretiyle ortaya konulmuştur. Örneğin, 1923-1927 yıllarına ait ithalat ve ihracat rakamları, DİE tarafından hazırlanan 1930 yılına ait Türkiye İstatistik Yıllığı'ndan alınmıştır. Bu kaynakta ise sadece dört ülkeyle, Suriye, Mısır, İran ve Irak'la gerçekleştirilen dış ticaretimize ait rakamlara yer verilmiştir.

Diğer yandan, bu ilk yıllar esnasında dış ticaretimizin temel yapısıyla ilgili önemli bir noktayı belirtmekte yarar var; Bu dönemde ihracatımızın neredeyse %90'ını tarım ürünleri (tütün, meyveler, yün, tiftik, ipek, afyon, canlı hayvanlar vs.) oluşturmaktaydı. İthalatın ise %60-70'ini un ve şeker, çay kahve, pamuk ve yünlü dokumalar teşkil etmekteydi.[442]

Bu önemli ayrıntılar ışığında tabloya tekrar bakacak olursak, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizle sayıları çok az olan İslam ülkeleri arasında yapılan dış ticaretin hangi seviyelerde olduğunu rahatlıkla anlayabiliriz. Hatta, örneğin 1928 yılına ait verilere bir küçük ayrıntı daha eklemek gerekirse, tabloda görülen 8 milyon 842 bin Lira olan ithalatımızın 7 milyon 574 bin Lirasının Mısır, İran, Irak ve Suriye'den oluşan dört ülkeyle yapıldığını, sadece Mısır ve Suriye'den gerçekleştirilen ithalat toplamının 5 milyon 337 bin Lira olduğunu dikkate alırsak, dış ticaretimizde ülkeler bazında çeşitlilik olmadığını da görürüz. Aynı durum ihracatımız açısından da geçerlidir. Aynı yılı dikkate alırsak, tabloda görüleceği gibi 1928'de belirli sayıdaki İslam ülkesine yaptığımız ihracat miktarı 14 milyon 798 bin Liradır. Adı geçen dört ülkenin ihracatımızdaki payı ise 14 milyon 675 Liradır. Yine bu son rakam içinde sadece Mısır ve Suriye'nin payı da 14 milyon 350

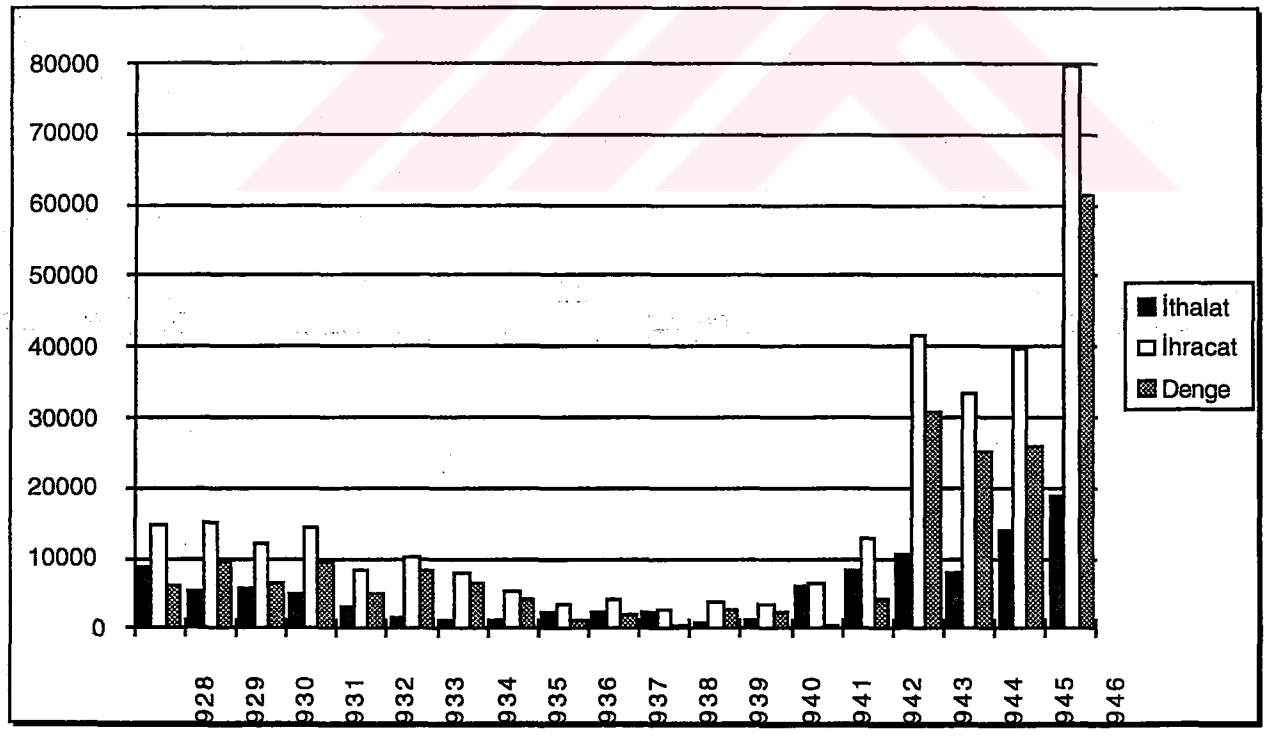
[442] Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, İstanbul 1980, s. 30.

bin Liradır.

Tabloda dikkat çeken bir diğer nokta, ilk üç yıl içinde azalma trendi görülmekle birlikte, belirtilen ülkelerle gerçekleştirilen dış ticaretimizdeki açıktır. 1926 yılından itibaren bir yandan ithalat rakamlarındaki düşüş, diğer yandan ihracatta görülen artışlara paralel olarak bu ülkelere yönelik dış ticaret fazlalığı meydana gelmiştir. 1931 yılından sonra ithalat rakamlarında daha hızlı düşüşler yaşanırken, ihracatımızın da gerileme seyrine girdiği gözlenmektedir. Belirtilen ülkelerle en düşük ithalat rakamları ise 1939 yılına aittir ve 1 milyon 58 bin Lira olarak gerçekleşmiştir. Aynı zaman diliminde ihracat rakamlarının da en alt sınırlara indiğini görmekteyiz. 1938 yılında 2 milyon 763 bin Lira olan ihracatımız, ilk iki yıl az oranda artmış, sonraki yıllarda ise çok hızlı bir artış göstermiştir. Özellikle 1943 ve 1946 yıllarında, önceki yıllara nazaran yaklaşık %100'lük artışlar yaşanmıştır. Aynı artış trendi, bu seviyelerde olmasa dahi 1946 yılına kadarki ithalat rakamlarında da görülmektedir. Diğer yandan tabloya göre 1946 yılı, dış ticaret fazlasının en zirvede olduğu yıldır.

Şimdi aynı verileri, bir grafik aracılığıyla görelim.

Grafik-1: Bazı İslam ülkeleriyle 1928-1946 yılları arasında gerçekleşen dış ticaretimiz

İki kutuplu uluslararası sistemin hakim olduğu soğuk savaş döneminin başlarından itibaren Müslüman ulus devletler, sırasıyla dünya sahnesinde yerlerini almışlardır. Özellikle II. Dünya Savaşı, her nekadar İslam Dünyasını doğrudan hedef alan bir savaş olmamışsa da, sonuçları itibarıyla İslam Dünyasını etkilemiştir. Savaşın en önemli etkisi sömürge veya manda yönetimleri altında bulunan pek çok İslam ülkesinin bağımsızlığını kazanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Ortadoğu'daki İngiliz ve Fransız mandası altında bulunan Suriye, Ürdün ve Lübnan bağımsız birer devlet olarak uluslararası camiaya dahil olmuşlardır. İngiltere'nin sömürgesi olan Mısır, esasında 1922 yılında bağımsızlığını kazanmışsa da, 1936 yılına kadar İngiltere'nin bu ülkedeki askeri varlığı ve nüfuzu devam etmiş ve bu tarihte yapılan bir antlaşma ile bağımsızlığı güçlendirilmiştir. Körfezdeki ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşmaları 60'lı yıllara kadar sürmüştür.

II. Dünya Savaşından sonra Asya ve Afrika'daki müslüman topluluklar bağımsızlıklarını kazanma sürecine girmişlerdir. İngiltere'nin Güney Asya'dan çekilmesi üzerine bölge Hindistan ve Pakistan (1947) olarak iki ayrı devlete ayrılmış, Güney Doğu Asya'da Endonezya (1949), Malezya (1963) ve Brunei (1988) İslam Dünyasına dahil olmuşlardır. Kuzey Afrika'da Libya (1951), Sudan (1956), Tunus (1956), Cezayir (1962) ve Fas (1956) birbirlerine yakın tarihlerde uluslararası camiaya katılmışlardır. Bunları takiben Afrika'daki İslam ülkeleri Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Nijer, Nijerya, Senegal, Somali, Sierre Leone, Uganda, Gambia, Çad, Gine Bissau, Cibuti ve Komor Adaları 1960'da başlayan süreç içinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır.[443]

İslam Dünyası bağımsız devletleri itibarıyle her ne kadar genişlemiş ve artmışsa da, Türkiye bu ülkelerle gerçekleştirdiği ekonomik münasebetlerini belirli bir seviyenin üzerine çıkaramamıştır. Bunun en açık göstergesi, yine dış ticaret rakamlarıdır. Aşağıda yer alan tabloda İslam Dünyasının çeşitli bölgelerinde yer alan bazı ülkelerle gerçekleştirilen ithalat ve ihracat rakamları bu konuda bizlere net fikirler verecektir.

---

[443] Dursun, A.g.m., s. 416.

Tablo-3: Seçilmiş bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1947-1957)

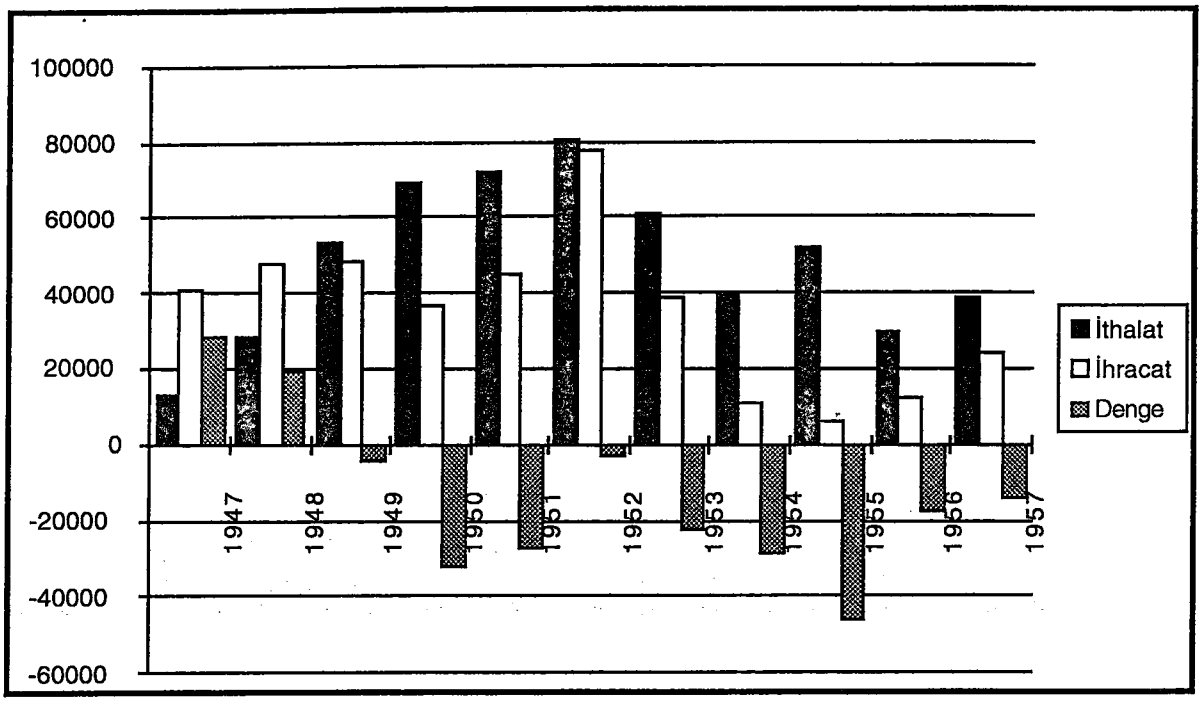
Ülkeler: Bahreyn, Pakistan, Ürdün, Endonezya, Sudan, Cezayir-Tunus, Suudi Arabistan, İran, Irak, Su-						
Yıl-	İthalat	%	İhracat	%	T.Dengesi	T. Hacmi
1947	12 946	1.8	41 146	6.5	+28 200	54 092
1948	28 166	3.6	47 709	8.6	+19 543	75 875
1949	53 081	6.5	48 476	6.9	-4 605	101 557
1950	69 052	6.8	36 940	5.2	-32 112	105 992
1951	72 274	7.2	44 788	6.1	-27 486	117 062
1952	80 717	7.5	77 461	7.4	-3 256	158 178
1953	61 081	5.8	38 519	4.9	-22 562	99 600
1954	39 119	2.9	10 706	1.1	-28 413	49 825
1955	52 096	3.7	6 307	0.7	-45 789	58 403
1956	29 504	2.6	12 152	1.4	-17 352	41 656
1957	38 816	3.5	24 428	2.5	-14 388	63 244

Kaynak: DİE, Dış Ticaret Yıllık İstatistik

Tabloda yer alan ithalat ve ihracat rakamlarının bazı ortak yönleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi her iki açıdan da 1947-1952 dönemi devamlı yükselen bir seyir izlemiştir. Özellikle ithalat rakamlarındaki artışın, ihracata oranla daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesi, ilk iki yıl dışında, ticaret dengesinin ülkemiz aleyhine bakiye vermesine neden olmuştur. Bir diğer ortak yön, 1952 yılında hem ithalat, hem de ihracat rakamlarının en üst noktada gerçekleşmiş olması, takip eden yıllarda ise hızlı bir düşüş gözlenmesidir. Bunun tabii bir sonucu olarak, dönemin ilk yılında 1952'ye kadar belirtilen İslam ülkeleriyle olan dış ticaret hacmimiz sürekli olarak genişlemiş, ancak, takip eden yıllarda yaşanan düşüşlere paralel olarak ticaret hacmimiz de daralmıştır.

Şimdi bu tespitlerimizi daha da belirgin hale getirebilmek için, bir grafik eşliğinde 1947-1957 döneminde İslam ülkeleriyle yaptığımız dış ticaretimize tekrar göz gezdirelim.

Grafik-2: Bazı İslam ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticareti (1947-1957)

1958-1966 döneminde, İslam Dünyasında en fazla münasebetimiz olan ve Ortadoğu bölgesinde yer alan 8 İslam ülkesiyle yaptığımız dış ticaretimiz sürekli açıklar vermiştir. Bu ülkelerden yaptığımız ithalat miktarı 1958 yılında 47.65 milyon Lira iken, 1966 yılında bu rakam 443.30 milyon Lira olmuştur. 1958-1963 yılları arasında artış gösteren ithalat, 1964'de biraz düşmüş, 1965'te 516.45 milyon Lira ile en üst sınırlara çıkmış, 1966'da ise 443.30 milyon Liraya gerilemiştir.

Aynı zaman periyodu içinde bu 8 ülkeye yaptığımız ihracata bakacak olursak pek farklı bir tabloyla karşılaşmayız. 1958 yılında 37.70 milyon Lira olarak gerçekleşen ihracatımız, 1966 yılında 319.77 milyon Lira olmuştur. 1958-1961 yılları arasında artış görülürken, 1961-1962'de gerilemiş, 1964'te yeniden yükselmişse de 1965'de düşmeye başlamış, bu düşüş bir sonraki yılda da devam etmiştir.[444]

444 Özgür Yeğenoğlu, **Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerimiz**, Ankara 1968, s. 14.

Tablo-4: Bazı İslam Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (Milyon TL.)

Ülkeler: Bahreyn, BAC (Mısır), Irak, İran, Lübnan, Suriye, Suudi Arabistan, Ürdün (1958-1966)						
Yıl-lar	İthalat	%	İhracat	%	T. Den-gesi	T. Hacmi
1958	47.65	5.4	37.70	5.4	-9.95	85.35
1959	84.30	6.4	91.95	9.3	+7.92	176.25
1960	211.04	5	312.48	10.8	+101.44	523.52
1961	235.25	5.1	368.86	11.8	+133.61	604.11
1962	401.52	7.2	272.84	7.8	-128.68	674.36
1963	404.14	6.5	269.37	8.1	-134.78	673.51
1964	401.20	8.2	335.47	9	-65.75	736.67
1965	516.45	9.9	331.10	7.9	-185.35	847.55
1966	443.30	6.8	319.77	7.2	-123.53	763.07

Not: 1960 yılında gerek ithalat, gerekse ihracat rakamlarının birden sıçrama göstermesi konusunda, ABD $'ının resmî kuru 2.80 TL iken 1 Eylül 1960 tarihinden itibaren 9.00 Liraya çıkarılması gözönüne alınmalıdır. Kaynak: Özgür Yeğenoğlu, Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerimiz, Sh. 15, Ankara-1968

Yukarıdaki tabloda verilen dönem içinde, belirtilen ülkelerle gerçekleştirilen dış ticaret rakamlarına baktığımızda, Ortadoğu bölgesinde yer alan bu ülkelerin ticari münasebetlerimiz açısından önemini ayrıca vurgulayabiliriz. Her ne kadar dış ticaretimiz içindeki payları çok düşük olsa da, bu ülkelerin dışındaki İslam ülkeleriyle yapılan ticaret miktarına göre bir hayli önemli bir yer teşkil ettiklerini belirtmek gerekir. Aynı tabloyu bu kez listede yer almayan Fas, Tunus, Cezayir, Kuveyt, Libya, Malezya, Pakistan, Sudan ve Yemen ile gerçekleştirdiğimiz ithalat ve ihracat rakamlarıyla tekrar oluşturalım.

Tablo-5; Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (Bin TL.)

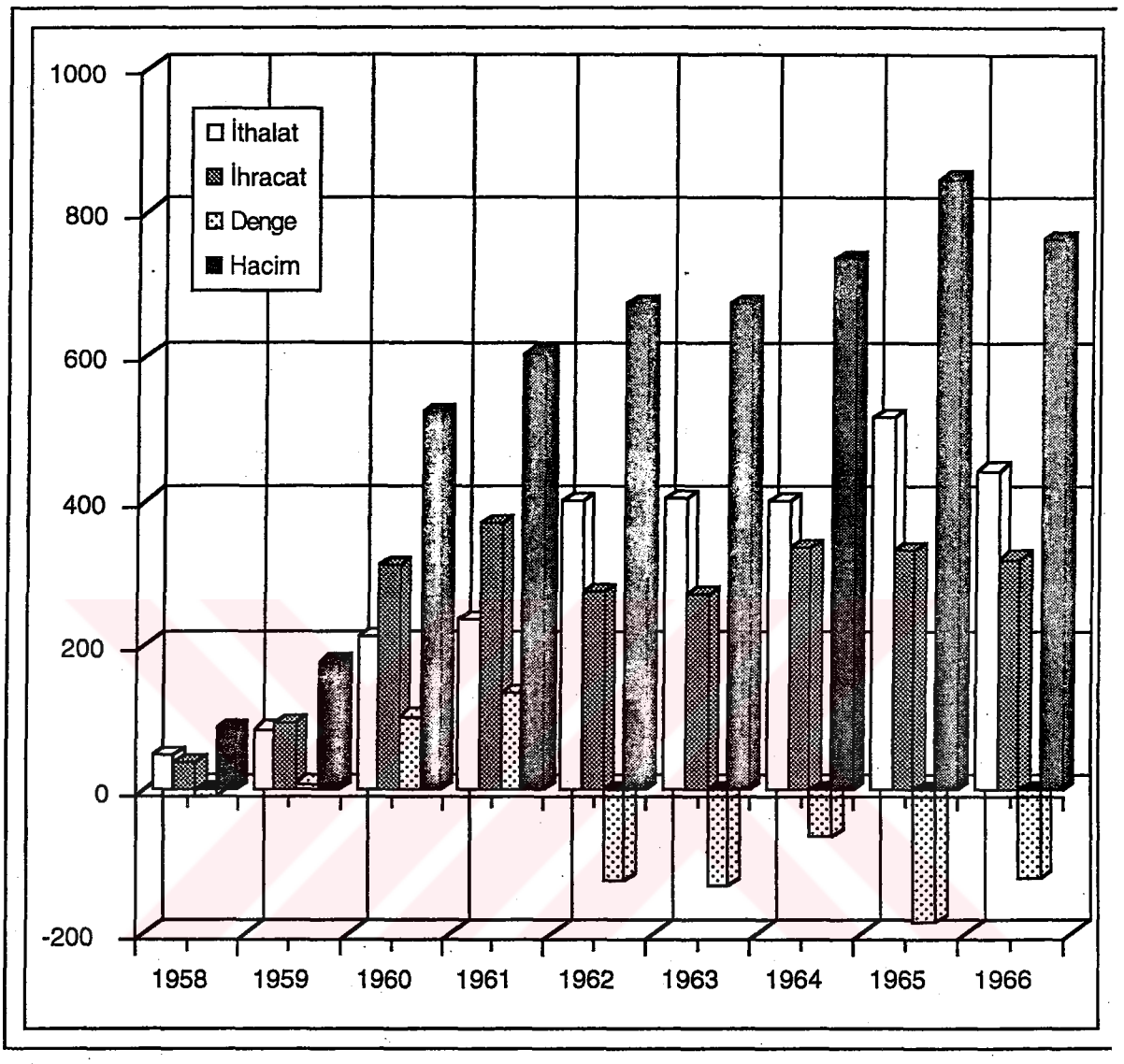
Ülkeler: Fas, Tunus, Cezayir, Kuveyt, Libya, Malezya, Pakistan, Sudan ve Yemen (1958-1966)				
Yıl-lar	İthalat	İhracat	Ticaret Dengesi	Ticaret Hacmi
1958	703	941	+238	1 644
1959	3 021	3 293	+272	6 314
1960	4 523	7 483	+2 960	12 006
1961	8 439	11 572	+3 133	20 011
1962	31 816	16 410	-15 406	48 226
1963	32 097	11 278	-20 819	43 375
1964	10 020	10 375	+355	20 395
1965	42 571	14 841	-27 730	57 412
1966	55 207	14 091	-41 116	69 293

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Bu iki tabloyu karşılaştırdığımızda önümüze çıkan en önemli nokta, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ele aldığımız dönem içerisinde Türkiye'nin dış ticaretinde İslam ülkelerinin payı çok az olmasının yanısıra, dış ticaret belirli İslam ülkeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Hatta ele alınan ülkeler içinde dahi, belirli ülkelerin payının daha ağırlıklı olduğunu söylemek gerekir. Örneğin, ikinci tabloda Malezya ve Pakistan ithalat rakamlarında büyük ağırlığa sahip iken, ihracatımız içinde en fazla miktara sahip ülke olarak Libya ve Tunus'u gösterebiliriz. Diğer yandan her iki tabloda ortak iki önemli özellik bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, gerek ithalat gerekse ihracat bakımından bazı yıllarda belirli ülkelerin ön plana çıktığı ve takip eden yıllar içinde bu ağırlıklarını yitirdikleridir. Bir diğer ifadeyle, ülkeler bazında, çoğu İslam ülkesiyle sürekli ve istikrarlı bir dış ticaret sözkonusu değildir. Tabloların ikinci ortak yönü ise, belirli dalgalanmalara rağmen, dış ticaret açığı veya fazlası olan yılların büyük ölçüde paralellik arzetmesidir. Bu önemli noktaları daha yakından görebilmek için aşağıdaki grafiğe müra-

caat edelim;

Grafik-3: Bazı İslam Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz

Yukarıda yer verilen 1958-1966 dönemine ait tabloları incelerken dikkate alınması gereken önemli bir-kaç ayrıntı vardır. Bu dönemde başta Arap dünyası olmak üzere, İslam ülkeleriyle ekonomik münasebetlerimizin çok düşük seviyelerde gerçekleşmesinin sebeplerinden başlıcaları şunlardır;

a) Dış ekonomik ilişkiler açısından iktisadi hesap ve değerlendirmelerin yeterince yapılamamış olması.

b) Türkiye ile bölge ülkeleri arasında ikili politik ve ekonomik ilişkilerin yeterince kurulamaması.

c) Türkiye'nin bu dönemde içe dönük bir ekonomik yapı içinde oluşu, bölgedeki ülkeler ile ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesini engellemiştir.[445]

Türkiye bu dönem içinde, bazı İslam ülkeleriyle ekonomik temellere dayalı münasebetler geliştirmeye yönelik önemli bir atılım gerçekleştirmiş, "Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği'nin (RCD: Regional Cooperation for Development) kuruluşunda etkin bir rol üstlenmiştir.[446] Ancak, RCD ülkeleri (Türkiye, İran, Pakistan) arasında ortak yatırımların, haberleşme ve yol şebekesinin geliştirilmesini esas alan bu organizasyon, başta politik faktörler olmak üzere, çeşitli nedenlerle istenilen düzeyde bir gelişme sağlayamamıştır. Tarafların R.C.D. konusunda fazla istekli davranmamaları, kararlı bir tutum içinde bulunmamaları gibi bazı sebepler teşkilatın amacına ulaşmasını, üç ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmesini engellemiştir.[447]

Diğer yandan, yukarıda ayrıntılı olarak yer verdiğimiz Kıbrıs meselesinde Batılı ülkelerce yalnız bırakılan Türkiye'nin, 1965 yılından itibaren dış politikasında önemli değişimler gerçekleştirmesi, İslam ülkeleriyle ekonomik ilişkilerimizin daha da gelişmesini sağlamıştır. Uluslararası alandaki yalnızlığını telafi etmek isteyen ülkemiz, özellikle 1950'li yılların başlarından itibaren yollarının ayrıldığı İslam ülkeleriyle yakınlaşma çabası içine girmiştir.[448]

İslam Dünyasına dahil olan ülkelerin, özellikle 1973 yılından itibaren Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir yere sahip oldukları gözlenmektedir. Türkiye-İslam ülkeleri ilişkilerinde konvertibl döviz esasına dayalı ticari ilişkiler bu yıllarda kendisini göstermeye başlamıştır. Hatta bu konuda, 1970'li yıllarda 22 anlaşmanın yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca, İran, Irak, Libya, Pakistan ve Afganistan gibi bazı ülkelerle ikili ticaret anlaşmaları gerçekleştirilmiştir.[449]

---

445 Erol Manisalı, "**Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları**", Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı, İstanbul 1979, s. 53-54.

446 Mehmet Gönlübol -A. Haluk Ülman, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1990, C. I, s. 485.

447 Manisalı, **A.g.m.**, s.53.

448 Gönlübol-Ülman, **A.g.e.**, s. 534.

449 Manisalı, **A.g.m.**, s. 55.

Diğer yandan, 1974 yılında petrol fiyatlarında görülen ani artışların olumsuz etkisine karşılık, Türkiye'nin, 1972 yılında resmen kuruluşu tamamlanan İslam Konferansı Teşkilatı'na üye oluşu, ticari münasebetlerimizi olumlu yönde etkilemiştir.[450] Ayrıca, Türkiye'nin özellikle Kıbrıs probleminden dolayı dış destek ihtiyacının artmış olması, gerek Ortadoğu Arap ülkeleriyle, gerekse diğer İslam ülkeleriyle daha da yakınlaşmasını gerektirmiştir.[451]

Bu olumlu gelişmelere karşılık, 1973 yılına kadar özellikle coğrafi yakınlığımız olan Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz önemsenmeyecek kadar azdır. Türkiye'nin ihracatında bu ülkelerin payı, 1973 yılına kadar ancak %3.3'e kadar ulaşabilmiştir. 1969-73 yılları arasında, Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik ihracatının %82.6'sı sadece Irak, Suriye ve Kuveyt'e yapılıyordu. Ortadoğu bölgesinden yapılan ithalatta ise, sadece üç devletin, yani Suudi Arabistan, Irak ve Bahreyn'in payı %93.7 olmuştur.[452]

Türkiye, 1973-80 döneminde bölgeye yaptığı ihracatta küçük artışlarla yetinmiştir. 1973 yılında yaklaşık 70 milyon $ olan ihracat, 1978 yılında 195 $'a, 1980 yılında da 344 milyon $'a yükselebilmiştir. Diğer yandan 1973-80 döneminde Türkiye'nin bölgeye yaptığı ihracatın yıllık artış hızı, Ortadoğu'nun ithalat artışlarının gerisinde kalmıştır.[453]

Yukarıda bahsettiğimiz petrol fiyatlarındaki artış, özellikle petrol üreticisi olan bazı Ortadoğu ülkeleriyle yapılan ticarette açıklar meydana getirmiştir. Fiyatlardaki bu artışın yanısıra, Türkiye'nin artan petrol ithalatı da sözkonusu açıklarda önemli role sahiptir. Petrol bunalımı, enerji açığı her yıl artmakta olan ve kendisine yetecek kadar petrol üretimi yapamayan Türkiye'yi olumsuz yönde etkilemiştir.[454] Bu durumu daha çarpıcı olarak görebilmek için, aşağıdaki tabloya dikkat etmek yeterli olacaktır;

---

450 İrbeç, **A.g.e.**, s. 63.

451 Gönlübol-Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C. 2, s. 594.

452 DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Değerlendirme Raporu**, Aralık 1993, s. 18.

453 Ahmet Şahinöz, "**Ortadoğu Gıda Pazarlarının Geleceği ve Türkiye**", 3. İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1993, C. 6, s. 90.

454 Yalçıntaş, "**Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği**", s. 157.

Tablo-6: Türkiye'nin 1973-1977 yılları arasında gerçekleştirdiği ham petrol ithalatı

Yıllar	Milyon $	Yıllık artış (%)	Toplam içinde ki payı
1973	200	61	9.6
1974	694	247	18.4
1975	718	3.5	15.2
1976	1 002	40	19.5
1977	1 152	15	20

Kaynak: Nevzat Yalçıntaş, Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadî İlişkilerin Geleceği, Sh. 159, Ankara-1979

1973'teki 1. Petrol Şoku'ndan sonra, bu ülkelerle aramızdaki dış ticaret açığı hızla büyümeye başlamış, 1977'de en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Bu açık 1978 ve 1979'da bir miktar azalmakla birlikte, 1979 yılında İran'da yaşanan rejim değişikliği ve bunu takip eden İran-Irak Savaşının etkisiyle patlak veren 2. Petrol Şoku[455], 1980 yılında petrol fiyatlarını 1977'teki düzeyinin üzerine çıkarmıştır. 1981'de ise ihracattaki yüksek oranlarda artış sayesinde dış ticaret açığı bir önceki yıla göre daha düşük gerçekleşmiştir.[456]

Petrol fiyatlarındaki artışın dış ticaret açığını ne ölçüde büyüttüğünü görmek için, bu yıllarda en önde gelen petrol sunucumuz olan Irak'tan yaptığımız ithalat oranlarına bakmamız yeterli olacaktır. 1973 yılında bu ülkeden yaptığımız ithalatın, toplam ithalat içindeki payı %1.5 iken, 1974 yılında yaklaşık altı kat artarak %8.5, 1976'da %12.5, 1977 yılında ise %11.8 olmuştur. Petrol üreticisi diğer Ortadoğu ülkeleriyle yapılan dış ticarette meydana gelen açıkların da aynı periyodu takip ettiğini görebiliriz. 1973 yılında bu açık 43 milyon $ iken, 1974 yılında hızla genişleyerek 511 milyon $, 1976 yılında da 844.4 milyon $'a varmıştır.[457]

Aynı dönem içinde, yani 1970'li yıllar boyunca coğrafi yakınlığımız bulunan müslüman ülkelerin yanısıra, daha geniş planda yeralan bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticarette de benzer gelişmeler yaşanmıştır. Her ne kadar çerçeveyi ne kadar genişletsek de, özellikle dış ticaretimizde petrol ithalatının çok

---

455 Gürel-Ergün, **İkinci Petrol Krizi Sonrasında Ortadoğu Petrolleri ve OPEC**, s. 126.

456 İGEME, **Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Sanayi Malları İhracat İmkanları**, Hazırlayanlar; Bilgin Aygül-Selim Kartal, Ankara 1983, s. 49.

457 Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul 1980, s. 396.

büyük yekûn tutması belirleyici bir unsur olduğu için, rakamlarda ve oranlarda fazla değişiklik görülmeyebilir. Aşağıda yer verdiğimiz tablo, ülkelerin sayısında değişiklik olsa da, ürün bazında petrol dışı ticarete konu olan mal ve hizmetlerin sınırlı oluşu yüzünden dış ticaret rakamlarının ne denli az değiştiği hakkında fikir verecektir.

Tablo-7: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1971-1976)

Ülkeler: İran, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kuveyt, Körfez Ülkeleri, Suudi Arabistan, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Pakistan										
Milyon $	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
İthalat	106.6	134.6	222.2	735.5	843.6	1 091.7	1 222.8	1 124.1	4 098.0	6 552.8
%	8.9	8.4	10.5	18.9	18.7	20.5	21.0	24.4	21.4	38.8
İhracat	78.7	97.7	179.2	224.7	235.3	247.3	216.2	323.5	1 123.4	3 276.1
%	11.1	12.4	13.3	14.3	16.5	12.6	12.3	14.1	17.0	21.6
T. Dengesi	-27.9	-36.9	-43	-510.8	-608.3	-844.4	-1 006.6	-900.6	-713.6	-2 620.8
T. Hacmi	185.3	232.3	401.4	960.2	1 078.9	1 339.0	1 439.0	1 447.6	5 221.4	9 828.9

Kaynak: TÜSİAD, 1977 yılının İkinci Yarısına Girerken, İstanbul-1977

Yukarıdaki tabloda 1974 yılına ait ithalat rakamlarına bakıldığında, birden bire %300'den daha yüksek oranlarda bir artış görülecektir. Bu bölgeden, özellikle belirli sayıdaki petrol üreticisi ülkeden yapılan ithalatın %98'i ham petrol ve müştaklarından ibaret olduğu için, petrol fiyatlarında yaşanan sürekli artışlar, Türkiye'yi yakından ilgilendirmiş ve fiyat artışlarıyla birlikte, Türkiye'nin bu ülkelerden yaptığı ithalat değerini artırmıştır. Sonuç olarak, ithalatımızda görülen bu artış, ithal edilen petroldeki artıştan değil, fiyatlardaki artıştan kaynaklanmıştır. Hatta, Türkiye'nin petrol ithalatında kısıtlamaya gitmesine rağmen bu rakamsal artışın gerçekleştiğini ifade etmek gerekir.[458]

70'li yıllardan itibaren Türkiye'nin özellikle petrol üreticisi konumuna yer-

[458] Gül, A.g.e., s. 150.

leşen bir çok Ortadoğu ülkesiyle yakınlaşmasının perde arkasında yatan sebepleri özet olarak bir kez daha ifade etmek gerekirse;

* Petrolün bütün dünyada önem kazanmasıyla birlikte petrol fiyatları hızla yükselmiş, buna bağlı olarak petrol ihraç eden Ortadoğu ülkelerinin girdilerinde büyük artışlar gerçekleşmiştir. Türkiye'nin petrol ihtiyacının artması ister istemez coğrafî yakınlığımızın yanısıra, tarihî ve dinî yakınlığımız olan bu ülkelerle ekonomik temasın artmasına zemin hazırlamıştır.

* Türkiye, petrol ithalatından doğan ticaret açığını kapatabilmek için, petrol üreten Arap ülkelerine daha çok mal satmanın yollarını aramıştır. Avrupa pazarlarına girmekte büyük zorluklarla karşılaşan Türkiye, adeta bir "petrol patlaması" yaşayan bölge pazarlarına girmek istemiştir.

* Yukarıdaki iki faktörün yanısıra, Türk politikacılarının, petrol zengini Arap ülkelerinden yabancı sermaye çekmek için arayış içine girdikleri görülmüştür. Özellikle 1980'den sonraki dönemde ekonomik aktiviteler üzerindeki devlet müdahelesini hafifletme, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisine geçiş için gerekli tedbirleri alma yönündeki gayretler Arap sermayesinin Türkiye'ye akmasını cesaretlendirmiştir.[459] 1980-1990 arası 10 yıllık dönemde Arap ülkelerinden gelen sermaye akışı toplam yabancı yatırımların %9'unu bulmuştur. Bu yatırımların büyük bir bölümü Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt kaynaklıdır. Yatırımcıların en çok tercih ettikleri alanlar ise bankacılık, turizm, tredi ve hizmet sektörleri olmuştur.[460]

1980'li yıllara girerken alınan 24 Ocak kararlarına paralel olarak, dışa açık ve ihracata yönelik kalkınma ve ithal ikameci politikalardan vazgeçme modelinin uygulanmaya konulması, İslam ülkeleri ile ticari ilişkilerin gelişmesinde ayrı bir role sahiptir. Nitekim, petrol ihraç eden ülkeler teşkilatı olan OPEC üyesi İslam ülkelerinin ağırlıkta olduğu Arap Dünyasına Türkiye'nin ihracatı 1979 yılında %17 iken, 1980 yılında %19.3'e, 1981 yılında da büyük bir sıçrama yaparak %35.7'ye yükselmiştir. 1981 yılında, Türkiye'nin bütün İslam ülkelerine yaptığı ihracatın toplam ihracat içindeki payı %41.8'dir. Ancak petrol üreticisi Arap ülke-

---

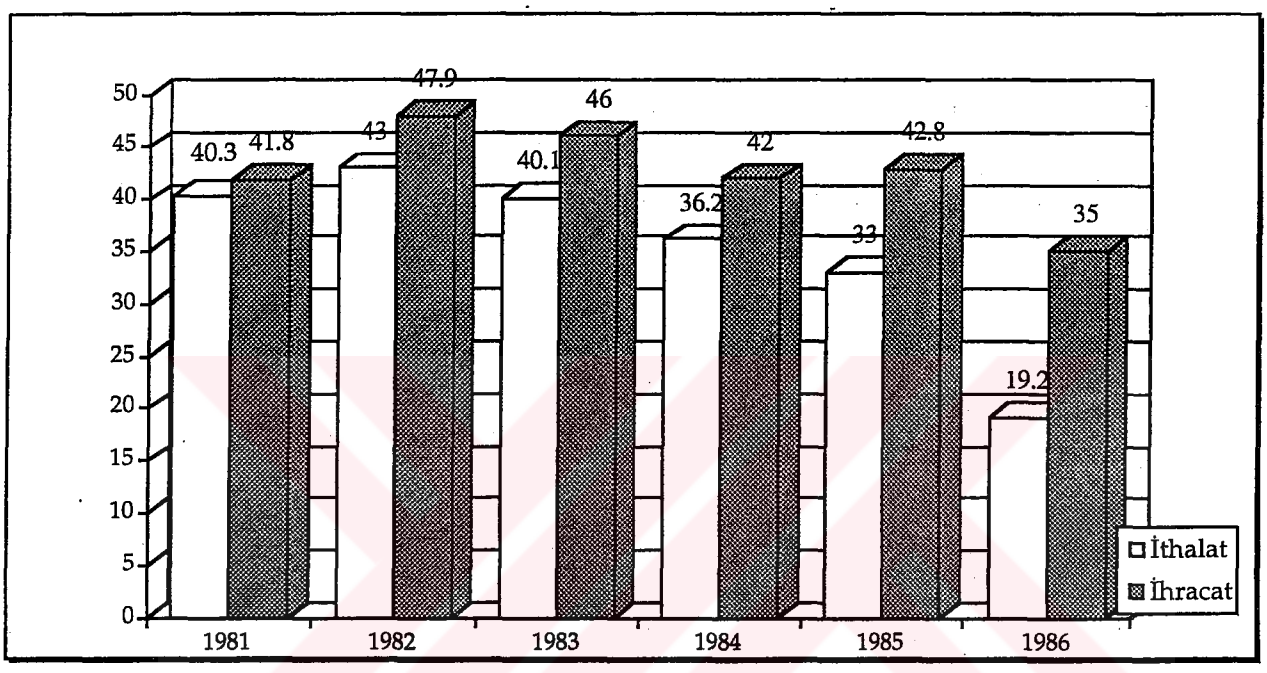
459 Labaki, **A.g.m**, s. 123.

460 Mahmud Abdülfazıl, "**Türk-Arap Ekonomik İlişkileri; Fırsatların Önündeki Çıkmazlar ve İmkanlar**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1994, s. 380.

lerine kıyasla, diğer İslam ülkelerinin payı sadece %6 olmuştur.[461]

Bu dönemde Türkiye'nin İslam Dünyasına yakınlaşmasının bir diğer nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen askeri müdahele sebebiyle, Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkilerde büyük sarsıntılar yaşanmıştı. Bu durumda Türkiye, uluslararası alanda düştüğü yalnızlığı gidermek amacıyla bir kez daha İslam Dünyasına yönelmişti.[462]

Grafik-4: İthalat ve ihracatımızda İslam ülkelerinin yıllara göre payları (1981-1986)

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

80'li yılların başında Türkiye'nin İslam Dünyasıyla gerçekleştirdiği ticaretin birden bire sıçrama göstermesinin bir diğer sebebi ise İran-Irak savaşının patlak vermesidir. Türkiye'nin savaşa taraf ülkelere yaptığı ihracatın 1980'den 1982'ye kadar %640 oranında artması bu gerçeği açıkça göstermektedir. 1982 yılında, Türkiye toplam ihracatının %44.2'sini Ortadoğu ülkelerine (Libya ve diğer Kuzey Afrika ülkeleri hariç) yaparken, yine toplam ihracatının %24.3'ünü İran ve Irak'a

461 İrbeç, A.g.e., s. 64.

462 Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C. 2, s. 606-607.

yapmıştır.[463] Aynı durumu 1980-89 yılları arasında, Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ilk dört ülkeden ikisinin İran ve Irak oluşunda da görmekteyiz.[464] Bölgede buna benzer siyasal olayların ekonomik münasebetleri yönlendirişinin bir diğer göstergesi de, bütün bu artışlara rağmen Suriye ile olan ticaretimizin giderek azalmasıdır.

Bu dönemde Türkiye'nin İslam Dünyasına gerçekleştirdiği ihracatta yine petrol fiyatlarında görülen dalgalanmaların büyük etkisi olmuştur. 1982 yılında bir varil petrolün fiyatı 32.40 $ idi. Bu yıl içerisinde İslam Dünyasının Türkiye ihracatındaki payı %49 oranında gerçekleşmiştir. Bir varil petrolün fiyatı 1984 yılında 28.19 $'a kadar gerilerken, Türkiye'nin ihracatındaki İslam Dünyasının payı %42'ye düşmüştür. Aynı dönem içinde, genel anlamda Türkiye'nin ihracatında görülen hızlı artışa rağmen, petrol fiyatlarının düşmesi sebebiyle, İslam Dünyasına, özellikle OPEC üyesi İslam ülkelerine yapılan ihracat çok yavaş seyretmiştir.

1986 yılına gelindiğinde, petrol fiyatlarında 1984 fiyatlarına oranla anormal bir düşüş yaşanmıştır. Bir varil ham petrolün fiyatı %55 oranında gerileyerek 12.68 $ olmuştur. Buna paralel olarak, İslam ülkelerinin toplam ihracattaki payı %39.9'a gerilemiştir. Bunun temel sebebi ise, özellikle petrol üreticisi olan İslam ülkelerinin, fiyatlardaki düşüş sebebiyle ithalatlarında kısıntıya gitmeleri ve bu kısıntının ülkemiz ihracatını olumsuz yönde etkilemesidir.[465] Aynı gelişmeler 1987 ve 1988 yıllarında da devam etmiş, İslam ülkelerinin toplam ihracatımızdaki payı 1988 yılı sonunda %30.2'ye düşmüştür.[466] Aynı yıl içinde İslam ülkelerinden yapılan ithalatın, toplam ithalat içindeki payı %20.4 olmuştur.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ağırlıklı olmak üzere, İslam ülkeleriyle yaptığımız ticaretin azalma sebeplerinden bir diğeri ise, Türkiye'nin bu ülkelere gerçekleştirdiği ihracatta önemli atılımlar ve yenilikler yapamayışıdır. İhracatı geliştirmenin en önemli aşamalarından olarak kabul edilen makine ve parça üretim ve ihracatına büyük çapta geçilemeyişi, büyüyen ihracatımızın deseninin bu pazarların talep yapısına uygun olmayışı,

---

463 Mansur Akgün, **Ortadoğu Sorunları ve Türkiye**, İstanbul 1991, s. 52.

464 T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, **Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994, s. 196.

465 T. Güngör Uras, **Ekonomide Özal'lı Yıllar**, İstanbul 1993

466 İrbeç, **A.g.e.**, s. 71.

söz konusu ülkelerin ihracatımız içindeki payını giderek azaltmıştır.[467]

İslam Dünyasıyla gerçekleştirilen dış ticarette bazı ülkelerin gerek coğrafi yakınlık, gerekse Türkiye'nin petrol ihtiyacı dolayısıyla hep ön planda yeraldığını görmekteyiz. Örneğin, 1980-88 yılları arasında sadece İran, Irak, Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt'in, Türkiye'nin ihracatındaki paylarının toplamı, bütün İslam Dünyasına yapılan ihracatın %65'inden fazlasını oluşturmuştur. Ayrıca bu ülkelerin, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payları %19'un altına düşmemiştir.[468]

Örneğin, Türkiye'nin 1988 yılı içinde gerçekleştirdiği dış ticarete bakacak olursak, İslam ülkelerinin %25 oranında paya sahip olduğunu görürüz. 1987 yılına kıyasla değerlendirmek gerekirse; ihracatta %14'lük bir artış gerçekleşirken, petrol fiyatlarındaki düşüşün etkisiyle %7'lik bir azalma olmuştur. Aşağıdaki tabloya bakılacak olursa, bu durum net olarak görülecektir.

Tablo-8: İslam Dünyasıyla dış ticaretimiz (1981-1989)

Yıllar	İhracat	%	İthalat	%	T. Dengesi	T. Hacmi
1981	1 964.7	41.8	3 599.1	40.3	-1 634.4	5 563.8
1982	2 754.8	47.9	3 800.5	43.0	-1 045.7	6 555.3
1983	2 633.0	45.9	3 700.7	40.1	-1 067.7	6 333.7
1984	2 993.5	42.0	3 895.1	36.2	-901	6 888.6
1985	3 408.1	42.8	3 745.0	33.0	-336.9	7 153.1
1986	2 606.1	35.0	2 137.4	19.2	+468	4 743.5
1987	3 088.3	30.3	3 143.5	22.2	-55.2	6 231.8
1988	3 524.9	30.2	2 930.1	20.4	+594	6 455.0
1989	2 870	24.7	2 921	18.5	-51	5 791

Kaynak: Organisation of the İslamic Conference, Annual Report 1988/1989, DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

467 Hüsamettin Nebioğlu, **Bölgeselleşme Hareketleri Bağlamında 21. Yüzyılda Türkiye**, DPT, Eylül 1997, s. 205.

468 T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, **Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994, s. 196.

2 Ağustos 1990 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başgösteren Körfez Krizi, Türkiyenin özellikle petrol üreten İslam ülkeleriyle olan dış ticaretini büyük ölçüde etkilemiştir. Petrol fiyatlarının 1990 yılı içinde varil başına 15 $'a kadar inmesinin ardından, krizin patlak vermesiyle ortalama fiyatların Aralık'ta 26 $'a çıktığı gözönüne alınırsa bu durum açıkça görülecektir. Petrol fiyatlarındaki bu ani yükseliş ülkeden döviz çıkışını artırırken, savaş ihtimaliyle petrol stokunu büyütme zorunluluğu doğurmuştur. Bunun sonucu olarak petrolün hem alış, hem de stok maliyetinin artması ekonomiye ağır bir fatura çıkarmıştır. Zira petrolün Irak yerine Cezayir, Libya ve hatta Çin gibi ülkelerden satın alınması petrol fiyatlarının yanında, nakliye giderlerini de yükseltmiştir. Bu mali yük bir yılda yaklaşık 1 $ milyar civarında olmuştur.[469]

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da bulunan İslam ülkeleri Türkiye'nin ihracatında 1990 yılından itibaren %17.6 ile %18.7 arasında değişen paylar almışlardır. 1992 yılında bu bölgeye yapılan ihracatın %75'lik bir bölümü sadece Irak, İran, Suudi Arabistan, Kuveyt, Suriye, Libya ve Mısır'a yapılmıştır.[470]

1990 sonrası gelişmeler içinde gerek Türkiye'yi, gerekse bütün İslam Dünyasını ilgilendiren en önemli olay olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ardından Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası camiada bir bir yerlerini almaları gösterilebilir. Bu tarihi gelişme ile bir yandan İslam Dünyasının sınırları bütün Orta Asya'yı içine alacak şekilde genişlerken, diğer yandan Türkiye'nin önünde özellikle ekonomik bakımdan çok büyük fırsatların kapıları aralanmıştır. Irk, din, dil ve tarih birliği bulunan Türkiye, karşısına çıkan bu tarihi fırsatı mümkün olduğunca değerlendirmeye çalışarak, bölge cumhuriyetleriyle ekonomik bağlarını daha da güçlendirmeye çalışmış ve halen çalışmaktadır. Bu gayretlerin en belirgin olanı, hiç şüphesiz Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ECO-'ya dahil edilmesidir.[471]

Bu gelişme ve genişlemenin meyveleri kısa zamanda kendisini göstermeye başlamıştır. Örneğin, Türkiye 1992 yılı sonu itibarıyle Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a toplam 186 milyon $'lık ihracat yapmasına rağmen, aynı ülkelere yapılan toplam ihracat 1995 yılında %200'lük artışla 551 mil-

---

469 Yüzbaşıoğlu, s. 92.

470 T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, **Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994, s. 196.

471 Emin Ertürk, **İktisadi Birleşmeler Teorisi**, Bursa 1998, s. 273.

yon $'a, 1997 yılında %100'lük artışla 1 milyar 88 milyon $'a yükselmiştir. Aynı hızlı artış ithalat rakamlarında da kendisini göstermektedir. 1992 yılında bölge ülkelerinden yaptığımız ithalat miktarı 97 milyon $ iken, 1995 yılında bu miktar %200 artışla 294 milyon $'a, 1997 yılında ise %36'lık artışla 401 milyon $'a yükselmiştir.[472] Ocak-Kasım 1998 döneminde ise Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalat 424 milyon $ seviyesinde gerçekleşirken, bu ülkelere aynı dönemde 722 milyon $ tutarında ihracat yapılmıştır.[473] Tabloda yeralan rakamlar ayrıca Türk Cumhuriyetleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticaret hacminin 1996 yılından itibaren 1 milyar $'ı aşarak hızlı bir artış seyri izlediğini gösterir.

1992-1997 döneminde bütün İslam Dünyasının bütünüyle gerçekleştirdiğiniz dış ticaretimiz, çok hızlı olmamakla birlikte artış göstermiştir. İthalatın ihracata nisbetle daha hızlı bir artış çizgisi takip etmesi, 1994 yılı hariç, ticaret dengesinin sürekli olarak ülkemiz aleyhine bakıye vermesine yolaçmıştır. Ancak 1994 yılı içinde bir yandan ihracatın artış göstermesi, diğer yandan ithalatın 200 milyon $'a yakın miktarda düşüş kaydetmesi, ticaret dengesinin ülkemiz lehine 7 milyon $ tutarında bakıye vermesini sağlamıştır. Ancak sonraki yıllarda ithalatta görülen hızlı artışların etkisiyle dış ticaret dengesi yine ülkemiz aleyhine dönmüş, hatta 1996 yılında bu açık 1 kilmay 174 milyon $ ile dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. İslam Dünyasıyla toplam ticaret hacmimize baktığımızda, iyimser bir tabloyla karşılaşırız. Zira her geçen yıl ticaret hacminin daha da genişlediğini görmekteyiz. 1992 yılında ticaret hacmi 6 milyar 523 milyon $ olarak gerçekleşirken, 1997'e gelindiğinde bu rakam %52'lik artış göstererek 9 milyar 951 milyon $ seviyesine yükselmiştir. Yine tabloda dikkat çeken noktalardan bir diğeri, 1996 ve 1997 yılı ticaret hacmi rakamlarının 10 milyar $ sınırına çok yaklaşmasıdır.

Gerek ihracat ve gerekse ithalatımızın büyük ölçüde Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştiğini söylemekte yarar vardır. Hatta bu bölgeye ait ithalat ve ihracat rakamlarında da istikrarlı bir artış seyri takip edilmektedir. Ancak oransal olarak bakıldığında, bu bölgenin dış ticaretimiz içindeki payının yıllar itibariyle giderek düştüğü görülmektedir. Örneğin, bu bölgeye yaptığımız ihracatın tüm İslam Dünyasına yapılan ihracatın içindeki payı 1992'de %63 iken 1995'te %54'e, 1997'de

---

472 DPT, **Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti**, Ekim 1996

473 http://www.foreigntrade,gov.tr/TİCARET/

ise %48'e gerilemiştir. Aynı durum ithalat rakamları için de söz konusudur. 1992'de %73 iken, 1995'te ise %55'e, 1997'de ise %47'ye düşmüştür. Birbirine zıt gibi görünen bu durum bizlere dış ticaretimizin bölge ve ülke bazında çeşitlenmeye doğru gittiği fikrini vermektedir. Burada Kuzey Afrika ülkelerinin ağırlık kazanmasının yanısıra, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin de payı olduğunu söylemekte yarar vardır. Özellikle yüksek oranda petrol alımlarının etkisiyle Kuzey Afrika ülkelerinden yapılan ithalatımız çok hızlı bir yükseliş göstermiş, 1997 yılında 1 milyar 803 milyon $ gibi yüksek bir seviyeye ulaşılmıştır. Şimdi bütün bu anlatılanları daha da ayrıntıya girerek, bir tablo eşliğinde gösterelim.

Tablo-9: Türkiye-İslam ülkeleri Dış ticareti (1992-1997)

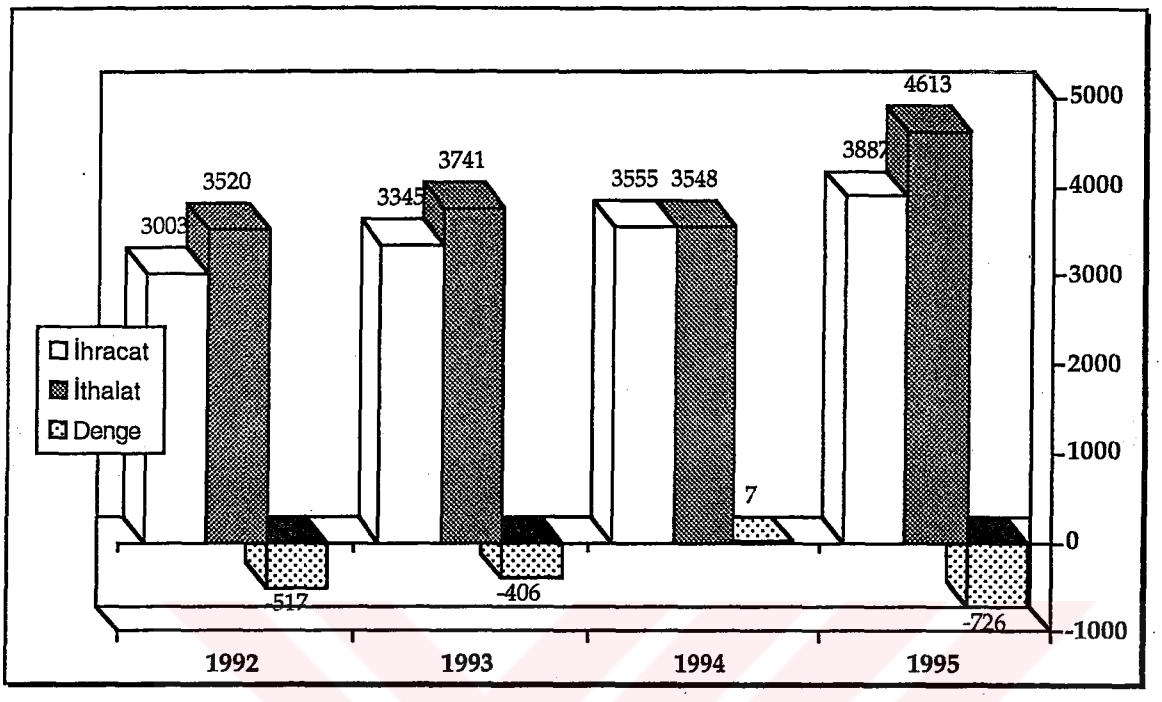
Milyon $	1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%	1997	%
İhracat	3 003	20	3 345	22	3 555	20	3 887	18	4 400	19	4 615	18
İthalat	3 520	15	3 741	13	3 548	15	4 613	13	5 574	12	5 336	11
Ticaret Dengesi	-517		-396		+7		-726		-1 174		-721	
Ticaret Hacmi	6 523		7 086		7 103		8 500		9 974		9 951	
Ortadoğu * İhr.	1 879	63	2 062	62	2 061	58	2 091	54	2 200	50	2 217	48
ith.	2 559	73	2 689	72	2 414	68	2 535	55	3 113	55	2 498	47
K. Afr. İhr.	417	14	376	11	725	20	900	23	985.3	22	978.9	18
İth.	614	17	459	12	628	18	1 143	25	1 617.6	29	1 803.5	33
Ort. Asya İhr.	186	6	455	14	444	12	551	14	862	19	1 088.6	23
İth.	97	3	197	5	193	5	294	6	306.8	5.5	401	7.5
Diğer İhr.	521	17	452	14	326	9	345	9	353	8	330.6	7
ith.	246	7	396	11	313	9	643	14	537	9.6	634	12

Kaynak: DPT/Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti, Ekim-1996

*Ortadoğu, Kuzey Afrika, Orta Asya ve Diğer başlıklarıyla ilgili verilen yüzde (%) rakamları İslam Ülkelerine yapılan toplam dış ticaret içindeki oranlarını ifade etmektedir.

Aynı dönemi, bütün İslam Dünyasıyla gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimizi ana hatlarıyla sergilemek açısından bir grafik yardımıyla tekrar ele alalım.

Grafik-5: Türkiye İslam Ülkeleri Dış Ticareti (1992-1995, Milyon $)

Kaynak: DPT/Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti, Ekim-1996

b) Bölgeler ve ülkeler itibarıyle ticari ilişkiler

ba. Ortadoğu ülkeleri

Her ne kadar Ortadoğu bölgesinin sınırları değişik kaynaklarda, çeşitli şekillerde ele alınıyor olsa da, bizler bu tanımlamalardan belki en dar kapsamlısını dikkate alacağız. Bu başlık altında Irak, İran, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'yle Türkiye arasında gerçekleşen ticari münasebetleri inceleyeceğiz.

İlk etapta, diğer Ortadoğu ülkelerine oranla daha fazla ve ağırlıklı olarak ticari münasebetler geliştirdiğimiz üç sınır komşumuz İran, Irak ve Suriye'yi ele alalım. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında, gerek İslam Dünyasının sayılı ülkelerden ibaret olması, gerekse ticari münasebetler bakımından belirli ülkelerin

ön plana çıkması dikkate alındığında, komşumuz olan bu ülkelerin Türkiye açısından taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır.

1923-1940 yılları arasında belirtilen ülkelerle Türkiye arasında gerçekleştirilen ithalat ve ihracatın Lira karşılığı değerleri şu şekilde sıralanabilir;

Tablo-10: İran, Irak ve Suriye ile dış ticaretimiz (1923-1940)

1000 TL	İran				Irak				Suriye			
Yıllar	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
1923	635	0.4	59	0.0	267	0.1	249	0.1	7 880	5.4	6 046	7.1
1924	838	0.4	217	0.1	492	0.2	200	0.1	7 527	3.8	9 243	5.8
1925	1 459	0.6	216	0.1	610	0.2	315	0.1	9 077	3.7	11 825	6.1
1926	2 375	1.0	199	0.1	615	0.2	353	0.1	5 733	2.4	7 698	4.1
1927	3 207	1.5	145	0.0	321	0.1	321	0.2	5 431	2.5	7 847	4.9
1928	2 422	1.0	116	0.0	921	0.4	209	0.1	2 898	1.3	6 515	3.7
1929	428	0.1	77	0.0	327	0.1	264	0.1	2 137	0.8	6 561	4.2
1930	1 106	0.7	72	0.0	47	0.0	242	0.1	1 888	1.2	5 334	3.5
1931	834	0.6	55	0.0	69	0.0	110	0.0	1 330	1.0	4 639	3.6
1932	299	0.3	22	0.0	11	0.0	104	0.1	1 304	1.5	4 005	3.9
1933	41	0.0	12	0.0	5	0.0	52	0.0	635	0.8	4 580	4.7
1934	90	0.1	9	0.0	9	0.0	77	0.0	560	0.6	2 940	3.1
1935	72	0.0	16	0.0	27	0.0	88	0.0	544	0.6	1 641	1.7
1936	2	0.0	18	0.0	109	0.1	50	0.4	589	0.6	1 637	1.3
1937	71	0.0	32	0.0	17	0.0	33	0.0	838	0.7	2 256	1.6
1938	6	0.0	30	0.0	14	0.0	161	0.1	629	0.6	1 087	0.7
1939	28	0.0	10	0.0	1	0.0	243	0.1	376	0.3	1 608	1.2
1940	37	0.0	15	0.0	96	0.1	182	0.1	35	0.0	726	0.6

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı

Ele alınan dönem boyunca, en önemli komşularımızdan olan İran ile yaptığımız dış ticaret düşük seviyelerde kalmış, özellikle 1930'dan sonra görülen büyük oranlı düşüşler sebebiyle neredeyse yok denecek seviyelere gerilemiştir. Bu denli alt seviyelerde gerçekleşen dış ticaretimizde ithalatın payının daha ağırlıklı

olduğunu söylemeliyiz. Özellikle 1923-1927 döneminde artışlar gözlemlenirken, takip eden yıllarda büyük çaplı düşüşler yaşanmıştır. 1938 yılı 6 bin Lira ile en düşük ithalatın gerçekleştiği yıl olmuştur. 1930'lu yıllara kadar İran'dan yaptığımız ithalat içinde en önemli ve ağırlıklı kalem halıdır. Bu ürünün miktar ve değer olarak azalışı doğrudan ithalat değerlerini de etkilemiştir. Örneğin 1930-1932 yıllarındaki ithalat rakamlarının düşüşü ile, aynı yıllarda sırasıyla 691 bin Lira, 774 bin Lira ve 273 bin Lira değerinde halı ithal ettiğimizi nazara verirsek, bu durumu açıkça görebiliriz. Hatta, resmi istatistiklere göre 1933 yılından itibaren uzunca bir süre bu ülkeden halı ithal etmeyişimiz[474] dikkate alınırsa, ithalattaki hızlı düşüşün sebebi de rahatlıkla anlaşılacaktır. İnracatta ise durum daha vahim görünmektedir. Dönemin ilk üç yılında küçük artışlar gözlemlense de, sonraki yıllarda zaten çok düşük seviyelerde seyreden ihracatımızın yok denecek noktalara gerilediğini görmekteyiz. 1939 yılı ise sadece 1000 liralık ihracat gerçekleştirildiği için, bu alanda en düşük yıl olarak dikkat çekmektedir.

Aynı durum Irak'la gerçekleştirdiğimiz hem ithalat, hem de ihracat rakamları için geçerlidir. 1923-1928 yıları arasında küçük çaplı artışlar vardır. Bu dönemde ithalatımızın az da olsa önde seyrettiği görülmektedir. İlk dönemlerin belirgin özelliği olan, dış ticarette tarım ve hayvancılığın söz sahibi oluşu, bu artış döneminde bariz bir şekilde kendisini gösterir. O zamanki adıyla T.C. Maliye Vekaleti İstatistik ve Tedkik Umum Müdürlüğü'nce hazırlanan 1925 Yılına Mahsus Ticaret-i Hariciyye İstatistiki'ne göre, tarım ve hayvancılığa dayalı kalemlerin toplam değeri ithalatta 553 bin 487 Lira, ihracatta ise 255 bin 916 Lira seviyesindedir. Bu rakamlara göre ithalatın %90'ı, ihracatın ise %81'ini bu kalemler oluşturmuştur.[475] Ancak 1928'den sonraki yıllarda, zaten çok düşük seviyelerde gerçekleşen dış ticaretimizin neredeyse yok denecek noktalara gerilediği görülmektedir. Örneğin 1939 yılı ithalat rakamı sadece 1000 Liradır. Buna karşılık en düşük ihracat rakamı da bu dönemde görülmüş, 33 bin Lira ile 1937 senesi, ele alınan dönemde Irak'a en düşük seviyede ihracat yapılan yıl olmuştur.

Yukarıdaki tabloya dikkatlice bakıldığında, bu üç ülkeden özellikle Suriye ile ilk yıllarda, diğer iki ülkeye nazaran daha yüksek miktarlarda dış ticaret ger-

---

474 Bkz. Şevket Kaya, **Türkiye Haricî Ticaretinin Milletlerarası Ticaret ile Tahlil ve Mukayesesi (1930-1938)**, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1942, s. 218.

475 T.C. Maliye Vekaleti İstatistik ve Tedkik Umum Müdürlüğü, **1925 Yılına Mahsus Ticaret-i Hariciyye İstatistiki**, İstanbul 1928, s. 486.

çekleştirildiği görülecektir. Ancak bu ülkeden yapılan ithalat, diğer iki ülkede olduğu gibi, 1927 yılından itibaren düşmeye başlamış, ihracatta ise bu düşüş daha yavaş bir seyir izlemiştir. Tabloda ele alınan dönem içinde, dış ticaretimizdeki belki de en belirgin düşüş Suriye için geçerlidir. Ticari ilişkilerimizdeki bu alabildiğine hızlı düşüşün temelinde, ekonomik sebeplerden ziyade siyasi sebeplerin bulunduğu söylenebilir. Özellikle Hatay meselesinin 1939 yılında Türkiye lehine çözümlendiğini ve bu yıla kadar bu ülkeyle gerilimli bir dönem geçirdiğimizi dikkate alırsak, rakamlardaki bu düşüşü rahatlıkla yorumlayabiliriz. Zira Suriye'li idareciler kendi toprakları saydıkları bir arazi parçasının, özellikle o günlerin en hassas meselesi Arap bağımsızlık mücadelesinin hedefini teşkil eden Batılı devletlerle Türkiye arasında bir anlaşmaya varılmak suretiyle ellerinden alınmasını hazmedememişlerdir.[476] Ürün bazında da, dış ticaret rakamlarındaki bu gerilemenin bazı göstergeleri vardır. Öteden beri, fazla çeşitlilik arzetmeyen ve daha ziyade tarıma dayalı ticaretin gerçekleştirilmesi, her iki tarafta da bazı belirgin ürünlerde görülen azalışa paralel olarak, gerek ithalatta gerekse ihracatta büyük oranlı düşüşler yaşanmıştır. Örneğin, 1925 yılı rakamlarına göre, bu ülkeden gerçekleştirdiğimiz 9 milyon 77 bin Lira değerindeki ithalat içinde sadece pamuk ve yan ürünlerine ödenen para 5 milyon 220 bin Liradır.[477] 1930 yılına gelindiğinde ithalatımız 1 milyon 888 bin Liraya kadar gerilerken aynı ürünün ithalat içindeki payı 1 milyon 17 bin Lira seviyesinde gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda, bu kalemde meydana gelen düşüşler, ithalat rakamının gerilemesine neden olmuştur. İhracatta da benzer durum sözkonusudur. İthalata göre biraz daha fazla çeşitlilik arzetse de, ele alınan dönem içinde toplam ihracatımızın tamamına yakınını canlı hayvanlar, yiyecek ve içecek maddeler ile ham ve yarı işlenmiş maddeler oluşturmuştur.[478] Bazı yıllara ait ihracat kalemlerini ve bunlardan elde edilen gelirleri örnek verecek olursak; Küçükbaş canlı hayvan ihracından 1925 yılında 2 milyon 567 bin Lira, 1926'da 1 milyon 543 bin Lira, 1927'de 2 milyon 441 bin Lira, 1928'da 1 milyon 286 bin Lira, 1929'da 2 milyon 124 bin Lira, 1930'da 1 milyon 607 bin Lira elde edilmiştir. Yaprak ve mamül tütün ihracından 1925'te 401 bin Lira, 1926'da 735 bin Lira, 1927'de 1 milyon 606 bin Lira, 1928'de 576 bin

---

476 Ömer Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası**, s. 7.

477 T.C. Maliye Vekaleti İstatistik ve Tedkik Umum Müdürlüğü, **1925 Yılına Mahsus Ticaret-i Hariciyye İstatistiki**, s. 485.

478 Bkz. Kaya, **A.g.e.**, s. 232.

Lira gelir elde edilmiştir.[479] Bu ürünlerin yanısıra, yün ve keçi kılı, hububat ve baklagiller ihracatının da bu ülkeye yaptığımız dış satım içinde önemli yere sahip olduğunu söylemeliyiz. 1940 yılına doğru, her ne kadar ihracatın genel yapısında bir değişiklik olmasa da, ihracat rakamları 1923-1940 döneminin en dip seviyesine gerilemiştir. Hatta 1940 yılına ait üç ülkeyle gerçekleştirilen rakamları topladığımız takdirde dahi, 1 milyon 91 bin Lira ile, toplam dış ticaretimiz içinde yok denecek bir yere sahip olduğu görülecektir.

Bu üç ülkenin yanısıra bölgede yer alan diğer ülkeleri değerlendirecek olursak;

O zamanki ismiyle T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü'nce yayınlanan İstatistik Yıllığı serilerinde, Hicaz ve Filistin gibi ülke isimlerinin yanısıra Yemen'in de adı geçmekte, günümüzde farklı konumlarda ve isimlerde olan bu ülkelerle yaptığımız dış ticaret rakamları verilmektedir. O dönemlerde bölge ülkeleriyle gerçekleştirilen ticari münasebetleri dikkate alarak, adı geçen ülkelerle yaptığımız ithalat ve ihracatın rakamsal değerlerini bir tablo eşliğinde ele alalım;

Tablo-11: Bazı Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1928-1940)

1000 TL.	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
FİLİS- İth.	2	7	2	6	17	6	34	21	374	935	566	88	27
TİN İhr.	43	113	386	488	1 033	2 374	2 860	1 778	600	650	220	282	915
HİCAZ İth.	121	12	8	3	6	19	1	4	-	2	1	-	-
İhr.	63	34	40	8	17	18	29	10	5	1	3	3	1
YE- İth.	16	13	4	5	4	-	2	2	-	-	-	1	-
MEN İhr.	9	3	6	1	2	-	-	-	1	-	1	1	-

Kaynak: T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü

Yukarıdaki tabloda yer alan üç ülke arasında dış ticaretimizin en yüksek gerçekleştiği ülke Filistin'dir. Bu ülkeden yapılan ithalat rakamları ilk yıllarda çok

479 İUM, İstatistik Yıllığı, C. 4, 1930 ve C. 5, 1931-1932'den derlenmiştir.

düşük seviyelerde olsa da, sonraki yıllarda yükselişe geçmiş, özellikle 1937 yılında 935 bin lira ile dönemin en yüksek seviyesi elde edilmesinin ardından, son iki yılda alabildiğine düşüş göstermiştir. İhracat rakamlarında ise biraz daha farklı bir görünüm vardır. İlk yıllarda düşük seviyelerde seyreden ihracat rakamları, sonraki yıllarda hızla yükselmiş, 1936 yılından itibaren düşüşe geçmekle birlikte, son yılda 1932 yılına yakın bir seviyeye yükselebilmiştir. Bu dönemde Filistin'e yapılan ihracatın tamamını yine tarım ve hayvancılık ürünleri oluşturmuştur. Aynı dönemde Hicaz ve Yemen'le gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz ise yok denecek seviyelerdedir.

Şimdi yukarıda ayrı ayrı verdiğimiz her iki grupta yer alan ülkelerle Türkiye arasında 1941-1946 döneminde gerçekleştirilen dış ticaret rakamlarını bir tek tabloda ele alalım.

Tablo-12: Bazı Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1941-1946)

1000 TL.		1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	1946	%
FİLİS TİN	İth.	1 642	2	2 662	1.8	4 693	2.3	6 011	3.6	8 732	6.9	8 914	3.9
	İhr.	1 410	1.1	2 480	1.5	7 613	2.9	6 895	2.9	9 594	4.4	38693	8.9
HİCAZ	İth.	-	-	-	-	-	-	-	-	10	0.0	53	0.0
	İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	0.0
İRAN	İth.	402	0.0	170	0.0	34	0.0	7	0.0	8.6	0.0	129.3	0.0
	İhr.	50	0.0	-	-	1	0.0	33	0.0	-	-	59.4	0.0
IRAK	İth.	440	0.0	2 785	1.8	3 756	2.5	623	0.0	2 082	1.3	1 486	0.6
	İhr.	258	0.0	292	0.0	3 740	1.5	1 570	0.7	2 410	1.1	3 709	0.9
SURİYE	İth.	184	0.0	499	0.0	582	0.0	22	0.0	1 188	0.5	4 305	0.9
	İhr.	1 151	1.0	1 174	0.9	3 378	2.0	3 736	1.6	2 401	1.1	7 198	1.7
YEMEN	İth.	-	-	-	-	-	-	-	-	7	0.0	-	-
	İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü

Yukarıdaki tabloda dikkatimizi çeken en önemli nokta, günümüz uluslararası arenasında varolma mücadelesi veren Filistin ile yaptığımız dış ticaretin, sınır komşularımız olan İran, Irak ve Suriye gibi ülkelerden daha daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesidir. Gerek ithalat ve gerek ihracat rakamlarına bakılacak olursa, 1 milyon 400 bin Liranın altına inilmediği görülecektir. 1941 yılından itibaren bu ülkeyle olan dış ticaret hacmi giderek artarken, 1946 yılında adeta bir patlama olarak niteleyecebileceğimiz 38 milyon 693 bin Liralık bir ihracata paralel

olarak, ticaret hacmi 47 milyon 607 bin Liralık zirve noktasına ulaşmıştır. Filistinle yaptığımız dış ticarette bir diğer önemli özellik, ihracatın gerek miktar ve gerekse artış hızı bakımında ithalattan yüksek oluşudur. Bu sebepledir ki, ilk iki yıl hariç, dış ticaret dengesi dönem boyunca hep ülkemiz lehine sonuçlanmıştır. En yüksek ticaret fazlası ise, biraz önce de değindiğimiz 1946 yılına aittir. Bu yılda ihracatta görülen yüksek artışın en önemli sebeplerinin başında 13 milyon 404 bin Lira değerinde küçük baş canlı hayvan satımı bulunmaktadır.[480] Bunun yanısıra diğer tarım ve hayvancılık ürünlerinin önceki yıllara göre daha fazla satımı, ihracatın bu denli artmasına yol açmıştır. Aynı dönemdeki ithalatı oluşturan en önemli kalem ise petrol yan ürünleri, yani mazot, motorin, gazyağı ve benzin olmuştur. Bu ürünlerin yıllar içinde ithalattaki yerini bizlere şu rakamlar gösterecektir; 1941'de 191 milyon 259 bin Lira, 1942'de 2 milyon 511 bin Lira, 1993'te 4 milyon 402 bin Lira, 1944'te 5 milyon 468 bin Lira, 1945'te 7 milyon 349 bin Lira, 1946'da 7 milyon 955 bin Lira.[481]

O dönemde henüz tam bağımsızlığını kazanmamış olmasının yanısıra, BM Genel Kurulu'nda bu ülkenin Yahudilerle Filistin halkı arasında paylaşılmasına yönelik görüşmelerin yapılması dikkate alındığında, siyasi açıdan Türkiye'nin sağladığı desteğin nasıl ticari münasebetlere etki ettiğini açıkça göstermektedir. Çünkü Türkiye, BM'deki Filistin görüşmelerinde Arap ülkelerinin yanında yeralmıştır. Arap ülkelerinin Filistin'e bağımsızlık verilmesine yönelik BM Genel Kurulu'na sundukları karar tekliflerini desteklerken, Genel Kurul'un 30 Kasım 1947 tarihindeki taksim kararına Arap ülkeleriyle birlikte aleyhte oy kullanmıştır.[482] İşte, uluslararası arenada Ortadoğu merkezli bu önemli olaylar gelişirken, Türkiye'nin takındığı tavır gerek Filistin, gerekse diğer Arap ülkelerinin ülkemize karşı öteden beri takındıkları olumsuz tavrı az da olsa yumuşatmıştır. İşte bu yumuşamanın bir göstergesi olarak gerek yukarıdaki tabloda yer alan son iki yıla ait ithalat ve ihracat rakamlarını, gerekse bir sonraki dönemin ele alındığı aşağıdaki tablonun ilk yıllarına ait rakamları bizlere bazı önemli ipuçları vermektedir.

Diğer yandan aynı dönemde sınır komşumuz İran ile dış ticaretimizin ne-

---

480 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

481 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 15, 1942-1945

482 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna...**, s. 22.

redeyse yok denecek seviyelerde oluşu, çok şaşırtıcı bir durumdur. Hatta bazı yıllarda bu büyük ülkeye sıfır ihracat yapışımızı anlayabilmek çok güçtür. İthalat ve ihracat rakamları içinde en yüksek değerler 1946 yılı hanesinde yeralmaktadır. 129 bin Liralık ithalat, kuru ve sulu yakıt alımına dayanırken, aynı yıl yapılan ihracatın tamamına yakınını ipek ve ipekten eşya oluşturmuştur.[483] Diğer yandan Irak ile olan dış ticaretimiz az oranlarda da olsa artış yönünde seyretmiştir. İlk yıllarda çok düşük seviyelerde gerçekleşen ithalat ve ihracat rakamları, sonraki yıllarda giderek yükselmiştir. Artışın genellikle ihracat rakamlarında oluşu, bu ülkeyle yapılan dış ticaretimizin lehte bakiye verdiğini göstermektedir. Irak'a ihracatımızda yine hayvansal ve tarımsal ürünlerin ağırlık taşıdığını söyleyelim. Hatta bu ürünlerden bazılarının yıllar içinde ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Örneğin, 1943 yılı ihracatının bir önceki yıla oranla 12.8 kat artmasının ardında, bu ülkeye 2 milyon 586 bin Lira değerinde yaş ve kuru meyve satımı yatmaktadır.[484]

Suriye ile aynı dönemde gerçekleştirdiğimiz dış ticarette artış yönlü bir seyir dikkat çekmektedir. Dönemin ilk yıllarında 184 bin Lira gibi çok düşük seviyelerden yükselmeye başlayan ithalat rakamları, özellikle son iki yılda yaşanan artışlarla 4 milyon 305 bin Lira düzeyine ulaşmıştır. Aynı artış seyri, ithalata oranla daha yüksek seviyelerden başlamak üzere ihracatta da sözkonusudur. Ancak ihracatın ithalata nisbetle daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesi, bu dönem içinde dengenin ülkemiz lehine oluşmasını sağlamıştır. İthalatta son iki yılda görülen artışların sebebine bakacak olursak, tarım ve hayvancılık alanında bazı ürünlerin etkili olduğunu görürüz. Örneğin, bu ülkeden yaptığımız deri ithali 1945'te 298 bin Lira seviyesindeyken, bu değer 1946'da 2 milyon 504 bin Liraya ulaşmıştır. Bu temel ürünün yanısıra pamuklu mensucat, bitkisel ürünler, meyveler ve baharatların ithalatta önemli yeri olduğunu söyleyebiliriz.[485]

Son olarak, Hicaz ve Yemen ile belirtilen dönemdeki ticari münasebetlerimizin hangi seviyede seyrettiği gayet açıktır. Bu iki ülkeye tablomuzda yer verişimizin nedeni, o dönemlerde en fazla ticari yakınlığımız olan İslam ülkeleriyle, bu münasebetlerin hangi seviyelerde gerçekleştirdiğini daha net olarak görebil-

---

483 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

484 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 15, 1942-1945

485 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

memizdir.

II. Dünya Savaşını takip eden ilk yıllar olan 1947-1954 dönemine bakacak olursak, bölge ülkeleriyle ticari münasebetlerimizi gösteren şu tabloyla karşılaşırız;

Tablo-13: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1947-1954)

1000 TL.	1947	%	1948	%	1949	%	1950	%	1951	%	1952	%	1953	%	1954	%
BAH- İth.	-	-	-	-	11454	1.4	10377	1.3	7674	0.6	18051	1.1	11073	0.7	-	-
REYN İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	39	0.0	51	0.0	43	0.0	-	-
İRAN İth.	184	0.0	8 597	1.1	16070	1.9	12734	1.6	13606	1.2	226	0.0	203	0.0	81	0.0
İhr.	182	0.0	37	0.0	13	0.0	54	0.0	167	0.0	58	0.0	26	0.0	41	0.0
IRAK İth.	377	0.0	375	0.0	245	0.0	1 605	0.2	589	0.0	2 695	0.1	1 396	0.1	3 034	0.2
İhr.	3 576	0.5	2 200	0.4	6 203	00.9	1 367	0.2	238	0.0	46	0.0	7	0.0	-	-
LÜB- İth.	-	-	49	0.0	101	0.0	746	0.1	1 206	0.1	1 073	0.0	617	0.0	1 328	0.0
NAN İhr.	-	-	2 611	0.4	4 704	0.6	8 282	1.1	17470	1.9	7 766	0.7	18461	1.6	7 126	0.7
SURİ- İth.	531	0.0	2 499	0.3	3 017	0.3	14139	1.7	1 405	0.1	657	0.0	211	0.0	116	0.0
YE İhr.	6 485	1.0	10157	1.8	9 249	1.3	18631	2.5	20175	2.3	19316	1.9	6 948	0.6	158	0.0
Hİ İth.	6 213	0.9	14194	1.8	17508	2.1	19449	2.4	38620	3.4	51909	3.3	44874	3.0	33542	2.5
CAZ İhr.	325	0.0	113	0.0	289	0.0	79	0.0	103	0.0	145	0.0	351	0.0	36	0.0
ÜR- İth.	-	-	-	-	-	-	206	0.0	2	0.0	-	-	-	-	-	-
DÜN İhr.	-	-	-	-	1 160	0.1	182	0.0	726	0.0	4 335	0.4	575	0.0	252	0.0
YE- İth.	78	0.0	34	0.0	-	-	-	-	3	0.0	-	-	-	-	-	-
MEN İhr.	1	0.0	-	-	47	0.0	4	0.0	4	0.0	4	0.0	4	0.0	1	0.0

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1947-1954 döneminde Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamlarını gösteren yukarıdaki tabloda hemen hemen her ülke için geçerli olan ortak yön, bu dönemin ortalarından itibaren rakamlarda gözlenen büyük oranlı düşüşlerdir. Her ne kadar petrol ithalatımızın artmasından dolayı Hicaz (sonraki ismiyle Suudi Arabistan) hanesindeki ithalat değerleri yükseliş yönünde seyretmiş olsa da, son yıllar içinde bu hanedeki rakamların da düşüşe geçtiği dikkat çeker. Bu gelişmelerin perde arkasında da yine bir takım siyasi gelişmelerin yattığını söylemek mümkündür. Zira, Filistin meselesiyle ilgili Türkiye'nin attığı olumlu veya olumsuz her adım diğer Ortadoğu ülkelerince çok yakından takip edilmiş, gelişmelere paralel olarak, ekonomik ilişkiler ya artmış veya yok denecek seviyelere düşmüştür. Örneğin, yukarıdaki dönemde meydana gelen en

önemli gelişme, Türkiye'nin 29 Mart 1949'da, İsrail'i resmen tanıyarak, bu konuda karar alan ilk müslüman devlet olma özelliğini taşımasıdır.[486] İsrail konusundaki tutum değişikliği, Türkiye'nin Arap ülkelerinin ağırlıkta bulunduğu Ortadoğu bölgesiyle yollarının ayrılması anlamı taşıyordu. Özellikle 18 Şubat 1952'de Türkiye'nin NATO'ya resmen katılmasının ardında, bu ayrılık daha net olorak görülmeye başlandı. Bu tarihten itibaren, Ortadoğu'daki gelişmelerde Batı ülkeleriyle birlikte hareket eden ülkemiz[487], ekonomik ilişkiler bakımında da ister istemez bu politikanın olumsuz tesirlerine katlanmak zorunda kalmıştır.

Bu hatırlatmayı yaptıktan sonra, tabloda yer alan rakamlar hakkında bazı değerlendirmeler yapalım;

Bahreyn'le ülkemiz arasındaki ticari münasebetlerin ele alınan dönemde yavaş yavaş kendisini hissettirmeye başladığı söylenebilir. Tabii bu durum özellikle ithalat rakamları için söz konusudur. İhracatta, bu yıllar henüz çok erken bir dönemi ifade etmektedir. İthalatta 1949'dan itibaren birden bire kendisini gösteren yüksek seviyeli değerlerin ardında petrol ve yan ürünlerinin alımı yatmaktadır.[488]

Belirtilen dönem içinde sınır komşumuz İran'la yaptığımız dış ticaret, özellikle ithalat rakamları dikkate alınacak olursa, önceki yıllara oranla farklı bir çizgi takip etmiştir. Belirtilen dönemin ilk yıllarından itibaren hızla tırmanışa geçen ithalatımız, 1949 yılında 16 milyon 70 bin Lira ile zirve noktasına ulaşmış, ne var ki, bu hızlı artış takip eden yıllarda yerini yine aynı hızdaki azalışa bırakmıştır. 1954 yılında ise 81 bin Liralık ithalat rakamıyla en alt seviyesine inmiştir. İthalatın bu denli hızlı artış ve düşüşündeki tek etken, petrol alımlarındaki dalgalanmadır. Bu ülkeden yıllara göre gerçekleştirilen petrol alımı şöyledir; 1947'de 169 bin Lira, 1948'de 8 milyon 552 bin Lira, 1949'da 16 milyon 2 bin Lira, 1950'de 12 milyon 671 bin Lira, 1951'de 13 milyon 593 bin Lira, 1952'de 225 bin Lira.[489] Görüldüğü gibi bu ülkeden yaptığımız ithalatın neredeyse tamamını petrol ve yan ürünleri alımı oluşturmuş, bu kalemde meydana gelen artış ve düşüşler doğrudan genel ithalat çizgisini de şekillendirmiştir. İran'a yaptığımız ihracatta ise çok

---

[486] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 32.

[487] Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 49.

[488] Bkz. İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

[489] İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

küçük orandaki artış ve düşüşlere rağmen, kayda değer bir oran gözlenmemektedir. Bitkisel ve hayvansal ürün ihracı, bu ülkeye yaptığımız ihracatı şekillendirirken, yıllar içinde özellikle bitkisel ürünlerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Oran olarak ifade etmek gerekirse, bu ürünler toplam ihracat içinde 1947'de %59, 1948'de %70, 1950'de %91, 1951'de %87, 1952'de %98'lik paylar almıştır.[490] İthalatta her ne kadar önemli dalgalanmalar yaşansa da, bu ülkeye yaptığımız ihracat değerlerinin çok düşük seviyelerde seyretmesi sebebiyle, ticaret dengesi dönem boyunca hep ülkemiz aleyhine gerçekleşmiştir. En fazla açık ise, en yüksek ithalat değerinin gerçekleştiği 1949 yılına aittir. Ticaret hacmi ise, tamamen ithalat değerlerinin etkisinde kalmıştır.

Bir diğer sınır komşumuz olan Irak ile dış ticaretimize bakacak olursak, ihracat ve ithalat rakamlarının birbirine zıt istikametlerde geliştiğini görürüz. Dolayısıyla ilk yıllarda ülkemiz lehine bakıye veren ticaret dengesi, 1950 yılından itibaren ülkemiz aleyhine dönmüştür. İhracat değerlerinde 1947'den itibaren başlayan düşüş, 1949 yılında ani bir yükselişe yerini bırakmakla birlikte, sonraki yıllarda aynı hızla devam ederek 1954 yılında ise en alt seviyesine inmiştir. 1947 yılında 3 milyon 576 bin Lira olarak gerçekleşen ihracatımız, 1949 yılında bir önceki yıla oranla yaklaşık üç misli artış göstererek 6 milyon 203 bin Lira olmuştur. Bu ani artışta, aynı yıl bu ülkeye 2 milyon 920 bin Liralık canlı hayvan, 1 milyon 431 bin Liralık meyve, 918 bin Liralık hububat satışı önemli rol oynamıştır.[491] Ancak 1954 yılına gelindiğinde ihracatımız hemen hemen yok denecek seviyeye kadar inmiş ve dönemin son yılında 209 Liralık bir ihracat gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık ithalatımız yıllar içinde çeşitli dalgalanmalar sergilese de, sürekli bir artış seyri izlemiştir. Örneğin 1947 yılında 377 bin Lira olan ithalat miktarı, 1950 yılında 1 milyon 607 bin Liraya, 1952 yılında 2 milyon 694 bin Liraya, 1954 yılında ise 3 milyon 33 bin Liraya yükselmiştir.[492] Dönemin ilk yıllarına ait ithalat rakamlarında petrol ve yan ürünlerinin bir etkinliği olmazken, son yıllara doğru ağırlığını iyice hissettirmiştir. Örneğin, 1949 yılında bu ülkeden herhangi bir petrol ürünü ithal edilmezken, 584 biralık ithalatın yapıldığı 1951 yılında bu ürünlerin payı 124 bin Lira ile %21 olmuştur. Bir sonraki yılda gerçekleştirilen 2 milyon

---

490 Bkz. İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

491 İUM, **Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1949

492 **İTO Mecmuası**, C. 72, No: 11-12, 1955, s. 24.

695 bin Liralık ithalatın içinde petrol ve yan ürünleri 2 milyon 341 bin Lira ile %86 pay almıştır. 1953 yılında ise 1 milyon 255 bin Lira ile bu oran %89 olmuştur.[493]

Sınır komşularımızdan üçüncüsü olan Suriye ile olan dış ticaretimizde dikkati çeken en önemli nokta, belirtilen dönem içinde, bu ülkeye yaptığımız ihracatın diğer ülkelere göre daha yüksek seviyelerde gerçekleşmiş olmasıdır. İhracattaki artışa paralel olarak dış ticaret hacmimiz de sürekli genişlemiştir. 1947 yılından itibaren hızla artan ihracatımız, 1951 yılında 20 milyon 175 bin Liraya kadar yükselmiş, bu yıldan itibaren önce yavaş, ardından ani bir düşüşle 1954 yılındaki 158 bin Liralık seviyesine gerilemiştir. Bu dönem ihracatının en belirgin özelliği ise, her zamanki gibi tarım ve hayvancılık ürünlerinin tartışmasız ağırlığıdır. Yıllar itibariyle ele alacak olursak; 1947 yılı ihracatının tamamını tarımsal ürünler teşkil etmiştir. Sadece meyve ihracatı 1 milyon 328 bin Lira ile ihracatımızda birinci sırayı almıştır. 1948 yılından itibaren ise canlı hayvan ihracında adeta patlama yaşandığını görmekteyiz. Örneğin bu kalemden elde edilen gelir ve oranları, 1948 yılında 2 milyon 950 bin Lira ile %29, 1949'da 3 milyon 3 bin Lira ile %32, 1951'de 3 milyon 530 bin Lira ile %19, 1952'de 2 milyon 118 bin Lira ile %11 seviyesinde gerçekleşmiştir. Hemen belirtelim ki, bu ülkeye yapılan hububat ihracı 1951 ve 1952 yılında adeta altın yılını yaşamıştır. 1951 yılında bu ürün ihracı bir önceki yıla oranla 9 misli artarak 8 milyon 550 bin lira ile %42'lik pay almıştır. 1952 yılı hububat ihracı ise biraz daha artarak 11 milyon 66 bin Lira seviyesinde gerçekleşmiş, bu değerin toplam içindeki payı %57 olmuştur. Suriye'den yapılan ithalat rakamlarında da benzer çizgi görülebilir. Her ne kadar ihracat rakamlarının çok gerilerinde seyretse de, 1950 yılındaki 14 milyon 139 bin Lira ile ani bir fırlama gösteren ithalatımız, hemen ertesi yılda 1 milyon 405 bin Lira ile akılalmaz bir düşüş yaşamış, sonraki yıllarda ise yok denecek seviyelere kadar inmiştir. 1950 yılında görülen ani artışın ardında, çok ilginçtir, 13 milyon 287 bin Liralık hububat alımı bulunmaktadır. Bu değeri ilginç bulmamızın sebebi, belirtilen yılda Suriye'den bu denli yüksek seviyede hububat alımı yapan ülkemiz, hemen ertesi yıl aynı ülkeye 8 milyon 550 bin Lira tutarında hububat ihraç etmiştir.[494]

---

493 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1949; Kısım 2, 1951; Kısım 2, 1952; Kısım 2, 1953

494 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

Hicaz ise, bu dönemin ithalat bakımından en yüksek rakamlarına sahip ülkesi olarak görünmektedir. 1947'den itibaren istikrarlı bir artış çizgisi yakalayan bu ülkeden yapılan en yüksek ithalat miktarı, 51 milyon 909 bin Lira ile 1952 yılında gerçekleşmiştir. İthalatın neredeyse tamamını oluşturan kalem ise petrol ve yan ürünleridir. Dönemin ilk yılından itibaren hızla artan petrol alımlarına paralel olarak, toplam ithalat değerlerinde de yükselme olmuştur. Bazı yıllara göre petrol ithalatını değer ve oran olarak ifade etmek gerekirse; 1947'de 6 milyon 15 bin Lira ile %97, 1948'de 14 milyon 136 bin Lira ile %99, 1949'da 17 milyon 440 bin Lira ile %99, 1950'de 19 milyon 449 bin Lira ile %100, 1951'de 38 milyon 620 bin Lira ile %100, 1952'de 51 milyon 884 bin Lira ile %99.[495] İthalat bakımından bu denli önemli yere sahip olmasına rağmen, Hicaz'a 1947-1954 döneminde yaptığımız ihracat ise az orandaki iniş ve çıkışlar gözlenmesine rağmen, çok düşük seviyelerde seyretmiştir. En önemli ihracat kalemleri ise, meyveler, baharatlar ve hububatlar şeklinde sıralanabilir. İthalatın dış ticaretimizde önemli bir yere sahip olması ve ihracatımızın çok düşük seviyelerde bir seyir takip etmesi, bu ülkeyle dönem boyunca yapılan dış ticaret dengesinin sürekli ülkemiz aleyhinde gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla Hicaz'la olan ticaret hacmimizi doğrudan ithalat rakamlarının belirlediğini söyleyebiliriz.

Bir diğer Ortadoğu ülkesi olan Lübnan ile gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimizde ağırlığı ihracat rakamları teşkil etmiştir. 1947 yılında kayıtlara ne ithalat ne de ihracat değeri olarak herhangi bir rakam geçmezken, 1951 yılına gelindiğinde bu ülkeye 17 milyon 470 bin Liralık bir ihracat gerçekleştirilmesi önemli bir başarı sayılabilir. Ancak, sonraki üç yıl içinde ihracatımızın keskin iniş ve çıkışlar yaşaması, bu artış trendine engel olmuştur. İhracatta görülen artışın temelinde canlı hayvan ve hububat ürünleri satımının ağırlığı büyüktür. Örneğin, bu ülkeye 1949 yılında 1 milyon 421 bin Lira, 1950'de 1 milyon 358 bin Lira, 1951 yılında 5 milyon 126 bin Lira değerinde büyük ve küçükbaş canlı hayvan ihraç edilmiştir. Hububat ürünleri içinde sadece mercimek ihracının 1951 ihracatı içindeki yeri 3 milyon 270 bin Lira olmuştur. Diğer yandan benzer değerlendirmeleri ithalat açısından söylemek mümkün değildir. İthalat rakamlarındaki düşük seviye bu ülkeden yaptığımız dış alımlarımızın kayda değer bir önem taşımadığını gösterir. Bu açıdan bakıldığında, dönem boyunca ticaret dengesinin sürekli ülkemiz le-

---

495 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953

hine bakıye verdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle dönem içinde en yüksek ihracat rakamlarının gözlendiği 1951 ve 1953 yılları, ticaret fazlası açısından da en yüksek yıllar olmuştur.

Tabloda yeralan Ürdün ve Yemen ise, dış ticaretimizde çok az bir yer bulabilmiştir. Her ne kadar Ürdün'e gerçekleştirdiğimiz ihracat rakamlarında, özellikle 1952 yılanda olduğu gibi bir artış gözlemlense de, ticari münasebetlerimiz bakımından pek fazla değer ifade etmediği gayet açıktır.

Bu bilgilerin ardından, zaman tünelindeki yolculuğumuza devam edelim ve bu kez 1955-1962 yılları arasında bazı Ortadoğu ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret rakamlarına göz gezdirelim;

Tablo-14: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1955-1962)

1000 TL.	1955	%	1956	%	1957	%	1958	%	1959	%	1960	%	1961	%	1962	%
BAH- İth.	-	-	-	-	-	-	10090	1.4	25280	1.8	44670	1.6	56032	1.2	41088	0.7
REYN İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İRAN İth.	706	0.0	2 040	0.1	3 253	0.3	425	0.0	8 457	0.6	1 331	0.0	24 354	0.5	125423	2.2
İhr.	28	0.0	-	-	3 119	0.3	30	0.0	5	0.0	16 144	0.9	45 840	1.4	96	0.0
IRAK İth.	1 854	0.1	98	0.0	-	-	4	0.0	-	-	-	-	-	-	105126	1.8
İhr.	804	0.0	1 871	0.2	11	0.0	76	0.0	7 317	0.7	140	0.0	199	0.0	249	0.0
KU- İth.	-	-	-	-	-	-	-	-	180	0.0	-	-	-	-	346	0.0
VEYT İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	110	0.0	688	0.0	1 770	0.1	326	0.0
LÜB- İth.	2 011	0.1	272	0.0	323	0.0	130	0.0	151	0.0	100	0.0	1 825	0.0	2 667	0.0
NAN İhr.	4 373	0.5	4 967	0.5	4 984	0.5	8 225	1.2	38515	3.9	96 642	5.6	219553	7.0	179508	5.2
SURİ- İth.	5	0.0	-	-	82	0.0	-	-	20	0.0	21	0.0	3	0.0	-	-
YE İhr.	132	0.0	146	0.0	2 080	0.2	2 713	0.4	12216	1.2	20 916	1.2	9 646	0.3	20452	0.6
S. İth.	42 277	3.0	24 752	2.1	29294	2.6	18391	1.5	25458	1.9	30 698	1.4	71 267	1.5	46363	0.8
ARAB İhr.	31	0.0	23	0.0	353	0.0	123	0.0	8	0.0	627	0.0	1 720	0.0	337	0.0
ÜR- İth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	0.0	-	-	-	-
DÜN İhr.	-	-	-	-	1 674	0.1	2 759	0.4	4 562	0.4	4 235	0.2	10 989	0.3	14144	0.4

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Tabloda yer alan rakamları değerlendirmeye geçmeden önce, yine, bölge ülkeleriyle ticari münasebetlerimizi temelden etkileyen bir-kaç önemli ayrıntıya dikkat çekmekte yarar vardır. Öncelikle, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu yıllarda uluslararası planda meydana gelen bloklaşma ve keskinleşen hatlar bakımından

Türkiye ile Ortadoğu ülkelerinin farklı kulvarlarda yeraldıklarını görmekteyiz. Bir yandan Türkiye, Sovyet tehdidine maruz kalmasından dolayı, Batı ittifakına dayanırken, Ortadoğu ülkeleri ise bunun tam tersine, Batı ülkeleriyle çatışma içinde olmuşlardır. Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'ya sızmak istemesi ve Arap ülkelerinin Sovyetlere gösterdikleri kolaylıklar Türkiye'yi bu bölgeden alabildiğine uzaklaştırmıştır.[496]

Diğer yandan 1955 yılında yaşanan ve temelde bölge devletlerini ortak bir teşkilat içinde toplamayı amaçlayan bir andlaşmanın imzalanmasına yönelik gelişme yine Türkiye'yi bölge ülkeleriyle karşı karşıya getirmiştir. Aynı yılın 24 Şubat günü Türkiye ile Irak arasında, Bağdat şehrinde bir andlaşma imzalanmıştır. Tarihe Bağdat Paktı olarak geçen bu andlaşmaya 23 Eylülde Pakistan, 3 Kasım'da ise İran dahil olmuşlardır. Her ne kadar Ortadoğu ülkelerinin birliği ve aynı şemsiye altında toplanması amacı ön plana çıkarılsa da, dahil olan devletlere dikkat edileceği gibi, Irak dışında hiç bir Arap ülkesi bu Pakt'a dahil olmamıştır. Hatta bir çok Arap ülkesi bu Pakt'ın karşısında yer almıştır. Sonuç olarak bu Pakt, Ortadoğu'nun Arap olan ve olmayan ülkeleri arasında büyük bir mesafe oluşturmaktan başka bir sonuç doğurmamıştır.[497]

Bu ön bilgilerin ışığında, yukarıdaki tabloda yer alan verileri değerlendirmek gerekirse;

Belirtilen dönem içinde ithalat rakamları açısından ilk sırayı Suudi Arabistan alırken, 1958 yılından itibaren Bahreyn ve 1961'den itibaren İran bir hayli yüksek rakamlara ulaşmışlardır. Suudi Arabistan'dan yapılan ithalat değerleri 1955 yılından sonraki üç yıl süresince düşüş gösterse de, 1959 yılından başlayarak yükselişe geçmiş ve 1961 yılında 71 milyon 267 bin Lira ile en üst düzeye ulaşmıştır. Ancak hemen ertesi yıl %50'ye yakın bir düşüş göstererek, 46 milyon 363 bin Liraya gerilemiştir. Önceki dönemde (Hicaz adı altında) olduğu gibi Suudi Arabistan'dan yapılan ithalatta petrol ve petrol ürünlerinin tartışılmaz bir üstünlüğü vardır. Hatta çoğu yıllar ithalatın tamamını bu ürünler oluşturmuştur. Örneğin, 1957 yılında bu temel üründen 29 milyon 294 bin Lira, 1958'de 18 milyon 391 bin Lira, 1959'da 25 milyon 434 bin Lira, 1961'de 71 milyon 101 bin Lira değe-

---

496 Kural, A. Faik, **Ticaret Andlaşmaları ve Dış Politikaya Etkileri**, 1990, s. 47.

497 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 66.

rinde ithalat yapılmıştır.[498] Bu rakamlar hiç şüphesiz petrolün ithalatımızdaki ağırlığının göstergesi olmasının yanısıra, petrol alımında yıllar içinde görülen dalgalanmaların nasıl toplam ithalatı da şekillendirdiğini açıkça göstermektedir.

Bahreyn'den yapılan ithalat rakamlarında ise çok ilginç bir manzara ile karşılaşmaktayız. 1958 yılına kadar resmi kayıtlara geçen herhangi bir rakam sözkonusu olmazken, bu yılda birden bire 10 milyon 90 bin Liralık ithalatın gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Sonraki yıllarda ise benzer yüksek oranlar varlığını sürdürmüştür. Bu süre esnasında Bahreyn'den yapılan ithalatta yegane ürün petroldür. Dolayısıyla ele alınan dönemde, Türkiye'nin Bahreyn'le ticareti tek yanlı kalmıştır. Öte yandan ithalatın bir tek ürüne dayanmasına rağmen, az da olsa görülen dalgalanmalar, fazla istikrarlı olmayan bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Bu ülkeden yapılan ithalatın hacmi, bölgedeki diğer petrol üreten ülkelerinin durumuna bağlı olmasının yanısıra, bölgenin siyasi istikrarıyla da bağlantılı gelişmiştir. Bu istikrarın en açık göstergesi olarak Süveyş Kanalı'nın açık oluşu gösterilebilir. Ayrıca bu dönemlerde Türkiye'nin petrol üretiminin artmakta oluşu da dikkate alınmalıdır.[499]

İran'dan yapılan ithalat rakamlarındaki benzeri patlama ise 1961 yılında 24 milyon 354 bin Lira ile yaşanırken, bir sonraki yılda bu rakam %500 artışla 125 milyon 423 bin Liraya ulaşmıştır. Önceki dönemden de hatırlanacağı üzere, bu ülkeden yapılan ithalat 1952 yılından itibaren hızlı bir düşüş yaşamıştı. Aynı düşük seviyenin, 1959 senesinde 8 milyon Lirayı aşmasına rağmen, 1960 yılına kadar devam ettiğini görmekteyiz. Bu yılda dahi 1 milyon 331 liralık ithalatın tamamı petrol ve petrol ürünlerine aittir. Dolayısıyla bu tek kalem ithalatı bütünüyle şekillendirme fonksiyonu üstlenmiştir. Aynı özellik son iki yılda yaşanan büyük çaplı artışlarda da kendisini gösterir. Bu ülkeden yapılan petrol ithalatı 1961 yılında 24 milyon 341 bin lira, 1962'de ise 125 milyon 289 bin Lira tutarında gerçekleşmiştir. İhracat rakamlarında ise 1960 ve 1961 yıllarına ait değerler hemen dikkat çekmektedir. Örneğin, 1960 yılı ihracatında sadece şeker ve mamülatının 16 milyon 50 bin lira ile %99.4'lük payı vardır. Bir sonraki yılda ise aynı ürünün payı 45 milyon 80 bin Lira ile %98.3 olmuştur.[500]

---

498 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1957; Kısım 2, 1958; Kısım 2; 1959; Kısım 2, 1961

499 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 44.

500 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1959; Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962

Irak'tan yaptığımız ithalatın en belirgin özelliği, tablodaki son yıl olan 1962'ye kadar kayda değer bir rakamın olmaması, hatta bazı yıllara ait resmi kayıtlara hiç bir ithalat rakamının geçmemesidir. Buna karşılık son yılda adeta bir patlama yaşanmıştır. Bunun temel nedeni, sonraki yıllarda da aynı yüksek seviyeyi artarak devam ettiren petrol alımıdır.[501] Aynı ülkeye yapılan ihracat rakamları ise hem istikrarsız, hem de düşük bir seyir izlemiştir. Diğer yıllara nazaran dönem içinde 7 milyon 317 bin Lira ile 1959 senesi hemen dikkat çekmektedir. Bu ihracat değerinin tamamı, o yıla mahsus gerçekleştirilen hububat ürünleri satımına dayanmaktadır.[502]

Lübnan'la yaptığımız dış ticarette özellikle son yıllara doğru ihracatın çok büyük bir atılım yaptığını görmekteyiz. Bu alanda ilk önemli merhale 1959 yılında 38 milyon 515 bin Lira ile yaşanmış, 1960 yılında %200'den fazla bir artışla 96 milyon 642 bin Liraya, 1961 yılında yine %200'den fazla bir artışla 179 milyon 508 bin Liraya ulaşılmıştır. Bütün yıllar boyunca ihracatta hayvansal ve bitkisel ürünler ön planda yeralırken, bazı ürünlerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Örneğin, canlı hayvan satımından elde edilen gelir ve payları 1959'da 7 milyon 178 bin Lira ile %18.6, 1960'da 38 milyon 230 bin Lira ile %39.5, 1961 yılında 116 milyon 649 bin Lira ile %53, 1962 yılında 131 milyon 466 bin Lira ile %73 şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun yanısıra ihracatta ikinci sırada değerlendirebileceğimiz sebze, kökler ve yumrular başlığı altında toplanan ürünlerin ihracatı ve oranları aynı yıllar için şöyle sıralanabilir; 1959'da 12 milyon 613 bin Lira ile %32, 1960'da 24 milyon 382 bin Lira ile %25, 1961'de 23 milyon 723 bin Lira ile %10, 1962'de 11 milyon 483 bin Lira ile %6.4.[503]

Suriye'yle yapılan dış ticaret, sınır komşumuz olmasına rağmen beklenen seviyelerin çok gerisinde kalmıştır. Özellikle ithalatın bazı yıllar sıfır, bazı yıllar ise yok denecek kadar az olduğunu düşünürsek bu durumu daha iyi anlayabiliriz. Her ne kadar ihracat rakamları bu denli kötü bir tablo oluşturmuyorsa da, yine de iyi sayılmaz. Genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde, ihracatın artış eğiliminde olduğu söylenebilir. Zira dönemin ilk yılında bu ülkeye sadece 232 bin Liralık ihracat gerçekleştirilirken, sonraki yıllarda görülen artışlar sonucu 1960 yı-

---

501 Bkz. İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1962

502 Bkz. İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1959

503 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1959; Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962

lında 20 milyon 646 bin Lira seviyesine ulaşılmıştır. Takip eden yılda %50'ye yakın oranda azalma olsa da, 1962'de aynı yüksek seviye tekrar kazanılmıştır. İhracatta, daha önceki yıllarda olduğu gibi, yine canlı hayvan ve hububat ürünlerinin payı ağırlıklıdır. Örneğin, bazı yıllarda yapılan canlı hayvan ihracının değer ve oran bakımından payları şöyledir; 1959'da 4 milyon 129 bin Lira ile %34, 1960'da 2 milyon 718 bin Lira ile %13, 1961'de 3 milyon 433 bin lira ile %35, 1962'de 12 milyon 376 bin lira ile %60.[504]

Ürdün'le olan dış ticaretimizi değerlendirdiğimizde, bu ülkeyle ithalat bakımından hiç bir bağlantımız olmadığını görürüz. İhracatımız ise 1957 yılından itibaren çok düşük seviyelerde istatistiklere geçmeye başlamış, 1962 yılında ise 14 milyon 144 bin Lira ile en üst seviyesine ulaşmıştır. İhracatımızın dönemin son yıllarına doğru artmasının en önemli etkeni yüksek oranda şeker ihracıdır. Son üç yılda bu üründen elde edilen gelir ve toplam içindeki payları şöyledir; 1960'da 3 milyon 212 bin Lira ile %76, 1961'de 6 milyon 269 bin Lira ile %57, 1962'de 4 milyon 20 bin Lira ile %28. Son yılda önemli bir kalem olan şeker ihracı gerek değer gerekse oran olarak düşmesine rağmen, toplam ihracat rakamının yükseldiği görülmektedir. Bunun sebebi canlı hayvan ihracı, bir önceki yıla oranla üç kat artarak 9 milyon 132 bin Lira seviyesine ulaşmıştır, ki bu değerin toplam içindeki payı %64'tür.[505]

Son olarak aynı dönemde Körfez ülkelerinden olan Kuveyt'le yaptığımız dış ticaretin çok düşük seviyelerde gerçekleştiğini, kayda değer bir gelişme yaşanmadığını söyleyelim. Zira ithalatta, sadece iki yıla ait çok düşük seviyeli değerler görülürken, ihracatta da benzer durum yaşanmıştır.

1963-1964 yıllarında Türkiye'nin Kıbrıs buhranına paralel olarak uluslararası arenada yaşadığı yalnızlık, ülkemizi hemen yanıbaşında bulunan Ortadoğu ülkeleriyle yakın münasebetler kurmaya yöneltmiştir.[506] Siyasal ilişkiler merkezli bu yakınlaşma ister istemez ekonomik ilişkileri de geliştirmiş, bu ülkelerle yaptığımız ithalat ve ihracatta, önceki yıllara nazaran belirgin bir artış yaşanmıştır.

---

504 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1959; Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962

505 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962

506 Kural, **A.g.e.**, s. 47.

Ancak, belirtilen dönemde gerçekleştirilen dış ticaret rakamları, Ortadoğu'ya yönelişin çok yavaş seyrettiğini göstermektedir. Bunu çeşitli açılardan yapılabilecek değerlendirmelerle görmek mümkündür. Örneğin, Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu ülkeleriyle yaptığı ticaretin hacmi çok önemsizdir. Ülkemizin toplam dış ticaret hacmi içindeki bölge ülkelerinin toplam payı 1963'te %5.6, 1964'te %7, 1965'te %7.6, 1966'da %5.5'dir. Toplam ithalat ve ihracat rakamlarının aldıkları paylar aynı paraleldedir. Aynı yıllara göre toplam ithalatımız içinde bölge ülkelerinin payları sırasıyla %5.2, %7.2, %8.8 ve %5.7'dir. İhracat rakamlarında ise bu oranlar %6.4, %6.9, %6.1 ve %5.1 şeklinde gerçekleşmiştir. Dış ticaret dengesi açısından baktığımızda, aşağıda yeralan tobloya da dikkat edilecek olursa, bu dengenin sürekli olarak ülkemiz aleyhine bakiye verdiği görülecektir. Özellikle petrol ithalatındaki artışa paralel olarak bu açık daha da artmıştır. Petrolün bölge ülkelerinden yaptığımız ithalatta ne kadar büyük yeri olduğu, bu maddenin ithalatımız içindeki payı dikkate alındığında daha iyi görülecektir. Petrol ithalatının, bölgeden yapılan toplam ithalat içindeki payı 1963'te %77.3, 1964'te %81.4, 1965'te %84.4, 1966'da %78.9 oranında gerçekleşmiştir. Yüksek petrol alımlarından kaynaklanan dış ticaret açığının yıllara göre dağılımı ise 1963'te 110.06 milyon Lira, 1964'te 94.07 milyon Lira, 1965'te 201.09 milyon Lira ve 1965'te 145.66 milyon Lira şeklinde olmuştur.

Bu bilgilerden sonra, bölge ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaret rakamlarını, daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalışalım.

1963-1966 döneminde, Bahreyn, Irak ve Suudi Arabistan, Ortadoğu'dan yaptığımız ithalatta büyük yer tutan ülkeler olmuştur. Bahreyn'den 1965'te 110 milyon 450 bin Lira, Irak'tan 1964'te 160 milyon 270 bin Lira, Suudi Arabistan'dan 1965'te 177 milyon 820 bin Lira tutarında ithalat gerçekleştirilmiştir. Bahreyn, Irak ve Suudi Arabistan'dan yapılan ithalatın hemen hemen tamamını petrol teşkil etmektedir. Genel manada bu bölgeden yaptığımız ithalatın en önemli kalemi yine petroldür.

Aynı dönemde bu bölgeye yaptığımız ihracatta en önemli yeri Lübnan ve Suriye almıştır. En büyük pay 1965'te 189 milyon 740 bin Lira ile Lübnan ve 1966'da 22 milyon 520 bin Lira ile Suriye'nin olmuştur.[507]

---

[507] Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 16.

İthalat ve ihracat rakamlarının senelere göre dağılımında ise ülkelere göre bazı belirgin özellikler dikkati çekmektedir. En başta Bahreyn'i ele alacak olursak; 1960, 1961 ve 1962 yıllarında 30 milyon Liranın üzerinde gerçekleştirdiğimiz ithalatın, 1963 ve 1964 yıllarında neredeyse sıfır seviyesine indiğini görmekteyiz. 1965 yılında ise ani bir fırlama ile 110 milyon Liraya ilerlemiş, sonraki yıl ise %44'lük düşüşle 62 milyon 240 bin Liraya gerilemiştir. Bu artışın en önemli sebebi petrol alımlarıdır. Örneğin, bu üründen 1965 yılında 110 milyon 445 bin Lira, 1966 yılında ise 62 milyon 239 bin Lira değerinde ithal edilmiştir.[508] İhracat bakımından bu ülkeyi ele aldığımızda, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, incelediğimiz periyod içerisinde de kayda değer bir rakamla karşılaşmadığımız görülecektir.

Irak'tan yaptığımız ithalat değerleri, küçük iniş ve çıkışlar yaşansa da, diğer ülkelere nazaran daha istikrarlı bir seyir izlemiştir. 1963-1966 döneminde Irak'tan ithal edilen maddelerin en önemlisi yine petrol olmuştur. Bu maddenin dönem içindeki ortalama payı %99.6'dır. Dolayısıyla, petrol alımında yaşanan dalgalanmalar, doğrudan doğruya ithalat rakamlarına da yansımıştır. Bu durumu daha rahat görebilmek için, ele alınan dönemde Irak'tan gerçekleştirdiğimiz petrol ithalatını rakamlarla sıralayalım; 1963'te 174 milyon 740 bin Lira, 1964'te 160 milyon 270 bin Lira, 1965'te 147 milyon 510 bin Lira, 1966'da 151 milyon 880 bin Lira.[509] Bu ülkeye gerçekleştirdiğimiz ihracatın, ithalat rakamlarına göre çok düşük seviyelerde seyretmesi dikkat çekici bir diğer unsurdur. Zaten çok düşük seviyelerde seyreden ihracatımız, hayvansal ve bitkisel yağlar, şeker ve mamülleri ve tütün gibi bir-kaç kalemden oluşmuştur. 24 milyon 180 bin Lira ile en yüksek ihracat değerinin bulunduğu 1966 yılında bu ülkeye 22 milyon 922 bin Lira tutarında şeker ihraç edilmiştir.[510]

Ülkemizin bu dönem içinde komşumuz İran'dan yaptığı ithalatın en belirgin özelliği devamlı bir düşüşle, 137 milyon Liradan yaklaşık 2 milyon Liraya kadar gerilemesidir. Özellikle, 21 Temmuz 1964 tarihinde Türkiye, İran ve Pakistan arasında gerçekleştirilen RCD teşkilatı çerçevesinde, İran'la ticarî ilişkilerin geliştirilmesine yönelik sergilenen yoğun çabalara rağmen, bu alanda verimli neticeler elde edilememiştir. Belirtilen dönemdeki ithalat rakamlarına bakılacak

---

508 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, 1965-1966

509 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 54.

510 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, 1965-1966

olursa, en düşük rakam 1965'te yalnızca 45 Lira, en yüksek ithalat rakamı ise 1963'te 137 milyon 250 bin Lira ile gerçekleşmiştir. Bu rakam bütün Ortadoğu ülkelerinden yapılan ithalat içinde %34'lük bir oranı ifade etmektedir.[511] Görüldüğü gibi RCD'nin kuruluşdan önceki ithalat rakamı ile bir yıl sonra gerçekleşen ithalat rakamı arasında uçurumlar vardır. 1966 yılında biraz kıpırdanma yaşansa da, ancak 1 milyon 940 bin Lira seviyesine ulaşılmıştır.

İran'dan yapılan ithalattaki bu hızlı düşüşün ardında, dönem içinde bu ülkeden yaptığımız petrol alımındaki anormal seviyedeki gerileme yatmaktadır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, 1963 yılında 137 milyon 250 bin Lira, 1964'te 64 milyon 550 bin Lira, 1965'te 0.0 Lira, 1966'da ise 1 milyon 930 bin Liralık petrol ithal edilmiştir.[512] Diğer yandan bir önceki tabloyla kıyaslandığında, 1963-1966 dönemindeki petrol ithalatında Suudi Arabistan'ın ağırlık kazandığı görülecektir. Bu gelişme hiç şüphesiz İran'dan yapılan petrol alımındaki düşüşü gayet net olarak açıklamaktadır.

Buna karşılık ihracat rakamlarında, özellikle 1964 yılında, yaklaşık 45 milyon Liralık bir miktarla kıpırdanma yaşanmıştır. Bunun sebebi ise, aynı yıl içinde İran'a gerçekleştirdiğimiz 42 milyon 560 bin Lira tutarındaki şeker ihracıdır. Sonraki yıl aynı üründen 11 milyon 380 bin Liralık ihracat gerçekleştirilmesi,[513] toplam ihracatta yaşanan %70 oranındaki gerilemeyi rahatlıkla açıklamaktadır. Komşumuz İran'a yaptığımız ihracat 1966 yılında 440 bin Liraya kadar düşmüştür. 1961 yılında dahi 45 milyon 840 bin Liralık ihracat gerçekleştirdiğimizi dikkate alınırsa, beş yıl sonra gelinen noktanın hangi boyutlarda olduğu hakkında fikir sahibi olabiliriz.

Lübnan, yukarıda temas ettiğimiz gibi, ihracat bakımından 160 milyon ve üzeri rakamlarla en önde gelen ülke olmuştur. İhracattaki bu yüksek seviyenin en önemli sebebi, bu ülkeye yüksek oranda yaptığımız canlı hayvan satımıdır. Bu kalemin ihracattaki payını anlayabilmek için yine rakamlara müracaat edelim; 1963'te 114 milyon 510 bin Lira, 1964'te 77 milyon 40 bin Lira, 1965'te 96 milyon 320 bin Lira, 1966'da 49 milyon 780 bin Lira. Bir de, bu rakamların Lübnan'a olan toplam ihracat içindeki oranlarını aynı sıra ile aktaralım; % 69, %48, %51, %31.

---

511 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 61.

512 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 63.

513 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 64.

İhracatta önemli bir yer tutan bir diğer kalem ise sebzeler ve tahıllardır.[514] Ticari değerler bakımından bu iç açıcı tablo, maalesef ithalat rakamlarında yaşanmamış, bu ülkeden yaptığımız en yüksek ithalat rakamı 14 milyon 130 bin Lira ile 1965 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Lübnan'dan yapılan ithalatın, toplam ithalatımız içindeki payı %0.0 ile %0.3 arasında değişirken, bu ülkeye yapılan ihracatımızın toplam ihracat içinde %3.6 ile %5 arasında değişen pay aldığını görmekteyiz.[515]

1963-1966 döneminde komşu ülke Suriye'den yapılan ithalatın, son yıldaki 560 bin Lira gibi çok düşük bir değerin dışında hiç gerçekleşmediğini görmekteyiz. Aynı dönem içinde ihracat rakamları her ne kadar 20 milyon Liranın üzerinde seyretse de, toplam içindeki payı %0.5 ile %0.8 arasında değişen çok düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Suriye'ye olan ihracatımızda da en yüksek payı canlı hayvan satımı almıştır. 1963-1966 döneminde bu kalemin ihracatımız içindeki ortalama payı %53'tür. Bunu %13 ortalama payla yenilen meyveler, kavun ve turunçgiller ihracatı takip etmiştir.[516]

Suudi Arabistan'dan yapılan ithalat rakamları tablodaki ilk yılda, önceki yıllara nazaran çok düşük bir değeri ifade etse de, takip eden yıllarda ani bir fırlama gözlemlenmektedir. Özellikle 1965 yılında 177 milyon 820 bin Lira ile en üst seviyeye ulaşmış, sonraki yıl biraz düşüşle 135 milyon 540 bin Liraya gerilemekle birlikte, bu yüksek seviye devam etmiştir. 1963 yılında bu ülkeden yaptığımız ithalat toplam ithalat içinde %0.1'lik bir oran teşkil ederken, sonraki yıldan itibaren yüksek oranlar gerçekleşmiş, sırasıyla %2.1, %3.4, %2.1'lik paylarla Suudi Arabistan toplam ithalatımızda önemli bir merhale katetmiştir. Özellikle bu oranların bütün Ortadoğu ülkelerine kıyasla taşıdığı değer daha açık görülmektedir. Bunun tek bir sebebi vardır; Petrol. Bu ürün, Suudi Arabistan'dan yapılan ithalat içinde en önemli ve hemen hemen tek kalem olmuştur. Bu maddenin 1963'te ithalattaki payı %98.2 iken, 1964-1966 döneminde %100'lük bir pay almıştır. İthalattaki bu yüksek değerlerin tam tersi ihracatta yaşanmış, belirtilen dönem içinde bu ülkeye yaptığımız ihracat en fazla 2.5 milyon Lira seviyesinde gerçekleşmiştir. İhracatta görülen bu düşük seviyenin yanısıra, dalgalı bir periyod

---

514 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 80.

515 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 75.

516 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 84.

takip etmesinin en önemli sebebi, yıllar içinde farklı ürünlerin ön plana çıkmasıdır. Örneğin, 1963 yılında canlı hayvan ihracı %55'lik paya sahipken, sonraki yıllar neredeyse yok denecek seviyelere inmiştir. 1964 yılında ise meyve ihracı %67 oranında pay almıştır. 1965 yılında da aynı ürünün %71'lık paya sahip olduğunu görmekteyiz. Ancak 1966 yılında meyve ihracımız %16'lara gerilerken, bu kez kükürt ihracı ön plana çıkmış ve bu kalem %69'luk bir orana yükselmiştir.[517]

Ürdün'le ülkemiz arasındaki dış ticaret rakamları bu dönem içinde çok düşük seviyelerde seyretmiştir. Her ne kadar ihracatımız, ithalata göre daha yüksek oranlara sahipse de, yıllar içinde bu miktar 13 milyon Lira civarında gerçekleşmiştir. İthalatta en yüksek rakamın gözlendiği 1964 yılında 9 milyon 820 bin Lira tutarındaki Kalsiyum Fosfat alımı, toplam içinde %98'lik paya sahip olmuştur. İhracatta ise canlı hayvan satımının büyük ağırlığı vardır. 1963-1966 döneminde bu kalemin toplam içindeki payı sırasıyla %79, %99, %99 ve %99 oranlarında gerçekleşmiştir.[518]

Şimdi bu bilgileri bir de tablo eşliğinde tekrar görelim;

Tablo-15: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1963-1966)

Milyon TL	1963				1964				1965				1966			
Ülkeler	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
Bahreyn	0.01	0.0	0.01	0.0	0.00	0.0	0.00	0.0	110.4	2.1	0.00	0.0	62.24	1.0	0.00	0.0
Irak	177.2	2.9	0.19	0.0	160.2	3.3	8.06	0.2	147.5	2.8	0.96	0.0	152.0	2.3	24.18	0.3
İran	137.2	2.2	0.12	0.0	64.56	1.3	44.96	1.2	0.00	0.0	14.60	0.4	1.94	0.0	0.44	0.0
Lübnan	3.03	0.0	166.0	5.0	4.94	0.1	159.07	0.6	14.13	0.3	189.7	0.5	13.30	0.2	159.3	0.5
Suriye	0.00	0.0	24.99	0.8	0.00	0.0	22.90	0.6	0.00	0.0	21.99	0.5	0.56	0.0	22.52	0.5
S. Arabis.	0.57	0.1	1.29	0.0	101.8	2.1	0.76	0.0	177.8	3.4	2.59	0.1	135.5	2.1	2.45	0.0
Ürdün	0.00	0.0	14.13	0.4	9.95	0.2	13.26	0.4	2.60	0.1	13.68	0.3	0.04	0.0	8.53	0.2
Toplam	324.8	5.2	214.7	6.4	350.1	7.2	256.09	6.9	457.6	8.8	256.5	6.1	374.8	5.7	229.2	5.1

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1967-1970 döneminde de, bir önceki dönemin benzeri bir tabloyla karşılaşmaktayız. Örneğin, ithalat rakamlarının yıllara göre çok dengesiz bir dağılıma

---

[517] Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 92.

[518] Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 99-100.

sahip olduğu Bahreyn'den 1965 yılında 118.45 milyon Lira, 1966'da 62.24 milyon Lira değerinde petrol alımının dışında, herhangi bir ithalat sözkonusu olmamıştır. Bu dönemde Bahreyn'e ihraç ettiğimiz tek ürün mahleptir ve bu ürün 10 bin 609 Lira karşılığında 1963 yılında ihraç edilmiştir.[519]

Irak'tan yapılan ithalat rakamlarında devamlı bir artış gözlemlenirken, 1970 yılı itibarıyle bu ülkeden 397 milyon 100 bin Liralık ithalat gerçekleştirilmiştir. Bu rakam belirtilen dönemdeki ithalat oranları bakımından en yüksek seviyeyi ifade etmektedir. Bu ithalat değerlerinin yine tamamına yakınını petrol ve yan ürünleri oluşturmuştur. Rakamlarla ve % oranlarla ifade etmek gerekirse; 1967 yılında 208 milyon 848 bin Lira ile %99, 1968'de 265 milyon 874 bin Lira ile %98, 1969'da 218 milyon 672 bin Lira ile %95, 1970'de 386 milyon 491 bin lira ile %97. Bu rakamlar ve oranlardan da anlaşılacağı üzere, bu ülkeden yapılan ithalattaki iniş ve çıkışlarda petrolün rolü tartışılmazdır. Diğer yandan sınır komşumuz olmasına rağmen, Irak'a yapılan ihracat rakamları istikrarsız bir seyir izlemesinin yanısıra, beklenen seviyenin gerisinde gerçekleşmiştir. Son iki yılda görülen artışlar dikkate alınacak olursa, ihracatımızın artış seyri izlediği söylenebilir. Zira 1968 yılında bu ülkeye sadece 3.2 milyon Liralık ihracat gerçekleştirilirken, bu değer ertesi yıl 52 milyon Liraya, 1970'de ise 64 milyon 900 bin Liraya ilerlemiştir. Önceki dönemlerden de hatırlanacağı gibi, ihracatta en ağırlıklı pay yine şekere aittir. Bu ürünün ihracındaki artış ve azalmalara paralel olarak genel ihracat rakamları da artmış veya azalmıştır. Şeker ihracının değer ve toplam içindeki oranları dönem içinde şöyle gerçekleşmiştir; 1967'de 25 milyon 419 bin Lira ile %95, 1968'de 0, 1969'da 37 milyon 692 bin Lira ile %68, 1970'de 26 milyon 516 bin Lira ile %41.[520] Bu bilgilerden hareketle, ithalat rakamlarında görülen yüksek oranlar ve çok hızlı artış seyri karşısında ihracatın adeta karınca adımlarıyla gelişmesi, dış ticaret dengesinin sürekli olarak ülkemiz aleyhine gerçekleşmesi ve ticaret açığının sürekli artmasını netice vermiştir. Irak'la olan ticaret hacmi ise, bu dönemde gayet istikrarlı bir artış seyri izlemiştir.

Bir diğer sınır komşumuz İran'la olan dış ticaretimiz bu dönem içinde de bizleri şaşırtmaya devam etmektedir. 1969 yılında 10 milyon 500 bin Liralık ithalat miktarıyla, bu ülkeden en yüksek seviyedeki dış alımımız gerçekleşirken, ih-

---

519 Yeğenoğlu, **A.g.e.**, s. 46

520 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1969; Seri 1, 1970-1971

racat rakamlarının 1968 yılından itibaren yükselişe geçtiği görülmektedir. Sadece koyun ihracı 1967 yılında 1 milyon 432 bin Liralık değerle %65'lik pay alırken, ertesi yıl aynı ürün ihracı 41 kat artarak 59 milyon 233 bin Lira ile %90'lık orana ulaşmıştır. 1969 yılında bu ürünün yerini keçi ve koyun eti almış ve 26 milyon 670 bin lira ile %62'lik pay elde etmiştir. 1970'te ise aynı ürün ihracat içinde 19 milyon 493 bin Lira ile %36'lık pay almıştır.[521] İran'la ele alınan dönem içinde ihracatın ağırlığı tartışılmazdır. Dolayısıyla dönem boyunca ticaret dengesi hep ülkemiz lehine fazla vermiştir. Ticaret hacmi ise, yine ihracattaki artış ölçüsünde genişlemiştir.

Körfez ülkelerinden olan ve bu dönemde kendisine tekrar yer verdiğimiz Kuveyt'le yapılan dış ticaret çok düşük seviyelerdedir. En yüksek rakam 1967 yılındaki yaklaşık 23.9 milyon Lira ile bu ülkeden yapılan ithalatı ifade etmektedir. İthalatımız yıllar içinde giderek azalmış ve nihayet 1970 yılında "0" seviyesine inmiştir. İhracat rakamlarında her ne kadar böyle bir tablo söz konusu değilse de, kayda değer bir seviyenin gerçekleşmediği görülmektedir.

Tıpkı bir önceki dönemde yer aldığı gibi, Lübnan'la ülkemiz arasındaki ticarette ağırlığı yine ihracat rakamları teşkil etmiş ve 1970 yılındaki 333.8 milyon Lira ile hem bu ülkeye, hem de tabloda yeralan diğer ülkelere yapılan ihracatta en üst noktaya ulaşmıştır. Diğer bir ifadeyle, ele alınan ülkelere yönelik ihracatımızda en iyi rakamlar Lübnan için söz konusudur. İhracatta yine tarım ve hayvancılığa dayalı ürünlerin hakimiyeti söz konusuyken, bazı ürünlerin ön planda yeraldığı görülmektedir. Örneğin muhtelif türde pamuk ihracından elde edilen gelir ve toplam içindeki payları şöyle sıralanabilir; 1967'de 73 milyon 35 bin Lira ile %44, 1968'de 130 milyon 995 bin Lira ile %63, 1969'da 50 milyon 436 bin Lira ile %31, 1970'te 74 milyon 648 bin Lira ile %22. Lübnandan belirtilen dönemde gerçekleştirilen ithalatta ise düşük bir seviye gözlenmesine rağmen ithalat rakamlarının sürekli bir artış seyri izlediği görülmektedir. İthalat içinde yıllara göre bazı ürünlerin ön palana çıktığı söylenebilir. Örneğin, bu ülkeden 1967 yılında 2 milyon 464 bin Lira, 1968'de 5 milyon 749 bin Lira değerinde çiğ kahve alımı yapılmıştır. 1969 yılında fosforik asit ithali 33 milyon 486 bin Lira ile kendisinden söz ettirirken, aynı üründen 1970 yılında 38 milyon 29 bin Lira değerinde ithalat ya-

---

[521] DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**,Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1970-1971

pılmıştır.[522]

Sınır komşumuz Suriye ile olan dış ticaretimizin bu dönemde de gerilemeye devam ettiği söylenebilir. İthalat rakamları açısından çok daha bariz olan bu düşük seviye, ihracat rakamlarında 10 milyon Liranın üzerinde bir seyir takip etmiştir. 1968 ve 1969 yıllarına ait ithalat rakamlarının bir önceki ve sonraki yıllara oranla yüksek bir seviyede gerçekleşmesinin tek sebebi, sadece bu yıllara mahsus olmak üzere Suriye'den yapılan petrol alımıdır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, 1968'de 5 milyon 585 bin Lira, 1969'da ise 6 milyon 444 bin Lira değerinde petrol ithali gerçekleştirilmiştir. 1970'de bu ülkeden petrol alımı yapılmaması, dönemin son yılına ait ithalat rakamının dibe vurmasına neden olmuştur. İhracatta ise en önemli kalemi canlı hayvan satımı oluşturmuştur. Yıllara göre elde edilen değer ve oranları şöyle sıralayabiliriz; 1967'de 9 milyon 979 bin Lira ile %71, 1968'de 8 milyon 978 bin Lira ile %80, 1969'da 15 milyon 438 bin Lira ile %%83, 1970'de 16 milyon 870 bin Lira ile %72.[523] Suriye'ye yapılan ihracatın, ithalata nisbetle çok ileri seviyelerde gerçekleşmesi, dönem boyunca bu ülkeye karşı ticaret fazlası vermemize neden olmuştur. Ticaret hacmi ise artan ihracat değerleri paralelinde giderek genişlemiştir.

Suudi Arabistan ise bu dönemde Suriye'nin tersine, ithalatın ağırlık kazandığı bir dış ticaret tablosu oluşturmuştur. Bu ülkeden yapılan en yüksek ithalat miktarı 102.5 milyon Lira ile 1968 yılında gerçekleşirken, sonraki yılda %35'e yakın düşüş yaşanmış ve aynı seviye 1970'de de kendisini korumuştur. İthalatın neredeyse yine tek kalemi petroldür. Yıllara göre petrol ithalat rakamlarını sıralarsak bu gerçek anlaşılacaktır; 1967'de 73 milyon 407 bin Lira, 1968'de 102 milyon 462 bin Lira, 1969'da 66 milyon 886 bin Lira, 1970'de 66 milyon 406 bin Lira.[524] İhracat rakamları içinde en yüksek seviyeye 1970 yılında 3.4 milyon Lira ile ulaşılmıştır. Bu değer hiç şüphesiz, ele alınan dönem içinde Suudi Arabistan'a ne kadar düşük seviyede ihracat gerçekleştirdiğimizin açık göstergesidir. İthalatın bu denli yüksek seviyelerde gerçekleşmesi, buna karşılık ihracatın alabildiğine düşük bir seyir izlemesi Suudi Arabistan'la olan ticarette dengenin sürekli ülkemiz aleyhine bakıye vermesine neden olmuştur. Hatta ithalattaki artışa paralel olarak

---

522 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1967-1968;Seri 1, 1970-1971

523 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1970-1971

524 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1970-1971

ülkemizin ticaret açığının daha da büyüdüğü söylenebilir. Ticaret hacmi ise tamamen ithalat rakamlarının kontrolü altında görülmektedir.

Son olarak Ürdün'ü ele alacak olursak; Bu ülkeden yapılan ithalat ihracata nisbetle daha yüksek seviyede gerçekleşmiştir. İthalatta ise en önemli kalem tabiî kalsiyum fosfat olmuştur. Yıllara göre bu ürünün parasal değeri ve toplam içindeki oranları şöyle sıralanabilir; 1967'de 2 milyon 235 bin Lira ile %100, 1968'de 10 milyon 465 bin Lira ile %98, 1969'da 12 milyon 539 bin Lira ile %98, 1970'de 4 milyon 136 bin Lira ile %46. Dönemin son yılında bu önemli ithalat kaleminde gerek rakamsal, gerekse oransal olarak görülen gerilemenin ardında, bu yılda Türkiye'nin Tunus'tan 2 milyon 358 bin Liralık tabiî kalsiyum fosfat ithali bulunmaktadır. İhracattaki en önemli pay ise canlı hayvan satımına aittir. Yine yıllara göre değerler ve oranları şöyle sıralayabiliriz; 1967'de 4 milyon 836 bin Lira ile %80, 1968'de 2 milyon 25 bin Lira ile %54, 1969'da 2 milyon 448 bin Lira ile %45. 1970'de ise bu ülkeye yapılan ihracatta çeşitli kabuklu ve kabuksuz meyve, baklagiller ve muhtelif tohumlar ön plana çıkmıştır.[525]

1967-1970 döneminde yukarıda değerlendirmeye çalıştığımız bu ülkelerle Türkiye arasında gerçekleştirilen tış ticaret rakamlarını bir tablo eşliğinde tekrar görelim;

Tablo-16: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1967-1970)

Milyon TL	1967				1968				1969				1970			
Ülkeler	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
Bahreyn	28.4	0.4	0.01	0.0	0.01	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-	0.06	0.0
Irak	209.7	3.3	26.7	0.6	269.4	3.9	3.2	0.0	228.9	3.3	52.0	1.0	397.1	4.2	64.9	1.0
İran	0.04	0.0	2.2	0.0	-	-	65.6	1.5	10.5	0.0	43.1	0.9	0.3	0.0	53.9	0.8
Kuveyt	23.9	0.3	5.9	0.1	3.3	0.0	8.3	0.1	1.5	0.0	4.7	0.0	0.0	0.0	14.1	0.2
Lübnan	4.1	0.0	165.7	3.5	45.6	0.6	208.5	4.6	44.4	0.6	162.5	3.3	59.1	0.6	333.8	5.3
Suriye	0.2	0.0	13.9	0.3	5.8	0.0	11.2	0.2	6.4	0.0	18.5	0.3	0.1	0.0	23.4	0.3
S.Arab.	73.4	1.1	1.8	0.0	102.5	1.5	1.1	0.0	66.9	0.9	1.3	0.0	66.8	0.8	3.4	0.0
Ürdün	2.2	0.0	6.0	0.1	10.6	0.1	3.7	0.0	12.8	0.0	5.4	0.0	8.9	0.0	9.6	0.0

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

525 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1970-1971

1971-1974 yıllarında, Körfez ülkelerinden olan Bahreyn'le gerçekleştirilen dış ticaret rakamları, önceki yıllara paralel olarak gelişmiştir. Her ne kadar 1973 ve 1974 yıllarındaki ithalat rakamlarında biraz kıpırdanma yaşansa da, genel toplam içinde bir değer ifade etmemektedir. Bir diğer Körfez ülkesi olan Kuveyt'le olan dış ticaretimizde de benzer gelişmeler vardır. Gerek ithalat, gerekse ihracat rakamları, özellikle son yıllar itibarıyle, istikrarlı bir artış eğilimi sergilese de, diğer ülkelerin çok gerisinde kalmıştır. En yüksek rakam ise 92 milyon 700 bin Lira ile 1974 yılı ithalatında gerçekleşmiştir.

Sınır komşularımız Irak, İran ve Suriye'yi değerlendirecek olursak; Bu üç ülke içinde en yüksek dış ticaret rakamları Irak'ın hanesinde görülmektedir. Dış ticaretimizin gelişim seyrine baktığımızda ise, 1973 yılına kadar ithalatımızın ihracatımızdan ortalama 20 milyon $ kadar fazla olduğunu görürüz. Bu yıldan itibaren gerek petrol fiyatlarının hızla yükselmesi, gerekse Irak'tan yapılan petrol ithalatının artması, buna karşılık ihracatımızda da sürekli bir artış görülmesine rağmen, ithalatın artış hızının çok gerilerinde kalmasından dolayı dış ticaret açığımız giderek yükselmiştir.[526] Bu ülkeden yaptığımız ithalat 1974 yılında, bir önceki yıla oranla yaklaşık %1000'lik bir artışla 327.4 milyon $'a yükselmiştir. Bu rakam aynı zamanda tabloda yer alan en yüksek değeri ifade eder. Irak'a olan ihracatımızı madde bazında irdelersek, pek çok malın ihracatında yıllara göre dalgalanma yaşandığı görülür. Ancak özellikle ilk yıllarda gıda ürünlerinin ağırlık taşıdığını, yıllar içinde bu ağırlığını kaybettiğini söyleyebiliriz. Örnek verecek olursak 1973 yılında 6.3 milyon $ ile %63'lük paya sahip olan gıda ürünleri ihracı, 1974'te 5.4 milyon $'a gerilerken, toplam ihracat içindeki payı %18 olmuştur.

Diğer komşumuz İran'la gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz yine düşük seviyelerde kalmıştır. İthalat rakamlarının ihracata göre daha yüksek oranlarda gerçekleştiği gözlemlenirken, özellikle petrol üreten bütün ülkelerden yapılan ithalatın arttığı 1974 yılında, 42.3 milyon $ ile, bir önceki yıla oranla %400'lük bir ithalat artışı yaşanmıştır.

Suriye ile yapılan dış ticarette, farklı bir tabloyla karşılaşmaktayız. Her ne kadar istenilen seviyelerde olmasa da, 1971'den itibaren ihracatta her sene büyük artışlar yaşanmış ve 1974 yılında bu ülkeye 14.6 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilmiştir. İhracat içinde gıda ürünlerinin büyük ağırlığı vardır. Örneğin bu ürün

---

526 İGEME, **Ortadoğu Ülkelerine İhracat Olanakları Raporu**, Eylül 1988, s. 3.

grubu toplam ihracatta, 1973'te 8.3 milyon $ ile %69, 1974'te 8.2 milyon $ ile %55'lik bir pay almıştır. İthalat rakamları ise, ihracattaki bu hızlı artışın tersine, küçük-iniş çıkışların yaşandığı düşük bir seviyede devam etmiştir.

Lübnan, her zamanki gibi ihracatımızda büyük payı olan Ortadoğu ülkelerinden olmuştur. 1974 yılında 109.7 milyon $ ile en üst seviyesine ulaşan ihracatımızın yanısıra, bu ülkeden yaptığımız ithalat oranları fazla küçümsenmeyececek seviyelerdedir. 1973 yılına kadar çok yüksek bir artış hızı sergileyen ithalatımız, bu yıl içinde 70.3 milyon $ seviyesinde gerçekleşirken, bir sonraki yılda yarıyarıya düşmüştür. İhracat içinde her zamanki gibi gıda ürünlerinin büyük payı vardır. Örneğin, 1973'te bu ürün grubu 32.4 milyon $ gelir getirirken, 1974'te ağırlığını daha da artırarak 58.2 milyon $'a ulaşmıştır. Bu rakamların toplam içindeki oranları ise %31 ve %53 şeklindedir.

Suudi Arabistan ile yapılan dış ticarette ise adeta bir ithalat patlaması yaşandığını görmekteyiz. 1971 yılından itibaren %100'e yakın artışlarla 1973 yılında 84 milyon $'a ulaşılmış, bir sonraki yılda ise %300'lük astronomik bir artışla 252.5 milyon $ seviyesi elde edilmiştir. Bu artışların temelindeki tek etken hiç şüphesiz petroldür. İthalattaki bu yüksek oranlara nisbetle ihracat rakamları çok komik seviyelerde kalmıştır. Dönem içinde gerçekleşen en yüksek rakamının 1974'teki 3.9 milyon $ olduğu dikkate alınırsa, bu hükmümüzün doğruluğu açıkça görülecektir.

Son olarak bölge ülkeleri içinde en düşük dış ticaretimiz olan Ürdün'e bakacak olursak, önceki yıllara göre pek fazla bir şeyin değişmediğini görürüz. Bu ülkeyle toplam dış ticaret hacmimizin en üst seviyesine 1974 senesinde ulaştığını ve bu yılda toplam 7.7 milyon $'lık bir ticaret yaptığımızı söylersek, bu dönemde Ürdün'le olan ticari münasebetlerin ne kadar geri olduğunu rahatlıkla anlayabiliriz. Diğer yandan, düşük seviyelerde de gerçekleşse Ürdün'e ihracatımızın dönemin son iki yılındaki artışında gıda ürünlerinin payı büyük olmuştur. 1973'te bu gruba dahil ürünlerin ihracından 821 bin $ gelir elde edilirken, ertesi yıl 4.4 kat artışla 3.6 milyon $ seviyesine ulaşılmıştır. Bu iki yılda gıda ürünlerinin toplam içindeki payları %58 ile %69 seviyesinde gerçekleşmiştir.

1971-1974 dönemiyle ilgili olarak verdiğimiz bu bilgileri, bir tablo eşliğinde daha ayrıntılı olarak görelim;

Tablo-17: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1971-1974)

Milyon TL	1971				1972				1973				1974			
Ülkeler	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
Bahryn	0	0	0.2	0.0	12.5	0.0	0.1	0.0	87.5	0.3	0.1	0.0	92.7	0.3	3.9	0.0
Irak	746.6	4.2	102.1	1.0	431.1	1.9	229.3	1.8	476.4	1.6	141.2	0.7	4613.3	8.6	416.9	1.9
İran	69.8	0.4	61.2	0.6	208.8	0.9	168.6	1.3	210.3	0.7	167.5	0.9	597.3	1.1	206.9	0.9
Kuveyt	135.8	0.6	55.9	0.5	0.0	0.0	50.5	0.4	72.4	0.2	72.8	0.4	485.6	0.9	103.2	0.5
Lübnan	74.6	0.4	616.1	6.6	366.5	1.6	526.5	4.4	1004.9	3.3	1423.2	7.8	431.9	0.8	1519.0	7.1
Suriye	45.1	0.2	79.1	0.8	15.4	0.0	146.2	1.1	52.9	0.1	328.8	1.7	58.2	0.1	411.3	1.9
S. Arab.	317.7	1.7	8.5	0.0	742.7	3.3	16.0	0.1	1201.4	4.0	20.4	0.1	3547.7	6.6	54.4	0.2
Ürdün	22.0	0.1	11.7	0.1	9.5	0.0	7.3	0.0	27.5	0.0	20.8	0.1	35.1	0.0	71.9	0.3
Toplam	1411.6	8.2	934.8	10	1786.5	8.3	1244.5	9.8	3133.3	10	2174.8	12	9861.8	18	2787.5	13

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1975 yılından itibaren Türkiye'nin dış ticaret yapısındaki değişme ile, Ortadoğu ülkelerine büyük bir yakınlaşma yaşanmıştır. Bunda özellikle petrol fiyatlarındaki artışların büyük yekün tutması etkili olmuştur.[527]

1973 Arap-İsrail savaşının meydana getirdiği petrol krizi, Türkiye'yi Ortadoğu ülkelerine daha fazla yaklaştırmıştır. Esasen İsrail ile Arap ülkeleri arasında, 1967 tarihinde meydana gelen savaş ve sonraki dönemde Türkiye'nin takip ettiği dış politika, özellikle Arap ülkelerince takdirle karşılanmıştı. Aynı şekilde 1973 harbi esnasında ülkemizin yine Arap ülkelerine tam bir diplomatik destek sağlaması, onlara çeşitli maddî yardımlarda bulunması bölge ülkeleriyle münasebetlerde geniş bir hareket sahası açmıştı.[528] Diğer yandan yukarıda belirttiğimiz petrol krizi sebebiyle 1973'ten sonra ham petrol fiyatlarının hızla artması, Türkiye'yi kredili petrol alımı meselesiyle karşı karşı bırakmıştı. Türkiye'nin ihracatı ve döviz girdileri petrol faturasını karşılayamaz duruma gelmiş, sonuçta petrol üreticisi Arap ülkelerinden kredi ile petrol almak zorunda kalmıştı.[529] Bunun sonucu olarak Türkiye, petrol faturasını karşılayabilmek için, petrol üreticisi Ortadoğu ülkelerine olan ihracatını geliştirme gayreti içine girdi. Bu ülke-

527 Gül, **A.g.e.**, s. 147.

528 Ayhan Kamel, **Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri**, s. 13.

529 Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 849.

lerle ticari münasebetlerin geliştirilmesi, ihracatın artırılması ve petro-dolarların yatırım olarak Türkiye'ye çekilebilmesi ise siyasi ilişkilerin geliştirilmesini gerektirdi.[530]

Bunun yanısıra daha önce de belirttiğimiz Kıbrıs olaylarının oynadığı rolü unutmamak gerekir. Bu iki önemli faktörün etkisiyle Türkiye, bir yandan Ortadoğu ülkelerinin artan ekonomik potansiyelinden yararlanmak, diğer yandan Kıbrıs meselesinde uluslararası camiada içine düşülen yalnızlıktan kurtulabilmek maksadıyla bölge ülkeleriyle yakınlaşma çabasına girilmiştir.[531]

Kısaca ifade edecek olursak, gerek petrol krizi, gerekse Kıbrıs meselesi Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ve politik ilişkilerini canlandırmıştır. Bu canlanma kısmen Ankara hükümetlerinin girişimleri, kısmen de içine düşülen ekonomik sıkıntının atlatılma gayretleri ile sağlanmıştır. Hatta öncelik sırasının politik etkenlere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan Kıbrıs olayları ve doğurduğu sonuçlar, bölge ülkeleriyle politik alanlarda olduğu kadar, ekonomik alanlarda da işbirliğini geliştirme gayretlerini kamçılamıştır.[532]

1975-1977 arası üç yıllık döneme bakılacak olursa, özellikle dış ticaret rakamlarında kendini gösteren bu yakınlığın odak noktasında petrol fiyatlarındaki yükseliş ve buna paralel olarak artan ithalat değerlerinin çeşitli ihracat imkanları zorlanarak dengelenme gayretleri görülecektir.

Öncelikle sınır komşumuz olan ve en yüksek ithalat rakamlarına sahip ülke konumunda bulunan Irak'ı ele alacak olursak; Bu üç sene zarfında ithalat rakamları istikrarlı bir şekilde artarken, aynı artış oranı ihracat rakamlarında gözlemlenmemektedir. Toplam ithalatımız içinde, yoğun petrol alımlarından dolayı, Irak'ın payı hep %10'un üzerinde seyretmiştir. Toplam ithalat değerleri içinde Ortadoğu ülkelerinin yüzdelik payı ile karşılaştıracak olursak çok daha çarpıcı rakamlarla karşılaşırız. Örneğin bu ülkeden yaptığımız ithalatın toplam ithalat içindeki payları 1975'te %10.6, 1976'da 12.5, 1977'de ise %11.9 oranında gerçekleşmiştir. Tabloda yer verdiğimiz bütün ülkelerin toplam ithalatımız içindeki payları ise sırasıyla %15, %16.6 ve %17.4'tür. 1975 yılından itibaren bu ülkeden

---

530 Armaoğlu, **A.g.e.**, s. 850.

531 Erol Manisalı, **"AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler; Türkiye Açısından Değerlendirme"**, Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları, İstanbul 1979, s. 71.

532 Manisalı, **A.g.m.**, s. 73.

yapılan ithalat rakamlarında görülen bu hızlı tırmanışın en önemli iki sebebinden birisi 1974'te petrol fiyatlarının artışı, diğeri miktar olarak da fazla miktarda petrol alımı yapmamızdır. Irak'tan daha fazla petrol ithal etmemizin ana sebebi ise, Kerkük-İskenderun Petrol Boru Hattı'nın aynı dönemde faaliyete geçmesidir.[533]

Irak'a yapılan ihracat rakamları ise, 40 milyon $ seviyesinin üzerinde seyretmesine rağmen, az oranlı bir dalgalanma sergilemiştir. İhracatta gıda sektörünün giderek ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Bu alanda yapılan ihracattan ülkemiz 1975'te 6.2 milyon $, 1976'de 12.3 milyon $, 1977'de 20.5 milyon $'lık gelir elde etmiştir.[534] Aynı rakamların toplam içindeki payları ise sırasıyla %13, %30, %42 şeklindedir. Bu ülkeyle olan dış ticaret açığımız ise, artan ithalat miktarına paralel olarak alabildiğine artmıştır.

İthalatımızdaki hızlı artış İran için de sözkonusudur. 1975 yılında 26.1 milyon $ olan ithalatımız, ertesi yıl %500'e yakın bir artışla 109,3 milyon $'a yükselmiştir. 1977'de de %60'dan fazla bir artış yaşanmış ve 165 milyon $'lık bir ithalat gerçekleşmiştir. İthalattaki artışın temelinde ise, yine temel ürün olan petrol bulunmaktadır. Bu ülkeye yapılan ihracat rakamları, tıpkı Irak'taki gibi belirli bir seviyede kalmış, en yüksek değerine ise, 48.5 milyon $ ile 1977 yılında ulaşmıştır. İhracatımız içinde gıda sektörünün payı, diğer ülkelere nisbetle daha büyüktür. Bu sektör çerçevesinde 1975-1977 döneminde İran'a gerçekleştirilen ihracat rakamları ve toplam içindeki paylarını şöyle sıralayabiliriz; 1975'te %53 ile 19.7 milyon $, 1976'da %44 ile 14.7 milyon $, 1977'de %72 ile 34.9 milyon $.[535]

Üçüncü sınır komşumuz olan Suriye ile gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamları çok düşük seviyelerde seyrederken, ihracat rakamlarının ithalata göre biraz daha yüksek seviyelerde gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Temel ihraç maddeleri ise, her zaman olduğu gibi gıda sektörüne aittir ve ele alınan üç yıl içinde bu sektörün aldığı pay sırasıyla %33, %32 ve %34'tür.[536] İthalatta en büyük ağırlık yine petrole aittir. Dönem boyunca bu ürün ithalatı ortalama %95'lik pay almıştır.

---

533 Gül, **A.g.e.**, s. 156.

534 İGEME, **A.g.e.**, s. 30.

535 İGEME, **A.g.e.**, s. 101.

536 İGEME, **A.g.e.**, s. 219.

Körfez ülkelerinden Kuveyt'le gerçekleştirilen dış ticaretimiz, bu dönem içinde düşüş eğilimi göstermesinin yanısıra, alt seviyelerde seyretmiştir. Ele alınan yıllar içinde ithalatın ihracata oranla yüksek gerçekleşmesi, dış ticaret dengesinin ülkemiz aleyhine bakıye vermesine sebep olmuştur. İthalat içinde %90'lık ortalama payla petrol yine baş sırayı almıştır. İhracatımızda biraz kıpırdanma gözlenmekteye de, düşük seviyelerden kendisini kurtaramamıştır. İhracatımız içinde ağırlık gıda ürünlerine aittir ve bu sektörün Kuveyt'e ihracatımız içindeki payı %90'lar seviyesindedir.[537]

Bir başka Körfez ülkesi Bahreyn'den 1977 yılında yaptığımız 22.4 milyon $'lık ithalat rakamından başka kayda değer bir miktarla karşılaşılmazken, bu değerin %89'u petrol alımına dayalıdır. Bahreyn'le yapılan dış ticarette ithalatın daha fazla ağırlık kazandığı görülmektedir. 1.5 milyon $ ile en yüksek seviyenin yeraldığı 1977 yılı ihracatında sadece alüminyum gelirinin oranı %76'dır.[538]

Öteden beri, özellikle ihracat bakımından yoğun bir ilişki sürdürdüğümüz Lübnan'la olan dış ticaretimiz bu dönemde hızlı bir düşüş yaşamıştır. Bunun en temel sebebi, bu yılların Lübnan'da iç karışıklıkların patlak verdiği bir zaman dilimi oluşudur. 1975'te 30 milyon $ değerinde ithalat gerçekleştirdiğimiz ülkeden, sonraki yıllarda yaşanan büyük çaplı düşüşler sonucunda ithalat 3.4 milyona kadar gerilemiştir. İhracatın durumu bundan farklı değildir. Dönemin ilk yılında ülkemiz 73.4 milyon $'lık ihracat gerçekleştirirken, 1977'ye gelindiğinde %70'lik bir gerilemeyle ancak 17.6 milyon $ değerinde ihracat yapabilmiştir.[539] İhracatın gerilemesinin bir diğer etkeni, en temel kalemlerden olan gıda sektörünün, ihracattaki payını giderek düşürmesidir. Ancak diğer ihraç kalemlerindeki düşüşlerin daha fazla olmasından dolayı, oransal olarak gıda ürünlerinin payı yükselme görüntüsü sergilemiştir. Bu üç yıl içinde Lübnan'a yapılan gıda ürünü ihracatının rakamsal değerleri ve oranları şöyle olmuştur; 1975'te 40.1 milyon $ ile %55, 1976'da 28.8 milyon $ ile %52, 1977'de 13.9 milyon $ ile %79.

Bu dönemde Suudi Arabistan'dan yapılan ithalat iniş-çıkışlı bir seyir izlerken, ihracat rakamlarında hafif bir kıpırdanma görülmektedir. 1975-1977 yıllarında sırasıyla 92.5 milyon $, 51.9 milyon $ ve 84 milyon $'lık bir ithalat gerçekleş-

---

537 İGEME, **A.g.e.**, s. 111.

538 Bkz. DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1976-1977

539 Gül, **A.g.e.**, s. 167-168.

tirilmiştir. 1976 yılına ait ithalat rakamının %45'lik gerilemesinin ana sebebi, bu ülkeden yapılan petrol alımının başka bölge ülkelerine kaydırılmasıdır.[540] İhracat rakamlarında ise en yüksek rakam, 18.2 milyon $ ile 1976 yılında gerçekleşmiştir. İhracat içinde, geleneksel ihraç kalemimizi teşkil eden gıda sektörünün bu dönemdeki ortalama payı %33'tür.[541]

Son olarak bölge ülkelerinden Ürdün'le gerçekleştirdiğimiz dış ticarete bakacak olursak, gerek ithalat, gerekse ihracat bakımında en alt seviyelerde gerçekleşen rakamlarla karşılaşırız. Aynı zamanda her iki açıdan da istikrarlı bir seyir sözkonusu değildir. Dış ticaret dengesi, 1976 ve 1977 yıllarında ülkemiz lehine bakıye verirken, ilk yıla nazaran ihracatın artış eğilimi içinde olduğu söylenebilir. İhracat içinde en önemli grubu gıda ürünleri teşkil etmiştir. Bu grubun toplam içindeki payı 1975'te 6.2 milyon $ ile %77, 1976'da 10.5 milyon $ ile %80, 1977'de 7.9 milyon $ ile %79 oranında gerçekleşmiştir. Şimdi, özetle değerlendirmeye çalıştığımız bu rakamları daha ayrıntılı olarak bir tablo eşliğinde tekrar görelim;

Tablo-18: Türkiye'nin Ortadoğu ile toplam ticaretinde bazı ülkeler (1975-1977)

Milyon $	1975				1976				1977			
Ülkeler	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
Bahreyn	0.080	0.0	0.434	0.0	2.300	0.0	0.700	0.0	22.400	0.3	1.500	0.0
Irak	504.170	10.6	45.201	3.2	644.423	12.5	41.142	2.1	691.668	11.9	49.470	2.8
İran	26.114	0.5	37.101	2.6	109.366	2.1	33.553	1.7	165.030	2.8	48.563	2.7
Kuveyt	24.778	0.5	9.184	0.6	17.730	0.3	13.125	0.6	16.543	0.2	11.162	0.6
Lübnan	30.806	0.6	73.457	5.2	6.421	0.1	55.473	2.8	3.457	0.0	17.635	1.0
Suriye	26.519	0.5	27.698	1.9	12.125	0.2	32.310	1.6	23.281	0.4	29.256	1.6
S. Arab.	92.518	1.9	5.650	0.4	51.937	1.0	18.291	0.9	84.009	1.4	17.074	0.9
Ürdün	9.247	0.2	8.209	0.6	10.058	0.2	13.216	0.6	6.545	0.1	9.887	0.5
Toplam	714.262	15.0	206.934	14.7	854.360	16.6	207.810	10.6	1012.93	17.4	194.547	11.1

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

---

[540] Gül, A.g.e., s. 161.

[541] İGEME, A.g.e., s. 259.

Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerinden ithalatının %98'i ham petrol ve yan ürünlerinden ibaret olduğu için, petrol fiyatlarında yaşanan hızlı artışların ithalat oranını artıran sebeplerden birisi olduğunu bir kere daha hatırlatalım. Örneğin 1978 yılından sonra, miktar olarak daha az petrol ithalatı gerçekleştirilmesine rağmen, toplam ithalat değerinde yine artışların görülmesi bunun en açık göstergesidir

Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatındaki artışın kaynağı daha farklıdır. Burada ihraç edilen mal çeşitlerinin ve miktarlarının artışı önemli olmuştur.[542]

Ülkemizin bölge ülkelerine 1978-1988 yılları arası on yıllık periyod içinde yaptığı ihracata bakıldığında, 1978 yılından başlayarak istikrarlı artışlar kaydettiği ve değer cinsinden en yüksek noktaya 1985 yılında çıktığı görülecektir. 1986 yılındaki önemsiz bir düşüşten sonra, müteakip yıllarda bölge ülkelerine yönelik ihracatımız yeniden artış eğilimine girmiş ve belli bir seviyede istikrarını muhafaza etmiştir.

Bu dönem içinde Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yaptığı ihracatın, genel ihracat içindeki payı giderek artmıştır. 1978'de bu pay %11 iken 1988 yılına geldiğinde %22 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde ortalama olarak Türkiye'nin toplam ihracatının 1/4'üne çok yaklaşan bir bölümünün Ortadoğu ülkelerine yapılıyor olması, bu ülkeler grubunun ülkemizin ihracatı içinde kazandığı önemi açıkça ortaya koymaktadır. Hatta 1982 ve 1983 yıllarında çok daha yüksek seviyelere çıkarak %40'a yaklaşması bu önemin en çarpıcı göstergesidir.[543]

Aynı dönemde ülkemizin Ortadoğu ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalata bakacak olursak; 1978 ve 1979 yıllarında 900 milyon $ seviyesinde ithalat gerçekleşirken, 1980 yılında %150'ye yaklaşan oranda bir artış görülmüştür. İthalatta ulaşılan bu yüksek seviye 1985 yılına kadar istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. 1986 yılında ise bölge ülkelerinden yapılan ithalatta 1 milyar $'ı aşan ani bir düşüş kaydedildikten sonra, 1987 yılında ithalat yine normal seviyesine çıkmış ve aynı seviye 1988 yılında da sağlanmıştır.

Ortadoğu ülkelerinden yapılan toplam ithalatın, Türkiye'nin genel ithalatı içindeki oranı da, belirtilen dönemin başında %20.13 iken, sonunda %17.47'ye ge-

---

542 Gül, **A.g.e.**, s. 150.

543 Güven, **A.g.e.**, s. 193.

rilemiştir.[544]

Bu dönemde ülkemizin Ortadoğu ülkeleriyle arasındaki dış ticaret dengesinin sürekli olarak aleyhimize bakiye verdiği görülmektedir. 1978 ve 1979 yıllarında 700 milyon $'ın biraz altında gerçekleşen aleyhimizdeki bakiye, 1980 yılında 3 katına çıkarak en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1981-1984 yılları arasındaki dönemde ise, ülkemiz aleyhine olan ticaret açığında azalma olmuştur. 1985 yılından itibaren bölge ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaret dengesi tersine dönmüş ve bu kez sürekli ülkemiz lehine bakiye vermeye başlamıştır. Dönemin son iki senesinde ise, ticaret fazlasında düşüşler görülmüştür.

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle arasındaki dış ticaret hacmine bakacak olursak, belirtilen 10 yıllık dönemde istikrarlı bir gelişme kaydettiği görülmektedir. 1986 yılında gerek ihracatta, gerekse ithalatta kaydedilen geçici düşüşler nedeniyle görülen bir daralma dışında, dış ticaret hacminde sürekli bir gelişme gözlemlenmektedir. 1986 yılında yaşanan bu daralmanın nedeni, Irak, İran ve Suudi Arabistan gibi en önemli üç ticari partnerimizle aramızdaki ihracat ve ithalattaki önemli düşüşler olmuştur. Bölge ülkeleriyle ülkemiz arasındaki dış ticaret hacminin, Türkiye'nin genel dış ticaret hacmi içindeki payı 1978 yılında %17.14'ten başlayarak istikrarlı artışlar kaydetmiş, 1982'de en yüksek nokta olan %34.13'e çıkmıştır. Bu yılın sonrasında ise sürekli düşüşler yaşanmış, dönemin son yılı olan 1988'de başlangıç yılındaki seviyeye çok yakın bir oran olan %19.62'ye gerilemiştir.[545] Buraya kadar anlatılanları bir tablo eşliğinde ayrıntılı olarak görelim;

---

[544] Güven, **A.g.e.**, s. 194.

[545] Güven, **A.g.e.**, s. 195.

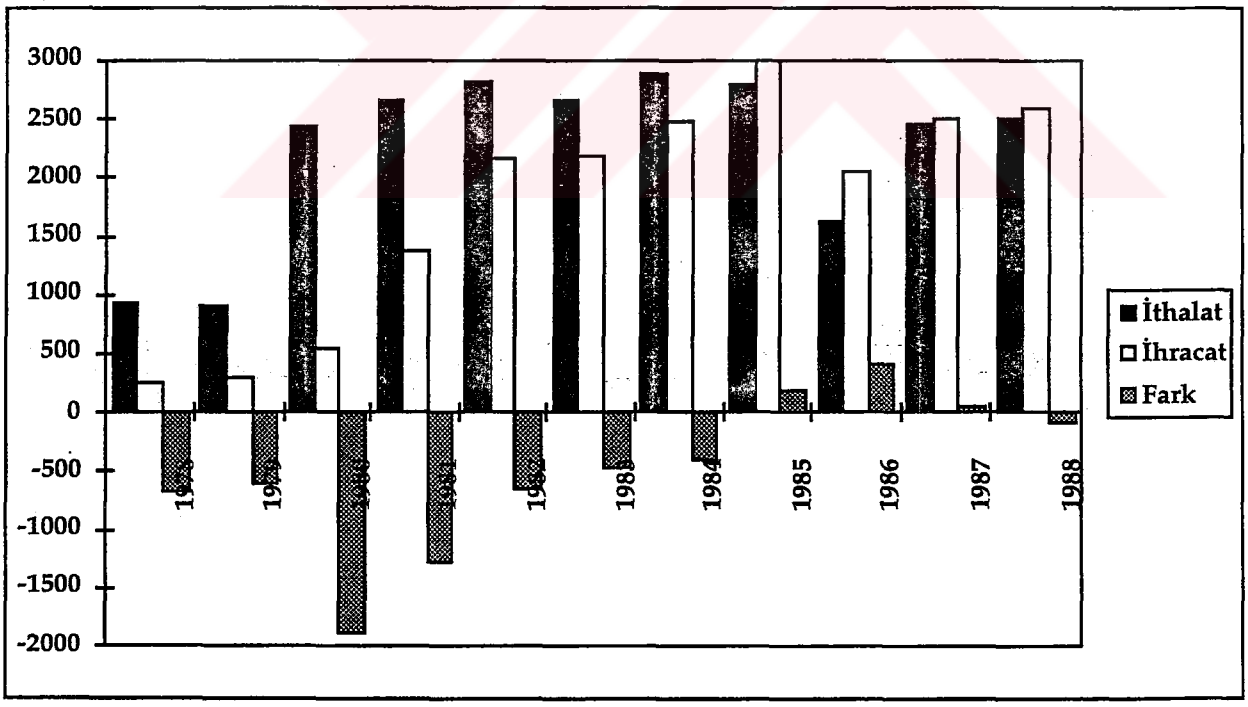
Tablo-19: Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiği dış ticareti (1978-1988/Milyon $)

Yıllar	İthalat	%	İhracat	%	Tic. Deng.
1978	925.685	20.1	254.767	11.1	-670.917
1979	901.252	17.8	294.074	13.0	-607.179
1980	2 429.628	30.7	550.008	18.9	-1 879.619
1981	2 661.673	29.8	1 381.563	29.4	-1 280.110
1982	2 815.649	31.8	2 163.188	37.6	-652.461
1983	2 660.652	28.8	2 191.404	38.2	-469.248
1984	2 876.000	26.7	2 485.626	34.8	-390.374
1985	2 799.562	24.7	2 988.862	37.5	+189.300
1986	1 623.299	14.6	2 044.514	27.4	+421.215
1987	2 457.023	17.3	2 502.172	24.5	+45.148
1988	2 504.327	17.4	2 597.385	22.2	+93.057

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Bu tabloyu bir de grafik eşliğinde ele almak gerekirse;

Grafik-6: Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiği dış ticareti (1978-1988/Milyon $)

Aynı dönemi bir de ülkeler bazında değerlendirecek olursak, iki sınır kom-

şumuz İran ve Irak'ın tartışılmaz bir ağırlığının olduğunu görürüz. Bunun en temel sebebi ise, şüphesiz iki devlet arasında 1980 Eylül'ünde başlayan ve yaklaşık on yıl süren savaştır. Her iki ülke, savaş süresince bir çok ihtiyacını komşuları olan Türkiye'den temin etme yoluna gitmişlerdir. Diğer yandan bu yıllarda zaten yeni bir kalkınma hamlesi başlatılmış ve ekonomik hedeflerin tutturulabilmesi için ihracata ağırlık verilmişti.[546]

Rakamlarla konuyu açıklamak gerekirse; 1979 yılında İran'la dış ticaret hacmimiz 188 milyon $ iken, 1982 yılında 1.54 milyar $, 1985 yılında 2.34 milyar $, 1988 yılında ise 1.21 milyar $ seviyesinde gerçekleşmiştir. Irakla olan dış ticaretimiz ise, 1979'da 692 milyon $, 1982 yılında 2.03 milyar $, 1985 yılında 2.10 milyar $, 1988 yılında da 2.42 milyar $ düzeyinde olmuştur.

1979 yılında İran'a olan ihracatımız 11.8 milyon $ iken, 1982 yılında 790 milyon $, 1985 yılında 1.1 milyar $, 1988'de ise 546 milyon $ olarak gerçekleşmiştir. Irak'a olan ihracatımız ise, 1979 yılında 113 milyon $, 1982'de 610 milyon $, 1985 yılında 961 milyon $, 1988 yılında 986 milyon $ olmuştur.

Verilen bu rakamlara göre, 1979-1988 dönemi içinde İran'a yapmış olduğumuz ihracat %4527 oranında, Irak'a yaptığımız ihracat ise %773 oranında artış göstermiştir.[547]

İthalat ve ihracat rakamları, dış ticaret hacmi ve dengesi bakımından İran'ı tekrar değerlendirmek gerekirse; Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, İran'dan yaptığımız ithalat 1978'den başlayarak sürekli iniş ve çıkışlar göstermiştir. En yüksek nokta ise 1983-1985 döneminde gerçekleşmiştir. İthalattaki bu istikrarsızlığın temel nedeni, bu ülkeden yapılan petrol ithalatının düzensiz olmasındandır. İran'dan yapılan ithalatın %100'e yakın bölümünü ham petrol oluşturduğundan, petrol ithalatında kaydedilen düşüşler, ithalatın genel seviyesi üzerinde tayin edici bir rol oynamıştır. Örneğin, dönemin ilk yılı olan 1978'de 500 milyon $'a yaklaşan ithalatımız, ertesi yıl birden bire 175.8 milyon $'a gerilemiştir. Bunun sebebi ise 1979 yılında İran'daki iç siyasi gelişmelerdir.[548]

İran'a yönelik ihracatımızda da istikrarsız bir seyir gözlenmektedir. 1978'de

---

546 A. Faik Kural, **Ticaret Andlaşmaları ve Dış Politikaya Etkileri**, Ankara 1990, s. 49.

547 **HDTM, Dış Ticaret Kıymetleri**, 1989

548 Gül, **A.g.e.**, s. 157.

45 milyon $ civarında gerçekleşen ihracat, ertesi yıl 1/4 oranında düşerek 11 milyon $ seviyesine inmiştir. 1980 yılından itibaren tırmanışa geçen ihracatımız, sürekli artışlar kaydederek, 1983 yılında en yüksek noktası olan 1 milyar 100 milyon $ seviyesine çıkmıştır. İstikrarsız seyir sonraki yıllarda bir ölçüde azalsa da, dönemin son üç yılında bu yüksek seviyesini koruyamamış ve 500 milyon $ civarında gerçekleşmiştir.

İran'a yaptığımız ihracatta, tarımsal ve hayvansal ürünlerden sanayi ürünlerine doğru bir kayma sözkonusudur. Örneğin, tarımsal ve hayvansal ürünlerin ihracattaki payı 1977'de %68, 1978'de %55, 1980'de %26, 1981'de %23 olmuştur.[549] 1982 yılında ihracatımızın 791 milyon $ seviyesine ulaşmasında 206.1 milyon dolarla tarım ve hayvancılığın payı %25 olurken, geri kalan kısmı işlenmiş ürünlerle sanayi ürünleri oluşturmuştur. 1983 yılı rakamlarına baktığımızda, tarım ve hayvancılığın ihracattaki payı 216.8 milyon $ ile %20 oranında gerçekleşirken, diğer kesimin payının daha da arttığını görmekteyiz. Örneğin, aynı yıl sadece demir-çelik sanayiine dayalı mamül ürünlerin ihracından ülkemiz 260.3 milyon $'lık gelir elde etmiştir ki, bu rakam toplam içinde %24'lük orana karşılık gelir.[550] Sonraki yıllarda özellikle bu ikinci gruba dahil ürünlerin ihracındaki artış ve düşüşler, toplam ihracat rakamlarına da doğrudan yansımıştır.

Söz konusu dönemde İran ile aramızdaki dış ticaret dengesine bakacak olursak; 1982 ve 1986 yılları haric tutulacak olursa, bu ülkeden yapılan petrol ithalatına paralel olarak sürekli ülkemiz aleyhine bakiye vermiştir. İhracatta da belli bir artış seviyesi tutturulmuş olmasına rağmen, ithalattaki artış hızının gerisinde kalması sebebiyle, denge devamlı ülkemiz aleyhine bakiye vermiştir. 1986 yılında ise ülkemiz petrol ithalatında Kuveyt ve Sovyetler Birliğine ağırlık vermesinden dolayı, İran'dan yapılan petrol ithalatı 1 milyar $'dan fazla bir düşüş kaydetmiştir. Aynı yıl ihracatımızda da 500 milyon $'lık bir azalma olmuş, ancak bu düşüş ithalattaki düşüşün gerisinde kaldığı için, bu yıl içinde İran'la olan dış ticaret dengesi ülkemiz lehine bakiye vermiştir. Dış ticaret hacmi bakımından, 1983 yılı ülkemiz açısından adeta altın yılını yaşamış, ülkemizin toplam dış ticaret hacmi içindeki %15.4'lük payı ile İran birinci sıraya yükselmiştir.[551]

---

549 Gül, **A.g.e.**, s. 157.

550 Hüseyin Demircioğlu, **Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti**, Ankara 1985, s. 10.

551 Güven, **A.g.e.**, s. 204.

Belirtilen dönemde Irak'la ülkemiz arasındaki dış ticaret değerlerine bakacak olursak; Türkiye'nin en fazla petrol ithal ettiği ülke olması dolayısıyla Irak, bölgede ülkemiz açısından en önemli ülkelerden biridir. Irak'tan yapılan ithalat, 1978'de 260 milyon $'dan başlayarak, ertesi yıl %100'den fazla bir artış göstermiştir. 1978 yılında görülen bu düşük seviyenin ardında, iki ülke arasında faaliyet gösteren Petrol Boru Hattı'nın ödeme anlaşmazlığı sebebiyle tam kapasite çalışmaması bulunmaktadır.[552] 1980'e gelindiğinde, ithalatımız %100 civarında bir büyüme kaydetmiştir. Müteakip yıllarda ise ithalatın istikrarlı bir seyir izlediği gözlemlenmektedir. 1983, 1984 ve 1986 yıllarındaki arızî düşüşlere karşılık, 1987'de artış eğilimi tekrar başlamış, 1988'de ise 1.5 milyar $ civarındaki olağan seviyesine kavuşmuştur. İthalatın tamamına yakın bölümünü ham petrol oluşturmuştur.

Irak'a yapılan ihracat 1978 yılında 70 milyon $'dan başlayarak sürekli artışlar kaydetmiştir. 1983 ve 1986 yıllarındaki istisnai düşüşler dışında, bu ülkeye olan ihracatımız devamlı artmış ve 1988'de 1 milyar $ sınırına çok yaklaşmıştır.[553] İhracat içinde ilk yıllardaki tarımsal ve hayvansal ürünlerin ağırlıklı payı giderek azalırken, sanayi mallarının ağırlık kazandığını görmekteyiz. Örneğin, 1979 yılında tarımsal ve hayvansal ürün ihracı, toplam ihracatın %54'ünü meydana getirirken, bu oran 1980'de %41'e[554], 1981'de %36'ya gerilemiştir. 1981 yılında bir önceki yıla oranla %314'lük bir artış gözlemlenen ihracattaki bu hızlı yükselişin temelinde, sanayi ürünleri ihracatının hızlı bir tırmanışa geçmesi bulunmaktadır. Bunun en çarpıcı göstergesi, aynı yıla ait ihracat içinde sanayi ürünlerinin aldığı paydır; %64.[555] Sonraki yıllarda da aynı çizgi izlenmiş, tarımsal ve hayvansal ürünlerin ihracatı her ne kadar artsa da, toplam ihracattaki payları giderek azalmış, örneğin 1982'de %27, 1983'te %23, 1984'te %14'e kadar gerilemiştir.[556]

Bu dönemde Irak ile ülkemiz arasındaki dış ticaret dengesi sürekli olarak Türkiye aleyhine bakiye vermiştir. Dengenin ülkemiz aleyhine olan bakiyesi en yüksek noktasına 1980-1981 döneminde çıkmış, en düşük noktaya ise 1984 yılında

---

552 Gül, A.g.e., s. 156.

553 Güven, A.g.e., s. 200.

554 Gül, A.g.e., s. 156.

555 İGEME, A.g.e., s. 62.

556 Demircioğlu, A.g.e., s. 13.

inmiştir. Dış ticaret hacmi ise, ithalat ve ihracatta kaydedilen hızlı gelişmelere paralel olarak, 1978'de 330 milyon $'dan, 1988'de yaklaşık 2.5 milyar $'a yükselmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret hacminin, Türkiye'nin genel dış ticaret hacmi içindeki payı da aynı paralelde gelişmiş, 1978'de %4.78 iken 1981'de %15.57'ye kadar çıkmış, 1988'de ise %9.32'ye gerilemiştir.[557]

Diğer yandan İran'la Irak arasındaki savaş, her ne kadar ilk yıllarda Türkiye-'nin bu ülkelere ihracatını artırsa da, savaşın uzaması tarafları mali çöküntü içine sokmuş ve Türkiye açısından elverişli olan ticari durumu sona erdirmiştir. Savaşın uzamasının bu iki ülkenin yanısıra, Ortadoğu bölgesine yaptığı ihracatı olumsuz yönde etkilemeye başlaması üzerine Türkiye, savaşı bitirmek için arabuluculuk (mediation) yapmak istemiştir.[558]

Bu dönemde Suudi Arabistan'la gerçekleştirilen toplam dış ticaret içinde ihracat rakamlarının sürekli bir artış sergilediği görülecektir. 1978 yılında 17.5 milyon $ olan ihracatımız, 1981 yılına kadar küçük artışlarla yetinirken, bu yıldan itibaren büyük bir artış yaşamıştır. 1982-1988 döneminde ise bu ülkeye yaptığımız ihracat rakamları, bazı yıllarda iniş-çıkışlar yaşansa da, hep 350 milyon $'ın üzerinde seyretmiştir. İhracat içinde tarım ve hayvancılığın payı tartışılmaz bir ağırlığa sahiptir. Örneğin, 1978 yılında bu alanda yapılan ihracat 8.2 milyon $ ile %47'lik pay alırken, 1979'da 9.3 milyon $ ile %47, 1980'de 25.1 milyon $ ile %58 bir orana sahip olmuştur. 1981 yılından itibaren bu ülkeye gerçekleştirilen genel ihracatın büyük çaplı artış kaydetmesine paralel olarak, gıda ürünleri de büyük yükseliş göstermiş, bunu toplam içindeki oranlarında da sergilemiştir. Şöyle ki; 1981'de %74, 1982'de %57, 1983'te %60, 1984'te %50.[559]

Petrol üreticisi konumuna sahip olan bu ülkenin, özellikle 1980 yılından itibaren toplam ithalatımız içinde önem kazanmaya başladığını görmekteyiz. Bu önemli artıştaki tayin edici faktör, aynı yıl içinde gerçekleştirilen 65.2 milyon $'lık petrol ithalatı olmuştur. Esasen, bu ülkeden düzenli petrol alımı 1980 yılında başlamış ve bu tarihten itibaren petrol, Suudi Arabistan'dan yapılan ithalattaki ağırlığını her zaman korumuştur. 1980'de 105.8 milyon $, 1981'de 410.3 milyon $, 1982'de 506 milyon $ şeklinde sürekli bir artış eğiliminde seyreden ithalat rakam-

---

557 Güven, **A.g.e.**, s. 201.

558 Kural, **A.g.e.**, s.49.

559 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 16.

ları, sonraki yıllarda %50'ye yakın düşüş göstermiş ve bu seviyesini 1988'e kadar sürdürmüştür. Bu gelişmeye sebep olarak, sözkonusu yıllar içinde petrol ihtiyacımızın karşılanmasında Cezayir ve Mısır'ın da devreye girmesi, ayrıca bu dönemde İran'ın petrol ithalatımızdaki payını daha da artırmasını gösterebiliriz.[560] Suudi Arabistan'la ülkemiz arasındaki dış ticaret dengesi, 1980'de bu ülkeden petrol ithalatının başlamasıyla birlikte, Türkiye'nin aleyhine bakiye vermeye başlamıştır. 1983'ten itibaren bu ülkeden yapılan petrol ithalatındaki tedrici düşüşe paralel olarak, dış ticaret dengesi lehimize dönmüş ve bu yönde kazandığı istikrarı dönem sonuna kadar korumuştur. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, bu gelişmede ihracat miktarının herhangi bir rolü olmamıştır. Adı geçen ülkeyle aramızdaki dış ticaret hacmi de, özellikle 1980'den itibaren istikrarlı bir artış kaydetmiştir. 1980 yılında 150 milyon $ seviyesinde gerçekleşen dış ticaret hacmi, müteakip iki yıl içinde çok hızlı bir artış seyri takip etmiş ve 1982 yılında 864.7 milyon $ ile zirve noktasına ulaşmıştır. Dönem sonuna kadar, önemsiz bir hacim daralması yaşansa da, belirli bir seviyede istikrar sağlanmıştır.[561]

Körfez ülkelerinden olan Kuveyt'ten yaptığımız ithalat, istikrarsız bir çizgi takip etmiştir. Bu ülkeden yapılan ithalatta ilginç bir husus, Kuveyt'in önemli bir petrol ihracatçısı olmasına rağmen, bu maddenin ithalatta belirleyici bir öneme sahip olmamasıdır. 1980 yılında 131.6 milyon $ olan ithalatımız, sonraki yıllarda inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Belirtilen dönem içinde en yüksek rakam 208.9 milyon $ ile 1986 yılında gerçekleşmiştir. Bir diğer ilginç nokta da 1978, 1982-1985 dönemi ve 1987'de Kuveyt'ten petrol ithalatı yapılmamasıdır. 1986 yılındaki toplam ithalatın ani bir hızla yükselişinin temel sebebi, sadece bu yıla mahsus olarak niteleyebileceğimiz oranda petrol ithal edilmesidir. Bu yıl içinde 145.6 milyon $'lık petrol ithali gerçekleştirilirken, diğer yıllarda ham petrol, bu ülkeden yapılan ithalatın sıradan kalemlerinden birini teşkil etmiştir.

İthalat rakamlarındaki istikrarsızlığın tam tersine Kuveyt'e yaptığımız ihracatta devamlı bir artış gözlemlenmektedir. 1978 yılında 16.2 milyon $ olan ihracat, her yıl artışlar kaydederek 1987 yılında 247.5 milyon $ ile en zirve noktasına ulaşmıştır. İhracatımız içinde özellikle hayvancılığın önemli bir yeri vardır. Örneğin, sadece bu alanda 1982 yılında gerçekleştirilen ihracat değeri 36.4 milyon

---

560 Güven, A.g.e., s. 205.

561 Güven, A.g.e., s. 207.

$'dır ki bu rakamın toplam içindeki payı %42'dir. 1983 ve 1984 yıllarında ise bu oran %30 ve %25 seviyesinde gerçekleşmiştir.[562]

Kuveyt ile ülkemiz arasındaki dış ticaret dengesi, ele alınan dönemin ilk beş yılında ülkemiz aleyhine bakiye vermiş, 1984 ve 1985 yıllarında ise denge ülkemiz lehine dönmüştür. 1986 yılında bu ülkeden yapılan önemli miktardaki petrol ithalatına bağlı olarak, denge yine 88 milyon $ tutarında aleyhimize gerçekleştikten sonra, takip eden iki yılda tekrar ülkemiz lehine dönmüştür. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi, istikrarlı bir seyir izlemiş, 1978'deki 26.8 milyon $ seviyesinden, 1986'daki 329.7 milyon $ seviyesine kadar ilerlemiştir. Son iki yılda biraz gerilemiş, 1988 yılında 287.8 milyon $ olarak gerçekleşmiştir.[563]

İhracatımızın sürekli geliştiği bir diğer ülke ise Ürdün'dür. 1980 yılına kadar küçük artışlar kaydeden ihracatımız, bu yıldan itibaren sürekli artmış, 1987 yılında 171.7 milyon $'lık bir ihracat seviyesine ulaşılmıştır. İhracat gelirlerinin büyük ağırlığını, diğer ülkelerde de görüldüğü gibi tarım ve hayvancılık taşımıştır. Bazı yıllara ait rakamlar ve toplam içindeki paylarını örnek olarak vermek gerekirse; 1982'de 95.2 milyon $ ile %91, 1983'te 102.8 milyon $ ile %93, 1983'te 94.3 milyon $ ile %88.

İhracat rakamlarındaki bu yükseliş seyrine ters orantılı olarak Ürdün'den yapılan ithalat çok düşük seviyelerde seyretmiştir. Bunun yanısıra, ithalatımız istikrarlı bir seyir izleyememiştir. İthalattaki en önde gelen ürün ise, önceki dönemlerden de hatırlanacağı üzere, tabii kalsiyum fosfattır. Bu ürünün ithalat içinde ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu şu rakamlar gösterecektir; 1982'de 7.1 milyon $ ile %94, 1983'te 10.9 milyon $ ile %99, 1984'te 4.4 milyon $ ile %83.[564] Bu rakamlar ve oranlardan hareketle, aşağıdaki tabloda yer alan değerleri de dikkate aldığımızda, adı geçen temel ürün ithalatındaki artış veya azalışların, toplam ithalatı doğrudan etkilediğini görürüz.

Ürdün'le Türkiye arasındaki dış ticaret dengesi, bu dönem içinde sürekli ülkemiz lehine bakiye vermiş, ihracattta kaydedilen istikrarlı artışlara paralel olarak, dengenin lehimize olan bakıyesinde de sürekli artışlar kaydedilmiştir. Özel-

---

562 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 18.

563 Güven, **A.g.e.**, s. 208.

564 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 24.

likle ihracatta görülen artışlar, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmini de olumlu bir şekilde etkilemiş ve 10 yıllık süre içinde sürekli bir genişleme kaydedilmiştir. Ne var ki, Ürdün'le aramızdaki dış ticaret hacminin genel hacim içindeki payı %1 seviyesine dahi çıkamamıştır.

Lübnan'la gerçekleştirilen dış ticarette ithalatın payı yok denecek kadar azdır. İthalat rakamları 10 yıllık dönem içinde sürekli düşüş kaydederken, en yüksek ithalatın gerçekleştiği yıllar olarak 15 milyon $ ile 1978 ve 1980 yılları dikkat çeker. En düşük seviye ise 1 milyon $'lık ithalat ile 1985 yılına aittir. Bu durum, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Lübnan'ın uzun yıllar süren ve etkileri günümüze kadar devam eden iç savaştan kaynaklanmıştır. Çünkü iç savaş ülke ekonomisini geniş ölçüde tahribata uğratmış, dar olan kaynaklarının daha da azalmasına ve verimsizleşmesine neden olmuştur.[565] Buna karşılık ihracat rakamlarında, tıpkı diğer ülkelerde görüldüğü gibi 1980 yılından itibaren büyük oranda artışlar yaşanmıştır. Bu ülkeye yapılan en yüksek ihracat rakamı yine 1987 yılında, 149.8 milyon $ ile gerçekleşmiştir. İhracatımızda ise tarım ve hayvancılık sektörünün mutlak hakimiyeti vardır. Örneğin, bu alanda gerçekleştirilen ihracatın toplam içindeki payı 1982'de %96, 1983'te %96, 1983'te %90 olmuştur. Bu konuda söylememiz gereken bir diğer önemli nokta ise, bu yüksek oranlar içinde canlı hayvan satımının yine çok büyük bir ağırlığa sahip oluşudur.[566] İki ülke arasındaki dış ticaret dengesi, ele aldığımız 10 yıllık dönem içinde sürekli ülkemiz lehine bakiye vermiştir. Söz konusu lehte bakiye 1978'de 4.7 milyon $'dan, 1987'de 142.1 milyon $'a kadar tırmanmıştır. Bu ülkeyle olan dış ticaret hacmimize bakacak olursak, bunu büyük ölçüde Lübnan'a yaptığımız ihracatın belirlediğini görürüz. Bu gerçekten hareketle, ihracatımızın en yüksek seviyeye çıktığı 1987 yılı aynı zamanda dış ticaret hacminin en zirve noktasına ulaştığı yıl olmuş ve 157.4 milyon $ olarak gerçekleşmiştir.

Sınır komşumuz Suriye ile özellikle ihracat ağırlıklı dış ticaretimiz bu dönemde büyük bir atılım yaşarken, gerek ithalat, gerekse ihracat rakamlarının istikrarlı bir seyir takip ettiği söylenemez. İthalat rakamlarında keskin iniş ve çıkışlar yaşanmış, 1978 yılında 47.2 milyon $ ile en yüksek, 1983 yılında 3.3 milyon $ ile en düşük ithalat seviyesi gerçekleşmiştir. Buna karşılık ihracat rakamlarında

---

565 Güven, **A.g.e.**, s. 210.

566 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 20.

bu derece keskin olmamakla birlikte, iniş ve çıkışların var olduğunu görmekteyiz. 1978-1982 yılları arasında devamlı bir yükseliş gözlemlenirken, 1983-1987 arasında önceki yıllara nazaran %50'lik bir düşüşle 55-60 milyon $ arasında seyreden bir ihracat seviyesi yaşanmıştır. 1988 yılında ise yaklaşık %250'lik bir artışla 142.9 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret dengesi, sürekli olarak ülkemiz lehine bakiye vermiştir. Dengenin ülkemiz lehine bakiye vermesi, ihracatımızda kaydedilen artışlara paralel olarak, 1978'de 11.2 milyon $'dan, 1988'de 138.5 milyon $'a kadar çıkmıştır. Bu gelişmelerden etkilenen dış ticaret hacmi de, 1978'de 105.8 milyon $ alarak gerçekleşirken, sonraki yıllarda inişli-çıkışlı bir periyod takip etmiş ve 1988'e gelindiğinde 147.3 milyon $ dolar seviyesine çıkmıştır.

Türkiye'nin Suriye'ye ihracatında tarımsal ve hayvansal gıda maddelerinin toplam içindeki payı 1978'de %57, 1979'da %52, 1980'de %49[567], 1982'de %29, 1984'te %31[568] oranında gerçekleşmiştir. Bu oranlar bizlere, belirtilen ürünlerdeki ihracatın giderek düştüğünü göstermektedir.

Yaptığımız değerlendirmeler ve aktardığımız rakamları daha ayrıntılı olarak aşağıdaki tabloda görebiliriz;

---

567 Gül, **A.g.e.**, s. 164.

568 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 22.

Tablo-20: Ortadoğu Ülkeleri ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1978-1988/Milyon $)

Ülkeler		1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
IRAK	İth.	259.9	578.7	1237.3	1563.7	1417.4	946.5	943.9	1136.7	768.7	1154.0	1436.5
	%	5.6	11.4	15.6	17.5	16.0	10.2	8.7	10.0	6.9	8.1	10.0
	İhr.	69.4	113.4	134.7	559.0	610.4	319.5	934.3	961.3	553.2	945.2	986.1
	%	3.0	5.0	4.6	11.9	10.6	5.6	13.1	12.0	7.4	9.3	8.4
İRAN	İth.	488.5	175.8	802.5	514.8	747.7	1222.0	1548.0	1264.6	221.3	947.5	659.8
	%	10.6	3.4	10.1	5.7	8.4	13.2	14.4	11.1	1.9	6.7	4.6
	İhr.	44.7	11.8	84.8	233.5	791.0	1087.7	750.8	1078.8	564.3	439.7	545.6
	%	1.9	0.5	2.9	4.9	11.7	18.9	10.5	13.5	7.5	4.3	4.6
S. ARAB.	İth.	32.2	14.1	105.8	410.3	506.8	268.8	215.7	226.2	175.7	168.0	228.6
	%	0.7	0.2	1.3	4.6	5.7	2.9	2.0	1.9	1.5	1.2	1.6
	İhr.	17.5	19.7	43.5	187.4	357.8	364.7	377.9	430.1	357.6	408.4	359.1
	%	0.7	0.8	1.5	3.9	6.2	6.3	5.3	5.4	4.8	4.0	3.0
KUVEYT	İth.	10.5	63.3	131.6	106.7	92.3	168.4	97.5	98.3	208.9	74.5	89.0
	%	0.2	1.2	1.6	1.2	1.0	1.3	0.9	0.3	1.9	0.5	0.6
	İhr.	16.2	15.2	50.1	70.9	86.9	86.9	105.4	116.0	120.8	247.5	198.7
	%	0.7	0.6	1.7	1.5	1.5	1.5	1.4	1.4	1.6	2.4	1.7
BAHREYN	İth.	0.4	-	0.6	2.7	0.0	0.0	0.0	1.8	0.0	1.8	4.2
	%	0.0	-	0.0	0.0	-	-	-	0.0	-	0.0	0.0
	İhr.	1.3	4.2	2.7	2.9	1.1	1.5	0.8	1.2	2.2	1.4	2.9
	%	0.0	0.0	0.0	-	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
ÜRDÜN	İth.	9.1	3.2	19.8	25.8	7.5	11.1	5.4	13.0	9.6	19.0	26.0
	%	0.2	0.0	0.2	0.2	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1
	İhr.	19.4	45.1	48.0	97.6	104.7	110.3	107.6	114.1	168.9	171.7	129.9
	%	0.8	2.0	1.6	2.0	1.8	1.9	1.5	1.4	2.2	1.7	1.1
LÜBNAN	İth.	15.7	7.2	15.5	3.4	2.9	1.5	2.3	1.0	5.9	7.6	3.4
	%	0.3	0.1	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	20.5	27.0	72.9	85.4	111.5	121.0	102.6	86.4	135.9	149.8	88.5
	%	0.9	1.2	2.5	1.8	1.9	2.1	1.4	1.0	1.8	1.4	0.7
SURİYE	İth.	47.2	3.4	17.3	19.0	14.2	3.3	17.8	16.3	19.0	5.1	4.3
	%	1.0	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0
	İhr.	58.5	54.8	102.9	129.4	63.1	58.9	61.6	55.8	62.1	60.6	142.9
	%	2.5	2.4	3.5	2.7	1.1	1.0	0.8	0.7	0.8	0.6	1.2

Kaynak: HDTM, Dış Ticaret Kıymetleri-1989; UNCTAD, Bilgi İşlem Dairesi, Ekim-1992

1990 yılında patlak veren Körfez krizi, bütün bölge ülkeleriyle olan dış ticaretimizi etkilemesinin yanısıra, en önemli etki hiç şüphesiz Irak'la gerçekleştirdiğimiz dış ticarette görülmüştür. Kriz öncesi 1.5-2 milyar $ civarında olan Türkiye-Irak dış ticaret hacmi, krizle birlikte çok büyük bir gerileme göstermiştir. BM'nin 661 sayılı kararı ile Habur Sınır Kapısı 7 Ağustos 1990 tarihinden itibaren kapatılmış ve ilgili düzenlemelerle Türkiye-Irak arasındaki her türlü mal ve nakit akışı durdurulmuştur. Bunun yanısıra Kerkük-Yumurtalık boru hattının kapatılması, hem ülkemize, hem de dış ülkelere yönelik Irak'ın petrol ihracını neredeyse sıfıra indirmiştir.[569] Bu ambargo ülkemizdeki pek çok firmanın mali krize girmesine, hatta iflas etmesine neden olmuş ve Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir pazarın kaybına yolaçmıştır.[570] Bu durum aşağıdaki tabloda da açıkça görülmektedir. Özellikle ithalat rakamlarında 1991 yılından itibaren görülen anormal seviyedeki düşüşle, bu ülkeden yaptığımız alımlar sıfır noktasına kadar gerilemiştir. İhracat rakamları ise 1990 öncesinin çok gerilerinde kalmıştır. Örneğin 1989 yılında 445.4 milyon $ değerinde ihracat gerçekleştirilmişken, 1995'de bu rakamın ancak üçte biri elde edilmiştir. 1996'da 188 milyon $'a yükselen ihracatımız, 1997'de yaklaşık %60'lık bir düşüşle 53.9 milyon $'a gerilemiştir.

Diğer yandan, Irak'la olan dış ticaretimizdeki gerilemenin en büyük darbeyi Doğu ve Güney Doğu illerimizde yaşayan insanlara vurduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu bölge insanları, ülkemizle Irak arasında gerçekleştirilen ticareti ilişkilerden büyük yarar sağlamaktaydılar. Dolayısıyla, BM ambargosu ülkemizin kaybı yanında, bu bölge halkının önemli geçim kaynaklarından birini de yok etmiştir. Bölgede çalışan binlerce kamyon ve TIR iş yapamaz hale geldiği gibi, yakıt istasyonları kapanmış, bu ticaretle geçimini sağlayan esnaf dükkanlarını kapatmak zorunda kalmıştır.[571] Ancak, ambargo nedeniyle çok ağır zarar gören bölge ekonomisine katkıda bulunmak amacıyla 9 Ağustos 1994 tarihinden itibaren Irak'a mal taşıyan kamyon ve tırların dönüşlerinde 1.5 ve 2 ton kadar motorin getirmelerine izin verilmiştir. Uygulamada araçların getirdiği motorin miktarı 3 tona çıkabilmektedir. Motorin karşılığı ticarette Irak'a un ve şeker gibi mallar sevkedilmektedir. Habur Sınır Kapısından geçiş yapan araçların sayısını artırmak

---

569 T.C. Bağdat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Irak Bilgi Notu**, Bağdat 1997, s. 8.

570 İTO, **Irak ile Dış Ticaret (BM Kararları Çerçevesinde)**, 1996, s. 21.

571 İTO, **A.g.e.**, s. 22.

için Gümrük Müsteşarlığı'nca 1997 başından itibaren gereken önlemler alınmaya başlanmıştır. Motorinlerin 4 veya 8 tona kadar getirilebilmesini teminen gerekli düzenleme 26 Kasım 1996 tarihinde Başbakanlık Makamınca yapılmıştır.[572]

Bir diğer sınır komşumuz İran'la ülkemiz arasındaki dış ticarete baktığımızda, bu ülkenin gayet önemli bir konumda olduğunu görürüz. Yukarıda da belirttiğimiz İran-Irak savaşı sırasında 1985 yılına kadar sürekli yükselerek 2 milyar $'ı aşan dış ticaret hacmimiz, 1985-1992 yılları arasında büyük ölçüde düşüş göstermiştir. Bu dönemde ihracatımız 400-500 milyon $ arasında seyretmiş, ithalatımız ise petrol alımına bağlı olarak değişken bir seyir izlemiştir. 1995 yılına kadar ihracatımızda azalma görülürken, ithalatımız 700 milyon $'a yakın miktarlarda gerçekleşmiştir. Son iki yılda ihracat rakamları bir nebze de olsa artmış, ithalat rakamlarında ise önce %16 oranındaki bir artışın ardından, yine aynı oranda bir düşüş yaşanmıştır. İhracatımızın en başta gelen kalemi ise işlenmiş mallardır. İşlenmiş deri ve kürkler, kauçuktan eşya, ahşap mobilya vb. şeklinde sıralayacağımız bu gruba dahil ürünlerin ihracatından elde edilen gelirler ve oranları şöyle sıralanabilir; 1990'da 293.8 milyon $ ile %59, 1991'de 288.1 milyon $ ile %59, 1992'de 252 milyon $ ile %55, 1993'te 126.3 milyon $ ile %43. İthalatta ise hiç şüphesiz aslan payı petrol ve petrol ürünlerine aittir. Bu ürünlerin ithaline ödenen para değeri ve oranları ise şöyledir; 1990'da 486.5 milyon $ ile %98, 1991'de 56.6 milyon $ ile %63, 1992'de 333.8 milyon $ ile %91, 1993'te 609.7 milyon $ ile %91[573], 1994'te 650.7 milyon $ ile %94, 1995'te 644.9 milyon $ ile %93, 1996'da 709.5 milyon $ ile %88.[574] 1991 yılında İran'dan yapılan ithalatın düşmesinde, petrol alımındaki %89'luk gerilemenin payı büyüktür. Petrol ithalindeki gerilemeye sebep olarak, tabloda da açıkça görüleceği gibi, bu yıl ve sonraki yıllarda petrol ihtiyacını karşılamada ülkemizin Suudi Arabistan'a büyük ağırlık vermesi gösterilebilir.

İran'la olan ticaretimizin özellikle 1993'ten itibaren sürekli açıklar verdiği bir diğer dikkat çekici noktadır. Bu açıkların büyük ölçüde İran'ın dış borç geri ödemelerini yerine getirebilmek için ithalatını tamamen devlet kontrolü altına alması, tüm ürünlerin ithalatını izne tabi tutması, nihai ürün ithalatına izin

---

572 T.C. Bağdat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Irak Bilgi Notu**, s. 8.

573 DİE, **Türkiye ve Dünya Dış Ticareti (1950-1993)**, Ankara 1996, s. 82-83.

574 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

vermemesi, yalnızca yurt içi tüketimi karşılayamayan ürünlerin, ham ve ara malların ithalatına müsaade etmesinden kaynaklandığını söylemek gerekir.[575]

İran ile ticari ilişkilerimizin bir diğer yönünü sınır ticareti teşkil etmektedir. Ülkemiz ile İran arasında 1979 yılında başlatılan sınır ticareti, özellikle son yıllarda önemli artışlar göstermiştir. Bu yolla 1990'da 1.5 milyon $, 1991'de 8.6 milyon $, 1992'de 8.9 milyon $, 1993'te 14 milyon $ ve 1994'te 16.4 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilmiştir. Aynı yıllarda bu ülkeden sınır ticaretiyle yaptığımız ithalat rakamları ise sırasıyla 1.7 milyon $, 8.9 milyon $, 12.4 milyon $, 19.3 milyon $ ve 17.6 milyon $'dır.[576]

Ortadoğu'daki en büyük ticari partnerlerimizden olan Suudi Arabistan, Türkiye'nin dış ticaretinde sürekli olarak ilk 10 ülke arasında yer almıştır. Ülkemizden yapılan ihracat, Suudi Arabistan'ın ithalatının yaklaşık %2'sini oluştururken, bu ülkeden yaptığımız ithalat ise, toplam ithalatımızın %5'ini teşkil etmektedir. İthalatımızın %95'i petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır.

İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi, 1986-89 yıllarında 530-570 milyon $ civarındayken, bu miktar 1990 yılında 1.1 milyar $, 1991 yılında 2.3 milyar $, 1992'de 2.2 milyar $, 1993'te 2 milyar $, 1994 ve 1995 yıllarında 1.8 milyar $, 1996'da 2.1 milyar $ ve 1997'de ise 1.5 milyor $ düzeyinde gerçekleşmiştir. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, dış ticaret dengesi 1989 yılına kadar Türkiye lehine fazlalık verirken, 1990 yılından itibaren Türkiye'nin petrol ithalatını büyük ölçüde Suudi Arabistan'dan yapması neticesinde, dış ticaret dengesi bu ülke lehine dönmüştür. Ancak, 1991 yılından sonra dış ticaret açığımızda, petrol fiyatlarında görülen düşüşlere paralel olarak azalma olmuştur.[577]

Ürün bazında dış ticareti değerlendirecek olursak; Uzun yıllar boyunca ithalatın tamamına yakınını petrolün oluşturduğunu çeşitli defalar dile getirdik. Örneğin, ülkemiz bu ürünün alımına 1990 yılında 665.2 milyon $, 1991 yılında 1 milyar 768.1 milyon $, 1992'de 1 milyar 596.8 milyon $, 1993'te 1 milyar 426.3 milyon $, 1994'te 1 milyar 167.5 milyon $, 1995'te 1 milyar 285.8 milyon $, 1996'da 1

---

575 İGEME, **İran Ülke Raporu**, Mayıs 1997, s. 47.

576 T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **İran Ekonomisi ve Türkiye-İran Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, 1996, s. 20-21.

577 T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, **Suudi Arabistan'ın Genel Ekonomik Durumu, Türkiye ile Ticari İlişkiler ve Ticarette Karşılaşılan Engeller**, Aralık 1996, s.4.

milyar 609.5 milyon $ ödemiştir. Bu rakamların toplam ithalat içindeki oranları ortalama %95'tir. İhracattaki ağırlıklı maddelere gelince, canlı hayvan ve gıda maddeleri başlığı altında inceleyebileceğimiz ürünlerin taşıdığı toplam değerler ve oranları yıllara göre şöyle gerçekleşmiştir; 1990'da 215.4 milyon $ ile %63, 1991'de 310 milyon $ ile %64, 1992'de 242 milyon $ ile %50, 1993'te 329 milyon $ ile %50, 1994'te 260.2 milyon $ ile %42, 1995'te 155.7 milyon $ ile %33. Burada hemen belirtemeliyiz ki, 1994'ten itibaren ihracatta görülen düşüş, canlı koyun ihracatının hızla gerilemesinden kaynaklanmıştır. 1993 yılında 197 milyon $ değerinde canlı koyun ihraç edilirken, bu rakam 1994 yılında 138 milyon $'a, 1995 yılında ise 61 milyon $'a gerilemiştir. Bu gelişmelerin temelinde ise, son yıllarda ülkemiz et stoklarında yaşanan olumsuz gelişmelere bağlı olarak, belirli ağırlığa ulaşmamış kuzu kesimi ve ihracatının yasaklanmış olması bulunmaktadır. 1988 yılından bu yana yasak olan Avustralya menşeli canlı koyun ithalatının yeniden serbest bırakılması da canlı koyun ihracatımızı olumsuz yönde etkilemiştir.[578] Bu olumsuz gelişmelerin yanısıra, son yıllara doğru deri ve deri işi kürkler, ev eşyaları, demir çelik gibi işlenmiş ürünlerin ihracatında büyük çaplı ilerlemeler kaydedilmiştir. Örneğin 1993 yılında bu ürünlerin ihracından 220.6 milyon $ değerinde gelir elde edilirken, bu rakamın toplam içindeki payı %34 seviyesinde gerçekleşmiştir.[579]

Suriye ile olan dış ticaretimizin ihracat ağırlıklı genel karakteristik özelliği bu dönemde de kendisini göstermektedir. Diğer yandan ithalatta, son üç yılda büyük bir atılım görülmektedir. 1995 yılına ait değer, bir önceki yıla oranla 5.8 kat artarak 258.1 milyon $, 1996'da %20 artışla 331.4 milyon $, 1997'de ise yaklaşık %35'lik bir artışla 456.3 milyon $ seviyesine ulaşmıştır. Hatta, ilk kez 1996 yılı ithalat rakamı ihracatı geçerken, 1997 yılında dış ticaretimiz 187.6 milyon $ tutarında ülkemiz aleyhinde bakıye vermiştir. Bu artışın temelinde yoğun bir petrol alımı vardır. 1995'te bu ürün 223 milyon $ ile %84, 1996'da ise 278.4 milyon $ ile %89'luk pay almıştır. İhracatta ise daha istikrarlı bir artış seyri gözlenmektedir. 1989 yılında 176.7 milyon $ olarak gerçekleştirilen ihracat, 1996 yılına geldiğinde %74'lük bir artışla 307.7 milyon $'lık bir seviyeye ulaşmıştır. İhracatımızda yine hayvansal ve bitkisel ürünlerin ağırlığı kendisini hissettirmektedir. Örneğin, ke-

---

578 T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, A.g.e., s. 4.

579 DİE, **Türkiye ve Dünya Dış Ticareti (1950-1993)**, s. 72-73.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ten, pamuk, bitkisel ve hayvansal yağlardan oluşan üç grup 1992'de 99 milyon $ ile %45, 1993'te 117 milyon $ ile %49, 1995'te 128.3 milyon $ ile %47, 1996'da 153.9 milyon $ ile %50 paya sahip olmuştur.[580] Dış ticaret hacmimiz, 1995 yılı hariç, ihracattaki bu istikrarlı gelişmeye paralel olarak giderek artmıştır. İhracatımızın bu özelliği sayesinde, yıllar içinde ticaret dengesi, 1996 ve 1997 hariç, sürekli ülkemiz lehine gerçekleşmiştir.

Sınır komşumuz Suriye ile gerçekleştirdiğimiz dış ticaretin istenilen seviyelerde olmadığı açıktır. Bunun da temelinde şüphesiz, önceki konularda da değindiğimiz gibi, Hatay meselesi, su meselesi ve terör konusu gibi engeller bulunmaktadır. Ancak hemen belirtelim ki, özellikle terör konusunda 1998'in sonlarında yaşanan ve savaş ihtimalinin gündeme geldiği gerilimin ardından, PKK lideri Öcalan'ın Türkiye tarafından yakalanmasıyla, öteden beri düşük seviyelerdeki ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 1999'un Mart ayı başlarında kalabalık bir heyetle Ankara'ya gelen Suriye'nin Ekonomik İşlerden Sorumlu Bakanının ziyareti bunun en açık bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.[581]

Türkiye ile Ürdün arasındaki dış ticaret hacmi, yine mevcut potansiyelin çok altında gerçekleşmiştir. Yıllar itibarıyle ülkemizle Ürdün arasındaki dış ticaret incelendiğinde, ülkemiz lehine bir gelişme görülecektir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, bu ülkeye sattığımız ürünlerin daha da çeşitlenmesidir. Bu sebebin yanısıra, Ürdün'ün bölgesel bir ticaret merkezi olarak öneminin (özellikle Irak açısından) artması, ele alınan dönem içinde Türk yetkili ve girişimciler tarafından çok sayıda fuar ve diğer tanıtım faaliyetleri, iş toplantıları gerçekleştirilmesi, Ortadoğu Barış Süreci olarak bilinen uluslararası çaptaki siyasi bir gelişmenin bu ülkenin önemini artırması, vize probleminin olmayışından dolayı müteşebbislerin kolaylıkla bu ülkeye gidebilmeleri gibi sebepler ihracatımızdaki artışın sebepleri arasında sıralanabilir.[582] Ürdün'den gerçekleştirilen ithalat rakamları gayet düşük olmakla birlikte istikrarlı bir seyir izlemiştir. İhracat rakamları ise bunun tam tersidir. İthalata nisbetle yüksek rakamlar görülse de, keskin iniş ve çıkışların yaşandığı bir süreç gözlemlenmektedir. Bu dönemde Ür-

---

580 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1995, 1996

581 Türkiye, 23 Mart 1999

582 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Amman Ticaret Müşavirliği, **Ürdün Ülke Raporu-1995**, s. 34.

dün'e gerçekleştirilen ihracatın çok büyük bir bölümünü sanayi ürünleri oluşturmuştur. Bu ürünler içinde demir-çelik profiller en önemli kalemi oluşturur. Örneğin 1995 yılında bu gruptan yapılan dış satımdan ülkemizin elde ettiği gelir 32.1 milyon $'dır ki, bu değerin toplam içindeki payı %19'dur. İthalatımız ise, ihracatın aksine mal kompozisyonu itibarıyle çeşitlilik göstermemekte ve temel olarak bir-kaç maddeye dayanmaktadır. En önemli ithalat kalemi ise öğütülmemiş tabii kalsiyum fosfattır. Ancak bu kalemin ithalinde, yıllar içinde giderek azalma görülmektedir. Örneğin 1993'te 13.6 milyon $, 1994'te 9.5 milyon $, 1995'te 6.1 milyon $ değerinde belirtilen üründen ithal edilmiştir.[583]

Körfez ülkelerinde Bahreyn ile dış ticaretimiz bu dönemde de alabildiğine düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. İthalat rakamları içinde en yüksek değer 14 milyon $ ile 1991 yılında gerçekleşirken, ihracattaki en yüksek seviyeye 14.7 milyon $ ile 1993 senesinde ulaşılmıştır. Özellikle ithalatta çok dalgalı bir seyir gözlemlenirken, son yıllar ağırlıklı olmak üzere ihracatın artış eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. Bu artışa paralel olarak ticaret dengesinin ülkemiz lehine döndüğü dikkat çeker. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği tarafından hazırlanan rapora göre, bu ülkeye yapılan ihracatta bavul ticaretinin payı giderek ağırlık kazanmaktadır. Türk makamlarına müracaat eden Bahreynli girişimciler, özellikle hazır giyim ve diğer ürünler için firmalarımızın adreslerini almakta, hafta içinde Türkiye'ye gelinmek suretiyle peşin alış-veriş yapılmaktadır.[584] Ancak aynı titizliğin Türk girişimciler tarafından gösterilmediği de ayrı bir gerçektir. Bunun ardında yatan en önemli etken ise, uluslararası mali piyasa merkezi ve distrubition center olarak değerlendirilen Bahreyn'in, sadece nüfusunun dikkate alınması ve bu ülkenin küçük bir pazar olarak görülmesidir. Bu sebeple Türk girişimciler bu pazara girmeyi düşünmemektedirler. Diğer yandan bu piyasaya giren firmaların daha ziyade küçük ölçekli firmalar olması, bu firmaların Türkiye'deki kaliteli malları bu ülkeye ihraç edememeleri, buna paralel olarak da ithalatta uzmanlaşmış Bahreyn pazarında rekabet güçlerinin zayıf olması sonuçlarını doğurmaktadır.[585]

Bir diğer Körfez ülkesi olan Birleşik Arap Emirlikleri ile gerçekleştirdiğimiz

---

583 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, 1997/5, s. 73-83.

584 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Bahreyn Ülke Raporu**, 1996, s. 42.

585 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **A.g.e.**, s. 44.

dış ticaret, dönemin ilk yıllarında çok düşük seviyelerde olmakla birlikte, 1991'den itibaren hızla artmıştır. Özellikle ithalatta bu yıl bir patlamanın gerçekleştiği aşağıdaki tabloda açıkça görülmektedir. 1990 yılında bu ülkeden sadece 9 milyon $'lık ithalat gerçekleştirilirken, 1991'de bu rakam 40 kat artarak 365 milyon $ seviyesine ulaşmıştır. Bu büyük artış çok yüksek oranlarda yapılan petrol alımından kaynaklanmıştır. B.A.E.'den alınan petrol tutarları 1991'de 362.4 milyon $, 1992'de 350.8 milyon $, 1993'te 311.5 milyon $, 1994'te 336. 3 milyon $ seviyesinde gerçekleşmiştir ve bu rakamlar toplam içinde hep %99 orana karşılık gelir. Petrolün bu ülkeden yaptığımız ithalat rakamlarındaki belirleyicilik faktörü nasıl 1991 yılında kendisini göstermişse, 1995'te de aynı durum, ama bu kez ters istikamette yaşanmıştır. Belirtilen yılda petrol alımı ani bir düşüşle 26.8 milyon $'a gerilemiştir. Daha da kötüsü, dönemin son yılında bu ülkeden sadece 480 $'lık petrol ve yan ürünleri alımı yapılmıştır. Buna karşılık ihracat rakamları, dönemin ilk yıllarında ithalata oranla düşük seviyelerde kalmış olmasına rağmen, özellikle son iki yılda ani bir yükseliş göstermiştir. 1996 yılına ait ihracat rakamı bir önceki yıla oranla 6.5 kat artarak 211.4 milyon $ seviyesine ulaşırken, aynı artış eğilimi yaklaşık %20'lik bir artışla 264.7 milyon $ olarak gerçekleşmiştir. Buna sebep olarak, ihracatımızın ürün bazındaki çeşitliliğinin daha da artmasının yanısıra demir ve çelik satımı gösterilebilir. Örneğin 1996 ihracatı içinde bu ürünlerden 109.8 milyon $'lık bir gelir elde edilmiştir.[586]

Körfez Krizinin ülkemiz dış ticaretine olan olumsuz etkilerinin Irak'tan sonra en bariz olarak görüldüğü ikinci ülke hiç şüphesiz Kuveyt'tir. Bu etki hem ithalat, hem de ihracat rakamlarında kendisini açıkça göstermektedir. Örneğin 1989 yılı ithalatı 80.5 milyon $ olarak gerçekleşirken, 1991 yılına gelindiğinde bu ülkeden sadece 300 bin $ civarında bir ithalat yapıldığı görülmektedir. Bu yıldan itibaren kendisini hızla toparlayan ithalatımız 1997 yılında 171.6 milyon $ ile, kriz öncesi seviyesini geçmiştir. Bu artışlarda da yine bu ülkeden yaptığımız temel ithal ürünü olan petrol alımlarının büyük rolü vardır. Bazı yıllara göre petrol ithal değerleri ve oranlarını örnek vermek gerekirse; 1993'te 81.4 milyon $ ile %96, 1994'te 72.6 milyon $ ile %94, 1995'te 92.4 milyon $ ile %95, 1996'da 98.2 milyon $ ile %94. İthalatta sergilenen durum ihracat açısından da söz konusudur. 1989'da bu ülkeye 167.7 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilirken, 1991 yılında sa-

---

586 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

dece 17 milyon $'lık bir ihracat değeriyle karşılaşmaktayız. Ancak, tıpkı ithalatta olduğu gibi, sonraki yıllarda ihracatımız hızla kendisini toparlamış ve 1995 yılında 119 milyon $, 1997 yılında 125.7 milyon $ seviyesine ulaşılmıştır. Ürün bazında en önemli ihraç ürünü olarak demir ve çeliği görmekteyiz. Krizin etkilerinin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığı 1992 yılından itibaren belirtilen ürünün ihraç değerleri ve oranları belirli bir fikir verecektir; 1992'de 18.4 milyon $ ile %27, 1993'te 41.2 milyon $ ile %48, 1994'te 59.7 milyon $ ile %46, 1995'te 55.8 milyon $ ile %47, 1996'da 45.5 milyon $ ile %42.[587]

Öteden beri hiç de azımsanmayacak seviyelerde ticari ilişkiler kurduğumuz Lübnan'la yaptığımız ticarette bu dönemin en belirgin özelliği, ihracatın büyük bir atılım içinde oluşudur. 1989 yılında 76.9 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilirken, 1995'te bu rakam 159.4 milyon $'a, 1997'de 199.6 milyon $'a kadar ilerlemiştir. Aynı gelişme seyri ithalat için söz konusu olmamıştır. Giderek artan bir seyir gözlense de, gayet düşük rakamların gözlendiği ithalatta en yüksek değer 35.3 milyon $ ile 1997 yılında gerçekleşmiştir. İhracatta elde edilen yüksek seviye, dış ticaretin sürekli olarak ülkemiz lehine bakıye vermesine sebep olmuştur. Diğer yandan artan ihracat rakamlarına paralel olarak iki ülke arasındaki ticaret hacminin de genişlediğini ifade etmeliyiz. Lübnan'a ihracatımızda yıllar içinde farklı ürünlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin, 1991'de demir ve çelik ihracı 17.1 milyon $ ile %19, 1992'de hububat ihracı 21.9 milyon $ ile %22'lik pay almıştır. Sonraki yıllarda ihracatın en önemli kalemi olarak canlı hayvan satımını görmekteyiz. Bu ürünün yıllara göre değer ve oranları şöyle sıralanabilir; 1993'te 38.4 milyon $ ile %38, 1994'te ihracı 60.5 milyon $ ile %37, 1995'te 35.8 milyon $ ile %22, 1996'da 39.4 milyon $ ile %21. İthalatta ise, özellikle dönemin en yüksek değerlerinin gerçekleştiği 1995 ve 1996 yıllarında ilginç bir ürünün ön plana çıktığı dikkat çeker; demir ve çelik. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, bu ürün ithalinin toplam içindeki yeri 1995'te 14.3 milyon $ ile %72, 1996'da 19.7 milyon $ olmuştur.[588]

Son olarak tabloda yer verdiğimiz Yemen'le gerçekleştirilen dış ticarete bakacak olursak, ithalatımızın yok denecek seviyelerde gerçekleşmesine rağmen, ihracatımızda büyük bir atılım yaşandığını görmekteyiz. İhracatta her ne kadar

---

587 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

588 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

iniş ve çıkışlar yaşansa da, tablodaki ilk yıldan itibaren hızlı bir artış seyri takip ettiği ayrı bir gerçektir. 1989'da bu ülkeye 2.3 milyon $ değerinde ihracat yapılırken, 1993'e gelindiğinde yaklaşık 50 katlık bir artışla 100 milyon $'lık bir değere ulaşılmış, sonraki yıllarda düşüş yaşansa da bu yüksek seviye tutturulmaya çalışılmıştır. Ürün bazında bu ülkeyle olan ticaretimizi değerlendirecek olursak; Öncelikle, 8 milyon $ ile ithalatta en yüksek rakamın gerçekleştiği 1991'de 7.3 milyon $ tutarında petrol ithal ettiğimizi belirtelim. İhracatta ise demir ve çeliğin 1990 yılından itibaren mutlak bir hakimiyeti sözkonusudur. Rakamsal değerler ve oranlarını yıllara göre sıralamak gerekirse; 1990'da 24.4 milyon $ ile %90, 1991'de 46.4 milyon $ ile %73, 1992'de 51.5 milyon $ ile %89, 1994'te 47.9 milyon $ ile %82, 1995'te 60 milyon $ ile %73, 1996'da 60.4 milyon $ ile %83.[589]

Bu bilgileri, genel hatları itibarıyle, bir de tablo eşliğinde görelim.

[589] DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

Tablo-21: Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasında gerçekleşen dış ticaret (1989-1997/Milyon $)										
Ülkeler		**1989**	**1990**	**1991**	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**
IRAK	İth.	1650.7	1047.0	0.4	0.9	1	0	0	31.8	76.2
	%	10.4	4.7	0.0	0.0	0.0	0	0	0.0	0.1
	İhr.	445.4	215	122	212	160	140.9	122.9	188.0	53.9
	%	3.8	1.6	0.9	1.4	0.4	0.7	0.5	0.8	0.2
İRAN	İth.	233.5	492	90	365	667	692.4	689.4	805.3	646.4
	%	1.5	2.2	0.4	1.6	1.1	2.9	1.9	1.8	1.3
	İhr.	561	495	487	455	289.6	249.8	268.4	297.5	306.1
	%	4.8	3.8	3.6	3.0	0.9	1.3	1.2	1.3	1.2
S.ARAB.	İth.	212	724	1829.0	1664.9	1499.7	1228.8	1384.5	1707.6	1017.6
	%	1.3	3.1	8.7	7.2	5.1	5.2	3.8	3.9	2.1
	İhr.	364.6	484	338	486	652.3	609.3	470.0	430.6	535.0
	%	3.1	2.6	3.5	3.3	1.9	3.3	2.1	1.8	2.0
SURİYE	İth.	17.7	84	52	53.7	68.4	43.8	258.1	311.4	456.3
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	0.1	0.7	0.7	0.9
	İhr.	176.7	194	264	216.1	238.8	253.8	272.1	307.7	268.7
	%	1.5	1.5	1.9	1.4	0.7	1.4	1.2	1.3	1.0
ÜRDÜN	İth.	34.8	34.1	22.5	24.6	24.7	14.6	21.3	28.9	29.9
	%	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0
	İhr.	62.7	80.8	158.4	164.1	104.9	111.7	169.8	151.3	106.9
	%	0.5	0.6	1	1.1	0.3	0.6	0.8	0.6	0.4
BAHREYN	İth.	3.0	8	14	13	9.7	0.5	6.9	5.3	18.5
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	4.5	4	4	11	14.7	13.5	12.6	9.5	13.4
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
B.A.E	İth.	2.2	9	365	354	314.4	338.7	41.9	23.4	
	%	0.0	0.0	2.6	2.4	1.0	1.4	0.1	0.0	0.0
	İhr.	9.4	15	20	18.5	13.5	47.6	32.4	211.4	264.7
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.3	0.1	0.9	1.0
KUVEYT	İth.	80.5	54	0.3	68	84.4	76.9	97.1	103.9	171.6
	%	0.5	0.4	0.0	0.4	0.2	0.3	0.2	0.2	0.3
	İhr.	167.7	92	17	66	103.6	128.2	119	106.9	125.7
	%	1.4	0.6	0.1	0.4	0.6	0.7	0.5	0.4	0.4
LÜBNAN	İth.	2.6	6	6	4.7	6.5	6.8	19.9	27.4	35.3
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	76.9	51	90	99.2	99.5	160.6	159.4	182.8	199.6
	%	0.6	0.4	0.6	0.6	0.6	0.8	0.7	0.8	0.7
YEMEN	İth.	0.1	0.2	8	0.5	0.2	0.3	0.01	1.9	0.3
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	2.3	27	63	58	100	58.1	81.9	72.3	86.3
	%	0.0	0.2	0.4	0.3	0.6	0.3	0.3	0.3	0.3

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Ortadoğu bölgesinde yer alıp da, ticari münasebetler bakımından çok zayıf seviyelerde niteleyebileceğimiz bazı İslam ülkeleri de vardır. Bunlardan dördüne, en azında dış ticaretimizin, daha geniş bağlamda ekonomik münasebetlerimizin hangi boyutlarda olduğunu daha yakından görmek maksadıyla bu başlık altında yer verdik. Dönem olarak da 1990 sonrasını ele aldık. Her ne kadar bu yıldan öncesi de ele alınan ülkelerle ticari münasebetlerimiz olmuşsa da, çoğunluk itibarıyle alabildiğine düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Diğer yandan, son olarak ele alacağımız bu dört ülke, Türkiye açısından eşit nitelikte değildirler. Özellikle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile olan ilişkilerimiz gerek dış ticaret rakamları, gerekse siyasal bağlantılar açısından diğer ülkelerden çok farklı bir konumdadır. Şimdi, bu ülkelerle olan ticaretimizi kısaca değerlendirmeye çalışalım.

Körfez ülkelerinden olan Dubai ile yapılan dış ticarette ithalata nisbeten ihracatın ağırlıklı bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 1993 yılı, en yüksek ihracat rakamının gerçekleştiği yıl olmuştur. Dubai'ye yapılan ihracatta en önemli ürün demir ve çeliktir. Örneğin, bu ürün 1992'de 19 milyon $ ile %54, 1993'te 31.7 milyon $ ile %59, 1994'te 12.9 milyon $ ile %47 pay almıştır. Diğer yandan, 1995 ve sonrasında, DİE'ye ait dış ticaret istatistiklerinde bu ülkeyle ticareti ifade eden herhangi bir değere rastlanmamaktadır.[590] Dubai, Hong Kong'dan sonra dünyanın en önemli ikinci "Re-Export" merkezi olmasına rağmen, Türk ihracatçıları tarafından maalesef yeterince değerlendirilememiştir. Gerçekten bu ülke, 250 milyar $ tüketim potansiyeline sahiptir ve Yemen'den Senegal'e kadar geniş bir coğrafya için alım merkezi niteliği taşımaktadır. Bu önemli pazarda Türk ihracatçısının pay alabilmesi için bazı önemli girişimler de bulunmaktadır. Örneğin, 6-10 Nisan 1999 tarihleri arasında Elit International Trading Consultancy tarafından Dubai'ye gerçekleştirilen ihracatçı çıkarması bunlardan birisidir.[591]

K.K.T.C. ile olan dış ticaretimizde de, tıpkı Dubai'de olduğu gibi ihracatın büyük ağırlığı söz konusudur. Hatta, ihracat rakamlarının diğer bir çok İslam ülkesine nisbetle gayet iyi seviyelerde gerçekleştiği söylenebilir. Genel itibarıyle, bu ülkeyle olan ticaretimizin gelişmekte olduğunu görüyoruz. Bu durum gerek ithalat ve ihracat rakamlarında, gerekse ticaret hacminde kendisini açıkça göster-

---

590 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1994

591 Türkiye, 17 Mart 1999

mektedir. Özellikle ihracat rakamlarında görülen hızlı artışa paralel olarak, toplam ticaret hacmi giderek genişlemiştir. Ürün bazında ihracatı değerlendirecek olursak, en yüksek değerlerin petrol ve yan ürünlerine ait olduğunu görürüz. Bazı yıllara ait şu rakam ve oranlar bu ürünün ihracattaki yerini gösterecektir; 1992'de 28.4 milyon $ ile %19, 1993'te 27.3 milyon $ ile %17, 1994'te 26.1 milyon $ ile %20, 1995'te 45.3 milyon $ ile %23, 1996'da 45.6 milyon $ ile %21. Bunun dışında tarım ve hayvancılığa dayalı ürünlerle çeşitli sanayi ürünlerinin toplam itibarıyle ihracatta önemli yere sahip olduğu görülmektedir. En önemli ithalat ürünü ise sebze ve meyvelerdir. Örneğin, bu ürünler 1995'te 4. 4 milyon $ ile %34, 1996'da ise 4.2 milyon $ ile %17 paya sahip olmuştur.[592]

Umman'la ülkemiz arasında gerçekleşen ticarette ithalatın yeri yok denecek kadar azdır. İhracat ise çok düşük seviyelerde seyretmekle birlikte, son yıllara doğru bir artış eğilimi içine girdiği görülmektedir. Ele alınan dönemde ihracattaki en önemli kalem ise demir ve çelik olmuştur. Bu ürüne ait değerler ve oranlara örnek vermek gerekirse; 1993'te 3.1 milyon $ ile %33, 1994'te 6.4 milyon $ ile %62, 1995'te 2.7 milyon $ ile %25, 1996'da 11.9 milyon $ ile %59.[593] Görüldüğü gibi, 1996 yılı ihracat rakamının bir önceki yıla oranla %100'e yakın artış kaydetmesinin en önemli sebebi, demir ve çelik ihracında yaşanan büyük çaplı artıştır.

Bu değerlendirmeleri bir de tablo eşliğinde görelim.

---

592 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

593 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1993, 1994, 1995, 1996

Tablo-22: Türkiye ile bazı Ortadoğu ülkeleri arasında gerçekleşen dış ticaret (1985-1997/Milyon $)

Ülkeler		1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
DUBAİ	İth.	3.6	1.1	0.6	1.1	0.3	-	-	-
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-	-
	İhr.	10.4	24.5	34.9	53.5	26.9	-	-	-
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-	-
K.K.T.C	İth.	9.2	5.6	8.3	12.4	10.2	12.8	25.3	31.1
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	154.8	131.5	148.8	153.6	130.2	198.0	210.8	228.2
	%	1.2	0.9	1.0	1.0	0.7	0.9	0.9	0.8
KATAR	İth.	0.7	1.9	1.1	1.3	0.7	1.6	2.1	14.1
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	6.1	4.7	5.6	5.0	9.1	16.7	11.4	9.4
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
UMMAN	İth.	-	0.7	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.6
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	4.5	1.3	6.6	9.2	10.2	10.5	20.0	19.1
	%	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

bb. Kuzey Afrika ülkeleri

Bu başlık altında inceleyeceğimiz ülkeleri Mısır, Libya, Cezayir, Fas ve Tunus olarak sıralayabiliriz. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde yeralmaları bakımından tarihi temellere dayanan bu ülkelerle ilişkilerimiz, günümüz de dahil olmak üzere maalesef istenen ve beklenen seviyede gelişmemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bölge ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz ticari ilişkilerde de aynı durum büyük bir benzerlikle kendisini göstermektedir. Hatta 1950 yılına kadar resmî istatistiklerde Mısır dışında diğer ülkelere ait kayda değer rakamsal verilerle karşılaşamamaktayız. Buradan hareketle, 1923-1965 dönemi itibarıyle, ithalat ve ihracat rakamları açısından sadece Mısır'a ait rakamları bir tablo halinde şöyle sıralayabiliriz;

Tablo-23: Türkiye ile Mısır arasında gerekleşen dış ticaret (1923-1965)

1000 TL	MISIR													
Yıl	İth.	%	İhr.	%	Yıl	İth.	%	İhr.	%	Yıl	İth.	%	İhr.	%
1923	6 683	4.6	2475	2.9	1938	1 035	0.6	1 261	0.8	1952	1 806	0.3	15 075	2.4
1924	7 172	3.7	4 831	3.0	1939	564	0.4	1 551	1.2	1953	329	0.0	29 708	3.6
1925	6 086	2.5	5 968	3.1	1940	1 064	1.5	1 533	1.3	1954	5 788	0.4	10 059	1.4
1926	2 477	1.0	7 445	3.9	1941	3 385	4.5	3 705	3	1955	7 094	0.5	5 072	0.5
1927	1 933	0.9	4 812	3.0	1942	2 323	1.5	8 773	5.3	1956	2 291	0.2	7 739	0.8
1928	2 439	1.0	7 835	4.5	1943	1 648	0.8	26 841	10.	1957	5 445	0.5	9 063	0.9
1929	2 552	0.9	7 870	5.0	1944	1 499	0.9	21 162	9.1	1958	8 835	1.0	2 698	0.4
1930	2 620	1.7	6 106	4.0	1945	1 788	1.4	25 501	11.	1959	598	0.0	4 398	0.4
1931	2 665	2.1	4 521	3.5	1946	3 748	1.6	30 166	6.9	1960	817	0.0	6 171	0.3
1932	1 410	1.6	3 021	2.9	1947	5 562	0.8	30 576	4.9	1961	7 179	0.1	20 432	0.6
1933	1 003	1.3	3 203	3.3	1948	2 467	0.3	35 191	6.3	1962	1 842	0.0	9 548	0.2
1934	664	0.7	2 033	2.2	1949	3 093	0.3	31 512	4.5	1963	6 764	0.1	8 024	0.2
1935	687	0.7	1 942	2.0	1950	2 158	0.2	16 145	3.2	1964	8 640	0.1	7 079	0.2
1936	1 134	1.2	1 050	0.8	1951	3 522	0.3	22 488	3.8	1965	5 065	0.0	13 257	0.3
1937	2 451	2.1	1 449	1.0										

Kaynak: Harici Ticaret Yıllık İstatistik/DİE

Tabloda dikkat çeken bazı hususlara işaret etmek gerekirse;

Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle 1923-1929 yılları arasında Mısır'la yaptığımız dış ticarette ihracatın ithalata göre daha iyi konumda olduğunu görmekteyiz. İhracatta 1929 yılına kadar az da olsa istikrarlı bir artış meyli söz konusudur. Nitekim gerek rakamsal, gerekse oransal olarak belirtilen yıla kadar devamlı artış kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda da Mısır'la yapılan ticari ilişkilerde kendisinden çokça söz ettirecek olan, dış ticaretimizin neredeyse tamamına yakınında tarım ve hayvancılık sektörünün kurduğu hakimiyet, bu dönemde kendisini daha fazla hissettirmektedir. Örnek vermek gerekirse; 1925 yılına ait istatistik verilere göre Mısır'dan yaptığımız ithalat içinde tarım ve hayvancılıkla ilgili alımlar 5 milyon 651 bin Lira tutarındadır ve aynı yıl bu ülkeden yapılan toplam ithalatın %94'ünü teşkil etmiştir. İhracattaki durum bundan farklı değildir. Aynı ürünlere dayalı ihracatımız bu yıl içinde 3 milyon 456 bin Lira olarak gerçekleşmiş ve bu rakam Mısır'a yapılan toplam ihracat içinde %60'lık bir pay almıştır.[594] Bu dönemde, bazı yıllara ait ihracat içinde dikkat çeken en önemli ürün yaprak ve mamül tütündür. Örneğin, 1926 yılında 2 milyon 472 bin Lira, 1928 yılında 4 milyon 787 bin Lira, 1929 yılında 4 milyon 474 bin Lira, 1930 yılında 2 milyon 333 bin Lira, 1931 yılında 1 milyon 196 bin Lira tutarında tütün ihracı gerçekleşmiştir. Bu yıla kadar adı geçen ürün ihracının, toplam ihracat rakamlarını nasıl etkilediği ortadadır. İthalat içinde en çok dikkat çeken ürün ise pamuk mensucat ve pamuktan mamül eşyalardır. Yıllara göre bu ürün ithalinin tutarı ve toplam içindeki oranı şöyle sıralanabilir; 1924 yılında 1 milyon 764 bin lira ile %25, 1925'te 1 milyon 614 bin Lira ile %26, 1928'de 795 bin Lira ile %32, 1930'da 1 milyon 143 bin Lira ile %43.[595]

Yukarıda belirttiğimiz 1929'a kadar kendini hissettiren artış trendi sonraki on yıl içinde, yani 1930-1940 döneminde yerini devamlı bir düşüşe bırakmıştır. Bunun temel sebebi, belirtilen dönemde bu ülkeye yaptığımız ihracatın başlıca ürünleri olan yiyecek ve içecek maddeleri ile ham ve yarı işlenmiş ürünlerin satışında yaşanan düşüşlerdir. Örneğin bu iki kalemin 1931 yılında ihracat içindeki yeri 3 milyon 57 bin Liradır ve %50'den fazla bir paya sahiptir. 1938'e gelindiğinde

---

594 T.C. Maliye Vekaleti İstatistik ve Tedkik Müdüriyeti, **1225 Senesine Mahsıs Ticaret-i Hariciyye İstatistiki**, İstanbul 1928, s. 491.

595 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 4, 1930

belirtilen ürünlerin ihracatında görülen %60'lık düşüşle 1 milyon 97 bin Liraya gerilemiştir.[596] İthalat içinde bu dönemin en önemli ürünü yine pamuk mesucat ve pamuktan mamül eşya olmuştur. Örneğin, bu ürün ihracı 1931'de 1 milyon 181 bin Lira ile %44, 1933'te 473 bin Lira ile %47, 1937'de 1 milyon 139 bin lira ile %46 pay almıştır.[597]

1941 yılından itibaren tekrar görülen artış trendi, bazı yıllarda küçük iniş-çıkışlar yaşansa da, 1953 yılına kadar devam etmiştir. En önemli artışlar ise 1943'ten itibaren ihracatta yaşanmıştır. İhracattaki bu artışların esas etkeni ise tütün satımında yaşanan ani yükseliştir. 1943-1953 döneminde bu ülkeye yapılan tütün ihracının değer ve oranları şöyledir; 1943'te 19 milyon 205 bin Lira ile %71, 1945'te 19 milyon 36 bin Lira ile %74, 1947'de 20 milyon 141 bin Lira ile %66, 1949'da 24 milyon 253 bin Lira ile %77, 1951'de 12 milyon 734 bin Lira ile %56, 1953'te 14 milyon 991 bin Lira ile %50. İthalat değerleri ihracata nisbetle çok düşük seviyelerde kalmıştır. Ürün bazında ele aldığımızda, belirtilen dönemde farklı ürünlerin ön plana çıktığını görmekteyiz. Yıllara göre bu ürünleri ve ithalattaki yerlerini ifade etmek gerekirse: Deri ithali 1946'da 863 bin Lira ile %23, 1947'de 1 milyon 766 bin Lira ile %31, 1949'da 572 bin Lira ile %18; Pamuk ipliği ithali 1949'da 997 bin Lira ile %32, 1950'de 797 bin Lira ile %37, 1951'de 3 milyon 379 bin Lira ile %96, 1952'de 1 milyon 658 bin Lira ile %92.[598]

Bunu takip eden yıllarda ise, gerek ithalat gerekse ihracat rakamları istikrarsız bir seyir izlemişlerdir. Öncelikle ithalatı ele alacak olursak; hemen her yıl farklı bir değerle karşımıza çıkan bir ithalat yapısı vardır. Bunun temel sebebi ise çoğu yıllarda bazı ürünlerin ön plana çıkıp, hemen sonraki yılda ağırlığını yitirmesi, hatta o üründen hiç bir ithalatın gerçekleştirilmemesidir. Örneğin, 1957 yılında 2 milyon 524 bin Liralık kauçuk ve kauçuk mamülleri ithal edilirken, 1958 yılında 5 milyon 650 bin Lira tutarında süt ve süt ürünleri, yumurta ve bal alımı yapılmıştır. Hatta aynı yıl bu ülkeden 4 milyon 239 bin Liralık motörlü kara nakil vasıtaları, traktörler ve motosikletler satın aldığımız istatistiklerde yeralmaktadır. 1961 yılında bu kez devreye petrol ve petrol ürünleri ithali girmiş, bu ürün-

---

596 Bkz. Kaya, **A.g.e.**, s. 240.

597 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 12, 1940-1941

598 İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 21, 1953; **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1943-1944; Kısım 2, 1953

den 5 milyon 559 bin Liralık alım yapılmıştır. 1964 yılı kayıtlarına göre ise en yüksek ithalat değeri 4 milyon 140 bin Lira ile tuz, kükürt, alçı, kireç ve çimentolara aittir. İhracat rakamları da tıpkı ithalatta olduğu gibi hemen her sene ani iniş ve çıkışlar yaşamıştır. İhracatın bu denli dalgalı bir seyir izlemesinin en önemli sebebi ise, öteden beri temel ihraç kalemi olma özelliğini taşıyan tütünün satımında yıllara göre dalgalanma yaşanmasıdır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, Mısır'a 1957'de 8 milyon 331 bin Lira, 1958'de 2 milyon 89 bin Lira, 1959'da 2 milyon 76 bin Lira, 1961'de 13 milyon 563 bin Lira, 1965'te 10 milyon 428 bin Liralık tütün ihraç edilmiştir. İlginç bir nokta daha ilave edelim; Ülkemiz Mısır'a 1962'de 1 milyon 780 bin Lira, 1963'te 6 milyon 962 bin Lira, 1964'te ise 5 milyon 946 bin Lira tutarında petrol ve petrol ürünleri satımı yapmıştır.[599]

İthalat rakamlarının ihracata oranla çok düşük seviyelerde seyretmesi, dış ticaret dengesinin sürekli olarak ülkemiz lehine fazla vermesi anlamına gelir. Ticaret fazlasının en yüksek seviyelerde gerçekleştiği dönem ise, ihracat rakamlarının 15 milyon liranın altına inmediği 1943'ten 1953'e kadar süren on yıllık süreçtir. Bu dönemde ithalatın çoğunlukla 2 milyon Lira seviyesinde gerçekleşmesi, ihracat fazlası vermemizin bir diğer sebebidir. Bu dönemin bir başka belirgin özelliği de, özellikle 1943-1949 döneminde ihracat ortalamasının 25 milyon Lira seviyesinde gerçekleşmesinden dolayı ticaret hacmimizin alabildiğine artmış olmasıdır.

Mısır'la olan dış ticaretimizin özellikle 40'lı yıllardan itibaren hızla gerilemesinin sebepleri arasında bir takım siyasal olayları da hatırlatmak yerinde olacaktır. O dönemlerde Arap aleminin liderliğine oynayan Mısır'ın, bu konuda en çok kullandığı Filistin meselesinde Türkiye'nin sergilediği tavırlar, ister istemez bu ülkeyle olan dış ticaretimizi de etkilemiştir. Önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi, Türkiye 29 Mart 1949'da, İsrail'i resmen tanıyarak, bu konuda karar alan ilk müslüman devlet olma özelliğini taşımıştır. Bunun ardından, Sovyet tehdidine karşı kendisini güvenceye alabilmek için 18 Şubat 1952'de Türkiye'nin NATO'ya resmen katılması, bu esnada Mısır'ın da batıya bir tepki olarak Sovyetlerle dirsek temasına geçmesi, iki kutuplu dünyanın iki ayrı kutbunda yer alan bu iki ülkenin arasını her alanda olduğu gibi ticari alanda da açmıştır.

---

599 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1957; Kısım 2, 1958, Kısım 2, 1959; Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962; DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 2, 1963; Seri 2, 1964; Seri 2, 1965

Kuzey Afrika bölgesinde yer alan diğer ülkeler olan Libya, Cezayir, Tunus ve Fas'la gerçekleştirilen dış ticaret rakamlarıyla ilgili resmî istatistiklerde tespit edebildiğimiz en erken veriler 1950'li yıllara uzanabilmektedir. Libya, Tunus ve Fas'la ilgili rakamların 1957 yılından itibaren, o da çok sınırlı olarak başladığı aşağıdaki tabloda görülebilir. Hatta bu yıla kadar Tunus ve Fas'la ilgili rakamların Cezayir başlığı altında toplandığına dikkat çekelim. Bu dönemin öncesinde ise, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Fransa, İspanya ve İtalya gibi sömürgeci devletlerin şemsiyesi altında bulunduklarından dalayı, bu ülkelerle doğrudan bir temas sözkonusu olmamıştır. Şimdi belirtilen ülkelerle 1950-1965 döneminde gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamlarını bir tablo eşliğinde görelim.

Tablo-24: Kuzey Afrika Ülkelerinden Libya, Cezayir, Tunus ve Fas'la gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1950-1965)

1000 TL	LİBYA				CEZAYİR*				TUNUS				FAS			
Yıl	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%	İth.	%	İhr.	%
1950	-	-	-	-	237	0.0	373	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-
1951	-	-	-	-	1 111	0.2	698	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-
1952	-	-	-	-	1 682	0.4	462	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-
1953	-	-	-	-	1 058	0.2	617	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-
1954	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1955	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1956	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	0.0
1957	-	-	1497	0.2	-	-	159	0.0	-	-	1 292	0.2	-	-	13	0.0
1958	-	-	633	0.0	-	-	181	0.0	222	0.0	114	0.0	-	-	58	0.0
1959	-	-	1 081	0.1	603	0.0	204	0.0	168	0.0	1 840	0.2	-	-	2	0.0
1960	-	-	3 796	0.2	467	0.0	398	0.0	706	0.0	2 599	0.1	46	0.0	-	-
1961	-	-	8 072	0.2	72	0.0	624	0.0	949	0.0	1 086	0.0	229	0.0	10 739	0.3
1962	26	0	851	0.0	123	0.0	131	0.0	3 681	0.0	4 305	0.1	2 204	0.0	-	-
1963	-	-	7 239	0.2	26	0.0	55	0.0	2 913	0.0	3 002	0.1	13 888	0.2	162	0.0
1964	431	0.0	6 901	0.2	-	-	684	0.0	1 536	0.0	2 058	0.0	2 305	0.0	-	-
1965	45	0.0	2 513	0.0	16	0.0	107	0.0	27 077	0.5	1 249	0.0	764	0.0	58	0.0

Kaynak: Dış Ticaret Yıllık İstatistik/DİE

*1950-1956 yıllarına ait Cezayir hanesinde bulunan ithalat ve ihracat rakamları, istatistiklerde Cezayir-Tunus-Fas başlığı altında ortak verildiğinden, bu miktarlar aslında üç ülkeye aittir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu dört ülkeyle dış ticaretimizi yansıtan rakamların 1957'ye kadar resmi kayıtlara geçmemiş olması, bu yıla kadar bölge ülkeleriyle yapılan ticaretin seviyesini açıkça göstermektedir. Hatta bu rakamların ifade ettikleri değerler ve toplam ithalat ve ihracat içindeki oranları dikkate alındığında aynı çarpıcı tablo bu kez istatistik rakamlarıyla kendini ortaya koyar. Dış ticaret rakamlarının bu derece düşük oluşu, doğal olarak ticaret hacminin de düşük seyretmesi demek olacaktır. 1950'den 1965'e kadar geçen 15 yıl gibi uzun bir dönem esnasında, belirtilen dört ülkeyle ticari temaslarımızın alabildiğine zayıf oluşu tablodan çıkarılacak bir diğer tespittir.

Tabloda da görüleceği gibi ticari ilişkiler bakımında en zayıf ülke Libya'dır. Özellikle ithalat rakamları inanılmaz derecede düşüktür. 15 yıllık periyod içinde sadece üç yıla ait ithalat rakamı kaynaklara geçmiştir ve onların da toplamı 492 bin Liradır. İhracat rakamları ithalata göre bir nebzecik de olsa iyi görünmektedir. En yüksek ihracat rakamları 8 milyon 72 bin Lira ile 1961, 7 milyon 239 bin Lira ile 1963, 6 milyon 901 bin Lira ile 1964 yıllarına aittir. Aynı yıllarda, ihracat içinde en fazla pay şekere aittir. Şeker ihracının toplam içindeki payı 1961 yılında 6 milyon 501 bin Lira ile %80, 1963'te 6 milyon 68 bin Lira ile %84, 1964'te 2 milyon 619 bin Lira ile %38 olmuştur.[600]

Cezayir'le ülkemiz arasındaki tiraci ilişkileri gösteren 1950-1953 yıllarına ait rakamların aynı zamanda Tunus ve Fas'ı içine alması, bu yıllara dair net bir yorum yapmayı imkansızlaştırmaktadır. Bu yıllarla ilgili söylenebilecek tek husus, üç bölge ülkesiyle toplam ticaretimizi yansıtması açısından, belirtilen dönemde anılan ülkelerle ticari bağlarımızın alabildiğine zayıf oluşudur.

1957 yılından itibaren düşük seviyelerde dahi olsa bu üç ülkeye ait bazı ithalat ve ihracat rakamlarıyla karşılaşmaktayız. Ancak bu rakamlar, her ne kadar Libya kadar kötü bir tablo sergilemese de, yine pek iç açıcı bir durum arzetmemektedir. Örneğin, ancak 1962 yılında bağımsızlığını kazanabilen Cezayir'le olan dış ticaret rakamları, belirtilen dönem içinde 700 bin Lirayı aşamamıştır. Bu seviyeye en yakın rakam 684 bin Lira ile 1964 yılına ait ihracat rakamıdır. Tunus'un durumu Cezayir'e nisbetle biraz daha iyidir. Özellikle 1965 yılı ithalat rakamı olarak dikkatleri çeken 27 milyon 77 bin Liralık değer, aynı zamanda bütün tablo-

600 İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1961; DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 2, 1963; Seri 2, 1964

daki rakamlar arasında en büyük değeri temsil etmektedir. Bu değer ise tamamen kimyevi gübre alımından kaynaklanmaktadır. Hatta bu ürünün, özellikle 1962 yılından itibaren ithalatımızda ağırlık kazandığını istatistik kaynaklarımızda görebiliriz. Diğer yandan 1957 yılından itibaren Tunus'a yapılan ihracat küçük iniş ve çıkışlar sergilemiş, 1958 yılı hariç 1 milyon Lira üzerinde seyretmiştir. En yüksek ihracat rakamlarının gerçekleştiği 1962 yılında başlıca ihraç ürünü olan şeker 2 milyon 617 bin Lira ile %60'lık pay alırken, 1963'te tütün ihracı ön plana çıkarak, 1 milyon 772 bin Lira ile %58'lik orana ulaşmıştır.[601]

Son olarak Fas'a temas etmek gerekirse, bu ülkeyle yaptığımız dış ticarete ait rakamlarda, 1960'dan başlayarak inanılmaz iniş-çıkışların yaşandığı hemen dikkatleri çeker. Örneğin 1959 yılında sıfır seviyesinden başlayan ithalat rakamları, takip eden yıllarda son derece süratli bir artışla 13 milyon 888 bin Liralık bir seviyeye 1963 yılında ulaşmış, ancak bu kez aynı hızı düşüş yönünde göstererek 1965'e 764 bin Liralık değere gerilemiştir. 1963 yılında görülen ani yükselişin ardında, 13 milyon 13 bin Liralık tuz, kükürt, alçı ve kireç alımı bulunmaktadır. Aynı istikrarsız durum, bu kez daha anormal ölçülerde ihracat rakamlarında görülür. 1960 yılında resmi kayıtlara hiç bir ihracat rakamı geçmemişken, 1961 yılında tamamı hububat ihracından kaynaklanan 10 milyon 789 bin Liralık bir değerle karşılaşmaktayız.[602] Bu tepe noktasından ertesi yılda 162 bin Liralık diplere uzanan bir düşüş yaşanırken, bir sonraki yıla ait hiç bir ihracat rakamına rastlayamayışımız, şaşkınlığımızı daha da artırmaktadır.

Gerek İslam Dünyasında, gerekse uluslararası alanda çok büyük ve önemli olayların yaşandığı 1966-1973 döneminde bölge ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticaretin dökümü aşağıdaki tabloda yeralmaktadır.

---

601 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 2, 1962; Seri 2, 1963; Seri 2, 1965

602 Bkz. İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1961; DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 2, 1963; Seri 2, 1964

Tablo-25: Kuzey Afrika Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1966-1973)

1000 TL.		1966	%	1967	%	1968	%	1969	%	1970	%	1971	%	1972	%	1973	%
Mısır	İth.	9 237	0.1	7 786	0.1	9 668	0.1	56541	0.8	28 704	0.3	54 811	0.3	87 640	0.3	3 360	0.0
	İhr.	11 783	0.2	12 789	0.2	14436	0.3	23632	0.5	38 032	0.0	48 649	0.3	30 665	0.2	27832	0.1
	T.D.	+2 546		+5 003		+4 768		-32 909		+9 328		-6 162		-56 975		+24 472	
	T.H.	21 020		20 575		24 104		80 173		66 736		103 460		118 305		31 192	
Libya	İth.	19 621	0.3	15 860	0.2	653	0.0	28372	0.4	93 781	0.8	107 679	0.6	-	-	-	-
	İhr.	2 368	0.0	2 618	0.0	7 335	0.1	25866	0.5	27 557	0.4	42 375	0.4	76 100	0.6	128 245	0.7
	T.D.	-17 253		-13 242		+6 682		-2 506		-66 224		-65 304		+76 100		+128 245	
	T.H.	21 989		18 478		7 988		54 238		121 338		150 054		76 100		128 245	
Ceza-yir	İth.	313	0.0	-	-	-	-	-	-	7 730	0.0	-	-	-	-	5 779	0.0
	İhr.	1 081	0.0	136	0.0	417	0.0	3 371	0.0	13 823	0.2	34 151	0.3	25 555	0.2	4 833	0.0
	T.D.	+768		+136		+417		+3 371		+6 093		+34 151		+25 555		+946	
	T.H.	1 394		136		417		3 371		21 553		34 151		25 555		10 612	
Tunus	İth.	8 094	0.1	46 020	0.6	43116	0.6	466	0.0	7 692	0.0	20 772	0.1	33 582	0.1	23020	0.0
	İhr.	623	0.0	816	0.0	885	0.0	5 855	0.1	6 792	0.1	8 340	0.0	25 863	0.2	52263	0.3
	T.D.	-7 471		-45 204		-42 231		+5 389		-900		-26 916		-7 719		+29 243	
	T.H.	8 717		46 836		43 991		6 321		14 484		29 112		59 145		75 283	
Fas	İth.	3 314	0.0	6 819	0.1	15058	0.2	348	0.0	160	0.0	333	0.0	6 457	0.0	7 166	0.0
	İhr.	-	-	-	-	2 017	0.0	1 888	0.0	2 618	0.0	2 982	0.0	15 530	0.0	14284	0.0
	T.D.	-3 314		-6 819		-13 041		+1 540		+2 518		+2 649		+9 073		+7 118	
	T.H.	3 314		6 819		17 075		2 236		2 778		3 315		21 987		21 450	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1966-1973 döneminde Mısır'la ülkemiz arasında gerçekleşen dış ticaret rakamlarının, son yıl olan 1973 hariç, artış eğiliminde olduğu görülecektir. Bu dö-

nemde Mısır'dan yapılan ithalatın en belirgin özelliği, yine 1972'ye kadar, bazı yıllarda iniş-çıkışlar yaşansa da, artış trendi sergilemesidir. 1969'da bir önceki yıla nazaran yaklaşık altı kat artarak 56 milyon 541 bin Lira seviyesine ulaşan ithalatımız, ertesi yıl %50'lik bir düşüş göstermiş, arcak bir sonraki yılda elde edilen artışla eski seviyesine tekrar ulaşmıştır. 1972 yılında ise, 1971'e nazaran %60'lık bir artışla 87 milyon 640 bin Liralık en üst seviyesine ulaşılmıştır. Ancak tablodaki son yıl olan 1973'te ise, belirtilen dönemde Mısır'a ait ithalat rakamlarının en düşük seviyesi 3 milyon 360 bin Lira ile yaşanmıştır. İthalatta yıllara göre ağırlık kazanan ürünlerin rakamsal değerleri ve toplam içindeki oranlarını örneklerle açıklayalım: 1965-1966 yılı ithalatında ağırlıklı pay sentetik ve suni liflerin olmuştur. Bu iki yılda adı geçen ürün sırasıyla 3 milyon 187 bin Lira ile %34 ve 4 milyon 381 bin Lira ile %56'lık pay almıştır. 1969 yılından itibaren ithalat rakamlarındaki ani artışların temelinde ise yüksek miktarlarda yapılan pirinç alımı bulunmaktadır. Bu ürün ithali 1969 yılında 20 milyon 932 bin Lira ile %37, 1970'de 15 milyon 295 bin Lira ile %53'lük paya sahiptir. Bu arada 1969 yılında 10 milyon 469 bin Lira ile kendisini gösteren çimento alımını hatırlatmakta yarar var. 1971 yılında ise Mısır'dan 36 milyon 404 bin Liralık petrol ithali gerçekleştirilmiştir.[603]

Mısır'a yapılan ihracat rakamlarına baktığımızda, 1971 yılına kadar istikrarlı bir artış eğiliminin olduğunu görürüz. Bu yılda ulaşılan 48 milyon 649 bin Liralık zirve noktasının ardından, son iki yılda önce %38'lik bir düşüşle 30 milyon 665 bin Liraya, oradan da 27 milyon 832 bin Liraya gerilemiştir.

Mısır'la gerçekleştirilen dış ticaretin bazı yıllar ülkemiz lehine, bazı yıllar ise ülkemiz aleyhinde bakıyeler verdiğini görmekteyiz. Bu durumun temel sebebi, ihracattaki artış ve düşüşlerden ziyade, ithalat rakamlarındaki değişmelerdir. Örneğin 1968'e kadar normal bir seyir takip eden ithalat ve ihracat rakamlarında denge 1969 yılında değişmiş, ithalattaki hızlı çıkışa paralel olarak, dış ticaret dengesi 32 milyon 909 bin Lira ülkemiz aleyhine gerçekleşmiştir. İhracattaki artış meyli sonraki yılda da devam etmekle birlikte, asıl büyük değişim ithalat rakamlarında yaşandığı için, bu kez ticat dengesi ülkemiz lehine dönmüştür. 1971 tekrar hızlı artış trendi gösteren ithalatımız, ihracattaki %25'lik artışa rağmen ihracatın önüne geçmiş, 1972'de bir yandan ithalattaki hızlı yükseliş, diğer yandan ih-

---

603 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Özel Ticaret, 1965-1966; Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1969; Seri 1, 1970

racattaki düşüş sebebiyle, dönem içindeki dış ticaret açığının en fazla olduğu 56 milyon 975 bin Lira değerine ulaşılmıştır. 1973'te ise, ithalattaki anormal düşüşün etkisiyle, ihracatta da yaşanan düşüşe rağmen, 24 milyon 472 bin lira ile ülkemiz lehine dış ticaret fazlasının en yüksek olduğu rakam gerçekleşmiştir. Belirtilen dönem içinde özellikle ithalat rakamlarında gözlemlenen bu farklılaşmalar, bu ülkeyle yaptığımız toplam dış ticaret hacmine de yansımıştır. İthalat rakamlarındaki artışların yanısına, ihracattaki artışların da etkisiyle, yine 1973 yılı hariç istikrarlı bir seyir söz konusudur. Ticaret hacminin en yüksek olduğu yıl ise, ihracatta bir önceki yıla nazaran düşüş yaşanmasına rağmen ithalattaki hızlı artışın etkisiyle 1972 yılı olmuştur.

Libya ile ülkemiz arasındaki dış ticaretin 1966-1973 dönemindeki en ilginç yönünü ithalatta görmekteyiz. 1966 yılında 19 milyon 621 bin Liralık bir seviyede olan ithalatımız, sonraki iki yılın içinde çok hızlı bir düşüş yaşayarak 653 bin Lira seviyesine kadar gerilemiş, ardından aynı hızı artış yönünde göstererek 1969'da 28 milyon 372 bin Liraya, 1970'te %230'luk artışla 93 milyon 781 bin Liraya, 1971'de ise %15'lik artışla 107 milyon 679 bin Liraya ulaşmıştır. Ne gariptir ki, bu derece yüksek seviyelere varan artışın hemen ardından 1972 ve 1973 yıllarında Libya'dan hiç bir ithalat gerçekleştirilmemiştir.

Libya'ya yaptığımız ihracat ise sürekli bir artış çizgisi takip etmiştir. Yine 1966 yılında 2 milyon 368 bin Liralık düşük bir seviyeden başlayan ihracat rakamları istikrarlı bir artış seyri ile 1973'te 128 milyon 245 bin Lira ile dönemin en üst sınırına ulaşmıştır.

Libya ile yaptığımız dış ticarette ithalat ve ihracat rakamlarının farklı yıllarda farklı seviyelerde oluşması, dış ticaret dengesinin bazı yıllarda ülkemiz aleyhinde, bazı yıllarda ülkemiz lehinde gerçekleşmesine neden olmuştur. Örneğin 1970 ile 1971 yıllarında dış ticaretin ülkemiz aleyhinde bakıye vermesinin temel sebebi, ithalatta görülen astronomik artışlar ve buna karşılık ihracattaki artışın ithalata nisbetle çok gerilerde kalmasıdır. Diğer yandan 1972 ve 1973'te ithalatın sıfır seviyede gerçekleşmesi, bu kez zaten yükselmekte olan ihracat rakamlarının bütünüyle ülkemiz lehine dış ticaret fazlası vermesine yol açmıştır. Dış ticaret hacmi konusunda da bu farklı kombinasyonlar önemli role sahiptir. İlk üç yıl hariç, dış ticaret hacminde sürekli bir gelişme gözlenmektedir. İlk üç yılda görülen gerilemenin sebebi, ithalattaki düşüştür. Diğer yandan son dönemin son iki yılında Libya'dan ithalat gerçekleşmemesine rağmen, ihracatta yakalanan

yüksek seviyenin etkisiyle dış ticaret hacminde çok fazla bir düşüş yaşanmamıştır.

Bir başka Kuzey Afrika ülkesi olan Cezayir'le yaptığımız dış ticaretin en önemli özelliklerinden birisi, 1970 ile 1973 yılları hariç ithalatta kayda değer bir rakamla karşılaşılmamasıdır. Kaldı ki bu yıllarda da, toplam ithalatta alınan pay bakımından bu rakamların hiç bir değer ifade etmediği ayrı bir gerçektir. İhracat rakamlarında da dengeli bir seyir sözkonusu değildir. İlk yıllarda gözlenen bariz düşüş trendinin ardından 1969 yılından itibaren yaşanan artışlar, 1971 yılında 34 milyon 151 bin Lira ile en üst seviyesine ulaşmış, takip eden yıllarda ise büyük bir düşüş sergilemiştir.

Cezayir'le gerçekleştirilen dış ticaretimiz, belirtilen dönemde özellikle ithalatta yaşanan olumsuz tablo sebebiyle, ihracatımız belirli yıllar hariç yüksek olmadığı halde sürekli ülkemiz lehine fazla vermiştir. Dolayısıyla dış ticaret hacmini gösteren rakamlarda ihracatın çok önemli ağırlığı vardır. Örneğin dış ticaret hacminin 34 milyon 151 bin Lira ile en yüksek olduğu 1971 yılına bakılacak olursa, aynı yıl bu ülkeden hiç bir ithalatın gerçekleşmediği görülecektir.

Türkiye ile Tunus ile arasında gerçekleşen dış ticarette ithalatın ağırlığı hemen dikkat çeker. 1969 ile 1973 yılları hariç, dönemin diğer yılarında bu ağırlık az veya çok kendisini hissettirir. Ancak ithalat rakamlarında belirlenebilececek bir diğer özellik, istikrarlı bir seyir takip etmeyişidir. 1966 yılında 8 milyon 94 bin Liralık bir değerin ardından, yaklaşık 6 katlık artışla 46 milyon 20 bin Liraya ulaşılmış, 1968 yılında da küçük bir düşüşle aynı seviye korunmuştur. 1969 yılında keskin bir düşüşle 466 bin Lira seviyesine inildikten sonra, bu ülkeden yapılan ithalat rakamları sonraki yıllarda yaşanan yüksek oranlardaki artışlarla, dış ticaret hacmi içindeki payını giderek artırmıştır.

Tunus'a yaptığımız ihracatta ise, ithalatın tersine devamlı bir artış seyri izlenmiştir. İlk yıllarda düşük seviyelerde kendini gösteren artış hızı, 1969 yılından itibaren yerini hızlı bir artışa bırakmış ve 52 milyon 263 bin Lira ile 1973 yılında en üst sınırına ulaşmıştır. Dış ticarette son iki yıl hariç olmak üzere, ithalat rakamlarının belirleyici bir rol üstlenmesinden dolayı, ağırlıklı olarak ticaret dengesi ülkemiz aleyhinde gerçekleşmiştir. 1972-1973 yıllarında ise, 1969'daki en düşük seviyesinden kurtulmaya çalışan ithalat rakamlarına nisbetle ihracattaki büyük artışlar sayesinde dış ticaret dengesi ülkemiz lehine dönmüştür. Yine aynı faktörler, kendisini dış ticaret hacminde de gösterir. İhracat rakamlarındaki sü-

rekli artışa rağmen, 1969'da ithalatın bir bakıma dibe vurması ve sonraki iki yılda da etkisini sürdürmesi sebebiyle ticaret hacminde düşüş yaşanmış, ancak 1972 ve 1973'teki artışlarla dönemin en üst seviyelerine ulaşmıştır.

Belirtilen dönemde, bölge ülkeleri içinde Türkiye ile en düşük seviyede ticaret yapan ülke olarak Fas'ı gösterebiliriz. Bu ülkeden yapılan ithalat rakamları zaten çok düşük seviyelerde seyretmesine rağmen, istikrarlı bir seyir takip etmemiştir. Her ne kadar 1968 yılında 15 milyon 58 bin Liralık bir seviyeye ulaşılmışsa da, sonraki yıllarda bir daha bu seviye tutturulamamıştır. İhracat rakamlarında ise aynı tablo sözkonusudur. Ancak bu kez en yüksek rakamlar dönemin son yılları olan 1972'te 15 milyon 530 bin Lira ve 1973'te 14 milyon 284 bin Lira ile gerçekleştirilmiştir. İlk iki yılda bu ülkeye ihraçat yapılmaması sebebiyle, ithalat rakamları dış ticaret açığı olarak istatistiklerde yerini almış, 1968'deki 2 milyon 17 bin Liralık ihracata rağmen, sadece bu yıla mahsus yüksek oranlı ithalatın etkisiyle, en büyük dış ticaret açığımız bu yıl gerçekleşmiştir. Ancak sonraki yıllarda, bir yandan ithalatın düşük seviyelerde gerçekleşmesi, diğer yandan ihracatın giderek artması, dış ticaret dengesini ülkemiz lehine döndürmüştür.

Bölge ülkeleriyle Türkiye arasında 1974-1981 döneminde gerçekleştirilen ticari ilişkileri değerlendirmeye geçmeden önce, aşağıdaki tabloyu inceleyelim;

Tablo-26: Kuzey Afrika Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1974-1981)

Milyon $		1974	%	1975	%	1976	%	1977	%	1978	%	1979	%	1980	%	1981	%
Mısır	İth	6.5	0.2	0.0	0.0	1.9	0.0	2.9	0.0	32.1	0.7	0.7	0.0	8.9	0.1	2.8	0.0
	İhr	5.6	0.3	6.3	0.4	15.6	0.8	15.5	0.8	18.9	0.8	49.8	2.2	20.3	0.7	72.1	1.5
	T.D.	-0.9		+6.3		+13.7		+12.6		-13.2		+49.1		+11.4		+69.3	
	T.H.	12.1		6.3		17.5		18.4		51		50.5		29.2		74.9	
Libya	İth	5.7	0.1	7.9	1.6	233.6	4.5	276.4	4.7	212.7	4.6	208.5	4.1	778.4	9.3	789.4	8.8
	İhr	9.7	0.6	27.4	1.9	9.8	0.5	13.6	0.7	49.8	2.1	43.3	1.9	60.3	2.0	441.6	9.4
	T.D.	+4		-50.5		-223.8		-262.8		-162.9		-165.2		-718.1		-347.8	
	T.H.	15.4		105.3		243.4		290		262.5		251.8		838.7		1 231	
Ceza-yir	İth	-	-	1.3	0.0	0.1	0.0	0.01	0.0	0.4	0.0	-	-	0.3	0.0	34.2	0.3
	İhr	2.7	0.1	3.2	0.2	6.1	0.3	5.9	0.3	3.9	0.1	10.2	0.4	8.5	0.3	30.8	0.6
	T.D.	+2.7		+1.9		+6		+5.9		+3.5		+10.2		+8.2		-3.4	
	T.H.	2.7		4.5		6.2		5.9		4.3		10.2		8.8		65	
Tunus	İth	8.6	0.2	26.1	0.5	20.8	0.4	17.8	0.3	10.9	0.3	8	0.1	18.6	0.2	30.1	0.3
	İhr	2.4	0.1	0.3	0.0	2.3	0.1	10.3	0.5	23.6	1.0	8.5	0.3	13.2	0.4	15	0.3
	T.D.	-6.2		-25.8		-18.5		-7.5		+12.7		-0.5		-5.4		-15.1	
	T.H.	11		26.4		23.1		28.1		34.5		18.5		31.8		45.1	
Fas	İth	13.7	0.3	22.1	0.6	14	0.2	12.1	0.2	8.8	0.2	16.2	0.3	17.4	0.2	39.3	0.4
	İhr	0.7	0.0	0.8	0.0	3.9	0.2	1.9	0.0	2.3	0.1	1.1	0.0	1.3	0.0	1.7	0.0
	T.D.	-13		-21.3		-10.1		-10.2		-6.5		-15.1		-16.1		-37.6	
	T.H.	14.4		22.9		17.9		14		11.1		17.3		18.7		42	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Tabloda ele alınan dönem içinde, Mısır'la gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz beklenen seviyelerin çok altındadır. Tabloda görülen ikinci özellik ise, bu ülkeyle yaptığımız dış ticaretin çok istikrarsız olması ve yıllara göre önemli iniş-çıkışlar göstermesidir. Türkiye'nin Mısır'a ihracatında ilk önemli artış 1976 yılında, ikincisi ise çok daha farklı seviyelerde 1979 yılında meydana gelmiştir. 1979'daki ani ihracat artışı, o sene yapılan 22 milyon dolarlık çimentodan kaynaklanmaktadır. Bu ani çıkışlar dikkate alınmadığı takdirde, dönem içinde Mısır'a yapılan ihracatın istikrarlı bir artış eğilimi gösterdiği görülür. İhracatımızda ağırlığı, tıpkı diğer bölge ülkelerinde olduğu gibi, ziraat sektörü taşımıştır. Örneğin 1980 yılındaki

ihracatımız içinde bu sektörün payı %45 olarak gerçekleşirken, bu oranın %30'unu tütün satımı teşkil etmiştir.[604] Ancak bu durumun tam tersi ithalat rakamlarında geçerlidir. 1978 yılı ve bir nebze 1974 ile 1981 yılı ithalatı dışında, kayda değer bir ithalat rakamıyla karşılaşmamaktayız. 1978 yılı ithalat rakamının yüksek olmasının ardında ise, Mısır'dan yapılan 289 bin ton ham petrol alımı bulunmaktadır.[605] Bu yıl ithalatındaki ani fırlama, dış ticaret dengesinin birden bire ülkemiz aleyhine dönmesine neden olmuştur. Bu yılın gerek öncesi ve gerekse sonrası, biraz önce de belirttiğimiz ihracatın artış yönlü trendinin etkisiyle ticaret dengesi hep ülkemiz lehine bakıye vermiştir. 72.1 milyon $'lık ihracat yaptığımız 1981 yılı ise en yüksek dış ticaret fazlası verdiğimiz yıl olarak dikkat çekmektedir. Ancak ele alınan dönemde ithalatta görülen dalgalanmaların etkisiyle ticaret hacmimiz inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir.

Bu dönemde gerek ithalat ve gerekse ihracat rakamları bakımından en büyük artışların yaşandığı bölge ülkesi Libya olmuştur. Tablodaki ilk yıl olan 1974'te 5.7 milyon $ olan ithalatımız sonraki yıl 13.5 kat artarak 77.9 milyon $'a yükselmiştir. 1976'da ise %300'lük bir artış ile 233.6 milyon $'a ulaşırken, takip eden yıllarda küçük iniş-çıkışlarla birlikte 200 milyon $'ın üzerinde bir seviye korunmuştur. Bu artışın temelinde ise, her zaman olduğu gibi petrol ithalatı yatmaktadır. Türkiye, 1976 yılından itibaren petrol ihtiyacının önemli bir kısmını Libya'dan karşılamaya başlayınca, bu ülkeden yaptığı ithalat oranında doğal olarak ani bir artış gerçekleşmiştir. Yine 1980 yılında ithalatın bir önceki yıla göre 3.5 kat artmasının altında, aynı sene petrol ithalatımızın %25'inin Libya'dan karşılamamız yatmaktadır. Bu ülkeden alınan petrol 1979'da 1.6 milyon tondan 1980'de 2.8 milyon tona çıkmıştır.[606] Türkiye'nin 1980 yılında en fazla ithalat yaptığı üçüncü ülke oluşu[607], bu dönemde Libya ile olan ticari ilişkilerimizin boyutunu açıkça gösterecektir. Aynı yüksek seviye 1981'de de kendini göstermektedir.

Diğer yandan, ele alınan dönemin ortalarından itibaren Libya'ya yapılan ihracatın devlet eliyle yönlendirilmesi, ülkede iş yapan ve özellikle 1981 yılında sayıları 122'ye ulaşan Türk müteahhitlik firmalarının kullandıkları malzemeleri

---

[604] Gül, A.g.e., s. 162.

[605] Gül, A.g.e., s. 163-164.

[606] Gül, A.g.e., s. 154.

[607] Gül, A.g.e., s. 152.

Türkiye'den ithal etmeleri, iki ülke arasındaki ekonomik ve politik işbirliği eğiliminin güçlenmesi, Libya'nın ABD ve diğer bazı gelişmiş ülkelerle yaşadığı problemler bu ülkeye olan ihracatımızı olağanüstü seviyede artırmıştır. Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi, Libya'ya 1977 yılında 13.6 milyon dolarlık ihracatımız varken, bu oran 1981 yılında yaklaşık 33 kat artarak 441.6 milyon dolara ulaşmıştır.[608]

Türkiye'nin ele alınan dönem içinde Libya'ya yaptığı ihracatının büyük bir bölümünü tarımsal ve hayvansal gıda maddeleri oluşturmuştur. Toplam ihracatın 1978'de %87'sini, 1979'da %85'ini, 1980'de %64'ünü, bu mallar meydana getirmiştir. Gıda maddelerininin toplam ihracat içindeki oranında görülen bu düşüş, 1980 ve 1981 yılına doğru sanayi mallarının ağırlık kazanmaya başlamasından kaynaklanmıştır. Örneğin 1980 yılında, sadece hazır giyim eşyası ihracatından ülkemizin elde ettiği gelir 6.3 milyon $ olmuş ve bu rakam Libya'ya gerçekleştirdiğimiz toplam ihracatın içinde %10'luk pay almıştır.[609] Özellikle 1981 yılında, yukarıda da ifade ettiğimiz Türk müteahhitlik firmalarının bu ülkede 7 milyar $'ın üzerinde ihale almaları, bu ülkeye sanayi malları ihracımızda adeta patlama yaşatmıştır. Aynı yıl ihracatın, bir önceki yıla göre 33 kat artarak 441.6 milyon $'a ulaşmasında sanayi mallarının aldığı pay %72 olmuştur.[610]

Gerek ithalat, gerekse ihracat rakamlarındaki hızlı ve istikrarlı artıştan dolayı Libya ile ülkemiz arasındaki dış ticaret hacmi hızla artarak, 1981'de ilk defa 1 milyar $ seviyesini aşmıştır. Diğer yandan bu dönemde dış ticaret dengesi hep ülkemiz aleyhinde gerçekleşmiştir. Yoğun petrol ithali, yıllar içinde artan ihracat rakamlarına, hatta 1981 yılında ihracatın 441.6 milyon $'a kadar çıkmasına rağmen ithalat rakamlarını astronomik seviyelere çıkarmıştır. Hal böyle olunca, petrol ithalatındaki artışa paralel olarak, dış ticaret dengesi giderek daha büyük oranlarda ülkemiz aleyhine gelişmiştir. En fazla açık verdiğimiz yıl 718.1 milyon $ ile 1980 yılı olurken, sonraki yılda belirtilen artış sayesinde bu açık %50 oranında gerilemiştir.

Cezayir'le gerçekleştirilen dış ticarete bakıldığında, ele alının dönemin son yılı olan 1981 yılı hariç, diğer yıllarda maalesef kayda değer bir rakamla karşılaş-

---

608 Aygül-Kartal, **A.g.e.**, s. 116.

609 Gül, **Türkiye ile Ortadoğu...**, s. 153-154.

610 Aygül-Kartal, **Türkiye'nin Ortadoğu...**, s. 116.

milyon 375 bın $ tutarındakı petrol alımıdır. İhracatın en onde gelen kalemlerinden olan değirmencilik ürünleri, petrolün üstlendiği rol kadar olmasa da, 12 milyon 820 bin $ ile %41'lik paya sahip olmuştur.[611] Diğer yandan önceki yıllarda dış ticaretin bu denli düşük seyretmesinin en önemli sebeplerinden birisi olarak, Cezayir'in o dönemde Avrupa'ya daha ziyade bağımlı oluşu gösterilmektedir.[612]

Tunus'la ülkemiz arasında, belirtilen dönemde gerçekleşen dış ticaret düşük sevilerde seyretmiştir. Dış ticaretimizin genel görünümüne bakıldığında, 1978 yılı hariç ithalat ağırlıklı olduğu görülecektir. İthalatımızın yıllar içindeki seyri ise istikrarlı değildir. 1974 yılında gerçekleştirilen 8.6 milyon $'lık ithalatı, sonraki yıl üç katlık artışla 26.1 milyon $ değerinde ithalatın yapıldığı 1975 yılı takip etmiş, sonraki yıllarda ise devamlı bir düşüş trendi kendisini göstermiştir. 1980 yılında tekrar yükselişe geçen ithalatımız, 1981'deki 30.1 milyon $ ile en yüksek seviyeye ulaşılmıştır. İthalatta yer tutan başlıca ürün tuz, kükürt, alçı, kireç ve çimentolar başlığı altında toplanabilir. Bu kalemden yapılan ithalatın toplam içindeki payı bazı yıllara göre şöyle sıralanabilir; 1977'de %56, 1978'de %44, 1980'de %42, 1981'de %56. Tunus'a yapılan ihracatta ise bu denli iniş-çıkış söz konusu değildir. 1974 yılına kadar devamlı artış yönünde seyreden ihracatımız, 23.6 milyon $'dan yaklaşık %70 oranında azalarak 8.5 milyon $'a inmiş, son iki yılda ise küçük artışlarla önce 13.2 milyon $'a, sonra 15 milyon $'a çıkmıştır. Bu dönemde en önemli ihraç kalemini ise hububat ürünleri oluşturmuştur. Yine bazı yıllara göre bu ürünün toplam ihracat içindeki payını sıralamak gerekirse; 1977'de %52, 1978'de %75, 1980'de %41, 1981'de %19. Oranlardaki son yıllara doğru düşüşün sebebi, özellikle son iki yılda pamuk ihracının ağırlık kazanmasıdır. Zira pamuk

---

611 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1981

612 İTO, **Cezayir Ülke Etüdü**, İstanbul 1979, s. 25.

ihracı toplam içindeki payı 1980'de %52, 1981'de 24 olmuştur.[613]

Tunus'la aramızdaki ticaret dengesi ele alınan yıllar içinde, 1978 yılı hariç, hep ülkemiz aleyhinde gerçekleşmiştir. 1980 ile 1981 yıllarında ticaret dengesinin ülkemiz aleyhinde gerçekleşmesinin ana nedeni, Türkiye'nin tabii kalsiyum fosfat ve fosforik asit ithalatının büyük ölçüde artması, buna karşılık en önemli ihraç maddeleri olan buğday, pamuk ve çimento ihracatının azalmasıdır.[614] Ticaret hacmini gösteren rakamlarda ise küçük iniş-çıkışlar gözlemlense de, istikrarlı bir seyir takip ettiği söylenebilir. Bu açıdan en yüksek rakam 45.1 milyon $ ile 1981 yılına aittir.

Son olarak bölge ülkelerinden Fas'la yapılan ticarete bakacak olursak, ihracatımızın yok denecek seviyelerde olduğu hemen dikkatlerimizi çekecektir. İhracata oranla daha iyi konumda olan ithalat rakamları ise 1975-1978 yılları arasında devamlı düşüş yönünde, 1979-1981 arasında ise yükseliş yönünde bir seyir izlemiştir. Dönem boyunca ithalatta en büyük ağırlık, tıpkı Tunus'ta ifade ettiğimiz gibi, tuz, kükürt, alçı, kireç ve çimentolara aittir. En yüksek ithalat değerinin yer aldığı 1981'e bakacak olursak, bu ürünlerin ithalinin 17 milyon 174 bin $ ile %43'lük pay aldığını görürüz.[615] Diğer yandan ihracat rakamlarının ithalata oranla çok gerilerde seyretmesi, ticaret dengesinin hep ülkemiz aleyhinde oluşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, ithalattaki artış ve düşüşler ülkemiz aleyhindeki bakıyenin yıllar içinde dalgalı bir seyir takip etmesine sebep olmuştur. İthalat rakamlarının Fas'la olan ticaret dengesini bu denli etkilemesinin en çarpıcı örneği 1981 rakamlarında kendisini göstermektedir. Ülkemizin Fas'tan yaptığı 39.3 milyon $'lık ithalata karşılık 1.7 milyon $'lık ihracat yapması, dönem boyunca en yüksek negatif değer olan 37.6 milyon $'lık ticaret açığı vermesine yol açmıştır. Dış ticaret hacmi konusunda da benzer şeyleri söylememiz mümkündür. Kısaca belirtmek gerekirse, ithalattaki artış ve azalışlar, bu ülkeyle olan dış ticaret hacminin şekillenmesini doğrudan etkilemiştir.

Genelde bütün İslam Dünyasıyla yakın ilişkiler kurmaya çalıştığımız 1982-1989 döneminde Kuzey Afrika ülkeleriyle ticari münasebetlerinimizin dökümü

---

613 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1976-77; Seri 1, 1978; Seri 1, 1979; **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1980, 1981

614 Aygül-Kartal, **A.g.e.**, s. 131.

615 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1981

aşağıdaki tabloda yeralmaktadır.

Tablo-27: Kuzey Afrika Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1982-1989)

Milyon $		1982	%	1983	%	1984	%	1985	%	1986	%	1987	%	1988	%	1989	%
Mısır	İth.	0.8	0.0	25	0.0	4.4	0.0	6.9	0.0	16.9	0.1	126	0.0	12.2	0.0	21	0.1
	İhr.	145	2.5	70.2	1.2	140.8	1.9	141	1.7	145.1	1.9	138.7	1.4	184.6	1.6	139.8	1.2
	T.D.	+144.2		+45.2		+136.4		+134.1		+128.2		+126.1		+172.4		+118.8	
	T.H.	145.8		95.2		145.2		147.9		162		151.3		196.8		160.8	
Libya	İth.	889.6	10.0	793.4	8.6	661.1	6.1	620.7	5.4	292.2	2.6	305.7	2.1	78.9	0.5	286.2	1.8
	İhr.	234.6	4.1	185.3	3.2	142	1.9	58.8	0.7	135.8	1.8	140.7	1.4	218.1	1.8	226.9	1.9
	T.D.	-655		-608.1		-519.1		-561.9		-156.4		-165		+139.2		-59.3	
	T.H.	1 124.2		978.7		803.1		679.5		428		446.4		297		513.1	
Ceza yir	İth.	8.7	0.1	76.7	0.8	105.3	0.9	160.8	1.4	31.5	0.3	131.9	0.9	104.5	0.7	154	1.0
	İhr.	135	2.3	127.4	2.2	127.5	1.7	108.9	1.3	177.5	2.3	141.8	1.4	218.6	1.8	237	2.0
	T.D.	+126.3		+50.7		+22.2		-51.9		+146		+9.9		+113.1		+83	
	T.H.	143.7		204.1		232.8		269.7		209		273.8		324		391	
Tunus	İth.	17.7	0.2	39.4	0.4	55	0.5	21.2	0.2	28.8	0.2	52.2	0.3	39.1	0.2	14.1	0.0
	İhr.	24.4	0.4	30.8	0.5	10.9	0.1	15.8	0.2	13.6	0.1	11.4	0.1	62.1	0.5	44.7	0.3
	T.D.	+6.7		-8.6		-44.1		-5.4		-15.2		-40.8		+23		+30.6	
	T.H.	42.1		70.2		65.9		37		32.4		63.6		101.2		58.8	
Fas	İth.	46.7	0.5	2.6	0.0	5.8	0.0	59.8	0.5	71.6	0.6	73.3	0.5	75.7	0.5	10.3	0.0
	İhr.	2.5	0.0	2.1	0.0	4.5	0.0	3	0.0	3.9	0.0	6.4	0.0	7.5	0.0	13.3	0.1
	T.D.	-44.2		-0.5		-1.3		-56.8		-67.7		-65.9		-68.2		+3	
	T.H.	49.2		4.7		10.3		62.8		75.5		79.7		83.2		23.6	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri, İGEME Ülke Raporları

1982-1989 döneminde Mısır'la gerçekleştirilen dış ticaretin ihracat ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. İthalatın gerek düşük seviyelerde seyretmesi, gerekse dalgalı bir seyir takip etmesi, bu ülkeyle yapılan ticarette bir diğer dikkat çekici noktadır. Keskin iniş ve çıkışlar hemen her yıl kendisini göstermiştir. Örneğin dönemin ilk yılı olan 1982'de ülkeden yaklaşık 800 bin $'lık ithalat yapılırken, ertesi yıl 30 katlık bir artışla 25 milyon $ seviyesine ulaşılmıştır. Bu artışta, Mısır'dan yapılan 20.4 milyon $'lık petrol alımının büyük payı vardır. Ertesi yıl ise petrol ithalinin gerçekleştirilmemesi sebebiyle yaklaşık %85'lik bir düşüşle 4.4 milyon $'a gerileyen ithalat bu kez 1986'ya kadar %400'lük artışla 16.9 milyon $'a yükselmiştir. Bu artışta en önemli pay pamuk alımıdır. Yıllara göre değer olarak pamuk ithali ve payları şöyle gerçekleşmiştir; 1985'te 4.5 milyon $ ile %66, 1986'da 7 milyon $ ile %41, 1987'de 7.8 milyon $ ile %62, 1988'de 6.7 milyon $ ile %56. 1989'da ise bu temel ürün yerini pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat ithaline bırakmıştır. Adı geçen ürün bu yılda 16.9 milyon $ ile %80 paya sahip olmuştur.

Mısır'a yaptığımız ihracat rakamlarında ise 1983 yılındaki 70.2 milyon $'lık bir seviyeden başlayarak, hem yüksek hem de istikrarlı bir seyir takip etmiştir. Ele alınan dönem içinde en yüksek ihracat rakamı 184.6 milyon $ ile 1988'e aittir. İhracatta sanayi ürünlerinin önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, bu ülkeye ihraç edilen muhtelif motorlu kara nakil vasıtaları 1982 yılında 21 milyon $ ile %15, 1984 yılında 20.7 milyon $ ile %15, 1986'da 19.2 milyon $ ile %13 paya sahiptir. Diğer yandan, 1984 yılında dökme demir, demir-çelik ürünleri ihracı 35 milyon $ ile %25, 1985 yılında çimento ihracı 30.8 milyon $ ile %22, 1986'da yenilen sebze ürünleri ihracı 24.1 milyon $ ile %16, aynı ürün 1987'de 19.6 milyon $ ile %14, yine aynı ürün 1988'de 18.6 milyon $ ile %10, 1989 yılında bakır ve bakırdan eşya ihracı 17.3 milyon $ ile %12'lik pay almıştır.[616]

İhracatta elde edilen bu yüksek seyir sayesinde ticaret dengesi bütün dönem boyunca ülkemiz lehinde bakıye vermiştir. 1988 yılı aynı zamanda en yüksek seviyede ticaret fazlası verdiğimiz yıl olarak dikkat çeker. İhracattaki bu yüksek seviye, yine 1983 yılı hariç tutulursa, belirtilen dönemdeki yıllar boyunca ticaret hacminin 145 milyon $ seviyesinin üzerinde seyretmesine sebep olmuştur.

Kuzey Afrika bölgesinde en önemli ticari partnerimiz olan Libya ile gerçek-

---

616 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989

leştirdiğimiz dış ticaret rakamları, ele alınan dönemde pek iç açıcı durum arzetmemiştir. Zira, bir yanda ihracatımızda inişli-çıkışlı bir seyir gözlemlenirken, ithalatımızda büyük düşüşler yaşanmıştır. Öncelikle ithalatımızı ele alırsak, 1982'de 889.6 milyon $'lık yüksek bir seviyeden başlayan ithalat değerleri, 1988'e gelindiğinde %90 oranında gerileyerek 78.9 milyon $'a inmiştir. Sonraki yılda 286.2 milyon $'a yükselmişse de, dönemin ilk yılına oranla çok gerilerde kalmıştır.

Libya'ya yapılan ihracat rakamlarında da aynı istikrarsız seyir kendini hemen hissettirmektedir. Yine dönemin ilk yılından itibaren hızlı bir düşüş gözlemlenen ihracat rakamları, 1982'deki 234.6 milyon $'lık seviyesinden, %75'lik bir düşüşten sonra 1985'te 58.8 milyon $ seviyesine gerilemiştir. Sonraki yıl %130'luk artışla tekrar artışa geçen ihracatımız, takip eden yıllarda bu artış trendini korumuş ve en son 1989 yılında 226.9 milyon $ değerine ulaşmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin Libya'ya ihraç ettiği ürünler arasında, tarım ve hayvancılığın tuttuğu yekün diğer ülkelere oranla daha azdır. Aynı zamanda, yıllar içinde toplam ihracat içindeki payı giderek azalmaktadır. Örneğin, dönemin ilk yılı olan 1982'de 40.1 milyon $ değerinde tarımsal ve hayvansal ürün satımı gerçekleştirilmiştir ki, bunun toplam içindeki payı %17'tir. Sonraki iki yıl içinde bu oranın %14 ve %8 seviyesinde gerçekleştiğini söylersek bu iddiamızın doğruluğu anlaşılacaktır. Buna karşılık, Libya'da gerçekleştirilen müteahhitlik hizmetlerinin dolaylı olarak sağladığı bir yarar olarak, inşaat sektörüyle bağlantılı ürünlerin yüksek oranlarda satıldığı görülmektedir. Çimento, doğramacı mamülleri, demir-çelikten çubuklar ve inşaat aksamı gibi ürünlerin satımından elde edilen gelir 1982'de 53.3 milyon $, 1983'te 36.6 milyon $, 1984'te 27.9 milyon $'dır. Bu rakamların toplam içindeki payları ise sırasıyla %22, %20 ve %19'dur.[617] İthalatta ise petrolün ağırlığı tartışılmazdır. Hatta ithal edilen petrol miktarı ve değerindeki artış ve azalışların doğrudan toplam ithalatımızı da etkilediğini söylemeliyiz. Yıllara göre petrol alımını gösteren şu değerler ve toplam içindeki oranları bu tesbitimizin haklılığını gösterecektir; 1982'de 869 milyon 916 bin $ ile %97, 1983'te 760 milyon 945 bin $ ile %96, 1984'te 618 milyon 171 bin % ile %93, 1985'te 593 milyon 922 bin $ ile %95, 1986'da 285 milyon 830 bin $ ile %97, 1987'de 289 milyon 396 bin $ ile %94,

---

[617] Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 38.

1988'de 68 milyon 673 bin $ ile %87, 1989'da 266 milyon 773 bin $ ile %93.[618]

Ticaret dengesi bakımından, Libya ile ilgili önceki dönem tablosu, 1988 yılı hariç, aynen tekrarlanmış ve yıllar içinde ticaret dengesi ülkemiz aleyhinde bakıye vermiştir. Belirtilen yılda ticaret dengesinin Türkiye lehine gerçekleşmesinde ihracat seviyesinin az oranda etkisi olsa da, asıl etken ithalattaki anormal seviyedeki gerilemedir. Ancak hemen belirtelim ki, negatif yöndeki denge, ithalattaki gerilemeye paralel olarak azalma göstermiştir. Aynı etken ticaret hacmi açısından da kendisini fazlasıyla hissettirmektedir. Dönem başında 1 milyar $'ın üzerinde gerçekleşen ticaret hacmi, ithalatın da düşük seviyede gerçekleştiği 1988 yılında en alt sınıra yaklaşmış, sonraki yılda yine ithalat miktarına paralel olarak kendisini biraz toparlayabilmiştir.

Türkiye ile Cezayir arasındaki dış ticaret rakamlarına bakıldığında, bazı yıllar hariç, özellikle ihracat rakamlarında bir artış eğilimi görülecektir. Ancak rakamlar tek tek ele alındığında, küçük iniş ve çıkışların olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin 1982 yılından itibaren 1985'e kadar ihracatımızda küçük oranlı düşüşler yaşanırken, takip eden yıllarda trend tekrar artış yönüne dönmüştür. Dönemin son yılı olan 1989 ise 237 milyon $'lık ihracat rakamıyla en yüksek seviyeyi temsil etmektedir. İhracat içinde tarım ve hayvancılığın büyük payı olduğu görülürken, özellikle dönemin ilk yıllarında portlant çimentosu ihracının büyük yekün teşkil ettiği görülmektedir. Rakamsal değer olarak ifade etmek gerekirse, bu ülkeye 1982'de 24.8 milyon $, 1983'te 24.9 milyon $, 1984'te 19.6 milyon $'lık çimento satılmıştır. Bu rakamların toplam içindeki payları ise, %19, %19 ve %15 şeklindedir. Diğer yandan, aynı yıllarda tarım ve hayvancılığın değer ve toplam içindeki oranları şöyledir; 1982'de 59.8 milyon $ ile %48, 1983'te 66.3 milyon $ ile %52, 1984'te 45.4 milyon $ ile %35'tir.[619] 1985'ten itibaren farklı ürünlerin ihracatta ön plana geçtiğini görmekteyiz. Örneğin 1985 yılında dokumaya elverişli sentetik ve sun'i lifler ihracı 28 milyon 367 bin $ ile %26, 1986'da sebze ve benzeri ürün ihracı 35 milyon 395 bin $ ile %20, buna ilave olarak aynı yıl 34 milyon 800 bin $ ile dökme demir, demir ve çelik ürünleri ihracı %19, 1987'de sentetik ve sun'i lifler 23 milyon 906 bin $ ile %17, 1988'de dökme demir, demir ve çelik ürünleri 38 milyon 934 bin $ ile %18, 1989'da ise çeşitli demir ve çelik 51 milyon

---

618 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989

619 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 42.

262 bin $ ile %21 pay almışlardır.[620]

Cezayir'den yapılan ithalatımız ise, petrol alımlarına bağlı olarak yıllara göre farklılık göstermiştir.[621] 1982'deki 8.7 milyon $ tutarındaki ithalatımız, takip eden yıllarda yüksek oranlı artışlarla 1985'teki 160.8 milyon $ seviyesine ulaşmış, 1986'da %80'lik bir düşüşle 31.5 milyon $'a geriledikten sonra tekrar yükselişe geçmiş ve en son 1989 yılında 154 milyon $'a kadar ilerlemiştir. İthalatta petrolün vazgeçilmez yerini çeşitli yıllara göre değer ve oranlarıyla birlikte sıralayalım; 1983'te 271 bin $ ile %93, 1984'te 102 milyon 542 bin $ ile %97, 1986'da 28 milyon 994 bin $ ile %93, 1989'da 152 milyon 562 bin $ ile %99.[622] Görüldüğü gibi petrol değerlerindeki yükselişle toplam ithalat artmış, yaşanan düşüşle de ithalat rakamları gerilemiştir.

Cezayir'le gerçekleştirilen dış ticarette büyük ölçüde ihracat rakamlarının ağırlık taşıdığını söyleyebiliriz. 1985 yılı hariç diğer bütün yıllarda ticaret dengesi ülkemiz lehine bakıye vermiştir. Bu yılda dengenin ülkemiz aleyhine gerçekleşmesinin ardında, bir yandan ithalat rakamlarının dönemdeki en üst sınırına ulaşması, diğer yandan ihracatta yaşanan düşme yatmaktadır. Ticaret hacmini gösteren rakamlar, belirtilen dönemde Cezayir'le olan ticaretimizin istikrarlı olarak artış sergilediğini göstermektedir. 1986 yılında ithalatta görülen anormal seviyedeki gerilemenin etkisiyle ticaret hacmi bir seneye mahsus olarak gerilese de, diğer yıllarda bu açık bir nevi telafi edilmiş gibidir.

Tunus'la ülkemiz arasındaki ticarete ait rakamlar hangi açıdan bakılırsa bakılsın, önümüze istikrarsızlıklarla dolu bir tablo çıkarmaktadır. Gerek ithalat ve gerekse ihracat rakamlarının istenilen seviyelerin çok gerisinde olmaları bir yana, yıllar içinde inişli çıkışlı bir seyir takip etmeleri bizlere ister istemez bu fikri vermektedir. İthalat ve ihracatın düzensiz bir seyir izlemesi, ticaret dengesinin de istikrarsız bir dönem geçirmesine neden olmuştur. Örneğin 1987 yılında 40.8 milyon $ seviyesinde ülkemiz aleyhine bakıye veren ticaret dengesi, bir sonraki yıl ithalattaki düşüşe karşılık ihracattaki yüksek oranlı artışın etkisiyle 23 milyon $ seviyesinde ülkemiz lehine bir fazla sözkonusu olmuştur. Ertesi yıl ithalatta %65, ihracatta %28 oranında düşüşler yaşanmasına rağmen, ülkemiz 30.6 milyon

---

620 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1985, 1986, 1987, 1989

621 DEİK, **Cezayir-Türkiye Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1989, s. 4.

622 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1983, 1984, 1986, 1989

$ tutarında ticaret fazlası elde etmiştir. Ticaret hacmi bakımından da, aynı şeyleri söylemek mümkündür. 1982 yılında 42.1 milyon $ seviyesindeki ticaret hacmi, sonraki yıl %66'lık artışla 70.2 milyon $'a ulaşmıştır. Takip eden yıllarda gözlenen hızlı düşüş 1986 yılına kadar devam etmiş, bu yılda elde edilen 32.4 milyon $ seviyesinin ardından, önce %210'luk artışla 1988'deki 101.2 milyon $ tutarına ulaşılmış, sonraki yılda yaşanan gerileme ile 58.8 milyon $ değeri elde edilmiştir.

Tunus'a yapılan ihracattaki rakamsal dalagalanmaların yanısıra, ürün bazında da neredeyse her yıl farklı bir tablo ile karşılaşmaktayız. Örneğin 1982 ihracatında sadece çimento satımından 10.1 milyon $'lık gelir edilmiştir, ki bu rakam %42'lik bir oranı ifade eder. 1983'te karşımıza bu kez 10.9 milyon $ değerinde buğday satımı çıkar. Bunun oransal karşılığı ise %30'dur. 1984'te gerileyen ihracat rakamı, bu kez patates ihracını ön plana çıkarmıştır. Bu kalemden elde edilen gelir 3.7 milyon $'dır ve toplam içinde %34'lük paya sahiptir. 1985 yılında çimento 5.3 milyon $ ile %33 pay almıştır. 1986'da ise dökme demir, demir ve çelik ürünleri ile çeşitli mekanik cihazlar ve bunların aksamları ihracı 5.3 milyon $ ile %46'lık orana sahip olmuştur. Dönem içinde en yüksek ihracat rakamının yeraldığı 1987 yılında, geniş bir ürün yelpazesi içinde yine bu iki grup ürünün 4 milyon 32 bin $ ile ancak %6.5'lik pay alabildiğini görmekteyiz.[623] Zira her geçen yıl, diğer ülkelerde olduğu gibi hem ürün bazında bir çeşitlilik kendisini göstermiş, hem de sanayi ürünleri daha çok ağırlık kazanmıştır.

Dönem boyunca bu ülkeden gerçekleştirilen ithalat ise iki temel ürüne dayanmıştır; tabiî kalsiyum fosfat ve fosforik asit. Örneğin bu iki kimyasal üründen 1982'de 17.6 milyon $, 1983'te 38.3 milyon $, 1984'te 50.8 milyon $ değerinde ithalat yapılmıştır.[624] Aynı ağırlık sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Fas'la yapılan dış ticaretin temel karakteristiği, ithalat ağırlıklı oluşu, dolayısıyla ticaret dengesinin sürekli olarak ülkemiz aleyhine bakıye vermesidir. Her ne kadar bazı yıllarda iniş ve çıkışlar gözlemlense de, ihracat rakamlarına göre ithalatın artış yönünde ve yüksek seviyeli bir seyir takip ettiği söylenebilir. İthalat rakamları ilk üç yıl içinde 46.7 milyon $'dan 2.6 milyon $'a kadar gerilemiş olsa da, takip eden yıllarda alabildiğine hızlı bir artış kaydetmiş, 1986, 1987 ve 1988 yıllarında 70 milyon $'ın üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak bu yükseliş trendi son yıl

---

623 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987

624 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 44.

olan 1989'da yerini %85'lik bir düşüşle 10.3 milyon $'a bırakmıştır. Ürün bazında ithalatı değerlendirecek olursak, tıpkı Tunus'ta olduğu gibi bu ülke için de en önemli ithal ürününün tabii kalsiyum fosfat olduğunu görürüz. Çeşitli yıllara ait şu değer ve oranlar bu gerçeği açıkça gösterir; 1982'de 33.5 milyon $ ile %71, 1985'te 55.4 milyon $ ile %93, 1986'da 54.9 milyon $ ile %76, 1988'de 62.1 milyon $ ile %82.

İhracat rakamları ise yok denecek seviyelerde gerçekleşmiştir. Her ne kadar son üç yıl içinde bir artış gözlemlense de, bu rakamlar içinde en yükseği olan 1989 yılına ait 13.3 milyon $'ın toplam ihracat içinde aldığı pay %0.1 gibi çok düşük bir seviyeyi ifade etmektedir. Bu son yıldaki ihracat değeri içinde sadece demir ve çelik satımı 7.3 milyon $ ile %73'lük paya sahiptir.[625] İhracatın bu denli düşük gerçekleşmesi, buna karşılık ithalatın daha yüksek oranlarda kendisini göstermesi, az önce de dile getirdiğimiz gibi, ticaret dengesinin ağırlıklı olarak ülkemiz aleyhinde gerçekleşmesini netice vermiştir. İthalat rakamlarının arttığı nisbette, ülkemiz açısından negatif değer taşıyan ticaret dengesi rakamlarının arttığını görmekteyiz. Dolayısıyla ithalatın artışı veya azalışı ticaret hacmini de doğrudan etkilemiştir. Örneğin ticaret hacmine ait rakamların en düşüğü olan 1983 yılına ait 4.7 milyon $'lık değer içinde ithalatın payı 2.6 milyon $'dır ve dönem içinde en düşük ithalat rakamını temsil eder. Bunun tam zıddı olarak, 83.2 milyon $ ile en yüksek ticaret hacminin gerçekleştiği 1988'de Fas'tan yapılan ithalat değeri 75.7 milyon $'dır.

Kuzey Afrika ülkeleriyle ticari münasebetlerimizin 1990 sonrası dönemde ulaştığı seviye aşağıdaki tabloda görülmektedir.

---

625 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1982, 1985, 1986, 1988, 1989

Tablo-28: Kuzey Afrika Ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1990-1997)

Milyon $		1990	%	1991	%	1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%	1997	%
Mısır	İth.	36.8	0.1	48.4	0.2	58.8	0.3	105	0.4	124.2	0.5	210.6	0.9	272.4	0.6	398.9	0.8
	İhr.	160.1	1.2	168.5	1.2	173.5	1.2	191.4	1.2	194.5	1.1	246.1	1.4	316.2	1.3	304.5	1.1
	T.D.	+123.3		+120.1		+114.7		+86.4		+70.3		+35.5		+43.8		-94.4	
	T.H.	196.9		216.9		232.3		296.4		318.7		456.7		588.6		703.4	
Libya	İth.	487	2.1	281.4	1.3	445.5	1.9	131.0	0.2	319.5	1.3	385.2	1.1	476.3	1.1	533.1	1.1
	İhr.	220.5	1.7	237.4	1.7	245.8	1.6	246.1	0.8	179.3	1.0	238.3	1.3	243.9	1.0	186.7	0.7
	T.D.	-266.5		-44		-199.7		+115.1		-140.2		-146.9		-232.4		-346.4	
	T.H.	707.5		518.8		691.3		377.1		498.8		623.5		720.2		719.8	
Ceza-yir	İth.	287.0	1.3	52.1	0.2	10.1	0.0	23.0	0.0	94.7	0.4	448	1.2	736.9	1.7	768.0	1.6
	İhr.	201.1	1.5	205.9	1.5	107.5	0.7	82.2	0.5	237.6	1.3	269.0	1.2	278.4	1.2	315.9	1.2
	T.D.	-85.9		+153.8		+97.4		59.2		+142.9		-178		-458.5		-452.1	
	T.H.	488.1		258		117.5		105.2		332.3		717		1 015.3		1 083.9	
Tunus	İth.	29.6		20.6		30.7		61.9		50.7	0.2	46.3	0.1	49.9	0.1	59.9	0.1
	İhr.	39.7		53.6		48.5		55.6	0.4	74.3	0.4	79.3	0.4	94.5	0.4	119.9	0.4
	T.D.	+10.1		+32.9		+17.8		-6.3		+23.6		+33		+44.6		+60	
	T.H.	69.3		74.3		79.2		117.5		125		125.6		144.4		179.8	
Fas	İth.	97.3	0.4	78.3	0.3	29.5	0.1	59.9	0.2	39.1	0.1	52.4	0.1	82.1	0.2	52.6	0.1
	İhr.	24.6	0.2	26.7	0.2	60.6	0.4	22	0.1	38.7	0.2	67.3	0.3	52.3	0.2	51.9	0.2
	T.D.	-51.6		-31.1		-72.7		-37.9		-0.4		+14.9		-29.8		-0.7	
	T.H.	105		90.1		121.9		81.9		77.8		119.7		134.4		103.5	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: İstatistik Göstergeler/DİE; Cezayir Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkileri/DEİK

1990 sonrası dönemde, bölge ülkeleri içinde gerek yakınlık gerekse sahip olduğu coğrafi özellikleri bakımından Türkiye açısından en avantajlı konuma sahip ülke olan Mısır'la gerçekleştirdiğimiz ticaret hem istikrarlı, hem de yükselen bir trend izlemiştir. İthalat ve ihracattaki olumlu gelişmeler, ülkemiz açısından gelecek vaadetmektedir. İthalat rakamları, yıllar itibarıyle, her ne kadar ihracata oranla çok gerilerde bir seyir takip etmişse de, yüksek artış hızı sayesinde ihracatla arasındaki fark giderek azalmış, nihayet 1997 yılında 94.4 milyon $'lık bir farkla ihracat rakamını geride bırakmıştır.. Dolayısıyla ithalatın bu gelişme seyri, dönem boyunca ülkemiz lehine fazla veren ticaret dengesi rakamlarının giderek

azalmasına, son yılda ülkemiz aleyhine bakıye vermesine neden olmuştur.

Ürün bazında Mısır'la olan dış ticaretimizi değerlendirecek olursak, bu dönemde ihracatımızın sanayi ürünleri ağırlıklı olduğunu öncelikle söylemeliyiz. Örneğin 1993 yılı ihracatında sanayi ürünleri 62.4 milyon $ ile %32, 1994'te 77.4 milyon $ ile %40, 1995'te 96.5 milyon $ ile %39'luk pay almıştır. Tarım ürünlerinin payı ise hem düşük seviyelerde gerçekleşmiş, hem de azalma seyri takip etmiştir. Aynı yılları bu sektör açısından gerek değer, gerekse oran olarak tekrar ele alırsak; 1993'te 38.6 milyon $ ile %20, 1994'te 27.4 milyon $ ile %14, 1995'te 37.2 milyon $ ile %15 seviyesinde pay almıştır. Öte yandan, tarım ürünlerinin fazla çeşitlilik arzetmediğini görmekteyiz. Bu üç yıl içinde sadece kırmızı mercimek ihracatınının sırasıyla 35.5 milyon $, 21.2 milyon $ ve 22.5 milyon $ olarak gerçekleştiğini ifade edersek, bu gerçek rahatlıkla anlaşılabilir. İthalatımızda ise petrol ve madeni yağların tartışılmaz hakimiyeti söz konusudur. Sadece bu kalem Mısır'dan yaptığımız ithalat içinde 1993'te 68 milyon $ ile %88, 1994'te 51 milyon $ ile %41, 1995'te 124,9 milyon $ ile %59'luk pay almıştır. Bu temel ürünün yanısıra pamuk ve pamuk ürünleri ithalatının toplam içindeki payları yıllar içinde artış kaydetmiştir. Örneğin bu ürün ithalatı 1993'te 16.1 milyon $ ile %15, 1994'te 36.3 milyon $ ile %29, 1995'te 46 milyon $ ile %22 oranında yer tutmuştur.[626]

Mısır'la yaptığımız 1990 sonrası ticarette söylenebilecek bir diğer önemli nokta ise, ticaret hacminin çok istikrarlı ve ümit verici bir seyir takip etmesidir. 1990'da elde edilen 196.9 milyon $'lık ticaret hacmi yıllar içinde giderek gelişme kaydetmiş, 1997'ye gelindiğinde %350'lik bir artışla 703.4 milyon $ seviyesine ulaşmıştır.

Aynı dönemde Libya'dan yapılan ithalat rakamları özellikle dönemin ilk yıllarında istikrarlı bir seyir takip etmemiştir. Bunun temel nedeni, hiç şüphesiz, petrol ithalatında görülen artış ve düşüşlerdir. Örneğin, 1991 yılında 281.4 milyon $'dan, 1992 yılında yaklaşık %100 artışla 445.5 milyon $'a çıkması, sonraki yıl ise alabildiğine düşerek 131 milyon $'a gerilemesi ve sonraki yıllarda ise tekrar %200'e yakın bir artış göstermesinin altında petrol ithalatındaki dalgalanmalar yatmaktadır. Bu gerçeği daha iyi anlayabilmek için, petrol ithalatının değer ve oran bakımından karşılıklarını aktarmak gerekirse; 1991'de 263.6 milyon $ ile %93, 1992'de 431.6 milyon $ ile %96, 1993'te 119.4 milyon $ ile %91, 1994'te 311.2

---

626 İTO, **Mısır Ülke Etüdü**, 1997/13, s. 51-52

milyon $ ile %97, 1995'te 359.1 milyon $ ile %93, 1996'da 443.7 milyon $ ile %93.[627] Görüleceği gibi, Libya'dan yapılan ithalatın tamamına yakını petrole dayanmaktadır.

Ülkemizden Libya'ya yapılan ihracatta, ithalata nazaran keskin iniş-çıkışlar görülmese de, ihracat kalemlerinin çeşitlilik arzetmemesi ve yıllar içinde belirli ürünlerin ağırlık kazanması sebebiyle ithalata benzer bir özelliğe sahiptir. Örneğin ihracat içinde %90 ve üzeri paya sahip olan sanayi ürünleri ihracatının yıllara göre oranlarını sıralarsak, yine toplam ihracat rakamlarına ne ölçüde etki ettiğini rahatlıkla görebiliriz; 1991'de 218.7 milyon $ ile %92, 1992'de 229.7 milyon $ ile %93, 1993'te 216.2 milyon $ ile %87, 1994'te 169.8 milyon $ ile %94, 1995'te 200.4 milyon $ ile %84.[628] Bu rakamlar dikkate alındığında, 1990-1993 yıllarında istikrarlı bir seyir takip eden ihracat rakamlarının niçin 1994'te %72 gerileyerek 170.9 milyon $ olarak gerçekleştiğini ve ertesi yıl tekrar %133 oranında artarak 238.3 kilyon $'a ulaştığını rahatlıkla anlayabiliriz. Gerek ithalatta, gerekse ihracatta yıllar içinde görülen bu dalgalanmaların etkisiyle bir yandan ticaret dengesi farklı yıllarda bazan ülkemiz lehine, bazan ülkemiz aleyhine bakıye vermiş, diğer yandan da ticaret hacmi aynı dalgalanmayı bariz bir şekilde hissettirmiştir. Örneğin 1992 yılında 199.7 milyon $ değerinde ülkemiz aleyhinde gerçekleşen ticaret dengesi, bir sonraki yılda ithalatta görülen büyük düşüşle 115.1 milyon $ ülkemiz lehine dönmüştür. Aynı gelişme, bu kez zıt yönde 1995'te görülmüş ithalattaki artışın yanısıra ihracatta yaşanan büyük düşüşün etkisiyle ticaret dengesi tekrar ülkemiz aleyhine dönmüştür. İthalat ve ihracatta görülen iniş-çıkışların gerçekleştiği yıllara ait ticaret hacmini gösteren rakamlara bakıldığında, aynı dalgalanmalar gayet açık bir şekilde görülecektir. Sadece şu üç yılın ticaret hacmi rakamlarını aktarmak kafidir; 1992'de 691.3 milyon $, 1993'te 377.1 milyon $, 1994'te 498.8 milyon $.

Ele alınan dönem içinde, dış ticaret rakamları açısından yıldızı parlayan bir ülke olarak Cezayir hemen dikkat çekmektedir. Bu durumun en çarpıcı göstergesi ticaret hacmini sergileyen rakamlardır. Türkiye ile Cezayir arasındaki ticaret hacmi, 1993 yılında 105.2 milyon $ iken, sonraki yıl üç kat artışla 332.2 milyon $'a

---

627 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

628 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Trablus Ticaret Müşavirliği, **Yıllık Ekonomik Rapor**, 1995, s. 26, 28.

ulaşmıştır. Aynı yüksek artış hızıyla 1995'te 717 milyon $, 1996'da ise ilk defa 1 milyar $ sınırını aşarak 1 milyar 15 milyon $ seviyesine ulaşılmış, 1997'de bu seviye küçük bir artışla korunmuştur. Bu rakamlar dikkate alındığında, ele alınan dönemde Türkiye'nin Afrika ülkelerine yaptığı ticaret sıralamasında Cezayir'in birinci sırayı aldığı görülecektir. Cezayir'e yönelik ihracatımız, aynı yıllarda 82.1 milyon $'dan 315.9 milyon $'a yükselmiştir. Ürün bazında ihracatımızı değerlendirecek olursak; 1994 yılında Cezayir'e yaptığımız ihracatın değer bakımından yaklaşık yarısını çeşitli ebatlarda dövülmüş yuvarlak çelik çubuklar, rafine edilmiş bakırdan elektrolit teller ve kablolar oluşturmuştur. Bu iki kalemden ülkemizin elde ettiği gelir 111 milyon 892 bin $ olmuştur. 1995 yılında ise ihraç ürünlerinde bir çeşitlenme göze çarpar. Yine demir-çelik ürünleri ihracı %20 ile ilk sırayı alırken, motorlu kara taşıtları, demir-çelik eşya, kazanlar-makinalar vb. sanayi ürünleri toplam ihracat içinde önemli paylar almışlardır. Görüleceği gibi, özellikle son yıllarda ihracatın neredeyse tamamını sanayi malları oluşturmuştur. Aynı yıllara ait ithalat kalemlerine bakalım; 1994'te 94 milyon 143 bin $ ile petrol ve yan ürünlerinin neredeyse bütün ithalatın %99'unu oluştururken, 1995'te 442.8 milyon $, 1996'da 727.1 milyon $ ile yine aynı oran gerçekleşmiştir. Ayrıca miktar bakımından bu ülkeden gerçekleştirdiğimiz ithalatın son iki yıl hariç düşük seviyelerde seyrettiğini söylemekte yarar var. Her ne kadar dönemin ilk yılı olan 1990'da 287 milyon $'lık bir ithalat sözkonusu ise de, sonraki yıllar bu rakam 10 milyon $ seviyesine kadar gerilemiştir. Son iki yılda gerçekleştirilen ithalat değerleri ise 1995'te 448 milyon $, 1996'da 693 milyon $'dır.

Cezayir'le ticari ilişkilerimizi etkileyen önemli bir unsura burada yer verelim. Son dönemlerde ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krize rağmen Cezayir'li esnaf, tüccar ve işadamları ticaret ve yatırım için yeni ülkeler arayışı içindedirler. Nitekim, ülkemizi ziyaret eden ve sayıları her geçen gün hızla artan Cezayir'li turistler arasında ülkemizde yatırım imkanları arayan, mal satın alan veya bavul ticareti yapan kimseler çoğunluktadır.[629] Özellikle, ülkede yaşanan terör olaylarının son zamanlarda azalması ile yaşanan talep patlaması bu ülkeden yüzlerce kişiyi bavul ticareti yapmaya yöneltmiştir. Hatta yapılan hesaplamalara göre, halen bavul ticareti ile bu ülkeye hafta 20 ton tekstil ürünü ihraç

---

[629] DEİK, **Cezayir Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, 1995, s. 6, 8.

edilmektedir.[630]

Tunus'la gerçekleştirilen dış ticaret rakamlarını genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde, artış eğilimi sergilediğini söyleyebiliriz. Özellikle ticaret hacmini gösteren rakamlar bize bu fikri vermektedir. 1990 yılında 69.3 milyon $ tutarında gerçekleşen ticaret hacmi, yaklaşık %250 oranında bir artışla 1997 yılındaki 179.8 milyon $'lık seviyesine ulaşmıştır. Aynı iyimser tabloyu ithalat rakamları açısından söylemek mümkün değildir. İnişli-çıkışlı bir seyir takip eden ithalat rakamları, toplam ithalat içindeki payları bakımından da çok düşük seviyelerde kalmıştır. Aynı dalgalanma az miktarda da olsa ihracat rakamlarında söz konusu olmakla birlikte, bu ülkeye yapılan ihracatımızın daha istikrarlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim 1992'de yaşanan küçük oranlı bir gerileme hariç tutulursa, ihracatımızın gelişme seyri takip etmiş ve 1997'deki 119.9 milyon $ ile en üst seviyesine ulaşmıştır. İthalattaki aşırı dalgalanmalara rağmen, ihracatın bu istikrarlı yapısı kendisini ticaret dengesi rakamlarında da hissettirmektedir. Nitekim 1993 yılı hariç, diğer bütün yıllarda bu ülkeyle yaptığımız dış ticaret, sürekli lehimize bakıye vermiştir.

Tunus'tan gerçekleştirdiğimiz ithalatta en önemli kalemler şu üç kimyasal üründür; Tabiî kalsiyum fosfatlar, otofosforik asitler ve diamonyum dihidrojenortofosfat. Bu ürünlerin ithalatımız içindeki yeri, 1993'te 57.9 milyon $ ile %93, 1994'te 40.3 milyon $ ile %80, 1995'te 36.1 milyon $ ile %79 seviyesinde gerçekleşmiştir. İhracatımız, ithalata oranla daha fazla çeşitlilik arzetmektedir. İhracatta esas ağırlık demir-çelik ürünlerine aittir. Bu kalemin ihracat içindeki yerini rakamlarla ifade etmek gerekirse; 1993'te 33.3 milyon $ ile %60, 1994'te 20.4 milyon $ ile %27, 1995'te 18.2 milyon $ ile %23.[631]

Bölge ülkelerinden sonuncusu olan Fas'la yaptığımız dış ticarete ait rakamları gayet düşük seviyeleri ifade etmektedir. Bunun yanısıra gerek ithalat, gerekse ihracatın istikrarlı bir yapıya sahip olduğu pek söylenemez. İthalat rakamları, dönemin başından itibaren, ilk üç yılda büyük düşüşler yaşamıştır. 97.3 milyon $ seviyesinden 29.5 milyon $'a kadar gerileyen ithalat, sonraki yıllarda toparlanma yönünde önemli gelişmeler kaydetmiş ve 1996'da 82.1 milyon $ düzeyine ulaşmış, ancak son yıl tekrar gerileyerek 52.6 milyon $ seviyesine inmiştir. İthalattaki

---

630 Hürriyet, 3 Şubat 1999

631 İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, 1997, s. 77-80.

en önemli iki kalem organik olmayan kimyasal ürünlerle çeşitli gübrelerdir. Yıllar içinde bu ürünlerdeki artış ve azalışlar genel ithalata ta yansımıştır. Örneğin, bu ürünler 1990'da 86.4 milyon $ ile %88, 1991'de 70.6 milyon $ ile %90, 1993'te 43.2 milyon $ ile %72, 1995'te 34.2 milyon $ ile %65, 1996'da 58.4 milyon $ ile %71.

Fas'a yaptığımız ihracatta ithalattaki gibi istikrarsız bir tablo görülse de, genel hatları itibarıyle bir artış eğiliminden söz edilebilir. Dönemin ilk yıl ile son yılı arasında %100'lük bir farklılaşma dikkate alınırsa, bu görüşümüzün haklılığı anlaşılacaktır. Diğer yandan, ihracatta önemli yer tutan ürünlere baktığımızda, yıllara göre farklı ürünlerin ağırlık kazandığını görürüz. Örneğin, 1992'de hububat ürünleri 40.6 milyon $ ile %67, 1993'te demir ve çelik 6.7 milyon $ ile %30, 1994'te organik olmayan kimyasal ürünler 17.9 milyon $ ile %47, 1995'te demir ve çelik 31.9 milyon $ ile %47, 1996'da yine demir ve çelik 9.6 milyon $ ile %18 paya sahip olmuştur.[632]

632 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996

bc. Güney ve Güney Doğu Asya ülkeleri

Bu grupta inceleyeceğimiz ülkeler Afganistan, Pakistan, Endonezya, Malezya ve ileriki dönemlerde yer vereceğimiz Bangladeş'tir. Saydığımız ülkelerden Afganistan ve Pakistan'la siyasal ilişkilerimizin tarihçesi her ne kadar Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzansa da, ekonomik ve daha dar dairede ticari ticari münasebetlerimizin tarihçesi maalesef çok gerilere dayanmamaktadır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, ticari münasebetler bakımında 1960 yılını başlangıç kabul etmemize rağmen, bu ülkelerle münasebetlerimiz çok alt seviyelerde gerçekleşmiştir. Şimdi tablolar eşliğinde bu ülkelerle olan ticari münasebetlerimizin günümüze kadarki seyrini sırasıyla değerlendirelim.

Tablo-29: Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1960-1967)

1000 TL.		1960	%	1961	%	1962	%	1963	%	1964	%	1965	%	1966	%	1967	%
Afga-	İth.	-	-	-	-	53	0.0	3	-	16	0.0	-	-	73	0.0	9	0.0
nistan	İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	T.D.	-		-		-53		-3		-16		-		-73		-9	
	T.H.	-		-		53		3		16		-		73		9	
Pakis-	İth.	437	0.0	452	0.0	1 969	0.0	2 403	0.0	2 386	0.0	6 446	0.1	12 807	0.2	21 809	0.3
tan	İhr.	-	-	-	-	-	-	93	0.0	8	0.0	390	0.0	8 814	0.2	10 058	0.2
	T.D.	-437		-452		-1 969		-2 310		-2 378		-6 056		-3 993		-11751	
	T.H.	437		452		1 969		2496		2 394		6 836		21 621		31 867	
Endo-	İth.	-	-	2	0.0	-	-	2	0.0	59	0.0	54	0.0	11 331	0.2	254	0.0
nezya	İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	T.D.	-		-2		-		-2		-59		-54		-11 331		-254	
	T.H.	-		2		-		2		59		54		11 331		254	
Malez-	İth.	2 858	0.1	6 625	0.1	23 416	0.4	12 802	0.2	3 109	0.0	7 935	0.1	10 518	0.2	9 876	0.2
ya	İhr.	1	0.0	20	0.0	26	0.0	69	0.0	142	0.0	30	0.0	-	-	459	0.0
	T.D.	-2 857		-6 605		-23 390		-12 733		-2 967		-7 905		-10 518		-9 417	
	T.H.	2 859		6 645		23 442		12871		3 251		7 965		10 518		10 335	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleri başlığı altında, tabloda da yeraldığı üzere, ilk olarak ele alacağımız ülke Afganistan'dır. 1960-1967 döneminde bu ülkeye ait, bazı yıllara ait çok düşük seviyelerdeki ithalat rakamları haricinde her-

hangi bir değerle karşılaşmamaktayız. Siyasi ilişkiler bakımından tarihi çok gerilere kadar uzanan bir ülke olmasına rağmen, tarih itibariyle günümüze çok yakın sayabileceğimiz 1960 sonrası dönemde, ticari münasebetlerimizin bu denli düşük olması gerçekten dikkat çekicidir.

Aslında aynı vahim durum, biraz daha iyi şartlarda olmasına rağmen, Pakistan için de söz konusudur. Her ne kadar dönemin son iki yılında, yani 1966 ve 1967 yılında ithalat ve ihracat rakamlarında belli bir gelişme sağlansa da, toplam ticaret içindeki payları açısından pek içaçıcı bir durum yoktur. Ürün bazında dış ticaretimizi değerlendirecek olursak; İthalatımızın neredeyse tamamını jüt ve jütten mamül eşyalar oluşturmuştur. Örneğin bu üründen 1965 yılında 5 milyon 605 bin lira, 1966 yılında 12 milyon 23 bin Lira, 1967 yılında 21 milyon 667 bin Lira tutarında ithal edilmiştir. Diğer yandan Pakistan'a 1966 yılında 2 milyon 172 bin Liralık civa, 6 milyon 41 bin Liralık pamuk ihraç edilirken 1967'de sadece pamuk ihracı 8 milyon 314 bin Lira ile toplam içinde %82'lik pay almıştır.[633] Bir diğer dikkat çekici husus, Pakistan'dan yapılan ithalatın, bu ülkeye gerçekleştirdiğimiz ihracata oranla gayet yüksek bir seyir izlemesidir. Bu yüzden ele alınan dönemdeki bütün yıllar boyunca dış ticaret dengesi hep aleyhimize bakıye vermiştir. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, gerek ithalat, gerekse ihracatta son iki yılda görülen artışlar sayesinde, önceki yıllara nazaran bu iki yılın ticaret hacminde büyük artışlar yaşanmıştır. Rakamsal olarak ifade etmek gerekirse, 1966'da 21 milyon 621 bin Lira, 1967 ise 31 milyon 867 bin Lira tutarında bir ticaret hacmi gerçekleşmiştir.

Endonezya ile yapılan dış ticaret yapımız hakkında, Afganistan'la ilgili söylediğimiz bütün tespitler geçerlidir. Afganistan'dan tek farkı ise, sadece 1966 yılına mahsus olarak gerçekleşen 11 milyon 331 bin Liralık ithalattır. Bu ani artışın temelinde ise 10 milyon 545 bin Liralık kopra alımı bulunmaktadır.[634]

1960-1967 döneminde Malezya ile ülkemiz arasında gerçekleşen dış ticaretin en belirgin özelliği, ithalatın mutlak hakimiyetidir. Her ne kadar bölge ülkelerine kıyasla yüksek bir seyir takip edilmişse de, gerçekte ne denli düşük seviyede seyrettiği toplam ithalat içinde alınan paylardan anlaşılabilir. Örneğin, 23 milyon 416 bin Lira ile en fazla ithalatın gerçekleştiği 1962 yılında elde edilen bu rakamın

---

633 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1965-1966; Seri 1, 1967-1968

634 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1965-1966

toplam içindeki payı sadece %0.4'tür. Malezya'dan yapılan ithalatta en temel ürün kauçuk ve kauçuk eşya olmuştur. Bazı yıllara ait değerleri ve oranları vererek, ithalat rakamlarındaki istikrarsız seyirde bu ürünün ne denli etkili olduğunu gözler önüne serelim; 1961'de 5 milyon 944 bin Lira ile %87, 1962'de 11 milyon 920 bin Lira ile %51 (bu yılda 11 milyon 422 bin Liralık kalay alımı yapılmıştır), 1965'te 7 milyon 818 bin Lira ile %98, 1966'da 10 milyon 369 bin Lira ile %98, 1967'de 9 milyon 828 bin Lira ile %99.[635] İhracat ise neredeyse yok denecek seviyelerdedir. Dolayısıyla gerek ticaret hacmi, gerekse ticaret dengesi tamamıyla ithalatın artış ve azalışları doğrultusunda şekillenmiştir.

Bölge ülkeleriyle 1968-1975 döneminde gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-30: Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1968-1975)

1000 TL.		1968	%	1969	%	1970	%	1971	%	1972	%	1973	%	1974	%	1975	%
Afga-	İth.	212	0.0	-	-	19	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-	145	0.0
nistan	İhr.	-	-	1	0.1	-	-	77	0.0	98	0.0	128	0.0	208	0.0	244	0.0
	T.D.	-212		+1		-19		+77		+98		+128		+208		+99	
	T.H.	212		1		19		77		98		128		208		389	
Pakis-	İth.	42 690	0.6	19 044	0.3	33306	0.3	16615	0.1	10 817	0.0	4 234	0.0	8 951	0.0	55965	0.0
tan	İhr.	2 635	0.0	8 590	0.1	21450	0.3	37399	0.4	24 986	0.2	77 147	0.4	31 496	0.1	15080	0.0
	T.D.	-40 055		-10 454		-11 856		+20 784		+14 169		+72 913		+22 545		-40 885	
	T.H.	45 325		27 634		54 756		54 014		35 803		81 381		40 447		71 045	
Endo-	İth.	344	0.0	256	0.0	163	0.0	1 328	0.0	574	0.0	66	0.0	56	0.0	4 845	0.0
nezya	İhr.	-	-	-	-	-	-	-	-	114	0.0	233	0.0	26 342	0.1	14454	0.0
	T.D.	-344		-256		-163		-1 328		-460		+167		+26 286		+9 609	
	T.H.	344		256		163		1 328		688		299		26 398		19 299	
Malez	İth.	8 625	0.1	5 718	0.1	9 055	0.0	8 555	0.0	6 219	0.0	56 224	0.2	188 049	0.3	184 123	0.2
ya	İhr.	369	0.0	91	0.0	253	0.0	144	0.0	151	0.0	35 529	0.2	-	-	21217	0.1
	T.D.	-8 256		-5 627		-8 802		-8 411		-6 068		-20 695		-188 049		-162 906	
	T.H.	8 994		5 809		9 308		8 699		6 370		91 753		188 049		205 340	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi / Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

635 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962; Seri 1, 1965-66; Seri 1, 1967-1968

1968-1975 döneminde de Afganistan'la yaptığımız ticarette herhangi bir gelişme gözlemlenmemektedir.

Pakistan'la gerçekleşen dış ticarette ise önceki dönemlere oranla çok büyük ilerlemeler kaydedilse de, ticari münasebetlerin yıllar içinde istikrarlı bir seyir takip etmediği gayet açıktır. Özellikle ithalatta yaşanan ani iniş ve çıkışlar, buna karşılık ihracatın daha istikrarlı bir seyir izlemesi, gerek ticaret dengesine, gerekse ticaret hacmine önemli etkiler yapmıştır. Dönemin ilk yılı olan 1968'de bu ülkeden 42 milyon 690 bin Lira değerinde bir ithalat gerçekleşmişken, takip eden yıllarda yaşanan iniş ve çıkışların ardından 1973'te 4 milyon 234 bin Liralık en alt seviyesine inmiş, son iki yılda artışa geçerek 1975'te dönemin en yüksek ithalat rakamı olan 55 milyon 965 bin Lira seviyesine ulaşılmıştır. Diğer yandan en önemli ithal ürünü olarak jütten mamül mensucatı gösterebiliriz. Bu ürün alımının bazı yıllara ait değer ve oranlarını aktaracak olursak; 1968'de 33 milyon 230 bin Lira ile %78, 1969'da 11 milyon 625 bin Lira ile %61, 1970'te 24 milyon 140 bin Lira ile %72, 1971'de 12 milyon 107 bin Lira ile %73. Ayrıca, bu değerlerin arta kalanını büyük ölçüde jütten yapılan çuvallar gibi diğer jüt ürünlerinin oluşturduğunu söylemeliyiz. Görüldüğü gibi adı geçen temel ürünün miktarındaki değişiklikler, Pakistan'dan yaptığımız ithalatı şekillendirmiştir. Bu kuralın dönem içindeki tek istisnası son yıl olan 1975'tir. Zira bu yıla ait ithalatta sadece pirinç alımı 50 milyon 161 bin Lira ile %89'luk pay almıştır.

İhracatta ise, ithalat değerlerindeki gibi bir dalgalanma yaşanmamıştır. 1968'deki 2 milyon 635 bin Liralık çok düşük bir seviyede başlayan ihracat seyri, 1973'te en üst sınırına 77 milyon 147 bin Lira ile ulaşmış, sonraki yıllarda ise %50'şer düşüş kaydederek 15 milyon 80 bin Liraya kadar gerilemiştir. İthalatta ve ihracatta gözlenen bu dalgalanmalar ister istemez ticaret dengesi ve ticaret hacminde de kendisini göstermiştir. Ancak genel hatları itibariyle Pakistan'la olan dış ticaretimiz bu dönemde artış yönünde gelişme kaydetmiştir. Bir de ürün bazında ihracatı değerlendirirsek, ilk yıllarda civanın önemli bir yer tuttuğunu görürüz. Örneğin, bu ürün 1968'de 2 milyon 550 bin Lira ile %96, 1970'te yine civa 4 milyon 908 bin Lira ile %23, 1972'de 7 milyon 366 bin Lira ile %29 pay almıştır. 1972'de çay ihracı 6 milyon 275 bin Lira ile %25 orana sahip olurken, 1973'te hububat ihracında yaşanan büyük artışla, bu ürün 56 milyon 694 bin Lira ile %71'lik

oran elde etmiştir.[636]

Endonezya ile ticari münasebetlerimiz bu dönemde çok geri seviyelerde kalmıştır. 1974 ve 1975 yılı ihracat rakamları hariç, kayda değer bir rakam yok gibidir. Kaldı ki, bu miktarların da toplam ihracat içindeki payları yok denecek kadar azdır. Bu yıllardaki ihracat artışının temelinde ise pamuk bulunmaktadır. Örneğin, Endonezya'ya yapılan 1975 yılı ihracatında 14 milyon 407 bin Lira ile %99 pay almıştır.[637]

Ele aldığımız dönem içinde, bölge ülkeleri arasında yıldızı parlayan tek ülke olarak Malezya'yı gösterebiliriz. Özellikle 1973 ve sonrası yıllara ait ithalat rakamlarındaki artış bir patlama olarak değerlendirilebilir. 1972'deki 6 milyon 219 bin Liralık seviyenin ardından 1973'te 9 katlık bir artışla 56 milyon 224 bin liraya çıkan ithalatımız son iki yılda ise önce 188 milyon 49 bin Lira, sonra 184 bin 123 Lira seviyesini yakalamıştır. Son üç yılda yaşanan bu hızlı ithalat artışı, yüksek miktarlarda ham kauçuk alımından kaynaklanmıştır. Değer ve oranlar bakımından sıralayacak olursak; 1973'te 56 milyon 224 bin Lira ile %100, 1974'te 183 milyon 145 bin Lira ile %97, 1975'te 154 milyon 157 bin Lira ile %83. Ancak aynı patlama ihracatta söz konusu olmamıştır. İhracatta en yüksek rakam 35 milyon 529 bin Lira ile 1973 yılına aittir ki, hemen ertesi yıl bu ülkeye hiç bir ihracat yapılmamıştır. Bir sonraki yılda ise Malezya'ya 21 milyon 217 bin Liralık ihracat gerçekleştirilmiştir. Bu ve benzeri örnekler, dönem boyunca Malezya'ya yapılan ihracatın istikrarlı bir seyir izlemediğinin en çarpıcı örnekleridir. Diğer yandan en yüksek ihracat rakamlarının gerçekleştiği 1973 ve 1975 yıllarında, bu ülkeye yapılan bütün ihracatı pamuk teşkil etmiştir. Örneğin bu ülkeye 1975'te 21 milyon 217 bin Liralık pamuk ihraç edilmiştir.[638]

Malezya ile gerçekleştirdiğimiz ticaretle ilgili bir diğer tespit, ticaret dengesinin ithalattaki artışlara paralel olarak sürekli ülkemiz aleyhine gerçekleşmiş olmasıdır. Dış ticaret açığında en yüksek rakam, gerek en yüksek ithalat rakamının yeralması, gerekse aynı yıl bu ülkeye hiçbir ithalatın gerçekleşmemesinden dolayı 1974 yılıdır. Dış ticaret hacmimiz ise, özellikle son üç yıl olmak üzere, dönem bo-

---

636 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik,** Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1970-1971; Seri 1, 1972-73; Seri 1, 1974-1975

637 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik,** Seri 1, 1974-1975

638 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik,** Seri 1, 1972-1973; Seri 1, 1974-1975

yunca artış kaydetmiştir.

Aynı ülkelerle 1976-1983 döneminde gerçekleştirdiğimiz ticari münasebetleri gösteren rakamlar aşağıdaki tabloda yeralmaktadır.

Tablo-31: Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1976-1983)

Milyon $		1976	%	1977	%	1978	%	1979	%	1980	%	1981	%	1982	%	1983	%
Afga-	th.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.09	0.0	0.0	0.0
nistan	hr.	0.2	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1	0.0	0.2	0.0	0.03	0.0	0.1	0.0
	T.D.	+0.2		+0.3		0.0		+0.2		+0.1		+0.2		-0.06		+0.1	
	T.H.	0.2		0.3		0.0		0.2		0.1		0.2		0.06		0.1	
Bang-	th.	6.2	0.1	7.1	0.2	9.8	0.3	5.8	0.2	4.9	0.1	12.3	0.3	7.2	0.0	7.3	0.0
ladeş	hr.	-	-	7.7	0.5	0.6	0.0	-	-	0.2	0.0	3.4	0.0	10.1	0.1	5.0	0.0
	T.D.	-6.2		+0.6		-9.2		-5.8		-4.7		-8.9		+2.9		-2.3	
	T.H.	6.2		14.8		10.4		5.8		5.1		15.7		17.3		12.3	
Pakis-	th.	4.6	0.1	9.4	0.1	15.9	0.4	18.9	0.5	15.7	0.2	21.6	0.2	11.4	0.1	6.2	0.0
tan	hr.	1.9	0.1	2.2	0.1	7.9	0.4	4.0	0.1	5.8	0.2	18.8	0.4	38.5	0.6	22.3	0.4
	T.D.	-2.7		-7.2		-8		-14.9		-9.9		-2.8		+27.1		+16.1	
	T.H.	6.5		11.6		23.8		22.9		23.5		40.4		49.9		28.5	
Endo-	th.	0.2	0.0	0.06	0.0	0.1	0.0	0.01	0.0	0.1	0.0	0.2	0.0	0.8	0.0	4.1	0.0
nezya	hr.	0.9	0.0	1.9	0.1	0.9	0.0	1.2	0.0	0.7	0.0	0.5	0.0	12.6	0.5	1.6	0.0
	T.D.	+0.7		+1.9		+0.8		+1.2		+0.6		+0.3		+11.8		-2.5	
	T.H.	1.1		1.9		1		1.2		0.8		0.7		13.4		5.7	
Malez-	th.	13.3	0.2	12.8	0.2	15.7	0.3	10.0	0.1	18.9	0.2	22.0	0.2	27.7	0.3	46.5	0.5
ya	hr.	1.6	0.0	2.1	0.0	1.1	0.0	1.2	0.0	0.2	0.0	0.6	0.0	0.5	0.0	0.9	0.0
	T.D.	-11.7		-10.7		-14.6		-8.8		-18.7		-21.4		-27.2		-45.6	
	T.H.	14.9		14.9		16.8		11.2		19.1		22.6		28.2		47.4	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret Yıllık İstatistik

Afganistan'la ülkemiz arasında 1976-1983 döneminde de kayda değer bir ticari münasebet gerçekleşmezken, bölge ülkelerinden tablomuzda ilk kez yer verdiğimiz Bangladeş'le düşük seviyeli de olsa, belirli oranlarda ticaret yaptığımız dikkat çekmektedir. İthalat rakamları inişli-çıkışlı bir seyir takip etmekle birlikte, 5 milyon $ seviyesinin altına inmediği görülecektir. En önemli ithal maddesi olarak, Bangladeş'in klasik ihraç ürünleri olan jüt ve mamülleri ile kanaviçeyi görmekteyiz. Örneğin bu iki kalem son iki yılda ithalatın tümünü teşkil etmiştir. İhracatın yıllara göre dağılımı, ithalata nisbeten daha kötüdür. Bazı yıllar bu

ülkeye hiç bir ihracat yapılmazken, belirli yıllarda ani çıkışlar yaşanmıştır. Örneğin, 1982 yılında bir önceki yıla oranla yaklaşık üç kat artış olmuştur. Bunun temel sebebi, sadece bu yıla mahsus 10.1 milyon $ değerinde üçlü süper fosfat ihracıdır[639] ki, bu rakam aynı yıl yapılan tüm dış satımın da ifadesidir. Sonuç olarak ithalat ve ihracattaki bu dalgalanmalar, zaten düşük seviyelerde seyreden ticaret hacmini doğrudan etkilemiştir.

Pakistan'la yaptığımız ticari münasebetler, genel manada artış yönünde seyretmiştir. Ancak, özellikle ithalattaki dalgalanmalar, ticaret hacminin istenilen doğrultuda gelişmesini engellemiştir. İthalat rakamları, 1976-1980 yılları arasında artış kaydederek, 4.6 milyon $'dan 21.6 milyon $'a ulaşmıştır. Ancak son iki yılda %50'ye varan düşüşler yaşanmıştır. Bu dönemde en önemli ithalat kalemi pirinç olmuştur. Son iki yılda pirinç ithaline ülkemizin ödediği değer 9.8 milyon $ ve 4.8 milyon $ tutarında gerçekleşirken, bu rakamların toplam içindeki payları %99 seviyesindedir. İhracatta ise, 1.9 milyon $ seviyesinden başlayan dönem 1982'de gerçekleştirilen 38.5 milyon $ ile en üst seviyesine çıkmış, ertesi yıl ise %49'lık düşüşle 22.3 milyon $'a gerilemiştir. Diğer yandan bu son iki yılda, sadece nohut ve mercimek ihracının toplam içinde 1982'de 34.5 milyon $ ile %90, 1983'te ise 15.2 milyon $ ile %69'luk pay elde ettiğini belirtmekte yarar vardır.[640] Belirtilen iki yılda, önceki yıllara oranla gerçekleştirilen ihracat artışı ile ithalatta yaşanan düşmenin etkisiyle öteden beri ülkemiz aleyhine bakıye veren ticaret dengesi pozitif yöne dönmüştür. Ancak bu durum özellikle 1982 yılında, dönem başından beri artmakta olan ticaret hacminin gerilemesinin de ana sebebidir.

Endonezya ile dış ticaretimiz, sadece 1982 yılına ait 12.6 milyon $ değerindeki ihracatın dışında yok denecek seviyededir. Bu rakam içinde sadece muhtelif gübre ihracının payı 12 milyon 394 bin $ ile %98 olmuştur. Diğer yandan en yüksek ithalat rakamının yer aldığı 1983 yılında ise kauçuk ve kauçuk eşya alımı 3 milyon 285 bin $ ile %79'luk pay almıştır.[641]

Dış ticaretimiz açısından önceki dönemde yıldızı parlayan Malezya ile münasebetlerimizde, özellikle ithalat açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. İthalatımız dönemin başından itibaren, bazı yıllarda küçük düşüşler görülse de, sü-

---

639 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 60.

640 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 53.

641 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1982, 1983

rekli artış kaydetmiştir. Malezya'dan 1976'da 13.3 milyon $'lık ithalat gerçekleştirilirken, bu rakam 1983 yılına kadar 3.5 kat artarak 46.5 milyon $ seviyesine ulaşmıştır. Kauçuk ve kauçuk eşya, bu ülkeden yaptığımız alımlarda büyük ağırlığa sahip olmuştur. Bazı yıllara ait ithalat değerleri ve oranlarını sıralamak gerekirse; 1981'de 18 milyon 748 bin $ ile %85, 1982'de 18 milyon 227 bin $ ile %65, 1983'te 25 milyon 509 bin $ ile %55.[642] Ancak, ithalattaki bu iyimser tabloya rağmen ihracat rakamlarının neredeyse yok denecek seviyelerde olması, ticari münasebetlerimiz hakkında olumlu bir kanaate varmamızı engellemektedir. Zaten sürekli olarak ticaret dengesinin ülkemiz aleyhinde gerçekleşmesi ve bu ülkeyle olan dış ticaret açığımızın ithalata paralel olarak sürekli artması bunun en açık göstergesidir. Ticaret hacminin, mutlak manada ithalat rakamlarının hakimiyeti altında olması bir başka dikkat çekici noktadır.

Türkiye ile bölge ülkeleri arasında gerçekleşen dış ticaretin 1984-1991 dönemine ait dökümü aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-32: Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1984-1991)

Milyon $		1984	%	1985	%	1986	%	1987	%	1988	%	1989	%	1990	%	1991	%
Afga-	İth.	0.0	0.0	0.01	0.0	0.5	0.0	0.1	0.0	0.06	0.0	0.01	0.0	0.9	0.0	0.4	0.0
nistan	İhr.	0.03	0.0	0.1	0.0	1.4	0.0	2.8	0.0	2.6	0.0	2.6	0.0	1.4	0.0	0.8	0.0
	T.D.	+0.03		+0.1		+0.9		+2.7		+2.6		+2.6		+0.5		+0.4	
	T.H.	0.03		0.1		1.9		2.9		2.6		2.6		2.3		1.2	
Bang-	İth.	11.6	0.1	10.5	0.1	8.9	0.0	13.9	0.1	13.2	0.1	10.3	0.0	19.3	0.0	17.4	0.0
ladeş	İhr.	1.3	0.0	8.5	0.1	0.7	0.0	12.8	0.1	16.1	0.1	27.5	0.2	3.3	0.0	3.7	0.0
	T.D.	-10.3		-2		-8.2		-1.1		+2.9		+7.2		-16		-3.7	
	T.H.	12.9		19		9.6		26.7		29.3		37.8		22.6		21.1	
Pakis-	İth.	16.3	0.1	2.1	0.0	3.9	0.0	8.1	0.0	2.8	0.0	3.7	0.0	83.9	0.3	69.6	0.3
tan	İhr.	20.9	0.3	16	0.2	20.3	0.2	35	0.3	63.2	0.5	40.7	0.3	47.6	0.3	51	0.3
	T.D.	+4.6		+13.9		+16.4		+26.9		+60.4		+37		-36.3		-18.6	
	T.H.	37.2		18.1		24.2		43.1		66		44.4		131.5		120.6	
Endo-	İth.	8.2	0.0	9.5	0.0	6.9	0.0	13.6	0.1	12.5	0.0	13.4	0.0	16.7	0.0	27.3	0.1
nezya	İhr.	1.1	0.0	5.1	0.0	1.1	0.0	2.4	0.0	14.2	0.1	9.4	0.0	14.9	0.0	20.1	0.1

642 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1981, 1982, 1983

	T.D.	-7.1		-4.4		-5.8		-11.2		+1.7		-4		-1.8		-7.3			
	T.H.	9.3		14.5		8		16		26.7		22.8		31.6		47.4			
Ma-	İth.	61.9	0.5	78.9	0.7	73.3	0.6	73.6	0.5	99.5	0.7	106.9	0.6	111	0.5	143.5	0.7		
lezya	İhr.	1.3	0.0	0.8	0.0	1.6	0.0	4.7	0.0	3.7	0.0	7.1	0.0	11	0.0	21.5	0.1		
	T.D.	-60.6		-78.1		-71.7		-68.9		-95.8		-99.8		-101		-122			
	T.H.	63.2		79.7		74.9		78.3		103.2		114		122		165			

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1984-1991 döneminde yine yer verdiğimiz Afganistan'la ticari münasebetlerimizde herhangi bir iyileşme görülmemektedir. İthalatımız bütün yıllar boyunca sıfır noktasına yakın iken, ihracattaki rakamlar da iyimser bir tablo oluşturmaktan uzaktır. Bu olumsuz durum Afganistan'la yapılan toplam ticaret hacmi rakamlarında da görülmektedir.

Önceki yıllara oranla büyük gelişmenin sağlandığı Bangladeş'le gerçekleştirilen ticari münasebetler, büyük ölçüde artış yönünde gelişmiştir. İthalat rakamlarında yıllar içinde bazı küçük dalgalanmalar yaşanmasına rağmen, artış eğilimi kendisini hemen hissettirmektedir. Özellikle 1990 ve 1991 yıllarında 19.3 milyon $ ve 17.4 milyon $'lık bir seviye elde edilmiştir. İthalatta 1988 yılına kadar en önemli ürün grubunu dokumaya elverişli muhtelif bitkisel lifler oluşturmuştur. Çeşitli yıllar itibarıyle bu ürüne ait ithalat değerleri ve oranlarını sıralayalım; 1985'te 6.9 milyon $ ile %66, 1987'de 10.1 milyon $ ile %72, 1988'de 11.2 milyon $ ile %85. 1989'dan itibaren ise dokumaya elverişli muhtelif lifler ithalatta büyük ağırlık kazanmıştır. Örneğin, bu ürün grubu 1989'da 9.4 milyon $ ile %91, 1990'da 17.5 milyon $ ile %91, 1991'de 15.3 milyon $ ile %88 pay almıştır. İthalata kıyasla ihracat rakamlarındaki iniş ve çıkışlar daha keskin bir özellik taşır. 1984'te 1.3 milyon $ düzeyinde bir ihracat rakamı elde edilirken, 1989 yılına kadar elde edilen bir dizi artışın ardından 27.5 milyon $'lık en üst seviyesine ulaşmıştır. Ancak bu seviye son iki yılda korunamamış ve 3.3 milyon $'a kadar gerileme kaydedilmiştir. Dönem içinde en yüksek değerlerin bulunduğu 1987-1989 arası dönemde, ihracatın önde gelen ürünlerini dikkate aldığımızda, yenilen muhtelif sebzelerin başı çektiğini görürüz. Bu ürün grubu 1987'de 8.9 milyon $ ile %69, 1988'de 8.6

milyon $ ile %54, 1989'da ise 8.1 milyon $ ile %29 pay almıştır. Ancak, 1989'da 12.6 milyon $ ile %46'lık paya sahip olan hububat ihracını[643] hatırlatmadan geçmeyelim. İthalat ve ihracat rakamlarının farklı yıllarda artış ve azalış göstermesinden dolayı, ticaret dengesinin bazı yıllarda ülkemiz lehine, bazı yıllarda ülkemiz aleyhine bakıye verdiği görülmektedir. Ticaret hacmi, dönemin ilk yılı ile son yılı dikkate alındığında artış eğilimi gösterir. Ancak 1989 yılında 37.8 milyon $ seviyesine kadar ulaşıldığı dikkate alınırsa, Bangladeş'le toplam ticaret hacminin çok da istikrarlı bir seyir takip etmediği görülecektir.

Pakistan'la olan ticari münasebetlerimiz, bu dönemde, büyük ölçüde artış yönünde gelişmiştir. İhracat rakamlarında görülen küçük çaplı dalgalanmalara rağmen, ihracatın dönemin ilk yılına oranla %150 oranında arttığı görülecektir. Ancak aynı durum ithalat için sözkonusu olmamıştır. 1984 yılında 16.3 milyon $ tutarındaki ithalat rakamı sonraki yıllarda alabildiğine düşmüş ve bu düşük seviye 1989 yılına kadar devam etmiştir. Ancak 1990 yılında adeta bir ithalat patlaması yaşanmış ve bir önceki yıla oranla 22.5 kat artarak 83.9 milyon $ seviyesine ulaşılmıştır. Bir sonraki yıl bu rakam %18'lik bir düşüşle 69.6 milyon $'a gerilese de, yakalanan yüksek seviye bir açıdan korunmuştur. Diğer yandan, 1984-1989 yıllarında ihracatın ithalata oranla gayet yüksek bir seyir izlemesinden hareketle bu dönemde ticaret dengesi ülkemiz lehine gelişirken, son iki yılda belirtilen ani ithalat artışı sebiyle ticaret dengesi aleyhimize gerçekleşmiştir. Bu ülkeyle olan toplam ticaret hacmi ise, küçük çaplı dalgalanmalara rağmen yükseliş trendi izlemiştir. Ürün bazında dış ticaretimizi değerlendirecek olursak; İthalatta yıllara göre farklı ürünlerin kendisini gösterdiğine şahid olmaktayız. Örneğin dönemin ilk yılı olan 1984'de hububat ürünleri ithali 14.6 milyon $ ile %90 paya sahip olmuştur. Sonraki iki yılda düşük seyreden ithalat içinde pamuk kendisini gösterirken, 1987'de yine pamuk 4.1 milyon $ ile %51'lik orana ulaşmıştır. Esas ithalat atılımının yaşandığı son iki yılda ise, en önemli kalemi pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat oluşturmuştur. Adı geçen ürün 1990'da 77.5 milyon $ ile %92, 1991'de ise 64.5 milyon $ ile %93'lük pay almıştır. İhracatta ise en büyük ağırlık yenilen muhtelif sebzelere aittir. Bazı yıllar itibarıyle bu ürünün ihraç değerleri ve oranları şöyle sıralanabilir; 1987'de 14.1 milyon $ ile %40, 1988'de 22.3

643 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1985, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991

milyon $ ile %35, 1990'da 19 milyon $ ile %40, 1991'de 12.2 milyon $ ile %24.[644]

Belirtilen dönemde Endonezya'ya yapılan ihracat ve bu ülkeden yapılan ithalat rakamlarını dikkate alırsak, bu ülke ile ticari ve ekonomik münasebetlerimizin oldukça zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Önceki dönemlerin de göz önüne alınmasıyla bu kanaatimiz pekişmiş olur. Ancak, yukarıdaki tabloda da yer aldığı gibi, özellikle 1987 yılından itibaren gerek ithalat ve ihracat rakamlarında, buna paralel olarak toplam ticaret hacminde gözle görülür bir yükseliş hemen farkedilmektedir. İthalatta yaşanan hızlı yükseliş, ihracat rakamlarının üzerinde seyretmesinden dolayı ise ticaret dengesi 1988 yılı hariç hep ülkemiz aleyhinde gerçekleşmiştir. 1987 ise, 11.2 milyon $ ile ticaret açığının en yüksek olduğu yıldır. Toplam ticaret hacmi ise, 1986 yılı hariç istikrarlı bir artış eğilimi sergilemiştir. Tablodaki son yıl olan 1991 yılı, gerek ithalat, gerekse ihracat rakamlarında görülen bariz yükselişin etkisiyle 47.4 milyon $ ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Endonezya'dan yapılan ithalat içinde özellikle doğal kauçuk ve mamüllerinin önemli bir yeri vardır. Bu ürünün ithalatındaki artış ve azalış, toplam ithalat rakamlarını da doğrudan etkilemiştir. Örneğin, 1986 yılında bu ürünün hiç ithal edilmemiş oluşu, artış eğiliminde olan ithalatın birden bire %30 oranında düşmesine neden olmuş, ancak 1987'de 8.8 milyon $'lık payla en önemli ithal ürünü olmuştur.

Endonezya'ya yaptığımız ihracat rakamlarına baktığımızda ise, yine son yıllar hariç, istikrar olmadığını görürüz. İhracatımızda yıllara göre bazı ürünlerin ön plana çıkması, dengeli bir dağılımın olmayışı, ihracat rakamlarında ani çıkış ve inişlere sebep olmuştur. Örneğin 1985 yılında bir önceki yıla oranla ihracatımızın beş kat artmasının ardında, aynı yıl bu ülkeye 5.1 milyon $'lık tütün ihraç edilmesi yatmaktadır. Bir sonraki yılda ihracatın 1.1 milyon dolara düşmesine rağmen, bu miktarın yarısını yine tütün oluşturmuştur. Aynı ağırlık 1987'de de kendisini göstermiş, 2.4 milyon $'lık ihracatın %90'ı tütün ihracına dayanmıştır. Sonraki yıllarda ise tütünün ihracatımız içindeki payı değişik olarda gerçekleşse de, ağırlığını her zaman korumuştur.[645]

Ele alınan dönem içinde ticari münasebetlerimizin en istikrarlı gelişme

---

644 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1984, 1987, 1988, 1990, 1991

645 DEİK, **Türkiye-Endonezya Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1990, s. 6-7.

kaydettiği bölge ülkesi hiç şüphesiz Malezya'dır. İthalat rakamlarına bakıldığında bu dengeli artış açıkça görülecektir. 1984 yılında 61.9 milyon $'lık ithalat yaptığımız ülkeden 1991 yılı ithalatımız ise 143.5 milyon $'dır. Dönemin başı ile sonu arasındaki artış oranı %132'dir. İthalatın neredeyse tamamına yakınını iki ana ürün grubu oluşturmuştur; Katı veya sıvı halinde bitkisel ve hayvansal yağlar ile tabii kauçuk. Yıllar içinde bu iki üründen bazan birisi, bazan diğeri ön plana çıkmıştır. Öncelikle bitkisel ve hayvansal yağların aldıkları değerler ve toplam içindeki oranlarını, bazı yıllara göre sıralamak gerekirse; 1985'te 30.3 milyon $ ile %38, 1987'de 28.6 milyon $ ile %39, 1989'da 64.4 milyon $ ile %60, 1990'da 65. 8 milyon $ ile %59, 1991'de 81.4 milyon $ ile %57. Şimdi aynı yıllara ait değer ve oranları tabii kauçuk için sıralayalım; 1985'te 32.4 milyon $ ile %41, 1987'de 40.7 milyon $ ile %55, 1989'da 40.6 milyon $ ile %38, 1990'da 36.3 milyon $ ile %33, 1991'de 46.8 milyon $ ile %32.

Malezya'ya yaptığımız ihracat rakamları her ne kadar ithalata nisbetle çok düşük seviyelerde seyretse de, artış eğilimi sergilediği açıkça görülmektedir. Yine dönemin ilk yılı olan 1984'te bu ülkeye 1.3 milyon $ tutarında ihracat gerçekleştiren ülkemiz, 1991 yılına gelindiğinde ihracatını 16.5 kat artırarak 21.5 milyon $ seviyesine ulaştırmıştır. Özellikle son üç yılda, diğer yıllara kıyasla daha da belirginleşen artışların farklı ürünlerden kaynaklandığı söylenebilir. Örneğin, 1989'da yenilen sebze ve meyveler 3.1 milyon $ ile %43, 1990'da muhtelif gübreler 3.6 milyon $ ile %32, 1991'de demir ve çelik 11.9 milyon $ ile %55'lik pay almıştır.[646] Aynı istikrarlı seyir ticaret hacmi rakamlarında da kendisini göstermektedir. 63.2 milyon $'dan başlayan ticaret hacmi, dönem sonunda 165 milyon $'a yükselmiştir. Ticaret dengesi ise dönem boyunca sürekli ülkemiz aleyhine bakıye vermiş, ithalattaki hızlı artışa paralel olarak ticaret açığımız da artmıştır.

Bölge ülkeleriyle 1992 sonrası dönemde gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamlarıyla ilgili araştırmalarımız aşağıdaki tabloyu ortaya çıkarmıştır.

---

646 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1985, 1987, 1989, 1990, 1991

Tablo-33: Güney ve Güney Doğu Asya Ülkeleriyle Dış Ticaretimiz (1992-1997)

Milyon $		1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%	1997	%
Afganistan	İth.	0.2	0.0	0.2	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.7	0.0
	İhr.	0.7	0.0	0.4	0.0	1.5	0.0	0.5	0.0	2.1	0.0	6.2	0.0
	T.D.	+0.5		+0.2		+1.2		+0.5		+1.9		+5.5	
	T.H.	0.9		0.6		1.8		0.5		2.3		6.9	
Bangladeş	İth.	17.4	0.0	20	0.0	13.6	0.0	22.2	0.0	25.8	0.0	16.9	0.0
	İhr.	7.2	0.0	4	0.0	6.2	0.0	5.2	0.0	12.7	0.0	6.8	0.0
	T.D.	-10.2		-16		-7.4		-17		-13.1		-10.1	
	T.H.	24.6		24		19.8		27.4		38.5		23.7	
Pakistan	İth.	43.6	0.2	115.6	0.4	36.8	0.1	153.6	0.4	83.4	0.2	57.0	0.1
	İhr.	44	0.3	43.4	0.2	56.5	0.3	90.9	0.4	77.8	0.3	58.2	0.2
	T.D.	+0.4		-72.2		+19.7		-62.7		-5.6		+1.2	
	T.H.	87.6		159		93.3		244.5		161.2		115.2	
Endonezya	İth.	42	0.2	78.8	0.2	55.2	0.2	132.7	0.3	154.4	0.3	143.9	0.3
	İhr.	18.5	0.1	13.5	0.8	47.6	0.2	32.4	0.1	57.3	0.2	47.3	0.2
	T.D.	-23.5		-65.3		-7.6		-100.3		-97.1		-96.6	
	T.H.	60.5		92.3		102.8		165.1		211.7		191.2	
Malezya	İth.	151.1	0.6	159.6	0.5	170.4	0.7	272.3	0.7	236.5	0.5	283.2	0.6
	İhr.	18.9	0.1	62.1	0.4	113.6	0.6	99.6	0.4	133.7	0.5	134.4	0.5
	T.D.	-132.2		-97.5		-56.8		-172.7		-102.8		-148.8	
	T.H.	170		221.7		284		371.9		370.2		417.6	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Bu dönem içinde Afganistan ile dış ticaretimiz, her zamanki gibi çok düşük seviyelerde seyrederken, bir başka bölge ülkesi olan Bangladeş'le ticari münasebetlerimizin daha iyi konumda olduğunu söyleyebiliriz. İthalat rakamlarında

dalgalanmalar görülse de, özellikle ihracat rakamlarının çok üzerinde bir seyir takip etmiştir. İhracatımız ise, 4 ile 7 milyon $ arasında değişmiştir. Bangladeş'ten yapılan ithalatımızın hemen hemen tamamını, bu ülkenin geleneksel ihraç ürünü olan jüt oluşturmaktadır. Örneğin 1995 yılında Bangladeş'ten yapılan 22 milyon $ değerindeki jüt ithalatı, aynı yıl ülkemizin 37 milyon $'lık toplam jüt ithalatı içinde %59.4'lük bir paya sahip olmuştur.[647] İhracat ürünleri içinde en önemli kalemi, demir-çelik ve yan ürünleri teşkil etmiştir. Oran olarak ifade edersek, ihracatın 1993'te %83'ünü, 1994'te %43'ünü, 1995'te %66'sını bu üründen elde edilen gelirler oluşturmuştur.[648]

Türkiye'nin Pakistan ile olan dış ticaretinde yıllara göre farklılıklar hemen dikkatleri çekmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 1990-1997 yılları arasında en yüksek miktara 244.5 milyon $ ile 1995 yılında ulaşmıştır. Belirtilen dönemde dış ticaret hacmimizin istikrarlı bir seyir izlediği söylenemez. 1993 yılı rakamlarına göre 159 milyon $ olarak gerçekleşen dış ticaret hacmi 1994 yılında önemli bir düşüşle 93.3 milyon $ seviyesine gerilemiştir. 1995 yılında ise bir önceki yıla göre %162'lik bir artışla 244.5 milyon $'a ulaşırken, 1997 yılına gelindiğinde yaklaşık %50'lik bir düşüşle 115.2 milyon $'a gerilemiştir.

Ülkemizin Pakistan'dan yaptığı ithalatın çok büyük bir bölümünü pamuk ipliğinin oluşturduğunu belirtmekte fayda var. Gerek pamuk ipliği, gerekse diğer tekstil ürünlerinin bu ülkeden yaptığımız ithalattaki payı 1993'te %91, 1994'te %79 ve 1995'te %95'tir. Dolayısıyla bu kalemlerdeki artış veya azalış ithalat rakamlarını doğrudan etkilemektedir. İhracatta ise, son yıllarda sanayi ürünlerinin daha da ağırlık kazandığını görmekteyiz. Örneğin Türkiye'nin Pakistan'a 1994 ve 1995 yıllarında en çok ihraç ettiği ürün grubunu elektrik telleri ve kabloları oluşturmuştur. Bu ürün grubunun Pakistan'a yapılan toplam ihracatımız içindeki yeri 1994'te 13.4 milyon $ ile %24, 1995'te 21.8 milyon $ ile %24 olmuştur.[649]

Endonezya ile ülkemiz arasındaki ticaret hacmi, yukarıdaki tablolarda da görüleceği gibi, 100 milyon $ düzeyinin altında gerçekleşmiş ve bu durum ele aldığımız son tabloda yeralan 1994 yılına kadar devam etmiştir. 1994 yılında ise 102.8 milyon $ olarak gerçekleşen dış ticaret hacmi, 1995 yılında bu ülkeden yapı-

---

647 İGEME, **Ülke Raporları**, 1997, s. 8.

648 İGEME, **A.g.e.**, s. 7.

649 İGEME, **A.g.e.**, s. 127-128.

lan ithalatın önemli oranda artış göstermesi nedeniyle 165.1 milyon $ ile %65'lik bir artış kaydetmiştir. Sonraki iki yılda da bu artış hızı devam etmiştir. Türkiye ile Endonezya arasındaki ticari ilişkilerin gelişim sürecinde göze çarpan en önemli bir diğer husus, ticaret hacminde kaydedilen artışın ithalatımızdaki artıştan kaynaklanıyor olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, ticaret dengesi yıllar içinde sürekli olarak ülkemiz aleyhinde sonuçlanmıştır.

Bu ülkeye ihracatımız, ele aldığımız dönem içinde de oldukça düşük bir trend izlemiştir. Öyle ki, Endonezya'ya ihracatımız, 1996 yılı hariç, 50 milyon $ düzeyininin altında kalmıştır. Endonezya'ya yönelik ihracatımızın, iniş ve çıkışlarında belirli kalemlerin etkili olduğunu belirtmekte fayda var. Örneğin, tablodaki ilk yıl olan 1992 yılındaki ihracatımızın bir önceki yıla göre %7.8 oranında azalarak 18.6 milyon $ olarak gerçekleşmesinin en önemli sebebi, tütün ihracatının büyük miktarda düşmesidir. Bunun yanısıra bu yıl esnasında ağır iş makina ve cihazlarının aksam ve parçaları ile, plastikler ve mamülleri ihracatı gerçekleştirilememiştir.[650] Endonezya'ya yapılan ihracatta en önemli kalemi ise demir-çelik ürünleridir. Örneğin 1995 yılında bu ürün ihracından ülkemizin elde ettiği gelir 11.1 milyon $'dır ki, bu rakamın toplam içindeki payı %35'tir.

Endonezya'dan yapılan ithalat rakamlarına bakıldığında, ihracatın aksine, yıllar itibarıyle artış trendi izlediği görülecektir. 1992 yılında 42 milyon $ olarak gerçekleşen ithalatımız, 1993'te %87.2 gibi önemli bir artışla 78.8 milyon $'a yükselmiştir. 1994'te 55.2 milyon $'a inerek önemli bir düşüş sergileyen ithalat rakamı, 1996 yılında %180 gibi büyük bir oranda artış göstererek 154.4 milyon $'a ulaşmıştır. Ürün bazında ithalatı değerlendirdiğinimizde, her zamanki gibi, Endonezya'nın karakteristik ürünleri olan kauçuk, palm yağı, hindistan cevizi ve babassu yağı ithalatta önemli bir yere sahip olduğunu görürüz. Örneğin 1995'te bu ürünlerden 30.1 milyon $ değerinde ithal edilmiştir ve bu rakam toplam içinde %22'lik bir paya sahiptir.[651]

Ülkemizle Malezya arasındaki dış ticaret hacmi sürekli olarak artış eğilimi göstermiştir. Örneğin, 1995 yılı sonu itibarıyle, bir önceki yıla göre %30.9 oranında artarak 372 milyon $'a çıkmış, sonraki yal da aynı düzey korunurken, 1997 yılında %12'lik bir artışla 417.6 milyon $ düzeyine erişilmiştir. Diğer taraftan, bu

---

650 DEİK, **Türkiye-Endonezya Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1993, s. 28, 30.

651 İGEME, **A.g.e.**, s. 21-22.

dönemde ihracatımızın ithalat rakamlarına göre alt seviyelerde gerçekleşmesinden dolayı ticaret dengesi ülkemiz aleyhine gerçekleşmiş, 1997 yılında denge 148.8 milyon $ ile ülkemiz aleyhine sonuçlanmıştır.

Malezya'ya ihracatımızdaki iniş ve çıkışların temel etkeni, hiç şüphesiz en önemli ihracat kalemi olan demir-çelik ürünlerinde görülen dalgalanmadır. Bu ürünün ihracatımızdaki yeri 1993'te 43.1 milyon $ ile %69, 1994'te 72.7 milyon $ ile %64, 1995'te 52.1 milyon $ ile %52 olmuştur. Bunun yanısıra elektrikli makina ve cihazlarının ihracatımızda önemli bir unsur olduğunu, az oranda da olsa bu ülkeye olan toplam ihracatımızı şekillendirdiğini söyleyebiliriz.

İthalatta ise, ihracata oranla artış görülmektedir. 1996'da görülen küçük düşüşe rağmen ithalatımız, dönem boyunca istikrarlı bir şekilde artış seyri izlemiştir. Malezya'dan gerçekleştirilen ithalatın yapısına bakıldığında, ithalatımızın bu ülkenin klasik ürünleri olan hammaddeler üzerinde yoğunlaştığı görülecektir. En önemli kalemler arasında hayvansal ve bitkisel yağlarla, bunların alt grubu olan palm yağı ve fraksiyonları, tabii kauçuk, tabii sakızlar, hindistan cevizi, palmiye bademi, babassu yağı ve fraksiyonları sayılabilir. Bu ürünlerin toplam içindeki payları 1993'te 145.7 milyon $ ile %91, 1994'te 158.1 milyon $ ile %93, 1995'te 244.4 milyon $ ile %90 seviyesinde gerçekleşmiştir.[652]

bd. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri

Yukarıda da yer verdiğimiz gibi, 1990 sonrası gelişmeler içinde gerek Türkiye'yi, gerekse bütün İslam Dünyasını ilgilendiren en önemli olay, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ardından Türk kökenli cumhuriyetlerin uluslararası camiada bir bir yerlerini almalarıdır. İki Kutuplu Dünya Düzeni'nin ABD'den sonra ikinci ayağı olan Sovyetler Birliği'nin, 1991 yılının ikinci yarısından itibaren fiilen başlayan ve resmen Aralık 1991'de tamamlanan dağılma süreci sonunda Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.[653]

Sovyet Rusyanın çöküşü sonucu ortaya çıkan 6 Orta Asya Türk Cumhuriye-

---

652 İGEME, **A.g.e.**, s. 70.

653 Sayit Yusuf, "**Türkiye'nin Türk Dünyası'ndaki Ekonomik Girişimleri**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 778.

tinin önemini çeşitli açılardan ele almak mümkündür. Örneğin, bu 6 Cumhuriyetin toplam alanı 4 765 km^2'dir. Başka bir deyimle bu alan dünya topraklarının %3'ünü, tüm az gelişmiş ülkelerin sahip olduğu alanın %5'ini ve Asya Kıtasındaki toprakların %15'ini oluşturmaktadır.

Sözü edilen Cumhuriyetlerin en büyüğü olan Kazakistan 2 700 bin km^2 yüzölçümü ile dünyanın en geniş tarımsal alanına ve en çeşitli yer altı kaynaklarına sahip ülkelerinden birisidir. Toprak büyüklüğü sırasına göre Türkmenistan 488 bin km^2, Özbekistan 449 bin km^2, Kırgızistan 198 bin km^2, Tacikistan 143 bin km^2 ve Azerbaycan 87 bin km^2 alanıyla yekpare bir kütle oluşturmaktadırlar.[654]

1990 sonrası gelişmelerle bir yandan İslam Dünyasının sınırları bütün Orta Asya'yı içine alacak şekilde genişlerken, diğer yandan Türkiye'nin önünde özellikle ekonomik bakımdan çok büyük fırsatların kapıları aralanmıştır. Irk, din, dil ve tarih birliği bulunan Türkiye, karşısına çıkan bu tarihi fırsatı mümkün olduğunca değerlendirmeye çalışarak, bölge cumhuriyetleriyle ekonomik bağlarını daha da güçlendirmeye çalışmış ve halen çalışmaktadır.

Olaya bir de Türk Cumhuriyetleri açısından baktığımızda, siyasi bağımsızlığın getirdiği coşkunun bu ülkelerde, kısa bir süre içinde yerini ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi çabasına bıraktığını, serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde hızlı adımlar attıklarını görürüz. Büyük enerji ve tarımsal üretim potansiyeline sahip olmalarına rağmen, bu potansiyeli hayata geçirebilmek için kısa ve orta vadede başta finansman olmak üzere, teknoloji, yönetici sınıf, kalifiye işgücü gibi ihtiyaçlarını karşılama sorunu ile yüzyüze gelen yeni Cumhuriyetler, 74 yıl süren kapalı bir siyasi ve ekonomik sistemden, çok karmaşık bir uluslararası sisteme gözlerini açtıklarında, yanlarında kendilerine yol gösterecek, yardım edecek ülke olarak, tarihi bağlara sahip oldukları Türkiye'yi görmüşlerdir.

Türkiye de kendisine düşen tarihi sorumluluğun bilinci içinde Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olmuş, ardından da çok yoğun ve üst düzey siyasi temaslar başlatılmış ve bu ülkelerin uluslararası platformlarda yeralmaları sağlanmıştır. Sadece ikili ilişkileri geliştirmekle kalmayarak, bu ülkelerin BM, AGİK, Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşlara ve öncülüğünü yaptığı Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT-ECO) gibi

---

654 Başar, "**Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Görünümü ve İslam Ülkelerinin Sorumlulukları**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 667.

bölgesel ve ekonomik yönü ağır basan forumlara üye olmalarını sağlamıştır.

Siyasi alanda yaşanan bu önemli ve hızlı gelişmeler, her ne kadar ticari ve ekonomik ilişkilerde kendisini göstermemiş olsa da, Türkiye bu alanda her geçen yıl ağırlığını daha da hissettirmiştir. İlk etapta bu ülkelerle Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları ve Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları imzalanmıştır. Sözkonusu anlaşmaların temel hedefi, ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin genel kurallarını tespit etmek, yatırımcıları desteklemek ve teşvik etmek, vergilendirme konusunda ortaya çıkabilecek mükerrer uygulamaları gidermek olarak özetlenebilir.[655]

Türkiye'nin bölge ülkeleriyle dış ticaretini geliştirmeye yönelik en önemli atılımlarından birisi de, Türk-Eximbank kanalıyla ihracat ve proje kredisisi açmasıdır. Türk-Eximbank'ın bu ülkelere sağladığı krediler, Türk firmalarının bu ülkelere yönelik ticari ve yatırım faaliyetlerinin büyük bir hızla gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çeşitli Türk firmaları bu ülkelerde aldıkları tesisleri, modernizasyon yatırımları ile yenilemekte ve etkin olarak çalışan tesisler haline getirmektedirler. Bazı Türk firmaları ise modern teknolojiye dayanan yeni tesisler kurmakta ve işletmektedirler. Özellikle küçük ve ortaboy tesislerle hizmet sektöründe Türk firmalarının son üç-dört yıl zarfında yaygın bir yatırım faaliyetine girdiği gözlenmektedir. Özbekistan'da gıda, tekstil, ambalaj, deri sektörlerinde; Kazakistan'da şişe ve cam sanayii, tekstil, kimyevi gübre ve gıda sanayilerinde; Türkmenistan'da inşaat, konfeksiyon, ulaşım, deri mamülleri konusunda; Kırgızistan'da enerji, elektronik, deri ve konfeksiyon dallarında firmalarımız faaliyetlerini sürdürmekte ve yatırımlarına devam etmektedirler.Yapılan hesaplamalara göre çeşitli Türk firmalarının gerek kendi başlarına, gerekse yabancı ortaklıklar kurarak bu ülkeye yaptıkları yatırımların tutarı 4 milyar $'ı aşmış bulunmaktadır.[656]

Diğer yandan, Türk dış ticaret ve müteahhitlik firmaları ile yatırımcılarının bölge ülkelerinde gerçekleştirmekte oldukları faaliyetlerden kaynaklanan bankacılık hizmetlerinin karşılanması; ayrıca bu ülkelerin bankacılık sistemlerinin

---

655 M. Osman Doğangün, "**Türk Cumhuriyetleri ile Ticari ve Ekonomik İlişkilerimizin Mevcut Durumu ve Geleceğine Yönelik Değerlendirme**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 808.

656 Orhan Morgil, "**Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 774.

oluşumuna katkı sağlanması amacıyla, Türk ticari bankaları tarafından Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da ortak bankalar kurulmuştur.[657]

Gerek resmi kanallar, gerekse özel sektör aracılığıyla geliştirmeye çalıştığımız ekonomik münasebetler meyvelerini her geçen gün biraz daha artarak vermektedir. Bu gelişmelerin en önemli göstergesi ise şüphesiz dış ticaret rakamlarıdır.

Aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi, özellikle ihracat rakamlarında 1992 yılına oranla 1993 yılında bir patlama yaşanmıştır. Zira 1992 yılında bu ülkelere toplam ihracatımız 185.3 milyon $ iken, 1993 yılında 455.1 milyon $'a yükselmiştir. Ancak, bu noktada vurgulanması gereken husus, bu ihracat artışının büyük ölçüde Türk Eximbank ihracat kredilerinin kullanımından kaynaklanmış olmasıdır. Kredi kullanımının tamamlanması ve yeni krediler için kaynak temini sorununun aşılamaması sebebiyle, 1994 yılı ihracatımız 380.9 milyon $'a gerilemiş, ancak 1995 yılında tekrar artış göstererek 545 milyon $'a ulaşmıştır. İhracatımızdaki bu kısa süreli gerilemede, bu ülkelere ihraç edilen kalitesiz malların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira, Batı pazarlarına ihraç imkanı bulunmayan bazı ürünler Orta Asya piyasalarına sunulmuş, bu durum "Türk Malı" imajının zedelenmesine yolaçmıştır. Sonraki yıllarda ise, bu olumsuz durum ortadan kalkmıştır.[658] Bunun açık göstergesi hızla artan ihracat rakamlarıdır.

1995 yılı verilerine göre, Türk Cumhuriyetlerine ihracatımız, genel ihracatımızın %2.5'ini oluştururken, bu oran 1996 yılında önemli bir artış göstererek %3.4'e ulaşmıştır. 1995 yılına oranla 1996 yılında Türk Cumhuriyetlerine ihracatımız %47.9 gibi yüksek bir artış göstererek 545.1 milyon $'dan 806.5 milyon $'a yükselmiştir. 1997'de ise bir önceki yıla oranla %13 artışla 914.8 milyon $'lık ihracat gerçekleştirilmiştir.

Ancak, Türk Cumhuriyetlerinden ithalatımızda, ihracattaki artış yaşanmamıştır. İthalatımız 1995 yılında 287.2 milyon $ iken, 1996 yılında %2.4'lük bir artış kaydederek 294.2 milyon $'a, 1997'de ise %30'luk artışla 386.6 milyon $'a ulaşmıştır. İthalatımızdaki artışın ihracata göre düşük seyretmesinin sebebi, bu ülkelerden gerçekleştirilen ithalatın neredeyse tamamını pamuk, deri-kösele mamül-

---

657 Sayit Yusuf, **A.g.m.**, s. 780.

658 Doğangün, **A.g.m.**, s. 810.

leri, demir-çelik sanayi ürünleri gibi bir kaç kalemin oluşturmasıdır.[659] İhracatta ise çeşitlilik hemen dikkatleri çeken özelliktir. Türk firmalarının bölge ülkelerine en çok ihraç ettikleri mallar arasında gıda ürünleri (hayvansal ve bitkisel yağlar, hububat ve un, kakao ve kakao ürünleri, şeker ve şeker ürünleri, meşrubat), kazan-makinalar (ekmek fırınları, değirmenler), temizlik malzemeleri ve mobilyalar ön sırada yer almaktadır.[660]

Bu ülkelerle Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi istikrarlı ve hızlı bir artış seyri takip etmiştir. 1996 yılında ilk defa 1 milyar $ sınırını aşarak 1.1 milyar $'a ulaşan dış ticaret hacmi, 1997 yılında bir önceki yıla oranla %20'lik artışla 1.3 milyar $ seviyesinde gerçekleşmiştir.

Şimdi, Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle olan dış ticaretimizi, ülkeler bazında, ayrı ayrı ele alalım.

Tablo-34: Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle gerçekleştirilen dış ticaret (1992-1996)

Milyon $		1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%	1997	%
Azerbaycan	İth.	35	0.1	33.9	0.0	7.1	0.0	21.7	0.0	38.2	0.0	42.4	0.0
	İhr.	102.2	0.7	68.2	0.2	106.9	0.6	161.3	0.7	239.2	1.0	319.7	1.5
	T.D.	+67.2		+34.3		+99.8		+139.6		+201		+277.3	
	T.H.	137.2		102.1		114		183		277.4		362.1	
Kazakistan	İth.	10.5	0.0	43.7	0.1	28.5	0.0	86.6	0.2	93.7	0.2	165.3	0.3
	İhr.	19.3	0.1	67.8	0.1	106.6	0.6	150.7	0.5	163.3	0.7	210.6	0.8
	T.D.	+8.8		+24.1		+78.1		+64.1		+69.6		+45.3	
	T.H.	29.8		111.5		135.1		237.3		257		375.9	
Taci-	İth.	7.7	0.0	6.8	0.0	2.8	0.0	6.3	0.0	2.7	0.0	3	0.0
	İhr.	0.07	0.0	4.8	0.0	13.7	0.0	6.0	0.0	4.5	0.0	7	0.0

659 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 31.

660 Turan Aydın, "**Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İlişkiler**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 796.

kis	T.D.	-7.7		-2		+10.9		-0.3		+1.8		+4	
tan	T.H.	7.7		11.6		16.5		12.3		7.2		10	
	İth.	21.1	0.1	76.8	0.2	60.2	0.2	111.8	0.3	99.9	0.2	73.5	0.1
Türk-	İhr.	7.5	0.0	83.8	0.5	74.4	0.4	56.2	0.2	127.1	0.5	117.5	0.4
menis-	T.D.	-13.6		+7		+14.2		-55.6		+27.2		+44	
tan	T.H.	28.6		160.6		134.6		168		227		191	
	İth.	1.4	0.0	3.4	0.0	3.4	0.0	5.5	0.0	5.9	0.0	7.6	0.0
Kırgı-	İhr.	1.8	0.0	17	0.1	14.8	0.0	38.1	0.1	47.1	0.2	49.4	0.2
zis	T.D.	+0.4		+13.6		+11.4		+32.6		+41.2		+41.8	
tan	T.H.	3.2		20.4		18.2		43.6		53		57	
	İth.	21	0.1	31.9	0.1	78.6	0.3	61.5	0.1	58.0	0.1	94.8	0.2
Özbe-	İhr.	54.5	0.4	213.5	1.4	64.5	0.3	138.5	0.6	230.5	0.9	210.6	0.8
kis	T.D.	+33.4		+181.6		-140.1		+77		+172.5		+115.8	
tan	T.H.	75.5		245.4		143.1		200		288.5		305.4	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DPT, Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti-1996; TİKA Verileri

Tabloda ilk olarak yer verdiğimiz Azerbaycan'la gerçekleştirdiğimiz 1992 sonrası ticari münasebetlerde ihracatın hemen her yıl ağırlığını hissettirdiğini görmekteyiz. Ticaret dengesini gösteren rakamların hep pozitif olması ve bu rakamların her geçen yıl önemli artışlar kaydetmesi ülkemiz açısından olumlu gelişmelerdir. Aynı şekilde, 1993'teki cüz'i gerilemenin dışında, ihracatın istikrarlı bir artış seyri izlemesi, ithalat rakamlarında görülen düşük ve dalgalı trende rağmen ticaret hacmine olumlu yönde yansımıştır. 1992 yılından itibaren ihracat ürünlerinde hem çeşitlenme, hem de değişme gözlenmektedir. İlk yıllarda hayvansal ve bitkisel ürünler ön plandayken, özellikle son üç yılda sanayi ürünleri ağırlık kazanmıştır. Gerek rakamsal değerler, gerekse oranlarla örneklemek gerekirse; 1992'de hububat ve değirmencilik ürünleri 51.5 milyon $ ile %50, 1993'te yine aynı ürünler 23.2 milyon $ ile %34, 1994'te hayvansal ve bitkisel yağlar 18.4 milyon $ ile %17, 1995'te yine aynı ürünler 34.1 milyon $ ile %21, 1996'da muhte-

lif makinalar, mekanik cihazlar ile çeşitli mobilyalar 46.3 milyon $ ile %20.

Azerbaycan'dan yapılan ithalat rakamlarının istikrarlı bir seyir izlediği söylenemez. Özellikle 1994'te 7 milyon 100 bin $'a kadar gerileyen ithalatımız, sonraki yıllarda toparlanarak 1996'da 38 milyon $'ı aşmıştır.[661] İthalatı oluşturan kalemlerde de, yıllar içinde bir çeşitlenme görülse de, en büyük ağırlık pamuk, pamuk ipliği ve mensucatına aittir. Bu ürünün ithalat içindeki yerini daha iyi anlayabilmek için yine rakamsal değerler ve oranlarına bir bakalım; 1992'de 25.5 milyon $ ile %73, 1993'te 23.9 milyon $ ile %70, 1994'te 4.4 milyon $ ile %63, 1995'te 9.2 milyon $ ile %42, 1996'da 10.7 milyon $ ile %28.[662]

Kazakistan'la ülkemiz arasındaki dış ticaretin artış yönünde seyrettiği görülmektedir. İthalatta bazı yıllarda gerçekleşen küçük çaplı düşüşlerin dışında, olumsuz bir hava söz konusu değildir. Özellikle 1996 yılına ait rakamlar dikkate alındığında, dış ticaretin hızla ilerlediği görülür. Diğer yandan, tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi, ihracat rakamları ithalata oranla yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. Bu sebepledir ki, bütün dönem boyunca ticaret dengesi hep ülkemiz lehine sonuçlanmıştır. Ticaret hacmi ise 1992'den 1996'yılına kadar 8.6 kat genişlemiştir. Kazakistan'a yaptığımız ihracatın tamamını, yine sanayi ürünlerinin oluşturduğunu görmekteyiz. Diğer yandan her yıl farklı bir ürünün ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin, 1992 yılında kara nakil araçları 3.4 milyon $ ile %17, 1993'te elektrikli makinalar sanayii ürünleri 12.2 milyon $ ile %18, 1994'te makinalar, mekanik cihazlar, motorlu kara taşıtları ve mobilyalar 9.6 milyon $ ile %10, 1995'te çeşitli besin maddeleri 31 milyon 896 bin $ ile %21 pay almıştır. İthalatta ise metal ve demir-çelik ana sanayii ürünlerinin büyük ağırlığı vardır. Örneğin 1995 yılı ithalatında bu gruba dahil ürünler 61 milyon $ ile %70'lik paya sahip olmuştur.[663]

Bu dönemde Tacikistan'la ticari münasebetlerimizin, diğer ülkelere oranla çok zayıf kaldığı görülmektedir. İthalat ve ihracat değerleri gayet düşük bir seviyeyi ifade etmelerinin yanısıra, inişli-çıkışli bir periyod izlemeleriyle de dikkat çekmektedir. Ürün bazında dış ticaretimizi değerlendirirken, en yüksek ticaret hacminin gerçekleştiği 1994'ü ele alalım. Bu yıl ihracatında hayvansal ve bitkisel

---

661 DPT, **Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti**, Ankara 1996, s. 49.

662 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997

663 DPT, **A.g.e.**, s. 51-52.

yağlar 6.7 milyon $ ile %49'luk pay alırken, ithalatın tamamına yakınını pamuk, pamuk ipliği ve mensucatı oluşturmuştur. Bu ürün 2.5 milyon $ ile %89'luk orana sahiptir.[664]

Türkmenistan'la yapılan dış ticarette ise, her ne kadar yüksek bir seyir gözlemlense de, istikrarsız bir tablo ile karşılaşmaktayız. İthalat ve ihracatta yaşanan iniş ve çıkışlar, bazı yıllar ülkemiz lehine, bazı yıllar ülkemiz aleyhine bir ticaret dengesi oluşturmuştur. Bu olumsuzluklara rağmen, genel bir bakış açısıyla Türkmenistan'la ticaretimizin gelişmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en açık göstergesi ise ticaret hacmini ifade eden rakamlardır. Dönemin ilk yılında 28.6 milyon $ seviyesinde gerçekleşen ticaret hacmi, 1996 yılına gelindiğinde yaklaşık 8 kat artarak 227 milyon $'a ulaşmıştır. Diğer Türk Cumhuriyetlerinde söz konusu olduğu gibi, bu ülkeden yapılan en önemli ithalat ürünü pamuk ve pamuktan eşyadır. Örneğin bu ürün 1994'te 59.7 milyon $ ile %99, 1995'te 103.6 milyon $ ile %92, 1996'da 89.2 milyon $ ile %89 pay almıştır. İhracatımızda ise yine sanayi ürünlerinin büyük ağırlığı kendisini gösterir. Bunun yanısıra her geçen yıl ihraç ürünlerimizin çeşitlendiği görülmektedir. En önde gelen ürünler ise makinalar ve mekanik cihazlar ile elektrikli makina ve cihazlardır. Bu iki grup ürün 1994'te 27.5 milyon $ ile %37, 1995'te 10.6 milyon $ ile %19, 1996'da 12.5 milyon $ ile %10'luk oran elde etmiştir.[665]

Kırgızistan'la olan ticaretimiz, her ne kadar düşük seviyelerde gerçekleşse de, istikrarlı bir seyir takip etmiştir. Diğer yandan ihracat değerleri ithalata nisbetle hem daha yüksek seviyelerde gerçekleşmiş, hem de daha hızlı bir artış kaydetmiştir. Aynı zamanda en hızlı artışlar yine ihracat rakamlarında gerçekleşmiştir. Örneğin 1992 ihracat rakamı 1.8 milyon $ seviyesinde iken, bir sonraki yıl yaklaşık 10 kat artışla 17 milyon $'a yükselmiştir. Bunun temel sebebi, ürün çeşitliliği açısından ihracatın bir önceki yıla nisbetle %100'lük artış göstermesidir. Bu çeşitliliğin sonraki yıllarda da artış göstermesine paralel olarak, ihracat rakamları hızla artmıştır. İhracat içinde sanayi ürünlerinin yeri, yine bu çeşitlenmeyle birlikte daha da ağırlık kazanmıştır. Örneğin, makinalar ve mekanik cihazlar ile elektrikli makina ve cihazlar, Kırgızistan'a yapılan ihracat içinde 1994'te 10.8 milyon $ ile %73, 1995'te 9.7 milyon $ ile 25, 1996'da 11.6 milyon $ ile %25'lik pay al-

---

664 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994

665 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

mıştır. Diğer yandan 1996'da bu ülkeye 11.5 milyon $ değerinde halı ve benzeri yer kaplama eşyası ihraç ettiğimizi ilave edelim. En önemli ithalat ürünü ise ham post, deri ve köselelerdir. Bu ürünler 1994 ithalatında 2.6 milyon $ ile %78, 1995'te 3.3 milyon $ ile %60, 1996'da 3.7 milyon $ ile %62'lik orana sahiptir.[666]

Son olarak, Özbekistan'la ülkemiz arasındaki ticarete baktığımızda, özellikle ihracat rakamları hemen dikkatimizi çekecektir. 1994 yılında ihracatımız bir önceki yıla oranla %63 gerilese de, sonraki yıldan itibaren kendini hızla toparlamış, 1996'da 229.9 milyon $ ile dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. İthalat rakamlarında ise, son yıllara doğru küçük düşüşler kaydedilse de, genel hatları itibariyle, bir artış meylinden söz edilebilir. Bu ülkeyle olan ticaretimizin hızla geliştiğini gösteren en önemli gösterge, ticaret hacmini ifade eden rakamlardır. Tabloda da görüldüğü gibi 1992'de 75.5 milyon $ gibi gayet düşük bir seviyede gerçekleşen ticaret hacmi, 1996'ya gelindiğinde yaklaşık 4 katlık bir artışla 285.9 milyon $'a ulaşmıştır. Özbekistan'dan yapılan en önemli ithalat ürünü, bölge ülkelerinin karakteristik ürünü olan pamuk ve pamuktan mamül eşyadır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, bu ürün 1994'te 74 milyon $ ile %94, 1995'te 57.4 milyon $ ile %93, 1996'da 39.7 milyon $ ile %68'lik pay almıştır. Ayrıca 1996'da bu ülkeden 14.7 milyon $ tutarında bakır ve bakırdan eşya ithali gerçekleştirilmiştir. İhracatta ise her ne kadar sanayi ürünleri önemli bir yer tutsa da, tarımsal ürünlerin bir adım önde bulunduğu görülmektedir. Örneğin, sadece şeker, kakao, un ve nişastadan oluşan gıda ürünleri 1994'te 15.3 milyon $ ile %24, 1995'te 50 milyon $ ile %36, 1996'da 77 milyon $ ile %33'lük oran elde etmiştir.[667]

be. Diğer İslam Ülkeleri

Buraya kadar İslam Dünyasını oluşturan ülkeleri çoğunluk itibarıyle ele aldık. Ancak bazı İslam ülkeleri daha vardır ki, bunlarla ya coğrafi uzaklık bakımından, ya gelişmişlik düzeyleri çok gerilerde olması bakımından ticari münasebetlerimiz maalesef çok alt seviyelerde kalmıştır. İşte bu grubu dahil olan ülkelerden bazıları da vardır ki, kötünün iyisi kabilinden, diğerlerine oranla bu ülkelerle daha fazla alış-verişimiz olmuş ve olmaktadır. Bu başlık altında belirtilen

---

666 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

667 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

ülkeler arasından belirlediğimiz Arnavutluk, Kamerun, Nijerya ve Sudan'la ülkemiz arasında gerçekleşen ticareti ele alacağız.

İlk etapta dikkate aldığımız Arnavutluk, Nijerya ve Sudan'la olan ticari münasebetlerimizin rakamsal görünümü şu tabloda sergilenmiştir;

Tablo-35: Bazı İslam Ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1967-1974)

1000 TL.		1967	%	1968	%	1969	%	1970	%	1971	%	1972	%	1973	%	1974	%
Arnavutluk	İth.	676	0.0	154	0.0	328	0.0	1311	0.0	-	-	-	-	6 222	0.0	36740	0.0
	İhr.	-	-	-	-	252	0.0	37	0.0	-	-	2 191	0.0	6 116	0.0	9 895	0.0
	T.D.	-676		-154		-76		-1 274		-		+2 191		-106		-26 845	
	T.H.	676		154		580		1 348		-		2 191		12 338		46 635	
Nijerya	İth.	6 138	0.0	462	0.0	7	0.0	-	-	53	0.0	-	-	-	-	-	-
	İhr.	-	-	101	0.0	1 004	0.0	2 570	0.0	28 800	0.3	27 318	0.2	22 642	0.1	5 454	0.0
	T.D.	-6 138		-361		+997		+2 570		+28 747		+27 318		+22 642		+5 454	
	T.H.	6 138		563		1011		2 570		28 853		27 318		22 642		5 454	
Sudan	İth.	353	0.0	378	0.0	226	0.0	225	0.0	660	0.0	91	0.0	-	-	-	-
	İhr.	562	0.0	431	0.0	314	0.0	362	0.0	-	-	-	-	452	0.0	90	0.0
	T.D.	+209		+53		+88		+137		-660		-91		+452		+90	
	T.H.	915		809		540		587		660		91		452		90	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

Balkan ülkelerinden olan ve günümüz itibarıyla nüfusunun %70'ini müslümanların oluşturduğu[668] Arnavutluk'la gerçekleşen dış ticaretimiz, tabloda da görüleceği üzere 1960'lı yıllara kadar gerilere gitmektedir. 1967-1974 dönemine ait verilere bakıldığında, son iki yıla kadar ithalat ve ihracat değerlerinin sıfır veya sıfıra çok yakın olduğu görülecektir. Bu iki yılda ise, önceki yıllara oranla daha

668 TİKA, **Arnavutluk Ülke Raporu**, Ankara 1995

yüksek rakamlar gerçekleşmiştir. En yüksek ithalat rakamı 36 milyon 740 bin Lira ile 1974'e, en yüksek ihracat rakamı 9 milyon 895 bin Lira ile yine aynı yıla aittir.

Orta Afrika ülkelerinden olan Nijerya ile dönem içindeki ticaretimizde dikkat çekici iki nokta vardır. Bunlardan birisi ithalatımızın yok denecek kadar az olması, diğeri ise 1971-1973 yılları arasında, diğer yıllara oranla ihracatın büyük atılım göstermesidir. Bu yıllardaki artışın temel sebebi, yüksek oranlarda gerçekleştirilen portland çimentosu ihracıdır. Örneğin, bu ürün 1971'de 22 milyon 578 bin Lira ile %78, 1972'de 24 milyon 211 bin Lira ile %88, 1973'te 18 milyon 900 bin Lira ile %83 pay almıştır.[669]

Bu dönemde yine bir Afrika ülkesi olan Sudan'la yapılan ticaret yok denecek seviyelerdedir. Hatta bazı yıllara ait ithalat ve ihracat rakamlarına rastlanmayışı, ticaretimizin ne denli zayıf olduğunun çarpıcı göstergeleridir.

Bu üç ülkeye ilave olarak Kamerun'la Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaretin 1975-1982 dönemine ait görünümü aşağıdaki tabloda sergilenmiştir.

Tablo-36: Bazı İslam Ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1975-1982)

Milyon $		1975	%	1976	%	1977	%	1978	%	1979	%	1980	%	1981	%	1982	%
Arnavutluk	İth.	0.5	0.0	-	-	3.0	0.0	0.5	0.0	3.1	0.0	4.8	0.0	5.6	0.0	-	-
	İhr.	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	3.0	0.0	0.4	0.0	9.6	0.0	6.9	0.0	-	-
	T.D.	-0.5		+0.1		-3.0		+2.5		-2.7		+4.8		+1.3		-	
	T.H.	0.5		0.1		3.0		3.5		3.5		14.4		12.5		-	
Nijerya	İth.	-	-	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İhr.	4.0	0.0	1.6	0.0	1.2	0.0	0.9	0.0	0.3	0.0	0.3	0.0	11.2	0.0	11.2	0.0
	T.D.	+4.0		+1.6		+1.2		+0.9		+0.3		+0.3		+11.2		+11.2	
	T.H.	4.0		1.6		1.2		0.9		0.3		0.3		11.2		11.2	
Sudan	İth.	1.1	0.0	0.0	0.0	-	-	5.3	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	1.0	0.0	0.0	0.0
	İhr.	-	-	0.5	0.0	1.6	0.0	2.1	0.0	1.3	0.0	1.6	0.0	7.0	0.0	5.7	0.0
	T.D.	-1.1		+0.5		+1.6		-3.2		+1.2		+1.6		+6.0		-5.7	
	T.H.	1.1		0.5		1.6		7.4		1.4		1.6		8.0		5.7	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

669 DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Seri 1, 1970-1971; Seri 1, 1972-1973

1975-1982 döneminde Arnavutluk'la olan ticaretimiz yine çok düşük seviyelerde seyretmiştir. İlk yıllara oranla son üç yılda ithalat ve ihracat rakamları artış eğilimi sergilemektedir. Nijerya'dan ele alınan dönem boyunca yapılan ithalat yok denecek seviyededir. İhracatta ise, özellikle son iki yıla ait ihracat rakamlarının tamamına yakını portland çimentosu satımına aittir. Rakamlarla ifade etmek gerekirse bu ürün, 1981'de 11.2 milyon $ ile %100, 1982'de ise 9.5 milyon $ ile %87'lik pay almıştır.[670] Türkiye'nin Sudan'a ihracatı ise, ithalatından fazla olmuştur. Bu ülkeye yapılan ihracatta 1978, 1979, 1980 yıllarında sanayi malına rastlamazken, 1981 ve 1982 yıllarında ise bu ürünler sadece %2'lik bir pay alabilmiştir.[671] 1982 yılında Sudan'a yapılan ihracat içinde sadece mercimek satımının aldığı pay 4.9 milyon $ ile %98'dir.[672]

Aynı ülkelerle 1983-1990 döneminde gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz şöyledir;

Tablo-37: Bazı İslam Ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1983-1990)

Milyon		1983	%	1984	%	1985	%	1986	%	1987	%	1988	%	1989	%	1990	%
Arnavutluk	th.	-	-	0.7	0.0	0.7	0.0	0.0	0.0	0.9	0.0	1.2	0.0	1.0	0.0	1.4	0.0
	hr.	-	-	0.4	0.0	0.3	0.0	0.5	0.0	0.9	0.0	6.7	0.0	3.9	0.0	5.7	0.0
	T.D.	-		-0.3		-0.4		+0.5		0.0		+5.5		+2.9		+4.3	
	T.H.	-		1.1		1.0		0.5		1.8		7.9		4.9		7.1	
Kamerun	th.	-	-	0.1	0.0	-	-	-	-	3.6	0.0	3.6	0.0	10.9	0.0	4.8	0.0
	hr.	-	-	0.1	0.0	-	-	-	-	1.1	0.0	0.7	0.0	0.6	0.0	1.0	0.0
	T.D.	-		0.0		-		-		-2.5		-2.9		-10.3		-3.8	
	T.H.	-		0.2		-		-		4.7		4.3		11.5		5.8	
Nijerya	th.	0.3	0.0	0.0	0.0	-	-	-	-	2.3	0.0	4.5	0.0	2.8	0.0	1.4	0.0
	hr.	3.9	0.0	6.9	0.0	-	-	-	-	4.4	0.0	2.6	0.0	4.0	0.0	7.6	0.0
	T.D	+3.6		+6.9		-		-		+2.1		-1.9		+1.2		+6.2	
	T.H.	4.2		6.9		-		-		6.7		7.1		6.8		9.0	
Sudan	th.	0.2	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0	1.0	0.0	17.4	0.0	11.5	0.0	13.9	0.0	5.9	0.0
	hr.	4.2	0.0	2.8	0.0	5.1	0.0	7.0	0.0	4.8	0.0	39.6	0.0	42.9	0.0	21.3	0.0
	T.D.	+4.0		+2.7		5.0		+6.0		-12.6		+28.1		+29.0		+15.4	
	T.H.	4.4		2.9		5.2		8.0		22.2		51.1		56.8		27.2	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi / Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

670 Bkz. DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1981, 1982

671 Aygül-Kartal, **A.g.e.**, s. 135.

672 Demircioğlu, **A.g.e.**, s. 50.

Arnavutluk'la ülkemiz arasındaki ticaretin bu dönemde de fazla bir kıymet ifade etmediği tablodan rahatlıkla anlaşılabilir. Bununla birlikte, ihracatın son üç yılda ithalata oranla daha iyi bir konuma geldiği de görülmektedir. 1988'deki artışta 4.4 milyon $'lık hububat alımı etkili olurken, 1990 yılında ise 4.1 milyon $ tutarındaki kakao ve kakao ürünleri bu ülkeye yaptığımız ihracatta önemli yer tutmuştur.[673]

Tablodaki diğer ülke olan Kamerun'la ticaretimiz yine çok düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. En yüksek rakam olarak 1989 yılı ithalat değeri dikkat çeker. 10.9 milyon $'lık ithalat içinde 6 milyon $ değerindeki ağaç ve ağaç mobilya önemli bir kalem teşkil etmiştir.[674]

Nijerya ile yapı ticarete ait rakamlar da çok düşük bir seyir izlemiştir. Buna karşılık, ihracatın ithalata oranla biraz daha iyi olduğu görülmektedir. En yüksek ihracat rakamının gerçekleştiği 1990 yılında, muhtelif gübrelerin 2.8 milyon $ ile en önemli ihrac ürünü olduğu gözlenirken, ürün bazında ihracatımızın daha da çeşitlendiği bir diğer dikkat çekici noktadır.[675]

Tabloda yer alan ülkeler içinde dış ticaretimizin en yüksek konumda olduğu ve hızlı bir artış seyri takip ettiği tek ülke Sudan'dır. İthalatta özellikle bir önceki yıla oranla yaklaşık 17 kat artışla 1987 yılı dikkat çekerken, sonraki yıllara ait ithalatın düşüşe geçtiği görülmektedir. Bu yıla ait ithalat içinde en önemli ürün olarak yağlı tohum ve meyvalar ile pamuğu zikredebiliriz. Örneğin bu ürünler 1987'de 15 milyon $ ile %86, 1988'de 9.4 milyon $ ile %81, 1989'da 11.6 milyon $ ile %83'lük pay elde etmiştir. İhracattaki en önemli artış ise 1988 yılında yaşanmıştır. Bir önceki yıla oranla 8 kat artarak 39.6 milyon $'a ulaşan ihracat içinde sanayi ürünlerinin hem çeşit, hem de değer bakımından önemli bir ağırlığa sahip olduğunu görmekteyiz. Aynı durum sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin, 1988 yılı ihracatında sadece demir ve çelikten eşya 11.1 milyon $ ile %28, 1989'da motorlu kara taşıtları 13.8 milyon $ ile %32, 1990'da yine aynı ürün 8.1 milyon $ ile %38 pay almıştır.[676]

---

673 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1989, 1990

674 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1989

675 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1990

676 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1987, 1988, 1989, 1990

Adı geçen ülkelerle 1990 sonrası gerçekleştirdiğimiz ticarete ait rakamsal veriler aşağaki tabloyu oluşturmuştur.

Tablo-38: Bazı İslam Ülkeleriyle Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret (1991-1997)

Milyon $		1991	%	1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%	1997	%
Arnavutluk	İth.	0.6	0.0	0.9	0.0	1.7	0.0	1.5	0.0	1.3	0.0	9.2	0.0	3.4	0.0
	İhr.	5.7	0.0	20.7	0.0	37.8	0.0	59.3	0.0	56.9	0.0	53.8	0.0	41.1	0.0
	T.D.	+5.1		+19.8		+36.1		+57.8		+55.6		+44.6		+37.7	
	T.H.	6.3		21.6		39.5		60.8		58.2		53		44.5	
Bosna-Her sek	İth.	-	-	2.4	0.0	0.8	0.0	0.3	0.0	0.1	0.0	2.5	0.0	1.3	0.0
	İhr.	-	-	2.7	0.0	2.3	0.0	1.1	0.0	7.8	0.0	22.5	0.0	31.8	0.0
	T.D	-		+0.3		+1.5		+0.8		+7.7		+20		+30.5	
	T.H	-		5.1		3.1		1.4		7.9		25		33.1	
Kamerun	İth.	3.1	0.0	2.7	0.0	4.4	0.0	6.9	0.0	11.3	0.0	9.1	0.0	11.9	0.0
	İhr.	0.9	0.0	1.4	0.0	2.0	0.0	0.8	0.0	1.7	0.0	2.8	0.0	7.6	0.0
	T.D.	-2.2		-1.3		-2.4		-6.1		-9.6		-6.3		-4.3	
	T.H.	4		4.1		6.4		7.7		13		11.9		19.5	
Nijerya	İth.	3.3	0.0	1.1	0.0	1.9	0.0	6.5	0.0	7.5	0.0	18.0	0.0	16.8	0.0
	İhr.	8.5	0.0	10.5	0.0	7.9	0.0	6.5	0.0	13.2	0.0	10.3	0.0	16.6	0.0
	T.D	+5.2		+9.4		+6		-		-6.7		-9.7		-0.2	
	T.H	11.8		11.6		9.8		13		20.7		28.3		33.4	
Sudan	İth.	3.6	0.0	6.5	0.0	47.8	0.0	10.9	0.0	14.9	0.0	6.2	0.0	9.4	0.0
	İhr.	19.8	0.0	8.5	0.0	3.0	0.0	22.8	0.0	17.6	0.0	21.6	0.0	25.8	0.0
	T.D	+16.2		+2		-44.8		+11.9		+2.7		+15.4		+16.4	
	T.H	23.4		15		50.8		33.7		32.5		27.8		35.2	

T.D.: Ticaret Dengesi T.H.: Ticaret Hacmi

Kaynak: DİE, Dış Ticaret İstatistikleri

1991-1997 döneminde Arnavutluk'la ülkemiz arasında gerçekleşen ticarette dikkat çeken en önemli nokta ihracatta görülen önemli artışlardır. Her ne kadar 1994'ten itibaren ihracat rakamlarında küçük çaplı düşüşler yaşansa da, 50 milyon seviyesinin üzerindeki seviye korunmuştur. İhracattaki bu artış, Arnavutluk'la olan ticaret hacminin de gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca ihracatın, ithalata oranla yüksek seviyede gerçekleşmesi, dönem boyunca ticaret dengesinin hep ülkemiz lehine bakıye vermesini sağlamıştır. İhracatımız ürün bazında her geçen yıl biraz daha fazla çeşitlilik arzederken, bazı ürünlerin önemi yıllar içinde devam etmiş-

tir. Örneğin, şeker ihracı 1994'te 9.7 milyon $ ile %16, 1995'te 6.9 milyon $ ile %12, 1996'da 7.5 milyon $ ile %14'lük orana sahip olmuştur. 9.2 milyon $ ile en yüksek ithalat rakamının gerçekleştiği 1996 yılında ise bakır ve bakırdan eşya alımı 4.4 milyon $ ile %48'lik oran elde etmiştir.[677]

1990 sonrası dönemde uluslararası arenada kendini gösteren, ancak son birkaç yıla kadar Sırp saldırılarının boy hedefi haline gelen Bosna-Hersek ile olan ticari münasebetlerimiz, savaş durumunun meydana getirdiği olumsuz şartlar sebebiyle çok düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Bu durum tablodaki rakamlarda da açıkça kendisini göstermektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer husus, 1995 yılından itibaren özellikle ihracat rakamlarında görülen hızlı artıştır. Bu durum elbette Bosna-Hersek'in savaş yaralarını sarmaya çalıştığının ve bu olumsuz atmosferden yavaş yavaş kurtulduğunun bir göstergesidir. Ticaret hacmini gösteren rakamlarda bu gelişme kendisini daha bariz bir şekilde göstermektedir. 1995 yılında bir önceki yıla oranla 5.5 kat artarak 7.8 milyon $'a ulaşan ticaret hacmi, 1996'da 2.8 katlık bir artışla 22.5 milyon $ seviyesinde gerçekleşmiştir. Ürün bazında 1996 yılı ticaretini değerlendirecek olursak; bu ülkeden yaptığımız ithalatın neredeyse tamamına yakınını ekmeklik buğdayın oluşturduğunu görürüz. Bu ürün 2.1 milyon $ ile %85 paya sahip olmuştur. İhracat ürünleri içinde her ne kadar sanayi ürünleri ön planda yer alsa da, özellikle sadece ekmeklik buğday ununun 2.9 milyon $ ile %13'lük pay alması dikkat çekicidir.[678]

Kamerun'la olan ticaretimiz yine hem düşük, hem de dengesiz bir seyir izlemiştir. İthalat, ihracata oranla daha yüksek seviyelerde gerçekleşirken, genel itibarıyle bir artış eğilimi yansıtmaktadır. İhracatımız ise hep 3 milyon $ seviyesinin altında gerçekleşmiştir. Önceki dönemde de belirttiğimiz gibi bu ülkeden yapılan en önemli ithalat ürünü ağaç ve ahşap eşya olmuştur. Örneğin, bu ürün 1994'te 6.5 milyon $ ile %95, 1995'te 10.7 milyon $ ile %95, 1996'da 8.4 milyon $ ile %93 pay almıştır.[679]

Nijerya ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret sürekli gelişme göstermiştir. Bunun en açık göstergesi ticaret hacmini gösteren rakamlardır. 1993 yılında yaklaşık 10 milyon $ olan dış ticaret hacmimiz 1994 yılında %30 oranında

---

677 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

678 İTO, **Bosna ve Hersek Ülke Etüdü**, İstanbul 1998, s. 138-139

679 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1994, 1995, 1996

artış göstererek 13 milyon $'a, 1995 yılında ise %60'a yakın ibr artış göstererek 20 milyon $'a sıçramıştır. Dış ticaret dengesi ise sürekli olarak Türkiye lehine fazla vermiştir. Ürün bazında değerlendirecek olursak, öncelikle ihracatımızın en önemli iki özelliğini vurgulamak gerekir. Birincisi, ihracat ürünlerinin çeşitlilik arzetmesi, diğeri ise ihracatta sanayi ürünlerinin daha fazla söz sahibi oluşudur. Tekstil ve konfeksiyon, makina aksamı ve elektrik-elektronik sanayi, kimya sanayisi, deri ve yan ürünleri, konserveler vb. ürünleri örnek olarak verebiliriz. Nijerya'dan yapılan ithalatta ise bu özellikler hemen hemen yok gibidir. Yıllar içinde ithalatın en önemli kalemini tabaklanmış koyun derileri oluşturmur. Örneğin bu üründen 1993'te 1.4 milyon $, 1994'te 4.6 milyon $, 1995'te 4.1 milyon $ değerinde ithalat gerçekleştirilmiştir. Bu rakamların oran olarak ifadesi ise, sırasıyla %70, %77, %58'dir.[680]

Sudan'la gerçekleştirilen dış ticarette, bu döneme ait verilerin çok istikrarsız bir seyir izlediği görülmektedir. Özellikle ithalatta 1993 yılı rakamı bir önceki yıla oranla 7 kat artış gösterirken, sonraki yıllarda hızla gerileyerek 1996 yılında yine 6.2 milyon seviyesine düşmüştür. 1993 yılına ait bu ani artışın temelinde 33.9 milyon $ tutarında hububat alımı vardır ki, bu rakam toplam içinde %71 oranına karşılık gelir. İhracat rakamları ise dönemin ilk üç yılında hızlı bir düşüş yaşamış ve en son 3 milyon $ seviyesine kadar gerilemiştir. 1994'ten itibaren tekrar hızlı bir artış seyri izleyerek 1996'daki 21.6 milyon $ seviyesine ulaşmıştır. İhracattaki 1994 yılana ait bu artışın sebebi yenilen muhtelif sebzeler ve değirmencilik ürünleridir ki, 12.2 milyon $ ile %53 pay almıştır. Ancak sonraki dönemde sanayi ürünleri ihracatta büyük ağırlık kazanmıştır. Bu gelişmeyi örneklemek gerekirse; 1995'te sadece demir ve çelik ihracı 4.8 milyon $ ile %27, 1996'da aynı ürün 8.4 milyon $ ile %39'luk bir oran elde etmiştir.[681]

---

680 İGEME, **Ülke Raporları**, s. 118-119.

681 DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri**, 1993, 1994, 1995, 1996

C. Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerini Etkileyen Faktörler

a) Altyapı yatırımları

Türkiye ile İslam Dünyası arasındaki ticaretin daha da gelişmesini engelleyen altyapı yatırımlarında şu gibi eksiklikler bulunmaktadır:

Kara, deniz, hava ve demiryolu ulaşım şebekeleri çoğunluk itibariyle yetersizdir. Bu yetersizliğe paralel olarak, halihazırda var olan karayolu, denizyolu, havayolu taşımacılığı ihtiyaçları karşılamamaktadır. Kısıtlı olarak gerçekleştirilen taşımacılıkta ise çeşitli problemlerle karşılaşılmaktadır.

Örneğin karayolu taşımacılığı, birer İslam ülkesi olan İran, Irak, Suriye, Ürdün gibi komşu ülkelerden kaynaklanan bazı problemlerden dolayı çok zor şartlar altında, çok sınırlı olarak gerçekleşmektedir. Son yıllarda Türk TIR'larının Ürdün'den transit geçişlerinde büyük sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Türk nakliyecileri, Ürdün'e yaptıkları her sefer için yaklaşık 300 $ ücret ödemek zorunda kalmakta, ayrıca bu ücrete çeşitli isimler altında yapılan ek ücretler de ilave olmaktadır.[682] Aynı şekilde, İran üzerinden Türkmenistan'a mal götüren Türk taşımacılarından İran tarafı bazı gerekçeler ileri sürerek ton*km*0.01 $ ücret talep etmekte, bu durum ise taşımacılığımızın yanısıra ticaretimizi de olumsuz yönde etkilemektedir.[683]

Dış ekonomik ve ticari ilişkiler bakımından çok önem verdiğimiz, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile aramızdaki ulaşım sorunu çok büyük boyutlardadır. Hava yolu dışında güvenli bir ulaşım imkanının olmayışı, çok büyük bir engeldir.[684] Diğer yandan Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaşla başlayan gerginliğin barışla sonuçlanması halinde, Orta Asya'ya yönelik en uygun karayolu güzergahı, Ermenistan'ın güneyindeki koridordan geçecek ve Nahçıvan'dan Türkiye'ye ulaşacak yoldur. Ancak bu hattın açılması günümüz şartlarında mümkün olmadığından, üzerinde esas durulması gereken güzergah, Türkiye-

---

682 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, s. 70.

683 T.C. Tahran Büyükelçiliği, s. 28.

684 Sayit Yusuf, **A.g.e.**, s. 785.

Gürcistan-Azerbaycan hattıdır. Bu bölgede halen kullanılmakta olan Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan karayolunun güvenliği sağlanmalı ve yolun fiziki durumunun ulaşıma elverişli hale getirilerek, Azerbaycan'dan diğer Türk Cumhuriyetlerine olan karayolu şebekesi hızla hayatiyet kazandırılmalıdır. Daha da önemlisi, Bakü-Tiflis demiryolunun Kars'a bağlanması çalışmaları bir an önce hayata geçirilmelidir. Bu bağlamda gündeme getirilen Tarihi İpekyolu Projesi, ticari öneminin yanısıra, sosyal ve kültürel yönleri de bulunması hasebiyle, bir an önce gerçekleştirilmelidir.[685]

İslam ülkeleri içinde bilhassa deniz ulaşımından mahrum olan ülkelerin mallarının gemilerle nakledilebilmesi için ulaşım yolu alanında büyük çaplı yatırımlara ihtiyaç vardır.[686] Liman, depolama, boşaltma ve yükleme tesisleri yetersizdir. Türkiye'den, İran, Irak, Suriye ve Ürdün gibi yakın komşularımız hariç, diğer İslam ülkelerine mal gönderilmesinde karşılaşılan en önemli sorun, özellikle deniz taşımacılığında gemi bulmak ve bu gemilerin vardıkları limanlarda mallarını boşaltmak için uzun süre beklemeleridir. Ayrıca bozulabilir gıda ürünleri, sevze ve meyve ihracatının güvenli ve zararsız bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için soğutucusu olan gemilere ihtiyaç vardır. Örneğin bu özellikten mahrum olan bir gemiyle meyve-sebze türü ürünlerin taşınması halinde, bir de gidilen limanlarda uzun süre beklenilmesi durumunda ihracatçılarımız büyük zararlara uğrayabilmektedirler.[687]

Düzenli gemi seferlerinin bulunmaması ise denizyolu taşımacılığı açısından karşılaşılan en önemli problemdir. Örneğin, Kuzey Afrika'nın en önemli ülkesi olan ve Türkiye'ye en yakın mesafede bulunan Mısır'a yapılacak gemi sevkiyatlarında doğrudan ve düzenli bir deniz hattı olmaması nedeniyle, bu ülkeye mal sevkiyatları gecikmektedir.[688]

Bu tedbirlerin yanısıra, İslam ülkelerine gerçekleştirilen ihracatta en önemli kalemi teşkil eden gıda ürünlerinde dikkat edilmesi gerekli bazı hususlar vardır. Ambalaj ya da etiket üzerinde ihracatın gerçekleştirildiği ülkenin dili (örneğin

---

685 Yusuf, **A.g.m.,** s. 787.

686 Zaim, **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden yapılanması,** s. 186.

687 Turhan Onur, "**Türk Sanayicilerinin İslam Ülkeleriyle Ekonomik İlişkiler Alanındaki Tecrübeleri**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye, Ankara 1983, s. 204.

688 DEİK, **Türk-Mısır İş Konseyi 1. Ortak Toplantısı,** Nisan 1993, Kahire, s. 4-7.

Arapça veya ikinci bir lisan olabilir) ile üretici firmanın ünvanı, menşe ülke, adresi, ambalajın muhteviyatı ve gıda maddesinin kompozisyonu, net ağırlığı, üretim ve son kullanma tarihi gibi bilgilerin mutlak surette yazılı olması gerekir. Özellikle bu ürünlerin son kullanma tarihine çok dikkat edilmeli, süresi geçmiş ürünleri ihraç etme girişiminde bulunulmamalıdır.[689]

Posta, telefon, telgraf, teleks gibi haberleşme imkanları yetersizdir. Haberleşme imkanlarındaki bu eksikliğin yanında, karşılıklı bilgi edinme ve sürekli diyalog kurma yönü de istenilen seviyede değildir.[690] Hatta İslam ülkeleri arasında bir bilgi ağının olmayışı, bunun da ötesinde yanlış bilgilenme ve önyargılarının bulunması, günümüz şartlarında dahi ülkemizin çok büyük oranlarda kazanç kaybına uğramasına neden olabilmektedir. Bu konuda verebileceğimiz en tipik örnek Körfez ülkelerinden olan Bahreyn'dir. Özellikle Batılı ülkelerce çok önemli bir pazar, mali piyasa merkezi ve distrubition center olarak değerlendirilen Bahreyn, Türk ihracatçısı tarafından sadece nüfusu dikkate alınarak küçük bir pazar olarak görülmektedir. Bu sebeple, böylesi önemli bir pazara girme arzusu bulunmamaktadır. Bahreyn pazarına girenler ise küçük ölçekli firmalardır. Sonuçta, ülkemizin iddialı olduğu alanlarda bu pazara yeteri kadar girilememekte, ihraç ürünlerimiz yeteri kadar tanıtılamamaktadır.[691]

b) Kurumsal faktörler

Türkiye ile İslam Dünyası arasında pazarlama kurum ve fonksiyonları noksandır. Gerek resmi, gerekse özel müteşebbislerce düzenlenen fuar ve sergi gibi tanıtım faaliyetleri yetersizdir. Bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler çoğu zaman beklenilenden çok aşağı neticeler doğurmaktadır veya etkisi çok dar alanda görülmektedir.

Başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere, İslam ülkelerinde ihraç ürünlerimizin yeteri kadar tanıtılmadığı söylenebilir. Çeşitli İslam ülkelerinde, belirli dönemlerde organize edilen ticaret fuar ve sergilerine katılım çoğu zaman düşük

---

689 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği, s. 39.

690 Manisalı, "**Türk Ekonomisinin Dışa Acılma Sorunları**", s. 76; "**AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler, Türkiye Açısından Değerlendirme**", Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları Konferansı, İstanbul 1979, s. 76.

691 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Bahreyn Ülke Raporu**, 1996, s. 44.

seviyelerde gerçekleşmektedir. Diğer yandan, özellikle zengin petrol üreticisi ülkelerin piyasaları ucuz fiyatlarıyla Hindistan, Pakistan, Tayland, Endonezya ve Filipinler gibi ülkeler; kaliteli ürünleriyle Batılı ülkeler tarafından adeta parsellenmiştir. En iddialı olduğumuz tekstil ürünleri olmak üzere, bu piyasalara etkili bir şekilde girememekte, daha çok düşük kalitede ürünlerle, küçük miktarlarda ve çoğu defa amatörce girilmektedir. Böyle bir ihracat anlayışı ise, ürünlerimizin ve dolayısıyla ülkemizin olumsuz propagandalarla yıpratılmasına neden olmaktadır.[692]

Ticaretin teşvik edilmesine yönelik unsurlar yetersizdir.

Araştırma kurumları ve bu kurumlarda isdihdam edilebilecek uzmanlaşmış personel yetersizdir.

Finans kurumları yetersizdir. Ülkemiz, maalesef çoğu İslam ülkesiyle gerçekleştirdiği ticari münasebetleri büyük ölçüde yabancı bankalar aracılığıyla sağlayabilmektedir.[693] Bu bağlamda karşılaşılan bir başka engel, ihracatçılarımızdan istenen teminat mektuplarının serbest bırakılmaması veya bankalar arası koordinasyon eksikliği sebebiyle çok geç serbest bırakılmasıdır.[694]

Bunun yanısıra dış ticaret kredi kurumları, sermaye mallarından başlayarak, tarım mamülleri ve tüketim mallarına kadar komple ihraç kredisi verebilmelidir.[695] Bu kredilerde devamlılık, faiz ve miktarı çok önemlidir. Yeterli kredilerin sağlanması kapasite ve hammadde sorununu çözecektir.[696]

Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ticareti ve ekonomik münasebetleri geliştirmeye yönelik bir takım bölgesel kuruluşlar, kendilerinden beklenilen fonksiyonları hakkıyla yerine getirememektedirler. Bu kuruluşlarda gözlemlenen olumsuz tablonun sebeplerinden bazıları şöyle sıralanabilir:

1- İktisadi ve ticari alanlarda hizmet vermekten çok, siyasi amaçlara yönelmeyi tercih etmişlerdir. Bu nedenle üye ülkelerin politik güçlerini kanıtlamak

---

692 T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, **Suudi Arabistan'ın Tekstil ve Dokumacılık Mamülleri İthalatı ve Türkiye'nin Payı**, 1996, s. 2.

693 Zaim, **A.g.e.**, s. 193.

694 T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir- Ülke Raporu**, s. 10.

695 Zaim, **A.g.e.**, s. 190.

696 Onur, **A.g.m.**, s. 202.

ve etki alanlarını genişletmek yönünde kullanabilecekleri birer araç haline dönüşmeye başlamışlardır.

2- Statülerinde belirtilen amaçlara ulaşabilecek ya da bu yönde hizmet verebilecek kaynaklardan yoksun kalmışlardır. Üye ülkeler, taahhüt ettikleri mali desteği vermedikleri gibi, bölgesel kalkınma bankaları kurmak ya da mevcutları geliştirmek yönünde çaba sarfetmemişlerdir.

3- Genel merkezler özellikle proje alanında uzmanlaşmış personelden yoksun çalışmışlar, bölge gerçeklerine uygun öneriler geliştirememişlerdir.

4- Üye ülkelerde ulusal düzeyde hizmet verebilecek etkin mali ve ticari teşkilatların bulunmaması özel sektör düzeyinde işbirliğini zorlaştırmış, bürokratik engelleri artırmıştır.

5- Üye ülkeler arasında verimliliği artırıcı altyapı ve enformasyon ağının bulunmaması, üretim, pazarlama, dağıtım alanlarında problemler çıkarmış, ticaretin gelişmesini engellemiştir.

6- Teşkilatların genel merkezinde isdihdam edilen personel, bölgesel çıkarlardan çok mensup oldukları ülkenin yararlarını gözetmeye gayret etmişlerdir.[697]

Kurumsal faktörlerin eksikliği konusu, en canlı örneğiyle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyetlerin organizasyonu meselesinde kendisini göstermiştir. Devlet bazında Türkiye'nin özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik politikalarında bir organizasyon eksikliğinin varlığı, konunun uzmanlarınca belirtilen ortak görüştür. 1990 sonrası dönemde bir yandan bağımsız devlet olma özelliklerini kazanma, diğer yandan merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşme sürecinde büyük sıkıntılar yaşayan Türk Cumhuriyetlerine karşı Türkiye, görünüşte hiç de kayıtsız kalmamıştır. Bu ülkelerle bir çok anlaşmalar yapılmış ve değişik kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla çeşitli alanlarda ortak faaliyet ve yardımlara girişmiştir. Hatta, kendi ekonomik gücüyle orantılı olarak, küçümsenmeyecek boyutlarda kaynak aktarma girişimlerinde bulunmuştur. Ancak, Türkiye bu dönemde, kendi kapasitesini gereğince harekete geçirme; gayretlerini bir hedef, plan, çok yönlü entegre faaliyetler bütününü etkin sevk ve idare etme için gerekli organizasyonu sağlayabilme konusunda önemli sıkıntılar yaşamıştır. Ülke içindeki çeşitli organlardan bazılarına öncelikli

---

697 Başar, "**Uluslararası Ticari İlişkiler ve İslam Ülkeleri**", Çerçeve, 1996, Sayı: 17, s. 47.

sorumluluk düşmesine rağmen ilgisiz kalmaları, buna karşılık bazı organların birinci dereceden ilgili olmamalarına rağmen aşırı ilgi duymaları, hatta bazı devlet organları arasında görülen güç çekişmeleri, doğru ve verimli bir organizasyon yapısının gerçekleştirelemeyişinin göstergeleridir.

Türk devlet ve topluluklarıyle ilişkilerimizin geliştirilmesi için her bakanlık bünyesinde ayrı birimler kurulmuştur. Ancak bu birimler arasında gerekli koordinasyon olmadığı gibi, yer yer sürtüşmelerin olduğu dile getirilmektedir. Bir diğer yön, bu birimlerin gerek mali açıdan, gerekse uzman personel kadrosu açısından çok yetersiz oluşudur. Örneğin, Dışişleri Bakanlığına bağlı bir birim olan TİKA'ya yeterince kaynak ayrılamamasından dolayı, bu kurum kendisinden bekleneni tam manasıyla gerçekleştirememektedir.[698]

Hemen her alanda olduğu gibi, dış münasebetlerde kamu müdahelesi iyi organize edilmediği takdirde, işe yarar bütün etkileşim kanalları üzerine hukuk-yetki tekeli kurup hantal ve durağan kalabilir. Bu takdirde, verimsiz ve durağan yapısıyla, çevrenin bütün düşünme ve icra potansiyeline, teşebbüs ruhuna ipotek koyarak, kaynakları ve ilgileri sömürücü, yol tıkayıcı ve böylece genel gelişmeyi köstekleyici bir konuma da düşebilir. Bu olumsuz tablonun gerçekleşmemesi, gerçekleşen olumsuzlukların da giderilmesi için, kamu otoritelerinin boşluk olan alanlara organizasyon ve koordinasyon rolünü çok iyi üstlenmesi; ekonomik menfeate dayalı müteşebbisliğin yanısıra gönüllü müteşebbislik gayretlerinin devreye girmesini teşvik etmesi; gerek kamu, gerekse özel sektörden kaynaklanabilecek yanlışlıkları zamanında tespit ederek düzeltmesi, ya da faydalı ve verimi yüksek olan unsurlara daha fazla güç kazandırıcı desteklerde bulunması gerekir. Kısacası kamu otoritesi gelişmelerin boyutlarını ve perspektifini iyi kavrayıp iyi sistematize edebilmeli; başka bir deyişle kendi görüş ve politikalarını iyi geliştirebilmeli; yani en önemli aktör olarak kendisi iyi olmalıdır.[699]

Türkiye enerji politikalarını, kısa ve uzun dönemli master planlar oluşturarak belirlemelidir. Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı yapısı dikkate alınarak; başka enerji kaynakları sağlayabilecek ülkelerle işbirliği geliştirilmelidir. Enerjide dışa bağımlılık riskini azaltacak tedbirler alınarak, enerjide kaynak ve ülke çeşitliliği sağlanmalıdır. Türkiye, petrol ve doğalgaz ihtiyacını karşıladığı bölgelerde

---

698 Çarıkçı, **Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Katkıları**, s. 771.

699 Halil Şener, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Organizasyon Sorunu**, Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 953-955.

doğabilecek krizlerin yaşanması durumunda, alternatif enerji politikalarını oluşturmalıdır. Bu doğrultuda, Hazar petrolünün ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden dünya enerji pazarına taşınması için, uluslararası konjonktür çok iyi değerlendirilmeli; gerekli stratejik işbirliği anlaşalarına açık dış politikalar izlenmeli; böylelikle Türkiye'nin gerçekten "enerji köprüsü" olabilmesine elverişli olan jeostratejik konumundan yararlanılmalıdır.

Türkiye'nin enerji tüketim projeksiyonunda petrolün %44-46 gibi yüksek bir payı olduğu dikkate alınırsa, bu politikaların önemi bir başka açıdan da anlaşılabilir. Petrol ihtiyacının diğer İslam ülkeleri kaynaklarının yanısıra, Hazar petrollerinden sağlanması ülkemize büyük imkanlar ve geniş hareket alanı kazandıracaktır. Bu yüzden, Hazar-Akdeniz Mega Projesi, stratejik önemi nedeniyle mutlaka gerçekleştirilmelidir. Gerekirse sözkonusu projenin gerçekleştirilebilmesi için finansman yükü de tümüyle üstlenilmelidir.[700]

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ekonomik münasebetlerimizin gelişmesini engelleyen kurumsal sorunları çözmeye yönelik, uzmanlarca öne sürülen tekliflerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz;

1. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, Türk Cumhuriyetlerinde nakit döviz yetersizliği nedeniyle, ancak taraflar arasında kurulacak bir Türk Cumhuriyetleri Arası Ödemeler Birliği'nin oluşturulmasıyla mümkündür. Bunun için, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kalkınma Bankası" (TTKB) kurulması için gerekli girişimler gerçekleştirilmelidir.

2. Türk Cumhuriyetleri temel ihtiyaçlarının yaklaşık %60'ını Türkiye'den sağladıkları halde, ödemeler $ ile yapılmaktadır. Böyle uygun bir zemin varken, diğer Türk Cumhuriyetlerine örneklik teşkil etme ve öncülük rolünü üstlenebilme fonksiyonu olan Türkiye'nin para birimi Cumhuriyetler arasın tam konvertibl hale getirilebilir, böylece ekonomide ve TTKB'nin faaliyetlerinde TL kullanılabilir. Bu durum gözönüne alınarak Türk Cumhuriyetleri arasında bir TL sahasının oluşturulması için çalışılmalıdır. Ancak, bunun için her şeyden önce Türkiye'de bir an önce istikrar sağlanmalı ve mutlaka enflasyon oranı düşürülmelidir. TL'nin aşırı değer kaybetmesinin önüne geçilmesi halinde, bölgede "ortak para birimi" olma şansı daha da artacaktır.

---

[700] Aydın, A.g.m., s. 887.

3. Türk Cumhuriyetlerine yapılacak ihracat ile bu ülkelerde gerçekleştirilecek yatırımlar mutlaka teşvik edilmeli, ihracat sigortasının yaygın ve etkin bir sisteme kavuşturulması sağlanmalıdır.

4. Türk bankaları, özellikle Ziraat bankası, Türk Cumhuriyetlerinde yatırım yapacak müteşebbislere ihracat kredi sigortasının kapsamını genişletmeli ve bu ülkelere yapılacak ihracatın tamamı sigortalanarak, risk payı azaltılmalıdır.

5. Kârların transferinden, çifte vergilendirmeye, kotalara ve kur farklarının ortaya çıkardığı sorunlara kadar, karşılaşılan engelleri aşabilmek için bu ülkelerle mali mevzuatların uyumunun sağlanması gerekir.

6. Türkiye'deki ticari bankaların uyguladıkları pahalı kredi faiz oranları, Türk Cumhuriyetlerinde Türk ihracatçıların, Batılılar karşısındaki rekabet şansını azaltmaktadır. Hatta, Eximbank kredi faiz oranlarının uluslararası düzeyden çok yüksek olması nedeniyle, ihracatçıya etkili bir teşvik aracı sağlanamamaktadır. Bu aksaklığın giderilmesi, ihracatçının rekabet şansını yükseltecek önlemler alınmalıdır.

Diğer yandan, Türk-Eximbank ihracat kredilerinin bu ülkelerce kullanımının tamamlanması ve yeni krediler için kaynak temini sorununun aşılamaması da ayrı bir engel teşkil etmektedir. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak bu güne kadar açtığı kredilerin bir bölümünün geri dönüşünde yaşadığı darboğazlar ve ülke imkanlarının sınırlı olması, bu ülkelere sağlanan veya sağlanacak olan ilave kredilerin arzulanan düzeyde gerçekleşmesini engellemektedir.

7. Türk Cumhuriyetlerinde faaliyette bulunacak şirketlere, bankaların daha kolay teminat mektubu verebilme imkanları araştırılmalıdır.[701]

8. İşadamları arasında doğrudan ilişkileri geliştirmek ve bilgi akışını hızlandırmak maksadıyla, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında "Ortak Ticaret ve Sanayi Odaları" kurulabilir ve bu kuruluşlar bir "Üst Birlik" bünyesinde toplanabilir. Bu doğrultuda, ekonomik, ticari ve mali ilişkilerin güvenli bir ortamda gerçekleştirilmesi için, işadamlarına verilecek "Yetki Belgesi", burada bahsettiğimiz Ortak Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından tanzim ve tescil edilebilir. Ayrıca, Türk Dünyasına yönelik faaliyetleri koordine etmek üzere kurulacak birimin içinde diğer ilgili kurumlar ve özel sektör temsilcilerinin de katıldığı

---

701 Zahid Memmedov, **Orta Asya'da Türkiye Faktörü**, Zaman, 29 Haziran 1998

"Avrasya Ticari İşbirliği Koordinasyon Kurulu" oluşturulabilir. Bu Kurulun alacağı kararlar doğrultusunda, kamu ve özel sektör faaliyetlerine yön verebilirler.[702]

9. Müteahhitlik alanında özel müteşebbislerimiz, kurumsal düzenlemelerin eksikliği yüzünden büyük sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bu alanda bütün İslam ülkelerinde iş almak için bir yandan özel çaba gösterilmesi, diğer yandan iş almayı kolaylaştıracak imkanların geliştirilmesi gereklidir. Özel çaba, daha ziyade müteahhit firmalara düşmektedir. Bunun için, çalıştıkları ülkelerde güvenilir firmalar olarak tanınmaları, gerek kamu, gerekse özel sektör alanlarındaki idarecilerle verimli iş ilişkisi içinde bulunmaları gereklidir. İş almayı kolaylaştıracak imkanlar ise, sadece müteahhitlik sektörünün çözümleyebileceği bir problem değildir. Burada devletin de kendi üzerine düşeni yapması gereklidir. Şöyle ki;

Batılı firmalar, bizi yakından ilgilendirmesi açısından, İslam ülkelerinde aldıkları müteahhitlik işlerinde, kendilerine büyük avantajlar sağlayabilmek giçin Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının desteğini alamakta ve gelişmiş müşavirlik kuruluşlarını devreye sokmaktadırlar. Fizibilite, proje ve şartnamelerin hazırlanma aşamalarında müşavirlik firmaları yaptıkları çalışmalarda ortaya koydukları kriterlerle işi bir bölgenin müteahhitlerine açabilirken, diğer bölgenin müteahhitlerine kapatabilmektedirler. Diğer yandan projenin temel girdileri öyle tarif edilebilmektedir ki, bunların belli ülkelerin dışında sağlanması mümkün olmayabilmektedir. Bu durumda, bir finans kaynağı oluşturularak, bu fondan müşavirlerimizin proje teşhis etmeleri ve harcama yapabilmeleri için uygun zemin hazırlanmalıdır. Böylece kendi sanayi ürünlerimiz, yapı malzemelerimiz projelere rahatlıkla girebilir. Ayrıca, diğer ülke firmalarıyla daha rahat bir rekabet ortamı oluşturulmuş olur.[703]

10. Karşılaşılan bir diğer sıkıntı, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik politik risk sigorta sisteminin olmayışından kaynaklanmaktadır. Dünyada gelişmiş ülkelerin dış ekonomi-ticaret politikalarının ayrılmaz bir parçası haline gelen politik risk sigorta sistemi, bu ülkelerdede halen faaliyette olan ve bu ülke piyasalarına girme teşebbüsünde bulunan girişimcilerimiz için çok önemli bir güven unsurudur. Zira bu sistem, girişimcinin kendi kusurundan kaynaklanma-

---

[702] Yusuf, **A.g.m.** s. 786.

[703] Kadir Sever, "**Bir Değerlendirme: Asya Türk Cumhuriyetleri ve Dış Müteahhitliğimiz**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 860.

yan, buna karşı çözümleyemeyeceği ve çok dramatik kayıplara uğrayabileceği politik nitelikli olay ve gelişmelerin yol açabileceği kayıplara karşı, devletin sunduğu bir imkan ve desteği beraberinde getirmektedir. Ayrıca, devlet tarafından politik risk güvencesi altına alınan girişimciler, ilgilendikleri projelerin finansmanını daha iyi şartlarda ve kolay biçimde sağlayabileceklerdir. [704]

c) Yapısal faktörler

İslam ülkelerinin çoğu, gelişmişlik düzeyleri farklı olduğu için, koydukları ekonomik koruma önlemleri ve sınırlamalar da farklı farklıdır. Bu durum ister istemez Türkiye'nin bu ülkelerle olan dış ticaretinin gelişmesini büyük ölçüde etkilemektedir.[705]

Petrol üreticisi ülkelerin dışında, çoğu İslam ülkesinin GSMH'sı içinde tarım sektörü büyük ağırlığa sahiptir. Buna rağmen yine bir çok İslam ülkesi, sürekli tarım ürünleri açığına sahiptir. Hatta açlık sınırında bulunan ülkeler vardır. Bu tablo içinde Türkiye, tarım ürürünleri bakımından kendi kendine yeterli bir yapıya sahiptir. Hatta ürettiği bir çok ürünü dış piyasalara arzedebilecek seviyeye sahiptir. Özellikle İslam ülkelerinin ihtiyaç duyduğu ürünleri yetiştirme ve gelen talepleri karşılayabilme kapasitesi vardır. Türkiye bu imkanlarını ve kapasitesini daha da geliştirmesi halinde, çok büyük kazançlar elde edebilir. Bunun için mesela, sulama, gübreleme ve kaliteli tohum kullanmaya büyük önem vermelidir. Hatta tarım ürünleri üretimini dış pazarın ve özellikle İslam ülkelerinin taleplerine göre yönlendirebilir. Üretim, ürünlerin standardizasyonu, ambalajlanması, muhafazası, işlenmesi ve taşınma hizmetleri ile bütünleştirilmelidir.[706]

Aynı zamanda İslam ülkelerinin ihracatındaki en belirgin özellik, bir-iki ka-

---

704 Mehmet Karabay, "**Türk Dünyası Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Açısından İnşaat Sektörü ve Politik Risk Sigortası**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 864

705 Syed Waseem Ahmad, "**İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği: Bazı Ticaret Sorunları**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

706 Turan Güneş, "**Türkiye ve İslam Ülkeleri Arasında Tarımsal Ürünler Ticareti**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye, Ankara 1983, s. 129.

lem malın ihracatın yarıdan fazlasını teşkil etmesidir.[707] Dolayısıyla bu ülkelerden gerçekleştirdiğimiz ithalat, belirli malların fiyat ve miktarındaki artış ve azalışlarla ani yükseliş ve düşüşlere maruz kalabilmektedir.

Yine bazı İslam ülkelerinin uyguladığı para, finans, dış ticaret politikaları itibarıyle talep edilen ticareti sınırlayıcı, çelişkili ve işbirliğini zedeleyici şartlar, maalesef ticaretin daha da gelişmesini engellemektedir. Örneğin, gümrük ve ticaretle ilgili karışık ve bezdirici uygulamalar ticareti adeta baltalamaktadır.[708]

En çok ticaret yaptığımız ülkelerde dahi, kendisine has bazı uygulamalar dış ticaretimizin daha da gelişmesini önlemektedir. Örneğin Suudi Arabistan vize temin edilmesi en zor ülkelerden birisidir. Bu ülkeye girişler işçi vizesi, iş seyahati vizesi, Hac ve Umre vizesi şeklinde, ya da resmi vizelerle mümkün olabilmektedir. İşçi veya iş seyahati vizesi temin ederek ülkeye gelemeyen firma temsilcilerimiz, daha kolay olması sebebiyle Umre vizesi temin ederek gelebilmektedirler. Bu durum ise ayrı bir zorluk çıkarmaktadır. Bu tür vizeyle ülkeye girebilenler, Mekke, Medine ve bu iki şehre en yakın hava ve deniz limanlarının yeraldığı Cidde'ye gidebilmektedirler. Bu durumda ise ticari faaliyetlerin daha yaygın olduğu Riyad, Damman, Taif, Tebük gibi şehirlerle irtibat kurulamamaktadır. Bu ülkenin bir diğer farklı uygulaması ise kefalet sistemidir. Zira bu ülkede ithalat ve ihracat faaliyetlerinde bulunma yetkisi, sadece Suudi vatandaşlarına, sermayesi %100 Suudlu olan şirketlere verilmiştir. Yabancıların kendi namına ticari faaliyette bulunmaları, ofis, büro, depo gibi ticari mekanlar açmaları yasaktır. Bu durumda ise, Suudi Arabistan'ın yerli firmaları ile ticari acentalık sözleşmeleri yaparak, piyasaya yerli firmalar kanalı ile girme yolu kalmaktadır. Böyle bir yol uygulandığı takdirde ise bir başka zorluk ortaya çıkmaktadır. Ülkede cari vergi sistemine göre, yabancı sermaye yatırımları çerçevesinde kurulan şirketlerde, yabancı ortaklarla Suudlu ortaklar kendilerine düşen gelirden farklı oranlarda vergi ödemektedir. Örneğin, Suudlu ortak %2.5 oranında vergi ödemesine karşılık, yabancı ortaklar paylarına düşen gelir üzerinden, şayet 276 000 $'ın üzerindeyse %45, 17 600 $'ın üzerindeyse %30 vergi ödemek zorundadır.[709]

Bir çok İslam ülkesinde ithalat devletin açtığı ihaleler yoluyla gerçekleşti-

---

[707] Zaim, **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması**, s. 190.

[708] Zaim, **A.g.e.**, s. 192.

[709] T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, **A.g.e.**, s. 8.

rilmektedir. Bu durumda o ülkenin resmi kanallarıyla devamlı irtibatlı olacak, açılan uluslararası ihaleler ile konsültasyon duyurularına dair ülkemize haber akışı sağlayacak eleman ve kuruluşlara ihtiyaç vardır. Ayrıca böyle bir durumda, Türkiye'deki ihracatçılarımızın bizzat o ihale ve konsültasyonlara en kısa zamanda katılmamaları, işlerini yakından takip etmemeleri veya bir irtibat ve temsil bürosu açmamaları zincirleme olarak istenilen ticaretin gerçekleşmesine engel olmaktadır.[710]

Yine bir çok İslam ülkesinde ekonomik ve ticari faaliyetlerin büyük kısmı devlet kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir. Örneğin İran'da durum aynen bu çerçevede gelişmektedir. İthalatın %60'ı devlet tarafından gerçekleştirilmektedir. Diğer yandan bu ülkedeki özel sektöre ait firmalar ise, özellikle ithalat yapabilmek için döviz tahsisatı ve ithal izni almak zorundadırlar. Halbuki döviz tahsisatının büyük bir kısmı devlet firmalarına verilmekte, özel firmalar ise çok az miktarda veya hiç döviz tahsisatı alamamaktadırlar. Bu durum, Türk ihracatçılarının İran'lı firmalarla olan ticari ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Aynı zamanda döviz tahsisatı yeterli olmayan veya döviz tahsisatı alamayan firmalar sadece yaptıkları ihracat karşılığı kadar ithalat yapabilmektedirler. İran'ın ihracatının %90'ının devlet eliyle gerçekleştiğini ve bu oranın tamamını ham petrolün oluşturduğunu dikkate alırsak, bu sistemin hangi seviyede ticari münasebetlerimizi etkilediğini anlayabiliriz.[711]

Milletlerarası ekonomiye gelişmiş ülkelerin hakimiyet kurması, ülkemizin İslam Dünyasına yönelik ticaretinin gelişmesini engelleyen bir başka unsurdur. Zira, günümüz de dahil olmak üzere, bir çok ortak yönlerimiz ve bağlarımız bulunan bu bölge pazarında ticari pay almakta çok büyük güçlüklerle karşılaşmaktayız. Gelişmiş ekonomik güçlerle rekabet etmek durumunda kaldığımız açık bir gerçektir. Kalite, standart ve fiyat unsurları bakımından Türkiye'nin çok önemli atılımlar ve girişimler yapması gerekmektedir.

Geniş bir alana yayılan İslam Dünyasındaki bir çok ülkeyle büyük oranda coğrafi uzaklığımız vardır. Bu ülkelerle ticari ilişkiler daha ekonomik olması açısından, ancak deniz taşımacılığı vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Ne var ki,

---

710 T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir- Ülke Raporu**, s. 11.

711 T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **İran Ekonomisi ve Türkiye-İran Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, 1998, s. 27.

deniz taşımacılığının, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, en yakın İslam ülkeleriyle dahi büyük problemlerle dolu olması, coğrafi uzaklığı olan Malezya, Endonezya gibi ülkelerle olan ticaretimizin gelişmesini engellemektedir.[712]

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını yeni kazanmaları ve piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olmaları, bu ülkelerle olan ticari ilişkilerimizin istenilen seviyeye gelmesini büyük ölçüde engellemektedir. Bu ülkelerde kanuni altyapının henüz serbest piyasa şartlarına uyarlanamamasından kaynaklanan sorunlar yaşanmaktadır. Ayrıca bölge ülkelerine ihracatımızda, bazı ülkelerin çıkardıkları gümrük sorunları, vize işlemlerinde karşılaşılan zorluklar, bürokratik işlemlerin çokluğu ve karmaşık oluşu, bankacılığın gelişmemiş olması sebebiyle ihracattan kaynaklanan mal bedellerinin transferinde karşılaşılan zorluklar ve bu ülkelerin döviz darboğazı içinde oluşu nedeniyle ihracatçılarımızın mal bedellerinin transferinde yaşadıkları güçlükler dış ticaretimizin önünde duran engellerdendir.[713]

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yapısal bir diğer özelliği ise, dolaylı şekilde dış ticaretimizi etkilemektedir. Şöyle ki; Bu ülkelerdeki nüfus içinde Ruslar her ne kadar azınlık olarak görülse de, Türk Cumhuriyetlerinin tümündeki idari mekanizmada, bürokraside, üniversitelerde, akademik hayatta, entellektüel ortamda, bilim, sanat ve tüm etkinliklerde tartışılmaz bir üstünlüğe sahiptirler. Ekonomik alanda da, içinde bulundukları ülkenin neredeyse can damarı konumundaki yerleri halen büyük ölçüde ellerinde tutmaktadırlar. Bu durumun kısa sürede düzeltilmesi zor görünmektedir. İşin bir diğer ilginç yönü ise, Orta Asya Cumhuriyetlerinde görev alan Rusların önemli bir oranının önceki dönemlerde Moskova tarafından beceriksiz bulunan, teknik bilgi yönünden yetersiz görülen, ya da disiplin suçundan bu ülkelere bir nevi sürgüne gönderilen ve istenmeyen bürokratlardan oluşmasıdır. Elbette bu durum, yerli halkın idari kademelerde görev yapacak yetişmiş elemanlarının azlığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, halihazırda dinamizmden, üretkenlik ve yönetim tekniklerinden büyük ölçüde mahrum olan bu ülkelerle münasebetlerimizin çok yavaş gelişmesini

---

712 Onur, **A.g.m.**, s. 205.

713 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997, s. 46.

normal karşılamak gerekecektir.[714]

Diğer yandan bu ülkelerin üretim yapısı, SSCB dönemi ihtisaslaşma politikaları gereğince, talep yapısına ve hammadde arzına göre değil, belirli ülkelerin belirli alanlarda ihtisaslaşmasını öngören özelliği halen kendisini hissettirmektedir. Bu yüzden Türk Cumhuriyetleri hala hammadde ve ara mal üreticisi konumundadırlar. Nihai üretim tesisleri mevcut hammadde kaynakları ile doğru orantılı değildir. Bu sebeple, bölge ülkeleri bağımsızlık döneminin ardından büyük hammadde ve işgücü arzına rağmen ciddi boyutlarda sınai girdi sorunuyla karşılaşmışlardır. Günümüze kadar bu olumsuz şartların izalesi yönünde önemli adımlar atılsa da, varlığını ve etkisini sürdürmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinin, aktarmaya çalıştığımız bu temel probleminin bir başka yan etkisi de, eski Rus cumhuriyetlerine olan ekonomik bağımlılığının sürmesidir. Örneğin, Türk Cumhuriyetlerinin 1995 yılı toplam ihracatları 10.9 milyar $ iken, bu değerin 5.7 milyar $'lık bölümü BDT ülkelerine gerçekleştirilmiş; yine aynı şekilde 8.5 milyar $ olan toplam ithalatının da 5.0 milyar $'lık bölümü BDT pazarından sağlanmıştır. Bu tablonun doğal bir sonucu olarak, ülke ekonomileri diğer Topluluk ülkelerindeki ekonomik, hatta siyasal gelişmelere son derece duyarlı hale gelmiştir.[715]

Türk Cumhuriyetlerine ihracatımızın istenen ölçüde artış göstermemesinde, ilk dönemlerde bu ülkelere ihraç edilen kalitesiz malların da etkisi olmuştur. Zira, bağımsızlığı takip eden dönemde Batı pazarlarına ihraç imkanı bulunmayan bazı ürünler bölge ülkelerine satılmış, bu durum ister istemez "Türk Malı" imajının zedelenmesine yolaçmıştır.[716] Türkiye'nin büyük kaynaklara sahip şirket ve holdinglerinden ziyade, küçük ölçekli firmalar, kısıtlı finansal imkanlara sahip ve hatta bireysel güçlerine dayanarak giden gruplar, ilk etapta böyle olumsuz bir zeminin oluşmasına sebep olmuşlardır. Normal Türkiye standartlarının altında ve Türkiye'de talep bulmayan ürünler küçük çaplı firmalar tarafından Orta Asya pazarlarına sunulmuştur.[717] Bu ve benzeri gelişmeler yüzünden

---

[714] Başar, **Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Görünümü ve İslam Ülkelerinin Sorumlulukları**" s. 669.

[715] Doğangün, **A.g.m.**, s. 810.

[716] Doğangün, **A.g.m.**, s. 810.

[717] Meryem Kırımlı, "**Orta Asya'nın Bağımsızlık Stratejisi ve Türkiye İlişkileri**", Zaman

bu ülkelerde Türk işadamlarına karşı oluşan "Türkler bizi aldatabilir" önyargısı, kısa zamanda izale edilmelidir. Bunun için, her şeyden önce o yörelere giden işadamlarının devlet tarafından çok sıkı denetlenmesi gerekir. Ayrıca, büyük sermayeli Türk şirketlerinin bu ülkelerde yatırım yapmaları için gerekli şartların oluşturulması lazımdır.[718]

Türkiye'den kaynaklanan bir diğer olumsuz etken, bölge ülkelerine yönelik imkanlarımızın çok üzerinde taahhütlerde bulunulması, bu taahhütlerin bir bölümünün tüm zorlamalara rağmen yerine getirilememesidir.[719] Türkiye'nin gösterdiği yoğun ilginin ürünü olan gayret ve faaliyetlerindeki düzensizlik, sistemsizlik, hedef ve strateji eksikliği, uygulanan yöntemlerin amaca uymaması ve ulaştırmaması gibi unsurlar peşisıra gelmiştir. İşbirliği çalışmalarını, muhatabı belli bir proğram çerçevesinde disiplin altına almak yoluna gidilmemiş, teknisyen düzeyinde yapılacak işlere yer verilmeden, siyasi-diplomatik düzeyde yapılan, belli bir planın parçası olmayan bir takım vaatler işleri içinden çıkılmayacak noktalara getirmiş; vaatler gerçekleşmedikçe de Türkiye'ye duyulan ilgi giderek zayıflamıştır.[720] Sonuçta ülkemizin bölgedeki imajı olumsuz yönde etkilenmiştir.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, Türkiye ekonomisi, ulaştığı sanayileşme seviyesi, uluslararası alanda kazandığı rekabet gücü, dış dünyaya açık ekonomik sistemi ile dinamik bir yapıdadır ve gelişme potansiyeline sahiptir. Türk ekonomisi, giderek çeşitlenen sanayi malları ağırlıklı ihraç ürünleri için yeni pazarlara yönelmek ihtiyacındadır. Buna karşılık Türk ekonomisi, endüstriyel hammaddeleri ile petrol ve doğalgaz enerji ihtiyacını ithal ederek karşılamaktadır. Diğer yandan Türk Cumhuriyetleri ise, ham petrol, doğalgaz, endüstriyel hammaddeler için sınırlı sayıda işlenmiş sanayi ürünleri ihraç edebilecek imkana sahiptir. İthal etmek ihtiyacında oldukları ürünler ise, başta temel besin maddeleri olmak üzere genel olarak tüketim maddeleridir. Dolayısıyla Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ekonomileri; üretim yapısı, ihracat potansiyeli ve ithal etmek istedikleri maddeler bakımından birbirlerini tamamlayıcı bir özellik sergi-

---

(Strateji), 11 Ağustos 1998

718 Timur Kocaoğlu, "**Türkiye'nin Orta Asya Macerası**", Zaman (Strateji), 11 Ağustos 1998

719 Doğangün, **A.g.m.**, s. 812.

720 Halil Şaner, "**Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Organizasyon Sorunu**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı:15, s. 953.

lemektedirler. Bir başka ifadeyle, Türkiye'nin uluslararası rekabet gücü kazanan ürünlerini Türk Cumhuriyetlerine ihraç etmesi, buna karşılık ihtiyaç duyduğu endüstriyel hammeddeler ile ham petrol ve doğal gazı bu ülkelerden ithal etmesi mümkündür.[721]

Ancak, ticari ilişkilerin bu anlamda gelişmesi için, yukarıda da belirtildiği üzere, bazı önemli kurumsal ve finansal düzenlemeler ile altyapı tesislerinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır.[722]

Ticari ilişkilere ilave olarak, teknolojik işbirliği konusunda da, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ekonomileri arasında büyük bir işbirliği potansiyeli mevcuttur. Türkiye, ulaştığı sanayileşme seviyesi yanında, sahip olduğu nitelikli insan gücü, teknolojik bilgi birikimi, piyasa ekonomisi ve uluslararası ilişkilerde kazandığı tecrübesiyle, Türk Cumhuriyetlerine çeşitli alanlarda teknik yardımda ve teknoloji ihracında bulunabilecek durumdadır. Ancak, teknoloji yenileme, yeni tesis kurma, alt yapı projeleri ile petrol ve doğalgaz nakli gibi büyük projelerin gerektirdiği teknoloji ve finansman ihtiyacını Türkiye'nin yalnız başına karşılamasına imkan yoktur. Bu önemli sorun, Batılı yatırımcılarla Türk müteşebbislerinin işbirliğine gitmesiyle belli ölçüde çözümlenebilir. Buna paralel olarak Batılı yatırımcıların, Türk Cumhuriyetleri pazarına girmek istemelerine rağmen, siyasi belirsizlikler ve ekonomik istikrarsızlıklar sebebiyle hâlâ çekingen davranmaları, onları bu ülkelerde öncelikli konuma sahip olan Türk firmalarıyla işbirliğine gitmeye yöneltmektedir. Bu uygun zemini Türk müteşebbislerinin çok iyi değerlendirmeleri gerekir.[723]

d) Kültürel faktörler

İslam ülkeleriyle ticaretimizi etkileyen en önemli unsurlardan bir diğeri, yukarı da da değişik fırsatlarla dile getirdiğimiz, müslüman ülkelerin çoğunluğunun sömürge hayatı yaşamış olmasıdır. Bu olay her ne kadar pek etkili gibi gö-

---

721 Cho Dong-Woo, "**The Economic Relations Between Turkey and Central Asıa**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 37, Ekim-1997, s. 31.

722 Sami Güçlü, "**Değişen Uluslararası Dengeler Karşısında Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İşbirliğini Geliştirmenin Önemi**", Çerçeve, 1995, Sayı: 13, s. 46.

723 Orhan Morgil, "**Türk Cumhuriyeteri Arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliğini Geliştirme Yolları**", Türk Cumhuriyetleri Arasında Politik ve Ekonomik İşbirliği (Uluslararası Girne Konferansları), İstanbul 1993, s. 59.

rünmese de, gerçekte bu toplumların şuuraltına yabancı bir kültürün yerleşmiş olması açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Sömürge deneyimi geçiren bu insanlarda bir yandan Batı dünyasına karşı ezilmişlik psikolojisinin yanısıra, duyulan aşırı hayranlık, maalesef Batı modeli bir tüketim alışkanlığının doğmasına neden olmuştur. Bu durumda ise, sanayi ürünleri başta olmak üzere, tüketim ihtiyaçlarının çoğunluğunu Batılı ülkelerden sağlama yoluna gidilmektedir.

Aynı şekilde, Fas hariç Arap ülkelerinin tamamına yakınının Osmanlı yönetimini ve ardından Batılı ülkelerin sömürge yönetimini yaşamaları, bir başka olguyu ortaya çıkarmıştır; "Osmanlı düşmanlığı" ve bunun günümüzdeki yansıması olan "Türk düşmanlığı". Bu düşmanlığı körükleyen etken ise, şüphesiz sömürge dönemindeki bir takım icraatlardır. Zira sömürgeci ülkeler, bu bölgeye girdikleri dönemde, halkın tepkisini azaltmak, hatta kendilerini haklı gösterip sempatilerini kazanabilmek için sürekli olarak Osmanlı dönemi aleyhinde propagandalara girişmişlerdir. Bu çalışmalarını, ders kitaplarına belirtilen fikri yerleştirinceye kadar devam ettirmişlerdir. İşin garip tarafı, sömürgeci ülkeler çekildikten sonra dahi, yerleştirilen bu Osmanlı ve Türk aleyhtarı fikirler, ders kitaplarında aynen kalmıştır. Bu duruma ilave olarak, Ortadoğu ülkeleri arasında çok önemli bir konumda bulunan Mısır'da önemli bir gelişme daha olmuştur. 1952 yılında gerçekleştirilen ihtilal, Mısır'da Kraliyet Rejimine karşı yapılmıştı. Yıkılan hanedan ise, bir Osmanlı valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın hanedanı idi. Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Yaşar Yakış, kendisiyle yapılan bir mülakatta bu tarihi olayın ülkemize yönelik etkilerini şöyle yorumlamıştır;

"...Tüm ihtilallerde görüldüğü gibi, halkın gözünde kendilerini haklı göstermek gayreti içinde olan ihtilal yönetimi yıkılan rejimi ve onunla özdeşleştirdikleri Türkleri kötülemek ihtiyacını hissetmişlerdir. Eğitimini 1952 yılından sonra tamamlayanların zihninde Osmanlı ve Türkler aleyhindeki bu bilgiler halen durmaktadır."[724]

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, özellikle Arap ülkeleriyle aramızda derin yaralar meydana getiren olaylar yaşanmıştır. Yukarıda, Tarih Faktörü başlığı altında da değindiğimiz üzere, daha ziyade Batılıların olumsuz telkinlerinin sonucu ortaya çıkan soğukluk, maalesef günümüzde dahi kendisini hissettirebilmektedir. Bir yandan bir çok Arap entellektüeli halen ekonomik ve politik geri

---

[724] Zaman, 4 Aralık 1998

kalmışlıklarını Osmanlı hakimiyetine, dolayısıyla da Türklere maletme iddiasını devam ettirirlerken, diğer yandan Türkler de, I. Dünya Savaşında İngilizlerle birlikte arkadan vuran Arapların bu yanlışını bir türlü unutamamaktadırlar.

İslam ülkeleriyle aramızda söz konusu olan iletişim zorluğu bir çok alanda kendisini hissettirmektedir. Bunlardan birisi de, "dil" konusudur. Örneğin, Arap ülkelerinde görev yapan Dışişleri camiasında Arapça işlem yapan yeterli sayıda diplomatın olmaması bir takım zorlukları beraberinde getirmektedir.[725]

Bu önemli faktör sadece Arap ülkeleriyle olan münasebetlerimizde değil, Türk Cumhuriyetleriyle olan münasebetlerimizde de kendisini göstermektedir. Hangi seviyede olursa olsun, kurulmaya çalışılan ilişkilerde kendilerine ait yaygın bir dilin değil, başta İngilizce olmak üzere çeşitli Batı dillerinin kullanılması ilginç bir nokta olarak karşımızda durmaktadır.[726] Her ne kadar bu ülkelerle tarihten gelen bağlar gayet kuvvetli ise de, yaklaşık 70 yıllık komünist sistemin oluşturduğu sosyal yapı, bu insanlarla diyalog kurulmasını belli ölçülerde zorlaştırmaktadır. Bu ülkelerin sosyo-kültürel yapısı, geçirdikleri değişim ve dünüşüm dikkate alındığında, bir çok bağlarımız olsa da, özellikle resmi düzeyde ilişkilerin bir hayli zor geliştiği görülecektir.[727]

Ayrıca, her ne kadar bu ülkeleri "Türk" kimliği ile bir bütün olarak ele alsak da, her birisinde bir alt kimliğin milliyetçilik bağlamında ele alındığını söyleyebiliriz. Örneğin, Kazakistan'da "Kazak Milliyetçiliği" önemli bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Özbekistan'da sayıları 120 bin civarında olan Ahıska Türkleri ile Özbekler arasındaki çatışmalara varan gerginlik, diğer halklar ve yabancı gözlemciler tarafından Özbek şövenizminin bir tezahürü olarak nitelenmektedir. Diğer yandan, Sovyet hegemonyasından bağımsızlığını ilan eden bu Cumhuriyetlerin, "yeni bir ağabey" endişesi ile Türkiye'ye mesafeli davrandıkları da gözden uzak tutulmamalıdır.[728]

---

725 Bkz. Kahire Büyükelçisi Yaşar Yakış'la Mülakat, Zaman, 4 Aralık 1998

726 Zaim, **A.g.e.**, s. 192.

727 Hüseyin Erdem, "**Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ve KOBİ'ler**", Zaman, 14 Nisan 1998

728 Şule Kut, "**Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları**", Bağımsızlığın İlk Yılları, Ankara 1994, s. 262 vd.

e) Siyasal faktörler

Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin bu güne kadar yeterli düzeyde gerçekleşmemesinde, gerek Ankara'nın politik yaklaşımları, gerekse bir çok İslam ülkesinin politik tutumları etkili olmuştur.[729] Düşük seviyelerde de olsa, bir çok İslam ülkesiyle gerçekleştirilen siyasal ilişkiler, ekonomik ve ticari bağları kuvvetlendirecek bir karakter taşımamıştır. Burada elbette tarafların yanlış tutumları, hataları, alınganlıkları ve hatta bazı yabancı devletlerin bölge üzerinde sürdürdükleri politikalar etkili olmuştur.[730]

Konuya Türkiye'den başlamak gerekirse;

Her şeyden önce, ülke içindeki çelişki ve iç politika eğilimlerinin gereğinden fazla dış politika karar ve tutumlarına yansıtılması gibi bir hata sergilenmektedir. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi, yukarıda da temas edildiği gibi, iç politikada "laiklik tartışmalarının" dış politikalara yansıtılması durumudur. Bu tartışmaların ülke içinde yoğunlaştığı dönemlerde, Türkiye'nin İslam ülkeleri ile olan ilişkileri ve onlara karşı olan tutumu "tenkid edilir" hale gelmektedir. Her ne kadar, iç ve dış politikanın birbirini etkilemesi gayet doğal bir olay ise de, bunun etki şekli ve derecesi her zaman hassas bir denge tutulmasını, dikkatle fakat objektif bir şekilde takip edilmesini gerektirmektedir.[731]

Ülkemizin politik ve siyasi alanda takip ettiği stratejiler, Ortadoğu ülkelerinde tepkiyle karşılanabilmekte ve bu olumsuz atmosfer ticari ilişkilerimize de yansıyabilmektedir. Örneğin, son yıllarda Türkiye ile İsrail arasında siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda gözlemlenen yakınlaşma, Filistin meselesini milli meseleleri haline getiren Arap ülkelerince tepkiyle karşılanmıştır. Hatta, bazı Ortadoğu ülkeleri ekonomik münasebetlerde dahi Türkiye'nin yalnızca veya büyük ölçüde İsrail'i ve İsrailli işadamlarını tercih ettiği yönünde yaygın bir kanaat oluştuğundan sözedilmektedir.[732]

İslam ülkelerinin çoğunluğunun hemen yanıbaşındaki komşu müslüman

---

729 Manisalı, "**Türk Ekonomisinin Dışa Acılma Sorunları**", s. 76.; Manisalı, "**AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler-Türkiye Açısından Değerlendirme**", s. 76.

730 Memduh Yaşa, "**Yorum**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği, İstanbul 1976, s. 84.

731 Oya Akgönenç Mughısuddin, "**Mega Trendler, Yeni Dengeler ve Tarihi Dönüşüm İçinde Türkiye**", Yeni Türkiye, 1998, Sayı: 19, s. 296-297.

732 T.C. Başbakanlık DTM Amman Ticaret Müşavirliği, s. 39.

ülkeyle siyasal sürtüşmeler içinde olması da Türkiye ile olan ticari münasebetleri etkilemiştir. Bu gibi durumlarda Türkiye, denge politikası gütmek gibi bir tutum sergilemek zorunda kalırken, bu ülkelerin birbirlerine karşı silahlanmaya ağırlık vermeleri, ekonomik güçlerini de zayıflatmaktadır. Dolayısıyla ticarete, iki ülke insanlarının refahını artırmaya yönelik aktarılabilecek imkanlar, silaha yatırılmaktadır.

Başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere, İslam Dünyasının bir çok yerinde çatışmaların veya çatışmaya varabilecek gerginliklerin olması, bu ülkelerle ticaretimizin istenilen seviyelere ulaşmasını engellemiştir. İran-Irak Savaşı, Körfez Krizi ve Savaşı, Lübnan'da yaşanan iç çatışmalar, Filistin meselesi ve Arap-İsrail Savaşları bu durumun açık göstergeleridir.

Aynı zamanda bu gerginlik ve çatışmalar, bir takım alınganlıklara da sebep olabilmektedir. Örneğin, Ortadoğu ülkelerinden olan Ürdün'ün dış ticaretimizi etkileyen ve etkilemesi kuvvetle muhtemel olan özel bir durumu vardır. Bu ülkenin nüfusunun %50'den fazlasını, ticaretinin ise yaklaşık %70'ini Filistin kökenliler oluşturmaktadır. Bu durumda Türkiye, Ürdün'le ticaretini geliştirmek suretiyle Filistin'i de bir kazanç kapısı olarak elde edebilecek konuma sahiptir. Türk işadamları için, Filistin ile ticaret, yatırım ve müteahhitlik alanlarında etkin rol üstlenebilme imkanı vardır. Bunun en önemli yolu da, Ürdün'de yaşayan Filistinli işadamlarından geçmektedir. Ancak, bu kadar önemli bir imkan başta Filistinliler olmak üzere, diğer Ürdün'lü işadamlarında Türkiye'nin büyük ölçüde İsrail'i ve İsrailli işadamlarını tercih ettiği yönünde yaygın bir kanaat vardır. Bu kanaati doğrulayacak ve güçlendirecek gelişmelere, her geçen gün yenileri eklenmektedir.[733]

Diğer yandan, Türkiye dahil bir çok İslam ülkesi, çevrelerinde yeralan bazı müslüman veya müslüman olmayan ülkelerle, tavizler içeren bölgesel nitelikteki anlaşmalara katılmışlardır. Bu durum ise, ülkemizle İslam Dünyası arasındaki ticaretin rahat bir ortamda gelişmesini engellemektedir. Çünkü, bölgesel anlaşmalarla verilen tavizler, hem diğer İslam ülkelerini siyasal anlamda rahatsız edebilmekte, hem de bu anlaşma şartlarının müslüman ülkeleri de kuşatmasından dolayı bu ülkelerce reaksiyonla karşılanmaktadır. Bu tür bölgesel anlaşma-

---

733 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Amman ticaret Müşavirliği, **Ürdün Ülke Raporu**, s. 39.

lara Körfez İşbirliği Teşkilatı (GCC), Güney Doğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN), Batı Afrika Devletleri Organizasyonu (CAO) vb. örnek olarak gösterilebilir.[734]

Örneğin, ihraç ürünlerimiz bakımından en büyük pazarlarımız arasında yeralan petrol zengini Körfez ülkeleri, kendi aralarında oluşturdukları Körfez İşbirliği Konseyi'nce 1987 yılında uygulamaya konulan bir kararla, kendi aralarında yapılan alımlarda %10 nisbetinde tercihli alım yapmaktadırlar. Bu çerçevede, bu ülkelere ait mallar, diğer ülke mallarına göre avantajlı bir konum elde etmektedir. Ayrıca bu ülkeler, özel çerçevede, Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas, Suriye ve Tunus gibi İslam ülkeleriyle ikili ticaretin desteklenmesi ve ithalatta vergi indirimi sağlanması konularında anlaşmalar yapmışlardır. Bu gibi engeller, özellikle petrol zengini Arap ülkelerine olan ihracatımızın daha da gelişmesini engellemektedir.[735]

Özellikle bazı Ortadoğu ülkeleri, siyasi ve politik ilişkiler bakımından uluslararası camiadan soyutlanmış durumdadır. İran, Irak, Suriye, Libya ve bir nebze Cezair bu tespitimizi destekleyen tipik örneklerdir.

Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Krizi ve Savaşı sonucunda bu ülkeye Birleşmiş Milletler tarafından çeşitli alanlarda yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Savaş esnasında Türkiye'nin takip ettiği ince politikaya rağmen, özellikle Irak'a konulan ve halen büyük ölçüde devam eden ambargo, başta bu ülke olmak üzere bütün Ortadoğu ülkeleriyle olan ekonomik münasebetlerimizi etkilemiştir.[736]

Cezayir'de son yıllarda meydana gelen olayların yanısıra, Cezayir Ticaret Müşavirliğimizin ifadesiyle, bu olayların yabancı basında olduğundan çok daha abartılı bir şekilde lanse edilmesi, Cezayir'de yerleşik pazarlama işleriyle uğraşan bazı Türk firma temsilcilerinin bu pazardaki paylarını küçültmektedir. Aynı şekilde bu durum, ülkemiz sanayici-ihracatçı firmalarının bu ülkede ortak yatırım yapılması konusundaki isteklerini menfi yönde etkilemektedir.[737]

Libya, takip ettiği dış siyaset gereği ABD'yi kendisi için bir düşman olarak

---

[734] Zaim, **A.g.e.**, s. 193.

[735] T.C. Cidde Başkonsolosluğu, s. 5-8.

[736] Yüzbaşıoğlu, **A.g.m.**, s. 93-94.

[737] T.C. Başbakanlık DTM Cezayir Ticaret Müşavirliği, s. 14.

kabul etmekte, bu ülkeyle adeta soğuk bir savaş durumu yaşamaktadır. Libya ve Almanya ise Libya'nın bu özelliğini kendileri hesabına kullanarak, bu ülkeyle ticaretlerini geliştirmeye çalışmaktadırlar. İşte böyle bir durumda Libya, kendisi açısından az veya çok destek sağlayabilecek birer müttefik olarak gördüğü bu ülkelerle olan yakınlığını kaybetmek istememektedir.[738]

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ticari ilişkilerimizin geliştirilmesini engelleyen en önemli siyasal faktör olarak, yukarıda da değinildiği gibi, Rusya Federasyonu'nun tutumunu gösterebiliriz. Zira bu ülke, bölge üzerindeki egemenliğini değişik biçimde de olsa sürdürmek arzusundadır. Çok taraflı işbirliği girişimlerimiz hız kazandığında Rusya hemen devreye girerek, Türkiye'nin etkinliğini kırmaya çalışmakta ve bir ölçüde de başarılı olmaktadır. Çünkü, Türk Cumhuriyetleri bir çok bakımdan hala Rusya'nın etkisi altındadır. Bu etkiyi en açık bir şekilde Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın gündeme gelmesi esnasında, Rusyanın takındığı tavırda görmekteyiz.

Aynı bölge üzerinde İran'ın da siyasal nüfuz kurma gayretinde olması, bölge ülkeleriyle kapsamlı ilişkiler kurulmasında büyük zorlukların çıkmasına yol açmaktadır. Azerbaycan ve Türkmenistan ile sınır komşusu olan, Hazar Denizi-'ne kıyısı olması hasebiyle Kazakistan ve Rusya Federasyonu ile ortak karar alma sürecinde bulunan İran'ın bölge üzerindeki görüş ve çabaları dikkatle takip edilmelidir. Bu çerçevede, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik ticari ve ekonomik politikalarının belirlenmesi esnasında, söz konusu iki ülkenin değerlendirme kapsamında tutulması, uzun vadeli beklentilerimiz açısından yararlı olacaktır.[739] Diğer yandan, İran faktörünün yanısıra, Kafkaslar'daki siyasi istikrarsızlık ve savaşa varabilecek gerginlikler devam ettikçe, Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle sağlam ticari ve ekonomik ilişkiler kurması kolay olmayacaktır. Bölgede yaşanan bu istikrarsızlık durumu, uluslararası bağımsız risk değerlendirme şirketlerince yapılan değerlendirmelerde, en riskli ülkeler arasında sayılmasına neden olmaktadır.[740]

Dikkatlerden uzak tutulmaması gereken bir diğer husus, Türk Cumhuriyet-

---

738 T.C. Başbakanlık Dış ticaret Müsteşarlığı Trablus Ticaret Müşavirliği, **Yıllık Ekonomik Rapor**, 1995, s. 31.

739 Doğangün, **A.g.m.**, s. 813.

740 Yusuf, **A.g.m.**, s. 785.

lerinden her birinin dış politika öncelikleri arasında, kendileri açısından bir takım haklı sebeplerle, Türkiye'nin son sıralarda yeralıyor olmasıdır. Bunun nedeni, her ne kadar açık yada potansiyel bir dış politika sorunu söz konusu olmadıkça herhangi bir konuyu veya ülkeyi dış politika öncelikleri arasında, en başlarda saymaya gerek görülmeyişi olabilir. Ancak, daha geçerli neden, bu ülkelerin Türkiye'ye gerçekte Türkiye'de düşünüldüğünden ve zannedildiğinden daha az önem atfetmeleri olabilir.[741]

741 Şule Kut, **A.g.m.**, s. 262 vd.

3. BÖLÜM

Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkilerini Geliştirme Girişimleri: Organizasyonlar, Yatırımlar ve Faaliyetler

A. Organizasyonlar ve Faaliyetleri

Bir ülkenin, sadece kendi öz kaynakları ve imkanları ile her alanda başarılı ve yeterli olması, hele günümüz dünya şartlarında, imkansız gibidir. Siyasi, askeri, teknolojik veya ekonomik birliklerin oluşturulması ile ülkeler daha güçlü konumlara geleceklerdir. Aynı zamanda, mevcut imkanların biraraya getirilmesi sayesinde büyük ve güçlü oluşumların ortaya çıkması imkan dahiline girecektir.

Küreselleşme sürecinin ağırlık kazandığı günümüz dünya ekonomisinde, bölgesel ekonomik işbirliği hareketleri büyük önem kazanmıştır. Bilindiği gibi bölgesel çaptaki gruplaşmaların temelinde ekonomik, politik ve askeri sebepler bulunur. Doğrudan olmasa da, tarih, kültür, sosyal yapı ve hatta din gibi olgular dolaylı olarak bu tür gruplaşmalarda rol üstlenebilmektedir.[742]

Bu gerçeklerden hareketle, ekonomik, siyasal, ticari ve sosyal alanlarda işbirliğini sağlayabilmek, bu yolla refah düzeyini artırabilmek için İslam ülkeleri arasında, önemli bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların genelde iki yönde yoğunlaştığı görülmektedir;

I. Üç veya daha fazla İslam ülkesini biraraya getiren bölgesel işbirliği teşkilatlarının kurulması.

II. Tüm İslam ülkelerini iktisadi, mali ve siyasi alanlarda ilgilendiren konularda biraraya getiren, işbirliğini teşvik eden, destekleyen plan, proğram ve anlaşmaların hazırlanması ve uygulanmaya konması.[743]

---

[742] Ahmad Mınai, "**Ekonomik İşbirliği ve RCD Ülkeleri Arasındaki İşbirliği**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı Bildirileri, İstanbul 1976, s. 11.

[743] Başar, "**Uluslararası Ticari İlişkiler ve İslam Ülkeleri**", s. 45.

İslam ülkeleri arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilebilmesi amacıyla gerçekleştirilen girişimlerin arasında, bölgesel teşkilatların kurulması ve geliştirilmesinin önemli bir yeri vardır. Bu teşkilatlardan bazısı, İslam Konferansı Teşkilatı (İKT-OIC) örneğinde olduğu gibi, tüm İslam ülkelerini kapsayan bir özelliğe sahiptir. Bazıları ise belirli ülkeleri, ya da ülke gruplarını bünyesinde toplamıştır. Bu tür teşkilatlara konumuz itibariyle verebileceğimiz en iyi iki örnek Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EKİT-ECO) ile D-8 (Developing-8) oluşumudur.[744]

Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, 1980'li yıllardan itibaren Türkiye, piyasa ekonomisine, serbest rekabete ve dışa açılmaya dayalı yeni bir ekonomik sisteme geçiş çabaları sergilemiştir. Küreselleşme ana fikri çerçevesinde, dışa açılma konusunda önemli adımlar atan Türkiye, aynı zamanda bölgesel bütünleşme ve işbirliği hareketleri içinde yer almaya yönelmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Türkiye, bölgesel bütünleşme doğrultusundaki tercihini AB'den yana kullanırken, bölgesinde kurulabilecek diğer bütünleşmeleri de geliştirme ve yenilerini kurma çabasını sürdürmüştür.[745]

Türkiye, konumu itibariyle taktik manevra kabiliyeti yüksek bir coğrafyada bulunmaktadır. Doğudan batıya Asya'nın ortasından Avrupa'nın ortasına, güneyde ise Afrika'nın ortasına kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkin bir bölgesel güç olabilme potansiyeline sahiptir. Bu coğrafyanın sağladığı avantajlar iyi kullanılabildiği takdirde, yukarıda sıraladığımız organizasyonlar içindeki etkinliği artarken, gerek ekonomik, gerekse siyasal alanlarda büyük kazançlar elde edebilecektir.[746]

Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye yönelik içinde yeraldığı oluşumları bir şekille tekrar gördükten sonra, her birisini ayrı ayrı ele alalım;

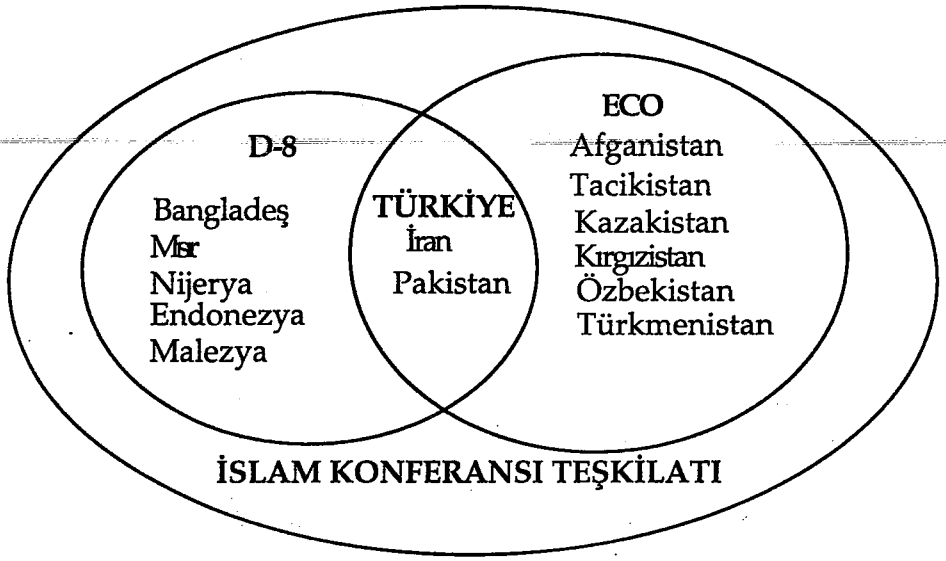
---

744 Başar, "**Ekonomik İşbirliği Teşkilatına (ECO) Üye Devletler Arasında İlişkilerin Geliştirilmesi**", Çerçeve, 1996, Sayı: 18, s. 82.

745 DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**, Ankara 1995, s. 78.

746 Davudoğlu, "**Uluslararası Sistemdeki Dönüşümler ve Bloklaşma Çabaları**", s. 18.

Şekil-1: Türkiye'nin içinde bulunduğu bazı organizasyonlar

a) Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EKİT-ECO)

Türkiye, İran ve Pakistan'ın kurucu üyesi olduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO-The Economic Cooperation Organization), İran devriminden sonra atıl duruma düşen Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın (RCD-Regional Cooperation for Development) bir devamı olarak, 1985 yılında üç ülke arasında imzalanan ve 1977 tarihli İzmir Anlaşması'nı tadil eden bir protokol ile kurulmuştur.

1992 yılında, yeni bağımsızlıklarını kazanmış Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'la birlikte Afganistan'ın katılımıyla ECO, 320 milyonu aşan bir nüfusa sahip 10 üyeli bir entegrasyon hareketine dönüşmüştür. ECO bölgesinin, bu son gelişmeyle coğrafi olarak Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz, Oman Denizi ve Hint Okyanusu'na kıyısı olmuştur. Ayrıca bölge, Türkiye üzerinden Avrupa'ya, Kazakistan üzerinden Çin'e, Rusya Federasyonu'na, Pakistan üzerinden Hint Alt Kıtası'na komşu olmuştur. Keza ECO ülkeleri son derece zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahiptir.

aa. Kuruluşun tarihçesi

Türkiye, İran ve Pakistan arasında ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirme fikri, CENTO'nun Nisan 1964'te, Washington'da yaptığı Bakanlar Konseyi toplantısı sırasında, bu üç ülkenin Dışişleri Bakanları arasında, özel bir şekilde ele alınmış, bu konu üzerinde fikir alış-verişinde bulunulmuştu. Ortadoğu'da coğrafi bir devamlılık içindeki bu üç ülke, her ne kadar, İngiltere ve Amerika'nın da katıldığı CENTO çatısı altında işbirliği halinde iseler de, daha ziyade bir savunma paktı olan CENTO'nun ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda etkisiz kaldığı aşikardı. Bu bakımdan RCD, CENTO'nun eksiğini tamamlama ve ona paralel hareket etme özelliği olan bir oluşum olarak değerlendirilebilir.[747]

RCD, 18-19 Temmuz 1964 tarihlerinde İstanbul'da toplanan Dışişleri Bakanlarının hazırladığı rapora dayanarak, Türkiye, İran ve Pakistan Devlet Başkanlarının 20-21 Temmuz'da İstanbul'da yaptıkları Zirve Toplantısı'ndan sonra, 22 Temmuz 1964 tarihinde yayınladıkları Ortak Demeç'le kuruldu.[748] Esas amaç olarak da, üye ülkeler arasındaki ekonomik münasebetleri geliştirme, sanayileşmede ortak projeler gerçekleştirerek işbirliğini daha da ilerletme temel alınıyordu. Ancak o dönemin şartları doğrultusunda, üye ülkeler arasındaki ticaretin tamamen serbestleştirilmesi gibi ileri decede bir birleşme düşünülmemişti. Üç ülke arasında işbirliğini gerçekleştirmek için teşkilat bünyesinde sanayi ve petrol, ticaret, ulaştırma ve haberleşme, teknik işbirliği, kültür işleri, turizm ve zıraat alanlarında çalışma grupları oluşturuldu. 1964 yılında teşkilat bünyesinde oluşturulan Bölgesel Planlama Komitesi, üç ülkenin planlarının benzerleştirilmesi çalışmalarına başladı. Endüstriler arası işbirliğinde öngörülen politika, belirli sanayi kollarının belirli ülkelerde kurulması yönünde oldu. Ortak yatırım projelerinden İran'a alüminyum tesisleri, Pakistan'a jüt ve kağıt tesisleri, Türkiye'ye de lokomotif üretim tesisleri ayrıldı.[749]

Diğer yandan, kurulduğu dönemde RCD'yi kendi bölgesinde çok değişik bir

---

747 Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara 1965, s. 443.

748 Orhan Oğuz, "**Türkiye-İran ve Pakistan Arasındaki İktisadi İşbirliği**", Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi, 1965 , C. 1, Sayı: 2, s. 2.

749 Gül, **A.g.e.**, s. 60.

ekonomik grup haline getiren özellik, entegrasyon sanayilerinin seçiminde olduğu kadar, sanayilerin üyeler arasında dağılımı konusunda esnekliğe önem verilmesi olmuştur. Zira RCD, ticari ayrıcalıklar olmadan, büyük ölçekteki yatırımların sağladığı ekonomilerden bölgesel düzeyde yararlanmayı hedef alan "Ortak Amaçlı Teşebbüs" fikri üzerinde kurulmuştu.

RCD tasarısına göre, muhtemel Ortak Amaçlı Teşebbüs projeleri, teknik komiteler tarafından belirlenmekte veya özel sektörün önerileri bu komiteler aracılığıyla nihai onay için Bölgesel Planlama ve Bakanlar Konseyi'ne gönderilmekteydi. Bakanlar Konseyi'nin kararlarına uygun olarak bir Anlaşma Muhtırası düzenlenmekte, ayrıntılı yapılabilirlik etüdü tamamlandıktan ve üye hükümetler tarafından onaylandıktan sonra Anlaşma Muhtırası kat'i şeklini almaktaydı.[750]

RCD'nin işbirliği konusunda böylesi esnek yaklaşımının hem olumlu, hem de olumsuz yönleri olmuştur. RCD'nin özellikle faaliyet proğramına yönelik yapılan şu eleştiriler, bu oluşumun olumsuz yönlerini aksettirmektedir;

a) Bu proğram sonucunda ortaya bir çok proje çıkmışsa da, çoğu zaman bölgesel nitelik kaybolmuş, projeler genellikle veya özellikle ülkelerin iç pazarına hizmet etmiştir.

b) Orta Amaçlı Teşebbüsün uygulanması veya çıkarların korunması açısından herhangi bir kontrol mekanizması yoktur ve bir çok hallerde satınalma garantileri yerine getirilmemiştir.

c) Karşılıklı sermaye iştiraki olmamıştır. Bu iştirak eğer gerçekleştirilmiş olsaydı, katılan ülkelerin daha yakın ilgisi ve dolayısıyla uygulama ve faaliyet aşamalarında daha fazla kontrol sağlanmış olurdu.

d) Orta Amaçlı Projelere destek sağlayacak herhangi bir mali kuruluş, bu ilk dönemlerde gerçekleştirilememiştir.

e) Satınalma garantilerinin yetersizliği ve ticari-mali imtiyazların mevcut olmayışı nedeniyle, özel sektör RCD proğramına ilgi göstermemiştir.[751]

RCD, 1978 yılına kadar, 1964 İstanbul Zirvesi'nde kararlaştırılan hususlar

---

750 İbrahim Öngüt, "**Ortadoğu'da Sanayi Alanında İşbirliği Olanakları**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı, İstanbul 1976, s. 133.

751 Öngüt, **A.g.m.**, s. 134.

çerçevesinde faaliyetlerini yürütmüştür. Teşkilatın kuruluşundan sonraki en önemli gelişme, İzmir Anlaşması'dır. 21-22 Nisan 1976 tarihlerinde gerçekleştirilen İzmir Zirve Konferansı sonunda imzalanmıştır. Türkiye, İran ve Pakistan Devlet Başkanları 1964 yılından beri gözlenen olumlu gelişmeleri dikkate alarak, daha kapsamlı bir işbirliği anlaşması imzalamanın zamanının geldiği üzerinde fikir birliğine varmışlardır.[752] Zirvede alınan bir karar doğrultusunda teşkilatı kuran temel belge olarak hazırlanan İzmir Anlaşması, 1977 yılında Tahran'da imzalanmış, 1978 yılında ise yürürlüğe girmiştir.[753] 1976 İzmir Toplantısı'nın önemi, burada alınan kararlardan kaynaklanır. Zira bu toplantıda;

-Sınırlı bir serbest ticaret bölgesi (free trade area) oluşturulması

-Yatırım ve Kalkınma Bankası'nın kurulması

-Üç ülke arasında sanayi alanında işbirliğinin geliştirilmesine dair kararlar alınmıştır.[754]

RCD, İzmir Anlaşmasıyla 5 organdan oluşan bir özelliğe kavuşmuştur. Bunlar;

1. Dışişleri Bakanları veya Hükümetlerin atayacağı herhangi bir başka bakanın katılımıyla oluşan Bakanlar Konseyi. Bakanların toplantıları dışında gerektiğinde karar almak üzere İran Dışişleri Müsteşarı ve Pakistan ile Türkiye'nin büyükelçilerinden oluşan Temsilciler Konseyi.

2. Üye devletlerin planlama başkan veya müsteşarlarından oluşan Bölgesel Planlama Konseyi.

3. Teknik Komiteler.

4. Sekreterya.

5. İhtisas kuruluşları.[755]

Hemen hatırlatmak gerekir ki, ilk on yılındaki faaliyetlerinde hiç bir önemli

---

752 Ertürk, **İktisadi Birleşmeler Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu İktisadi Birleşme Hareketleri**, İstanbul 1998, s. 259.

753 İzmir Anlaşması, 29 Haziran 1978 tarih ve 16339 sayılı Yasa ile onaylanmış (Resmi Gazete, 7 Ağustos 1978), 21 Eylül 1978 tarih ve 7/16616 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe girmiştir.

754 Manisalı, **AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler-Türkiye Açısından Değerlendirme**, s. 74.

755 Ertürk, **A.g.e.**, s. 261.

gelişme göstermemiş olan bu Teşkilatı geliştirmek ve kuvetlendirmek için Türkiye'nin önemli gayretleri olmuştur. Bu da Türkiye'nin, o dönemde İslam ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirme isteğinin bir tezahürü olarak nitelendirilebilir.[756]

1979 yılında, İran'da gerçekleştirilen İslam Devrimi'nin ardından, İzmir Anlaşması askıya alınmıştır. Dolayısıyla RCD'nin faaliyetleri bu gelişmeler sonucu durdurulmuştur.

Sonuç olarak, RCD en fazla ulaştırma ve haberleşme alanlarında başarılı olmuştur. Bu bağlamda, Ankara, Tahran, Zahidan-Karaçi arasındaki demiryolu faaliyete geçirilmiştir.[757] Ancak, teşkilata üye ülkelerin ekonomik ve politik çıkarları farklı zeminler üzerine oturtulduğundan, RCD'den beklenen fayda sağlanamamıştır. Ayrıca, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, bu organizasyonun bölge içinde ticareti yapılan malların hepsi üzerindeki ticaret kısıntılarının zamanla kaldırılmasını öngörmemesi de, gerekli başarının elde edilmesini engellemiştir. Bu iki temel unsurun yanısıra, üye ülkelerin RCD konusunda fazla istekli olmamaları[758], diğer yandan ülke ekonomilerinin özellikle sanayi sektöründe ürünler bakımından çoğunlukla birbirleriyle rakip durumda olması ve temel kaynak yapılarının birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olmaması da dikkat çekmektedir.[759] Zira, o günün şartlarında, üç ülkenin de hızla sanayileşme gayreti içinde olmaları, hafif sanayi ürünleri üretiminin yanısıra, tarıma dayalı bir yapının bulunması ve bu ürünlerle ihracat maddelerinin birbirine benzemesi bu ülkeleri birbirlerine rakip duruma getirmiştir.[760]

1980'li yılların başında, her üç üye ülkede yaşanan iç sorunların yatışması ve özellikle İran'da yönetimin istikrara kavuşması üzerine, RCD Yüksek Konseyi'nin 27-29 Ocak 1985 tarihleri arasında Tahran'da yaptığı toplantıda, İzmir Anlaşması'nda yapılan bir değişiklikle, RCD'nin Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) adı

---

[756] İhsanoğlu, **Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı**, s. 396.

[757] Başar, **A.g.m.**, s. 45.

[758] Manisalı, **A.g.m.**, s. 53.

[759] Emre Gönensay, "**Kalkınma Stratejisi Olarak Bölgesel Ekonomik İşbirliği ve Ortadoğu**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği, İstanbul 1976, s. 221-222.

[760] Yıldırım Kılkış, "**Bölgesel Kalkınma İçin İşbirliği (RCD) Yolunda Türkiye, İran ve Pakistan'ın Ortak Çalışmaları**", İTO Mecmuası, 1966, C. 83, No; 3-5, s. 61.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

altında yeniden faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır.[761] RCD'den ECO'ya geçişte yaşanılan bir başka farklılık ise, üye ülkelerden İran'ın rejiminin değişmesidir. Zira İran önceki dönemde bir imparatorluk idi. ECO'nun kuruluşunda ise İran, bir İslam Cumhuriyeti olarak kayıtlara geçmiştir. Böylelikle, üye ülkelerin siyasi yapılanmaları farklı olsa da, her üç ülkenin de neticede Cumhuriyetle yönetildiğini görmekteyiz.[762]

1988 yılında, İzmir Anlaşması'nı tadil eden 1985 tarihli protokolün İran makamlarınca onaylanmasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle, ECO'nun faaliyetleri duraklama dönemine girmiş, ancak 1990 yılında imzalanan yeni bir protokol ile bu güçlükler aşılmıştır. Bu protokolle, öteden beri sayıları 4 olan teknik komiteler (Ekonomik ve Altyapı İşbirliği Komitesi, Teknik ve Sınai İşbirliği Komitesi, Tarımsal İşbirliği Komitesi, Eğitim ve Bilimsel İşbirliği Komitesi) 7'ye çıkarılmıştır. Bu komiteler ve ülkemizdeki koordinasyonlarından sorumlu olacak Bakanlık ve kuruluşlarımızı şöyle sıralayabiliriz;

1. Ekonomik ve Ticari İşbirliği Komitesi - DPT

2. Ulaştırma ve Haberleşme Alanlarında İşbirliği Komitesi - Ulaştırma Bakanlığı

3. Sınai ve Teknik İşbirliği - Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

4. Tarımsal İşbirliği Komitesi - Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı

5. Eğitim, Bilim ve Kültür İşbirliği Komitesi - Dışişleri Bakanlığı

6. Enerji Alanında İşbirliği Komitesi - Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

7. Altyapı ve Bayındırlık Alanlarında İşbirliği Komitesi - Bayındırlık ve İskan Bakanlığı.[763]

ECO ülkelerinden ilk kurucu üyeler arasında 23 Mayıs 1991'de, Tahran'da bir Tercihli Ticaret Uygulama Anlaşması imzalanmış, buna bağlı olarak 17 Şubat 1992 tarihinde yine aynı yerde tercihli tarife protokolü imzalandıktan sonra, her iki belge 24 Aralık 1992 tarih ve 21445 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürür-

---

761 Türkiye RCD Yüksek Konseyi'nin aldığı kararı, 4 Mart 1985 tarih ve 85/9209 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylamıştır. (Resmi Gazete, 29 Mart 1985)

762 Ertürk, **A.g.e.**, s. 261.

763 DPT, **ECO Teknik Komite Faaliyetleri Konusundaki Değerlendirme Toplantıları İçin Hazırlanan Not**, 1997, s. 2.

lüğe girmiştir.[764]

Sovyetler Birliği'nin dağılması, ECO'ya yeni bir boyut kazandırmıştır. 1991 Mayıs ayında Tahran'da yapılan toplantıda kararlaştırılan Türk Cumhuriyetleri'nin ECO'ya üye olması kararı, 1-2 Aralık 1992 tarihinde İslamabad'da yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında gerçekleştirilmiştir.[765]

Burada hemen belirtelim ki, bir bölgesel ekonomik bütünleşme hareketinin başarılı olabilmesi için aranılan şu iki temel unsur, bu genişleme ile ECO'nun önüne yeni ufuklar açmıştır;

a) Ekonomik bütünleşmeye katılan ülke sayısının fazla olması ve bütünleşmenin gerçekleşeceği alanın büyük olması gerekir. Bütünleşmenin ticaret yaratıcı ve yatırım arttırıcı etkileri bu durumda ortaya çıkmaktadır. ECO'nun üye sayısının artması ve ekonomik bütünleşmenin geniş sahalara yayılması, ona orta dönemde önemli imkan ve potansiyeller ortaya çıkarmaktadır.

b) Ekonomik bütünleşmeye katılan ülkelerin ekonomilerinin tamamlayıcı niteliğe sahip olması durumunda kuvvetli bir ticaret yaratıcı etki ortaya çıkacaktır. Türkiye ekonomisi ile, Türk Cumhuriyetlerinin ekonomileri arasında tamamlayıcı nitelik ağır basmaktadır. Bu ülkelerin ekonomilerinin başta enerji kaynakları olmak üzere, çeşitli doğal kaynakları yönünden çok zengin olması, Türk ekonomisi yönünden orta ve uzun dönemde önemli imkan ve potansiyeller barındırmaktadır. Diğer yandan, bu ülkelerin ihtiyaç duydukları çeşitli tüketim malları Türkiye'de yüksek kalite ve uygun fiyatlarla üretilmektedir. Bu ülkelerdeki çeşitli sanayi dallarının yeniden yapılandırılması için gerekli teknoloji geliştirme ve modernizasyon yatırımları Türkiye tarafından sağlanabilir.[766]

Diğer yandan 1992 Şubat ayında düzenlenen 1. ECO Zirvesin'de, KKTC'nin üye sıfatı olmaksızın teşkilat faaliyetlerinden yararlanması kararlaştırılmıştır. Böylece KKTC oy kullanma hakkı olmaksızın ECO Bölgesel Planlama Konseyi, Teknik Komiteler ve Uzmanlar Grubu toplantılarına katılma hakkı kazanmıştır.[767]

---

764 Ertürk, **A.g.e.**, s. 271-272.

765 Ertürk, **A.g.e.**, s. 273.

766 Morgil, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi**, s. 774.

767 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Bilgi Notu**, 1998, s. 2.

1992 yılından itibaren Teşkilat Zirvesi her yıl düzenli olarak, üye ülkelerin Cumhurbaşkanları veya Başbakanlarının katılımıyla yapılmaktadır.

1992 yılı sonunda üye sayısı üçten ona yükselen ECO, 1993 yılını genişlemenin gerekli kıldığı genel politika kararlarını alarak geçirmiştir. Diğer yandan, Bakanlar Konseyi'nin toplantı halinde olmadığı zamanlarda Konsey adına kuruluşun günlük faaliyetleriyle ilgili kararları alan Temsilciler Konseyi'nin dönem başkanlığı 1993 yılının ilk altı ayında Türkiye tarafından yürütülmüştür. Bu süre zarfındaki çalışmalarda birinci önceliğin, "2000 yılına kadar geçecek süre içerisinde ulaşılabilecek ekonomik hedefler ile bu yolda izlenecek yöntem ve prensiplerin tayini" olduğu hususunda görüş birliği oluşmuştur.

Bu mutabakat çerçevesinde, 6-7 Şubat 1993'te, Pakistan'ın Quetta şehrinde toplanan Bakanlar Konseyi, ECO üyeliğinin genişlemesiyle, ekonomik işbirliği politikalarının hangi çerçevede belirleneceğine dair görüşmeler yapmıştır. Bu toplantı sonunda "Quetta Eylem Planı" adlı belge ortaya çıkmış ve Konsey üyelerince imzalanmıştır. Bunu izleyen dönemde, daha ziyade Türkiye'nin katkı ve inisiyatifiyle şekillenen "2000'li Yıllar ve Sonrası İçin Uzun Vadeli ECO Perspektifleri" başlıklı ikinci bir belge de Bakanlar Konseyi'nin 7 Temmuz 1993'te, İstanbul'da gerçekleştirilen 2. ECO Zirvesi münasebetiyle akdettiği özel toplantısında "İstanbul Deklarasyonu" adıyla kabul edilmiştir. Bunun yanısıra her iki belge, belirtilen zirvede Devlet ve Hükümet Başkanlarınca teyid edilmiştir.[768]

1992-1997 yılları arasında ECO'nun sektörel öncelikleri belirlenmiş ve teşkilat yapısı ile uygulamaya dönük prensip ve mekanizmaları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde 16-17 Şubat 1992 Tahran, 6-7 Temmuz 1993 İstanbul, 14-15 Mart 1995 İslamabad, 14 Mayıs 1996 Aşkabat ve 13-14 Mayıs 1997 yine Aşkabat zirveleri gerçekleştirilmiştir. Bakanlar Konseyi bu güne kadar 7'si mutad yılık toplantı, 4'ü zirve hazırlık toplantısı olmak üzere 10 kez resmi olarak, 4 kez de gayri resmi olarak istişarelerde bulunmak amacıyla toplanmıştır.

25-27 Ekim 1993 tarihlerinde, Almatı'da ECO Ulaştırma Bakanları Toplantısı, 25-26 Ocak 1994 tarihlerinde Tahran'da ECO Sağlık Bakanları toplantısı yapılmıştır.

Bölgesel Planlama Konseyi 7 toplantı gerçekleştirmiş, 8 komite ile çok sayıda

---

[768] DEİK Raporu, **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Raporu**, 1994, s. 105.

ihtisas grubu düzeyinde son beş yılda sayısı 150'ye varan toplantı, seminer ve eğitim proğramları tertiplenmiştir.

1995 yılında yapılan 3. Zirve Toplantısı'nda, RCD döneminden beri projeleri üzerinde durulan ECO Deniz Taşıma Şirketi, ECO AIR isimli bir havayolu şirketi kurulması, ECO uydusunun uzaya gönderilip işletmeye konması, ECO Kalkınma ve Yatırım Bankası'nın tesisi planlanmıştır.[769] Bu zirvede ayrıca, üye ülkeler arasında transit malların hızlı bir şekilde geçişini sağlamak amacıyla hazırlanan ECO Transit Ticaret Anlaşması, Türkiye dahil 8 ülke tarafından imzalanmıştır. ECO üyesi ülkelerdeki işadamlarının vize işlemlerini basitleştirerek 72 saat içinde vize verilmesini sağlamak amacıyla hazırlanan Vize Anlaşması, Türkiye dahil 6 ülke tarafından imzalanmıştır.[770]

ECO'nun yoğunlaşan faaliyetlerinden somut sonuçlar alınabilmesi için, teşkilatın kapsamlı olarak yeniden yapılandırılmasının gerektiği üzerinde üye ülkeler arasında mutabakat sağlanmıştır. Bu amaçla 1995 yılında kurulan Akil Adamlar Grubu, Bakanlar Konseyi'ne bir öneriler paketi sunmuş, bu paket hükümetler düzeyinde müzakere edildikten sonra Mayıs 1996'da Türkmenistan'da gerçekleştirilen 4. ECO Zirvesi münasebetiyle yapılan Bakanlar Konseyi Toplantısında onaylanmıştır. Onaylanan belgeler arasında yeralan ve ECO'nun hukuki temelini oluşturan[771] Yeni İzmir Anlaşması da, 14 Eylül 1996'da, İzmir'de gerçekleştirilen Bakanlar Konseyi Olağanüstü Toplantısından imzalanmıştır.[772] Bu kapsamda Tahran'da yerleşik Genel Sekreterya'nın yeniden yapılandırılarak güçlendirilmesi kararlaştırılmış, benimsenen Ekonomik İşbirliği Stratejisi ile ticaret, ulaştırma, haberleşme ve enerji öncelikli işbirliği alanları olarak belirlenmiştir.[773]

9-10 Mayıs 1998 tarihlerinde Kazakistan'ın Alma Ata şehrinde gerçekleştirilen 5. ECO Zirvesi'nin Bakanlar düzeyindeki toplantılarında, üye ülkeler arasında karayolu taşımacılığının geliştirilmesi, transit taşıma sürelerinin karşılıklı

---

769 Zaim, "**Türkiye'nin Türk ve İslam Dünyasıyla İktisadi Münasebetleri**", s. 68

770 Demirhan, **Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon**, Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 1017.

771 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (ÇEGY), **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Çerçevesindeki Projeler**, 1998, s. 1.

772 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), s. 3.

773 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1017.

olarak uzatılması, vize ve gümrük mevzuatında düzenlemeye gidilmesi ve merkezi Türkiye'de olacak ECO Eğitim Enstitüsü'nün kurulması gibi önemli konularda görüş birliğine varılmıştır. Türkiye'nin teklifiyle, kaynağı Afganistan'dan başlayarak Orta Asya ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılan 'uyuşturucu maddelerin üretimi ve satımının önlenmesi' konusu da bakanlar düzeyinde kabul edilen önemli kararlardan olmuştur. 11 Mayıs 1998 tarihinde ise, yine aynı yerde üye ülkelerin Devlet Başkanlarının katılımıyla 5. ECO Zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir. Zirve'de, Bakanlar düzeyindeki toplantılarda alınan kararlar üzerinde durulmuştur.[774]

Yine ECO üyesi ülkeler arasında ticaret, yatırım, ulaştırma, haberleşme, enerji, maden, çevre, tarım, sanayi ve sağlık gibi konuların ele alındığı ECO Bölgesel Planlama Konseyi 9. Toplantısı 22-23 Şubat 1999 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Toplantıda, İran, Pakistan ve Türkiye arasında 1995 yılında imzalanan ECO Kalkınma ve Ticaret Bankası'nın kuruluş anlaşmasının yeniden işlerlik kazanması üzerinde durulmuştur. Bilindiği gibi, adı geçen anlaşmayla bu Bankanın 300 milyon $ sermaye ile faaliyete geçmesi ve merkezinin İstanbul'da olması öngörülmektedir. Mali yükümlülükler getiren bu anlaşma maalesef TBMM gündeminin ön sıralarına gelememiş durumdadır. Aynı zamanda İran da bu anlaşmayı henüz onaylamış değildir.

6. ECO Zirvesi ise 2000 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapılacaktır.[775]

ab. Kuruluşun yapısı ve faaliyet alanı

1) ECO'nun organları:

ECO'nun İzmir Anlaşması'nda belirlenen teşkilat yapısını şu organlar oluşturmaktadır;

A. Zirve: Aslında bu organ İzmir Anlaşması'nda bizzat yeralmamaktadır ve dolayısıyla Teşkilatın resmi bir kurulu değildir. Bununla birlikte, 1992'den itibaren bir veya iki yıl aralıklarla toplanmakta olan Zirve, fiilen Teşkilatın en yüksek

774 Zaman, 10 Mayıs 1998

775 Zaman, 23 Şubat 1999

karar organı konumundadır. Üye ülkeler, Zirveye Devlet Başkanı, Cumhurbaşkanı veya Başbakan seviyesinde katılmaktadırlar.

B. Bakanlar Konseyi: İzmir Anlaşması uyarınca, Teşkilatın en üst siyasa belirleme ve karar alma organıdır. Konsey, üye ülkelerden Dışişleri Bakanlarının katılımıyla, yılda en az bir kere, sırasıyla bir üye ülkede toplanmaktadırlar.

C. Daimi Temsilciler Konseyi: Üye ülkelerin Tahran Büyükelçileri ile İran Dışişleri Bakanlığından görevlendirilen bir Genel Müdür'den oluşur. Konsey, Bakanlar adına Teşkilatın işlerine ve idaresine ilişkin kararları alır ve uygular. Ayda bir defadan az olmamak üzere gereken sıklıkta toplanır.

D. Bölgesel Planlama Konseyi: Üye ülkelerin planlama teşkilatları müsteşarlarından veya ekonomilerinden sorumlu bakan yardımcılarından, ya da tayin edilecek eş düzeyde temsilcilerden oluşan Bölgesel Planlama Konseyi, yılda en az bir kez Tahran'da toplanarak Teknik Komitelerin toplantı raporlarını ve faaliyet proğramlarını incelemekte, bu konudaki görüş ve önerilerini Bakanlar Konseyi-'ne sunmaktadır. ECO'nun ekonomik gündemini, işbirliği proje ve proğramlarının esaslarını hazırlar, alınan kararların ulusal düzeydeki eşgüdümünü sağlar, gelişmeleri izleyerek Bakanlara rapor eder.

E. Yazmanlık: Yeni teşkilat yapısı içinde Yazmanlığın işbirliği alanlarında yetkili ve tecrübeli ihtisas kadrolarıyla techiz edilmesi kararlaştırılmıştır. 1977 yılından başlayarak, Teşkilatın faaliyetlerinin merkezlerden de katılım yoluyla, Yazmanlık bünyesinde yürütülecek çalışmalar şeklinde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Bu amaçla, ileriki dönemlerde Yazmanlık bünyesinde Direktörlükler kurulacaktır.

F. Teknik Komiteler ve Uzman Grupları: Teşkilatın Ekonomi ve Ticaret, Ulaştırma ve Haberleşme, Sanayi, Tarım, Eğitim ve Bilim, Enerji, Altyapı vb. alanlarındaki faaliyetlerine 8 teknik komite ve bu komiteler şemsiyesi altında görev yapan uzman gruplar destek vermektedirler. Teknik Komiteler, ilgi alanlarına göre gündemlerinde bulunan işbirliği konuları ile ilgili teknik düzeydeki çalışmaları yapmak ve kendilerine havale edilen projelerle ilgili çalışmaları sonuçlandırmakla görevlidirler. Teknik Komite toplantılarında alınan kararlar Bölgesel Planlama Konseyi ve Bakanlar Konseyi tarafından onaylandıktan sonra

yürürlüğe girmektedir.[776] Bu komiteleri tek tek sıralamak gerekirse;

*Ekonomik ve Ticari İşbirliği Komitesi

*Ulaştırma ve Haberleşme Alanında İşbirliği komitesi

*Sınai ve Teknik İşbirliği Komitesi

*Tarımsal İşbirliği Komitesi

*Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği Komitesi

*Enerji Alanında İşbirliği Komitesi

*Çevre ve Sağlık Alanlarında İşbirliği Komitesi

*Uyuşturucuların Kötüye Kullanımının ve Kaçakçılığın Kontrolünde İşbirliği Komitesi

Ayrıca, bu komitelerle ilgili olarak gerekli görülen konularda oluşturulan uzman grubu toplantıları marifetiyle teknik çalışmalar da yapılmaktadır.

G. Sekreterya: Tahran'da bulunun ECO Sekreteryası, üye ülkelerden gönderilen memurlardan oluşmaktadır. Genel Sekreterlik görevi, 4 yılda bir kurucu ülkeler arasında el değiştirmektedir. 2000 yılından itibaren bu süre 2 yıla indirilecek ve Genel Sekreterlik görevi diğer ülkelere de açılacaktır. Genel Sekreterlik, plan ve proğramların hazırlanmasında öncülük yapmakta, üye ülkeler arasında haberleşme ve koordinasyonu sağlamakta, toplantıların içeriğine yönelik gerekli belgeleri hazırlamaktadır. Tüm ECO ihtisas kurumları, Sekreteryanın amiri olan Genel Sekreterin doğrudan sorumluluğu altındadır. Genel Sekreterliğin bütçesi, kurucu ülkelerin eşit katkı paylarından oluşmakta ve bütçe yılı 1 Martta başlamaktadır. Yeni üyeler, bir süre için bütçeye katkıda bulunmaktan muaf tutulmuşlardır. Genel Sekreterlik hesapları, her üç kurucu ülkeden Tahran'a gönderilen denetçiler tarafından denetlenmektedir.[777]

H. Bölgesel Kuruluşlar: Üye ülkelerin yatırım ve katkılarıyla teşkil edilen müstakil bütçe ve özerk yönetime sahip kuruluşlardır. Bunlardan bir kısmı henüz tam manasıyla faaliyete geçmemiştir.[778]

---

776 İsmail Akpınar ve Adnan Tekşen, **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı**, DPT, s. 2-3.; T.C. Dışişleri Bakanlığı (KEGY), s. 2-3.

777 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1016.

778 Akpınar-Tekşen, **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı**, DPT, s. 2-3.; T.C. Dışişleri Bakanlığı (KEGY), s.

Halen kurulu bulunan ECO İhtisas kurumları şunlardır;

Ticaret ve sanayi Odası: İki yılda bir rotasyon esasına göre üye ülkelerde toplanmaktadır.

Sigorta Merkezi-Karaçi.

Reasürans Havuzu-İstanbul.

Sigorta Koleji-Tahran.

Güney Batı Asya Posta Birliği.[779]

2) ECO'nun önemli kurumları ve projeleri:

ECO çerçevesinde kurulması kararlaştırılan, bir kısmında önemli mesafeler katedilen ihtisas kurumları ve bazı önemli projeler şunlardır;

ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası: IMF hesap birimi olan SDR (Special Drawing Right) Özel Çekme Hakkına (1 SDR=yaklaşık 1.5 $) muadil ECO birimi üzerinden 1 milyar ECO Currency Unit nominal sermayeli ve İstanbul merkezli olarak kurulması öngörülen Banka'nın statüsü, Türkiye, İran ve Pakistan'ın ilgili bakanları tarafından 1995 Martında imzalanmıştır. Banka'nın ilk beş yıllık dönem için başkanı Türkiye tarafından atanacaktır. Banka Kuruluş Anlaşması ve tadil metinleri üç üye ülke parlamentolarında onay aşamasındadır.

ECO Reasürans Şirketi: Kurucu üç üye tarafından Karaçi merkezli olarak 30 milyon $ sermaye ile kurulması öngörülmektedir. Şirkete Türkiye'yi temsilen Ziraat Bankası katılacaktır. Bir yazım komitesi teşkil edilerek, 18 Ocak 1997'de, İslamabat'ta şirketin statüsü üzerinde redaksiyon çalışmaları yapılmıştır. Komite'nin 26 Nisan 1997 tarihinde, Tahran'da yapılan toplantısında Şirketin statüsü nihai hale getirilmiş olup, imzalandıktan sonra Şirket faaliyete geçecektir.

ECO Havayolu Şirketi (ECO AİR): İran, Afganistan, Pakistan ve Türkmenistan arasında, İran merkezli olarak Mart 1995'te statüsü imzalanan bu şirketin tarafları, sermaye katkı paylarını ödememektedirler. İran makamları konuyu prestij projesi olarak addetmekte, karlılık ve fizibilite değerlendirmelerini dikkate

---

2-3.

779 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1016.

almamaktadır. THY ise, ECO Air'in uçması öngörülen hatlara zaten uçmakta olduğu gerekçesiyle, özel şirketler de karlı bulmadıklarından bu projeye ilgi duymamışlardır.

ECO Gemicilik Şirketi (ECO Shipping Agency): Türkiye'deki Deniz Nakliyatı A.Ş. gibi ilgili kuruluşlar karlı olmayacağı düşüncesiyle bu Şirkete katılmaya ilgi duymamışlardır. Ancak, bölgeye olan yakın ilgimiz dolayısıyla, özellikle Hazar Denizinde çalışmak üzere Şirkete gemi tahsis etmemiz gerektiğine dair görüşler vardır. Şirket sözleşmesi Afganistan, Kazakistan, Pakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve İran tarafından Mart 1995'te imzalanmıştır. İran bir kuru yük gemisi tahsis ederek şirketi faaliyete geçirmiştir. Diğer beş üye ülke ise henüz sermaye katkı paylarını ödememişlerdir.

ECO Kültür Enstitüsü: 14-15 Mart 1995'te, İslamabat'ta yapılan 1. ECO Zirve Toplantısında, merkezi Tahran'da olmak üzere Kültür Enstitüsü Kuruluş Belgesi imzalanmıştır. Kültür Bakanları düzeyindeki Mütevelli Heyeti ilk toplantısını 22-23 Ekim 1996 tarihlerinde, Tahran'da gerçekleştirmişlerdir. Diğer yandan Türkiye tarafından bir Eğitim Enstitüsü kurulması önerilmiş olup, buna ilişkin Anlaşmanın hazırlık çalışmaları sürdürülmektedir.

ECO Bilim Vakfı: İslamabad'da kurulacak olan Vakfın Kuruluş Anlaşması, Türkiye tarafından imzalanmış, ancak henüz onaylanmamıştır.

ECO Eğitim Vakfı: Türkiye merkezli bir ECO Eğitim Vakfı kurulması, 1997 Şubat ayında, Tahran'da yapılan Bölgesel Planlama Konseyi Toplantısında kabul edilmiş olup, statüsü üzerinde çalışmalar devam etmektedir.[780]

ECO Akil İnsanlar Grubu: 1995 Zirve Toplantısında, esasen zayıf konumda olan ECO'nun değişen dünya şartları nedeniyle kendini yenilemesi ve günün ihtiyaçlarına uygun bir yapılanmaya gitmesi ile belgelerini bu yönde değiştirmesi teyid edilmiş ve bu amaçla bir Akil Kişiler Grubu kurulması kabul edilmiştir.[781]

3) ECO'nun uluslararası ilişkileri:

1. ECO-BM

---

780 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), s. 4-6.; T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (ÇEGY), s. 3.

781 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1017.

1993 yılında BM Genel Kurulu ECO'ya gözlemci statüsü tanıyarak, 1995 ve 1996 yıllarında kabul ettiği iki kararla BM, bölgesel ve ihtisas kuruluşlarına ECO ile işbirliği yapmaları yönergesini vermiş ve Genel Sekreter'den kaydedilen gelişmeleri rapor etmesini istemiştir.

ECO, bu çerçevede BM Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), BM Kalkınma Proğramı (UNDP), BM Sınai Kalkınma Teşkilatı (UNIDO), BM Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), BM Nüfus Fonu (UNFPA), BM Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), BM Uyuşturucu Kontrol Proğramı (UNDCP) ve Dünya Tarım ve Gıda Örgütü (FAO) ile kurumsal ilişki tesis ederek bir kısmıyla işbirliği mutabakat muhtıraları imzalamıştır.

II. ECO-İKT

ECO, 1994 yılında İKT'ye gözlemci olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, İKT ve İSEDAK toplantılarına katılmaktadır. Ayrıca, 11-12 Aralık 1997 tarihlerinde gerçekleştirilen 8. İKT Zirvesi sırasında, bu kuruluşla bir işbirliği belgesi imzalamıştır.

III. ECO-ASEAN

Yazmanlıklar arasında diyalog tesis edilmiş, iki kuruluşun Bakanlar Konseyleri, BM Genel Kurulu münasebetiyle 1995 ve 1996'da iki kez biraraya gelmişlerdir.

IV. ECO-AB

1994'te ECO Yazmanlığı, Avrupa Komisyonu ile diyalog başlatmıştır. Kasım 1996'da Avrupa Komisyonu, ECO Genel Sekreteriyle görüşmeler yapmak üzere Tahran'a bir heyet göndermiştir.

V. ECO-İKB

1993 yılında, İBK ile bir işbirliği mutabakat muhtırası imzalanmıştır.[782]

---

[782] T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (ÇEGY), s. 4.

4) ECO'nun faaliyet alanı:

ECO, Avrasya'da küreselleşme ve bölgesel bütünleşme alanındaki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Sık sık bahsettiğimiz İzmir Anlaşması'nın yanısıra, Bakanlar Konseyi tarafından alınan ve ECO Zirvelerinde onaylanan kararlar, ECO'nun bu amacına ulaşması için gerekli temel düzenlemeleri oluşturmuştur. Bu kapsamda, 1993 yılında kabul edilen Quetta Eylem Planı ve ECO Uzun Vadeli Perspektifleri (İstanbul Bildirisi) büyük önem taşımaktadır.

Quetta Eylem Planı genel olarak, üye ülkeler arasındaki demiryolu bağlantılarının ve haberleşme ağının oluşturulması, boru hatları ve enterkonnekte elektrik sistemi inşası, ticaretin serbestleştirilmesini temin için çeşitli engellerin bertaraf edilmesi, ortak yatırımların artırılması için çeşitli bölgesel ve milli teşviklerin sağlanması, insangücü kaynaklarınının geliştirilmesi için bölgesel ihtiyaçlara yönelik bir işbirliğinin sağlanması gibi hedefleri ve öncelikleri içermektedir. Eylem planı, üye ülkeler için uzun vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesi için zamanlamalar getirmektedir.

İstanbul Bildirisi ise, ulaştırma, haberleşme, ticaret, enerji, sanayi, tarım, turizm, kültür, çevre ve özel teşebbüsün teşviki gibi işbirliği alanlarında kısa, orta ve uzun vadeli ve Quetta Eylem Planına göre daha ayrıntılı hedefleri içermektedir.[783]

7 Temmuz 1993 tarihinde gerçekleştirilen ECO, 2. Zirve Toplantısı sonunda kabul edilen İstanbul Deklarasyonu'nda da vurgulandığı gibi, esas hedeflerden birisi, yüzyılın sonuna kadar mümkün olduğu ölçüde, kalkınmış ve modernleşmiş bir bölge ve milletler topluluğu oluşturmaktır.

ECO, hem Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin denize çıkışları açısından önemli bir görev üstlenecek, hem de Türkiye'nin bu ülkelere ulaşabilmesi ve önüne çıkmakta olan engelleri aşabilmesi için büyük kolaylıklar sağlayacak bir yapıya sahiptir.[784] Özellikle Türk Cumhuriyetleri açısından ECO'nun önemi

---

[783] Demirhan, **A.g.m.**, s. 1016.; Ayrıca bkz. İlkin, **The Economic Cooperation Organisation (ECO), A Short Note**, Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries, 15/1994, s. 31-43.; Önder Özar, **Economic Cooperation Organisation: A Promising Promising**, Perceptions, March-May 1997, s. 15-23.

[784] DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, Şubat 1995, s. 9-10.

daha büyüktür. Rusya ve Çin gibi güçlü komşularla çevrili bölge ülkelerinin denize açılmayan bir bölgede yeralmaları halinde bu ülkeler kıta içi devletleri olmanın bütün yetersizlikleriyle yüzyüze geleceklerdir. Böyle bir durum ise Türk Cumhuriyetlerini hapsedilmiş birer ülke; etkinlikleri az, buna karşılık etkilenme durumu ve duyarlılığı fazla bir konuma sürükleyecektir. Denizlere açılabilmek, ancak güneyden Hint Okyanusu'na, Basra Körfezi'ne ve güney batıdan Akdeniz'e ulaşmayı gerektirmektedir. Bu da ancak Afganistan, İran, Pakistan ve Türkiye ile birlikte ortak bir şemsiye altında bulunmayı gerektirir. İşte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri açısından ECO, böyle bir şemsiye olma rolünü üstlenebilir.[785]

ECO, orta vadede üye ülkeler arasında işbirliğinin gerçekleşmesine yönelik öncelikli hedefler olarak seçtiği Ticaret, Ulaştırma, Haberleşme ve Enerji Sektörlerine ağırlık verilmesi stratejisini benimsemiştir. Bölge içinde ticaretin geliştirilmesine büyük önem veren Türkiye yaptığı bir girişimle, Genel Sekreterlikteki Ticaret Direktörlüğünün Türkiye'ye tahsis edilmesini sağlamıştır.

ECO bölgesinde ticaretin geliştirilmesi için tarife ve tarife dışı engellerin önlenmesi, serbest pazar ekonomisinin işlemesi, ticaret rejimlerinin şeffaflaştırılarak Dünya Ticaret Örgütü'nce belirlenen kural ve standartları ile uyumlaştırılması ve özel sektörün bölge içinde etkin biçimde faaliyet gösterebilmesine yönelik tedbirlerin alınması önem arzetmektedir.

Bu amaçla, 26-27 Şubat 1997 tarihlerinde, Tahran'da yapılan ECO Bölgesel Planlama Konseyi Toplantısında yüksek düzeyli bir uzmanlar komitesinin kurularak bölgede ticaretin geliştirilmesine yönelik öneriler hazırlanması kararlaştırılmıştır.

ECO bölgesinde ticareti geliştirecek diğer iki proje, yukarıda da yer verdiğimiz, ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası ile ECO Reasürans Şirketi'dir.

ECO, ulaştırma ve haberleşme alanına da önem vermekte, özellikle denize çıkışı olmayan teşkilat üyelerinin ihtiyaçlarına cevap verecek, uluslararası limanlara ve pazarlara ulaşmalarını mümkün kılacak şekilde bölgenin altyapısını geliştirmeyi, eksikliklerini tamamlamayı hedeflemektedir. Ayrıca hedefler arasında, üye ülkeler arasındaki iletişim ağını günümüz ihtiyaçlarına cevap verecek

---

785 Suat İlhan, "**Jeopolitik Gelişmelerin Yönü (Türkyerin Yörüngesindeki Dünya'da Yeni Unsurlar)**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 1044.

şekilde geliştirip yaygınlaştırmak da bulunmaktadır.

ECO içinde bir diğer işbirliği alanı enerjidir. Bölgenin çok zengin enerji kaynaklarının akılcı bir şekilde kullanılması ve uluslararası pazarlara ulaştırılması hayati bir önem taşımaktadır. Özellikle petrol ve doğalgazın üretilmesi ile taşınması stratejik önem arzetmektedir. Bu bakımdan bölgedeki zengin petrol ve doğalgaz kaynakları hemen tüm dünya ülkelerinin özel ilgisini çekmektedir. Ne var ki, üye ülkelerin bu konuda teşkilat içindeki tutumları, biraz birbirlerinden çekinmeleri, biraz da bazı üçüncü ülkelerin etkisi altında kalmaları sebebiyle fazla samimi görünmemektedir.

Ulaştırma, haberleşme ve enerji konuları ile ilgili olarak 13-14 Mayıs 1997 tarihlerinde, Aşkabat'ta ECO Olağanüstü Zirve Toplantısı yapılmış ve ECO Bölgesinde Ulaştırma ve Haberleşme Altyapısının ve Boru Hatları Şebekesinin Geliştirilmesine İlişkin Deklarasyon imzalanmıştır.[786]

5) Anlaşmalar ve eylem planları:

ECO çerçevesinde gerçekleştirilen anlaşma ve eylem planlarını tarihleriyle birlikte başlıklar halinde sıralamak gerekirse;

a) İzmir Anlaşması: 14 Eylül 1996 tarihinde ECO Bakanlar Konseyi üyeleri tarafından İzmir'de imzalanmıştır. Ayrıca İzmir'de bu belgeler de imzalanmıştır;

-ECO'nun Teşkilat Yapısı

-ECO Yazmanlığı Teşkilat Şeması

-ECO Yöntem Kuralları

-ECO Çalışma Metodolijisi

-ECO Ekonomik İşbirliği Stratejisi

-ECO Yazmanlığı Personel Yönetmeliği

-ECO Yazmanlığı Mali Yönetmeliği

b) ECO Ulusal Temsilciler ve Uluslararası Personelin Hukuki Statüsü'ne Dair Anlaşma: 14 Eylül 1996'da, İzmir'de imzalanmıştır.

---

786 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), s. 8-9.; T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (ÇEGY), s. 1-2.

c) Ev Sahibi Ülke Anlaşması: ECO Genel Sekreteri ve İran Dışişleri Bakanı arasında 15 Mayıs 1996 tarihinde, Aşkabat'ta imzalanmıştır.

d) Transit Ticaret Anlaşması: 3. ECO Zirvesi münasebetiyle 15 Mart 1995 tarihinde, İslamabat'ta imzalanmıştır.

e) ECO İşadamları İçin Vize Kolaylığı Anlaşması: 3. ECO Zirvesi münasebetiyle 15 Mart 1995 tarihinde, İslamabat'ta imzalanmıştır.

f) ECO Tercihli Tarifeler Protokolü: İran, Türkiye ve Pakistan arasında, 23 Mayıs 1991'de imzalanan ve 2 Mayıs 1993 tarihinde yürürlüğe giren ECO Tercihli Tarifeler Protokolü[787] ile, üç ülkenin çeşitli mal gruplarında birbirlerine karşı %10 gümrük indirimi yapması kararlaştırılmıştır. Sözkonusu Protokol ile, tarafların halihazırdaki dış ticaret rejimleri çerçevesinde ek listelerde gösterilen, taraflardan ithal edilecek aynı ülke menşeli mallarda karşılıklı mutabakata dayalı gümrük tarifesi indirimleri öngörülmektedir. Tavizler, "en çok kayırılan ülke" esasına göre konulacaktır. Ayrıca Protokol, üyelerin üçüncü ülkelere karşı yükümlülüklerinin dikkate alınmasını öngörmektedir.

Protokol doğrultusunda, başlangıçta Türkiye 30 grup malda, İran ve Pakistan 16'şar grup malda %10 oranında tek taraflı tarife indirimi taahhüdünde bulunmuşlardır. Protokolün, ticaretin gelişmesine katkı sağlayamamış olması karşısında 7. Bölgesel Planlama Konseyi Toplantısında (26-27 Şubat 1997, Tahran) ECO içinde ticaretin geliştirilmesi için çalışmalar yapmak ve önerilerde bulunmak üzere yetkili bir uzmanlar grubu kurulması kararlaştırılmıştır.

g) ECO Bölgesinde Ulaştırma Sektörünün Geliştirilmesi İçin Anahat Planı (Alma Ata Ulaştırma Anahat Planı): 1993 yılında ECO Ulaştırma Bakanları tarafından Alma Ata'da hazırlanmış, 1994 yılında Bakanlar Konseyince kabul edilmiştir. Anahat Planında aşağıda sıralanan temel unsurlar bulunmaktadır;

-ECO karayolu şebekesi ve karayolu taşımacılığı

-ECO demiryolu şebekesi

-Çokmodlu taşımacılık

-Hava hizmetleri

---

787 Adı geçen Protokol, Bakanlar Kurulu'nca 12 Kasım 1992 tarihinde onaylanmış, 24 Aralık 1992 tarih ve 21445 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.

-Denizcilik ve liman hizmetleri

h) ECO Bölgesinde Haberleşme ve Posta Hatlarının Geliştirilmesi İçin Anahat Planı: Mart 1995'te yapılan ECO 3. Zirve toplantısında alınan kararlar doğrultusunda ECO bölgesinde Haberleşme ve Posta hatlarının geliştirilmesi için bir Anahat Planı hazırlanmıştır. Plan üye ülkeler arasında yeterli sayıda telefon kanallarının açılması, haberleşme ile televizyon ve radyo yayınlarında uydu bağlantılarından yararlanılması, posta sisteminin geliştirilmesi, telekomünikasyon endüstrisi alanında işbirliği imkanlarının araştırılması, üye ülkelerin araştırma merkezleri arasında işbirliği tesisi ve eğitim imkanları konularını kapsamaktadır.

ı) ECO Ulaştırma ve Haberleşme On Yılı (1995-2004) Eylem Proğramı: Mart 1995'te, İslamabat'ta yapılan 3. ECO Zirvesinde 1995-2004 yıllarının ECO Ulaştırma ve Haberleşme 10 Yılı olarak anılması kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda üye ülkelerin ulaştırma ve haberleşme alanlarında 2004 yılına kadar gerçekleştirmeyi öngördükleri ulusal projeleri ile bu konuda bölgesel alanda ortaklaşa yapılabilecek faaliyetleri içeren "ECO Ulaştırma ve Haberleşme On Yılı (1995-2004) Eylem Proğramı" taslağı hazırlanmıştır.

i) ECO Uyuşturucu Kontrol Planı ve Eylem Planı: 1995 ve 1996 yıllarında Bakanlar Konseyince kabul edilmiştir.[788]

ac. Türkiye açısından ECO'nun konumu

RCD dönemi de dahil 30 yıllık bir geçmişi olan ECO bünyesinde yürütülen ekonomik işbirliği faaliyetlerinden elde edilen sonuçlarla ilgili, "beklentilerin gerisinde kaldığı" yorumu yapılabilir. Zira, ECO faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesini zorlaştıran şu faktörler, gerek Türkiye, gerekse diğer üye ülkeler açısından verimli bir işbirliği ortamını engellemiştir;

*ECO ülkeleri bünyesinde nüfusun %60'ından fazlası kırsal kesimde yaşamaktadır. Bu durum bölgedeki gizli işsizliği artırdığı gibi, verimliliği de düşürmektedir. Ayrıca bölge ülkelerinde eğitim düzeyinin geri olması, devlet yatırımlarının gereken düzeyin çok altında olması da ekonomik işbirliği önündeki yapı-

788 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), s. 6-8.

sal engellerdendir. Bunlara ilave olarak, diğer iki kurucu ülke olan İran ve Pakistan'ın Türk sanayi mallarının yerine, Batılı ülkelerin üretimlerini tercih etmeleri, Türkiye'nin de sözü edilen ülkelerden avantajlı mal alma seçeneğinin sınırlı olmasını da ifade edebiliriz. Ayrıca bölgeye özgü Kalkınma ve Ticaret Bankalarının kurulamaması, ortaya çıkan taleplerin tümünün İslam Kalkınma Bankası tarafından karşılanamaması ayrı bir faktör olarak ileri sürülebilir.[789]

*Bölgedeki ekonomik ve politik şartlar dikkate alınarak, belli bir ekonomik işbirliği stratejisi çerçevesinde gerçekçi hedeflerin ve bu hedeflere ulaşmak için elverişli araç ve imkanların belirlenmemiş olması, ECO'nun en temel eksikliğidir. ECO'nun önceden müzakereler ve hazırlıklar yapılmaksızın, birden bire Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Azerbaycan ve Afganistan'ı tam üye statüsüyle bünyesine alması, teşkilatın kapsadığı coğrafi alanı 7 milyon km^2'ye, hitabettiği insan topluluklarının nüfusunu 300 milyonun üzerine çıkarmıştır. Bu gelişme, bir taraftan soğuk savaş sonrası siyasi ve ekonomik istikrar arayışları bakımından ümit verici bir bölgesel gruplaşma kavramını gündeme getirirken, diğer yandan da, siyasi tercih ve rejimleri köklü farklılıklar gösteren, ekonomik açıdan üyelerinin çoğunluğu ciddi bir buhran ve değişim süreci yaşayan bir Teşkilatın başarı şansını tartışılır hale getirmiştir.[790]

*1977 İzmir Anlaşması, zaman içinde fizibilitesini kaybetmiş bir takım proje ve öneriler içermekteydi. Ahdi bir zorunluluk ifade eden bu tür proje ve öneriler uzun süre RCD gündemini işgal etmesine rağmen, genellikle sonuç alınamamıştı. Aynı şekilde Quetta Eylem Planı ve İstanbul Deklerasyonu da, benzer eksiklik ve yetersizlikleri taşımaktadır.

*Ekonomik yapı ve dış ticaret rejimi uygulaması açısından üye ülkelerin farklı seviyelerde bulunması, işbirliğinde anlayış birliği ve diyaloğu güçleştirmektedir. Türkiye, hükümet otoritesine dayalı bir işbirliği yerine, mümkün olduğu ölçüde piyasa mekanizmasına göre yürüyen bir işbirliğini tercih etmektedir.

*Teknik komitelerin gündeminde yeralan projelerin bir çoğunun ikili bazda işbirliğine yönelik olması, diğer üye ülkelerin ilgisini azaltmakta ve somut

---

789 Başar, **A.g.m.**, s. 85-86.

790 DEİK, **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Raporu**, 1994, s. 106.

gelişme sağlanmasını güçleştirmektedir.

*Üye ülkelerin ECO'dan beklentileri ve tutumları farklıdır. Uygulamada ECO'nun amaçları bakımından, zaman zaman ülkeler arasında irade noksanlığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan, katılmalarıyla Teşkilata dinamizm getirmesi beklenen yeni üyeler henüz çalışmalara intibak edememişlerdir. Bu sebeple ECO'nun gündemi, üç kurucu ülkeyi ilgilendiren konulardan oluşmaktadır.

*ECO bünyesinde, karar alma mekanizmasının işleyişi konusunda bazı güçlüklerle karşılaşılmaktadır. İzmir Antlaşması'na göre işbirliği proje ve faaliyetlerinin, uzmanlar seviyesinden başlayıp, Teknik Komiteler ve Bölgesel Planlama Konseyi'nden geçerek Bakanlar Konseyi'nde sonuçlanan bir süreç içinde kararlaştırılması öngörülmektedir. Böyle bir süreç, işbirliği önerilerinin, ancak alt düzeylerde ekonomik ve teknik fizibiliteleri belirlendikten sonra, nihai karar mercii olan Bakanlar Konseyi'ne sunulmasını gerektirmektedir. Ancak, bir çok durumda, gerekli fizibilete çalışmaları olmasa bile, işbirliği önerilerinin, Zirve ve Bakanlar toplantılarında kararlaştırıldıktan sonra, teknik düzeylere indirilmesi durumuyla karşılaşılmaktadır.

*Genişleyen ve faaliyetleri çeşitlenen Teşkilatın Sekreterya hizmetleri, ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Gerek potansiyel ve bütçe imkanları, gerekse örgütlenmesi ve fonksiyonları bakımından ECO Sekreteryasının yetersiz kaldığı görülmektedir.[791]

*ECO Genel Merkezi'nin oluşumunda ve çalışma tarzında önemli eksiklikler vardır. Çalıştırılan uzman sayısının 15'i aşmaması, personelin çoğunun maaşlarını vatandaşları olduğu ülkelerden alması ve bürokratik bir mekanizma içinde çalışmaya devam etmeleri, Teşkilatın yeni ve olumlu adımlar atmasını engellemektedir.[792]

*Kurucu üye durumundaki Türkiye, İran ve Pakistan arasında çok ileri düzeyde bir ticaretin olduğu söylenemez. Özellikle Türkiye'nin İran'dan yaptığı ithalat, zaman zaman önemli boyutlara ulaşmakta ise de, bu ithalat büyük çapta petrol gibi tek bir mala münhasır kalmaktadır. Pakistan'dan yapılan ithalat ise,

---

[791] Akpınar-Tekşen, **A.g.e.**, s. 11-12; Rıdvan Karluk, **Küreselleşen Dünyada Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar ve Entegrasyonlar**, Eskişehir 1995, s. 381.

[792] Başar, **A.g.m.**, s. 86.

dokumacılık ürünleri ağırlıklı olduğu için, AT ile olan ilişkilerimiz nedeniyle kota kapsamına girmiştir. Bu nedenle Pakistan menşeli ithalatımız da çok önemli boyutlarda değildir.

İhracatımız açısından durum daha kötüdür. Örneğin, Türkiye nüfusuna yakın bir nüfusa sahip olan İran'a yapılan ihracat çok önemsiz seviyelerdedir. Yıllardan beri karşılıklı olarak yapılan görünürde iyi niyetli ticari yaklaşımlara rağmen, ihracatımız çok fazla gelişmemiştir. Bunun arkasındaki birinci neden, özellikle İran'ın devlet güdümünde sürdürdüğü kısıtlayıcı ticaret politikasıdır. İkinci neden ise politik temellere dayanır.[793]

Sıraladığımız bu zorluklara ve bir takım olumsuz şartlara rağmen ECO, Türkiye açısından çok önemlidir. Bu önemin sebeplerini irdeleyecek olursak;

I- Türkiye, konumu, gelişmişlik düzeyi ve tüm dünya ile siyasi ve ekonomik ilişkileri birlikte değerlendirildiğinde, ECO'ya lider olma ve bu Teşkilatı yönlendirme rolü üstlenebilir. 2000 yılına kadar Genel Sekreterliğin Türkiye'de olması, bu rolü kolaylaştırıcı bir faktördür. Yeniden yapılanması sayesinde, öncelikli hedeflerine ulaşarak nihayet gerçek bir etkinliğe kavuşması beklenen bu Teşkilattaki lider konumumuz, ülkemizin uluslararası alandaki itibarına ve dolayısıyla milli çıkar ve hedeflerimizin gerçekleştirilmesine katkılar sağlayabilecektir.[794]

II- Türkiye'nin fiziki bağlantısı bakımından, Türk Cumhuriyetleri ile coğrafi irtibatını sağlayan İran'la münasebetlerin ECO düzeyinde çok yönlü ve proğramlı bir şekilde değerlendirilmesi, karşılaşılan problemlerin ikili seviyeye inmeden halledilmesi mümkün olabilecektir.

III- Batı ve Rusya, Türk Cumhuriyetlerinde çeşitli kışkırtmalarda bulunarak Türkiye ile İran ve Pakistan'ın bölgede birbirleriyle rakip duruma düşürmek, böylece aralarını açmak için çabalamaktadırlar. Bunun önlenmesi, 10 ülke arasındaki münasebetleri ECO çerçevesinde kısa, orta ve uzun vadeli planlar dahilinde düzenlemek ve çok taraflı işbirliğini geliştirmekle mümkün olabilir.

IV- ECO'yu daha işler hale getirmek suretiyle, Orta Asya'nın zengin ve bakir

---

793 Hüsamettin Nebioğlu, "**Bölgeselleşme Hareketleri Bağlamında 21. Yüzyılda Türkiye**", DPT, Eylül 1997, s. 89.

794 T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (ÇEGY), s. 4.

kaynaklarını ortaklaşa kullanmak ve geliştirmek, böylelikle bölgeyi refah ve huzur ortamına kavuşturmak mümkündür.

V- ECO içinde işbirliğinin gelişmesi, Türkiye'yi diğer İslam ülkelerinin nazarında daha farklı ve daha güçlü bir konuma çıkaracaktır. İslam Dünyasını kuzey ve güney olarak ayırdığımız takdirde, kuzey kısmını ECO ülkelerinin oluşturduğunu görürüz. İşte Türkiye'nin avantajlı konumlarından bir diğeri de kuzey ve güney İslam Dünyasını kaynaştırma fonksiyonunu üstlenebilmesidir. Böyle olduğu takdirde, ECO içinde faal ve söz sahibi bir Türkiye, kuzey İslam dünyasının bakir kaynakları, teknik ve teşebbüs gücü ile güney İslam dünyasının sermaye gücünü birleştirmede öncülük yapabilir.[795]

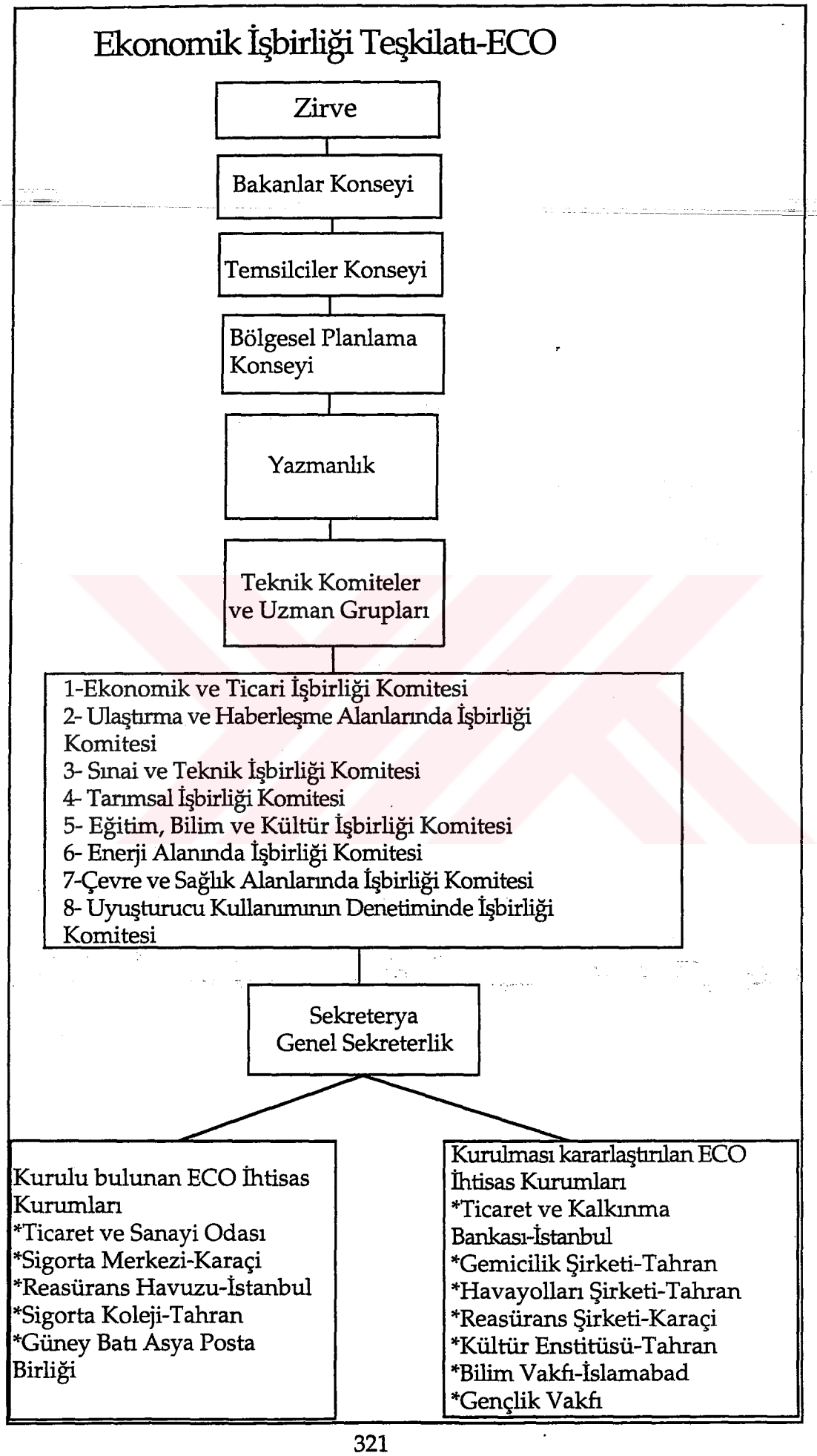
Vl- Yukarıda sıralanan şartların gerçekleştirilmesi, gerek Türkiye gerekse ECO ülkelerine bir başka avantaj kapısı daha aralayacaktır. İyi işletilebilen ECO, zamanla Çin ve Japonya ile kurulacak ittifaklarla tarihi İpek Yolu'nun yeniden tesisi için önemli bir unsur olabilir. Böylelikle İpek Yolu Birliği dahi kurulabilir. Hatta, bu birliğe Malezya ve Endonezya'nın doğudan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika-'nın güney ve batıdan katkısıyla dünya çapında etkin bir güç teşkil edilebilir.[796]

---

795 Zaim, "**İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler**", s. 21.

796 Mustafa Özel, "**Yirmibirinci Yüzyıla Girerken Dünya Sistemi ve Türkiye**", Çerçeve, 1996, Sayı: 17, s. 60.

Şekil-2

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı-ECO
Zirve
Bakanlar Konseyi
Temsilciler Konseyi
Bölgesel Planlama Konseyi
Yazmanlık
Teknik Komiteler ve Uzman Grupları
1-Ekonomik ve Ticari İşbirliği Komitesi
2- Ulaştırma ve Haberleşme Alanlarında İşbirliği Komitesi
3- Sınai ve Teknik İşbirliği Komitesi
4- Tarımsal İşbirliği Komitesi
5- Eğitim, Bilim ve Kültür İşbirliği Komitesi
6- Enerji Alanında İşbirliği Komitesi
7-Çevre ve Sağlık Alanlarında İşbirliği Komitesi
8- Uyuşturucu Kullanımının Denetiminde İşbirliği Komitesi
Sekreterya Genel Sekreterlik
Kurulu bulunan ECO İhtisas Kurumları
*Ticaret ve Sanayi Odası
*Sigorta Merkezi-Karaçi
*Reasürans Havuzu-İstanbul
*Sigorta Koleji-Tahran
*Güney Batı Asya Posta Birliği
Kurulması kararlaştırılan ECO İhtisas Kurumları
*Ticaret ve Kalkınma Bankası-İstanbul
*Gemicilik Şirketi-Tahran
*Havayolları Şirketi-Tahran
*Reasürans Şirketi-Karaçi
*Kültür Enstitüsü-Tahran
*Bilim Vakfı-İslamabad
*Gençlik Vakfı

b) İslam Konferansı Teşkilatı (İKT-OIC)

İKT, esasen çok geniş bir sahaya yayılmış ve 55 ülkenin üyesi bulunduğu geniş bir oluşumdur. Bu açıdan tüm İslam dünyasını temsil eden tek kuruluştur.[797] Yaşadığımız yüzyılın ikinci yarısında dünya sahnesine çıkan bu Teşkilat sayesinde, İslam ülkelerini aynı çatı altında toplayan bir şemsiye oluşturulmuştur.[798] Otuz seneden beri faaliyet gösteren İKT çerçevesinde milletlerarası ilişkilerin hemen her alanında işbirliğinin tesisi, bir bakıma kademeli olarak gerçekleşmiş, bu süre zarfında İKT'nin kuruluş şartında hedef alınan ve daha sonra zamanla genişletilerek ayrıntıları tespit edilen geniş bir işbirliği çerçevesi kurulmuştur. Bu yönleri dikkate alındığında, 21. yüzyıla girerken, İslam ülkeleri arasında geniş çerçeveli bir işbirliği imkanının İKT'de hazır bulunduğu söylenebilir.[799]

ba. Kuruluşun tarihçesi

İslam Konferansı Teşkilatı'nın ortaya çıkışında İslam aleminin derinden etkileyen bazı önemli gelişmelerin rolü büyüktür. İslam ülkeleri arasındaki parçalanmışlığın bir takım olumsuz neticelerinin yanısıra, özellikle müslümanlarca kutsal sayılan Kudüs'teki "Mescid-i Aksa"da, 21 Ağustos 1969'da bir sabotaj sonucu çıkarılan yangın adeta dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla bu teşkilatın ortaya çıkışında ekonomik sebepler değil, politik etkenler önemli rol oynamıştır.[800]

1967'den beri İsrail işgali altında bulunan Kudüs'teki bu gelişme tüm İslam Dünyasını derinden etkiledi. Olay üzerine Ürdün Kralı Hüseyin, İslam ülkeleri devlet başkanlarına birer mesaj yollayarak, bir İslam Zirve Toplantısı önerisinde bulundu. Bunun üzerine, 25 Ağustos günü 14 Arap ülkesinin Dışişleri Bakanları Kahire'de yaptıkları toplantıda, Mescid-i Aksa'nın yakılmasından sonra ortaya

---

797 Yalçıntaş, **"Bloklaşan Dünyada İslam Bölgesi"**, 1995, Sayı: 3, s. 386.

798 İhsanoğlu, **Yirmibirinci Yüzyıla Doğru İslam Dünyası**, s. 322.

799 İhsanoğlu, **"İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler"**, s. 325.

800 Ertürk, **A.g.e.**, s. 300.

çıkan durumu görüşmek üzere bütün İslam ülkelerini bir zirve konferansına çağırmaya ve konferansın Suudi Arabistan ve Fas tarafından düzenlenmesine karar verdiler.[801]

Sonraki günlerde Fas Kralı II. Hasan'ın çağrısıyla, ilk ve kurucu İslam Konferansı 22-25 Eylül 1969'da Rabat'ta toplandı. Toplantıya 25 İslam devletinin devlet ya da hükümet başkanları katıldı.[802] Türkiye'den de dönemin Dışişleri Bakanı İ. Sabri Cağlayangil katılmıştı.

Rabat Konferansında ele alınan başlıca konular, 1967 savaşından sonra Ortadoğu'daki son durum, İsrail işgali, Kudüs'ün bozulma yönünde gelişen statüsü ve BM Güvenlik Konseyi'nin işgal edilen torakların boşaltılması için kabul ettiği 242 sayılı kararı şeklinde sıralanabilir. Ayrıca sürekli bir İslam Konferansı Teşkilatı kurulması teklifi de gündeme getirilmişti. Aynı zamanda, İslam Zirve Konferansı'na katılan devletler arasında bağlantıyı sağlamak ve bu ülkelerin faaliyetlerini koordine etmekle görevli daimi bir sekreteryanın kurulması amacıyla, 1970 Mart ayında, Cidde'de bir "İştirakçi Memleketler Dışişleri Bakanları Toplantısı" yapılması da alınan kararlar arasındaydı.[803]

Rabat Zirvesinin belki de en önemli yanı, ilk kez İslam ülkelerinin yüksek düzeydeki temsilcilerinin biraraya gelmiş olması ve yukarıda da belirtildiği üzere, bir daimi sekreteryanın kurulmasıyla ilgili esasların görüşülmesi için 1970 yılında İslam ülkeleri Dışişleri Bakanlarının toplanmasına karar verilmiş olmasıydı. Çünkü bu karar doğrultusunda yapılan çalışmalar sonucunda İKT doğacaktı.[804]

Rabat Konferansında alınan karar gereği, 22 İslam ülkesinin Dışişleri Bakanları 23-26 Mart 1970 tarihlerinde, Cidde'de toplanmışlar ve İslam Konferansı'nın örgütlenme yolundaki ilk adımı atmışlardı. Bu toplantıda, Dışişleri Bakanlarının her yıl bir kez olağan toplantı yapması; bu toplantıların ve gerektiğinde zirve toplantılarının hazırlıklarını gerçekleştirmek, alınan kararların uygulanmasını izlemek ve üye ülkeler arasında bağlantıyı sağlamak üzere bir Genel Sekreterlik

---

801 Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, s. 160.

802 Celal Tevfik Karasapan, "**Rabat'taki İslam Konferansı**", Ortadoğu, Eylül/Ekim 1969, Sayı: 89, s. 2.

803 Kürkçüoğlu, **A.g.e.**, s. 161.

804 Davud Dursun, **Ortadoğu Neresi?**, s. 267.

kurulması kararlaştırılmıştı. 26-29 Aralık 1970'de, Pakistan'ın Karaçi şehrinde toplanan 2. İslam Dışişleri Bakanları Konferansı'nın gündeminde, İslam Konferansı'nın Kuruluş Yasası projesi de bulunuyordu.

Kuruluş Yasasını hazırlamakla görevli komisyon tarafından hazırlanan tasarı, 29 Şubat-4 Mart 1972 tarihlerinde Cidde'de toplanan 3. İslam Dışişleri Konferansı'nın gündemine alındı ve müzakere edildikten sonra kabul edildi.[805] İslami dayanışmanın önemini vurgulayan ve üye ülkelerin BM Anayasasına ve insan haklarına saygılı olduklarını belirten İKT Anayasası, 1 Şubat 1974 tarihinde Birleşmiş Milletlerce de tescil edildi.[806] Aynı zamanda bu Anayasa, büyük ölçüde politik olaylara tepki olarak doğan Teşkilatın, ekonomik alanlara da el atmasında bir başlangıç olma özelliğini taşır. Nitekim bu Anayasada Müslüman toplumların ekonomik gelişimi ve üye ülkelerin üretim kapasite ve imkanlarının artırılması gibi konulara yer verilmişti. Böylece, İslam ülkelerinin karşı karşıya bulundukları ekonomik ve sosyal sorunların İKT çerçevesinde ele alınması ve üye ülkeleri birbirlerine yakınlaştırmaya yönelik muhtemel işbirliği alanlarının ortaya çıkarılması için bir zemin oluşmaya başladı.[807]

22-24 Mart 1974'te Lahor'da gerçekleştirilen 2. İslam Zirve Konferansı esas itibarıyle, 1973 Arap-İsrail Savaşının arkasından bu savaşın ortaya koyduğu sorunlar ve kurulmuş olan İKT ile ilgili yeni kuruluşların tesisine dair meselelerin görüşülmesi için toplanmıştı. Bu temel iki konuya paralel olarak Kudüs sorunu, Filistin sorunu, müslüman azınlıklar sorunu, üye ülkeler arasında işbirliği ve dayanışmanın artırılması, ortak yatırımların finansmanı vb. konular görüşülerek bir dizi kararlar alındı.[808]

Lahor Zirve Konferansı, İKT ekonomik işbirliği açısından önemli bir gelişmeye sahne oldu. Zirve Bildirisinde, dünya ekonomisindeki gelişmeler ve üye ülkelerin güncel ekonomik sorunlarına işaret edilerek, İKT üyeleri arasında ekonomik işbirliğine duyulan ihtiyaç vurgulandı. Bu niyet beyanı, üye ülkeler arasında ekonomik işbirliği faaliyetlerinin başlatılması ve geliştirilmesi yönünde

---

805 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları**, s. 731-732.; Dursun, **A.g.e.**, s. 85-86.

806 Ferruh Tığlı, **İslam Konferansı Teşkilatı ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK)**, DPT, Haziran 1997, s. 1.

807 Tığlı, **A.g.e.**, s. 7.

808 Dursun, **A.g.e.**, s. 267-268.

İKT'nin harekete geçmesi için önemli bir işaret oldu.

Aynı yılın Haziran ayında, Kuala Lumpur'da toplanan 5. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı, ekonomik kalkınma konularını gündeme getirerek, bir dizi karar almıştı. Bunlar, "Gelişmekte Olan Ülkelerin Gelişmiş Ülkeler Tarafından Uğratıldığı Zararlar" konulu 2/5-E sayılı karar, "Gelişmekte Olan Ülkelerin Karşılaştıkları Güçlüklerin Artması" ile ilgili 3/5-E sayılı kararın yanısıra, "İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Dayanışma" başlıklı 4/5-E sayılı karar idi. Bu kararlar, üye ülkeler arasında ortak proje ve yatırımların teşvik edilmesini ve çeşitli tercihli ticaret sistemleriyle aralarındaki dış ticaretin artırılmasını öngörüyordu.[809]

Bu çerçevede, yine aynı yıl içinde, İslam dünyasında çeşitli kültür, eğitim, teknik ve ekonomik çabalara mali destek sağlamak amacıyla İKT Genel Sekreterliği bünyesinde İslam Dayanışma Fonu'nun (Islamic Solidarity Fund) kurulması kararlaştırıldı. Bu gelişmeyi, yine aynı yıl esnasında, üye ülkelerin kalkınma çabalarına destek sağlamak amacıyla, İslam Kalkınma Bankası'nın (Islamic Development Bank) kuruluşu izledi.

Mayıs 1976'da üye ülkelerin uzmanlar düzeyinde temsil edildiği İslam Ekonomik, Kültürel ve Sosyal İşler Komisyonu (Islamic Commission for Economic, Cultural and Social Affairs) kuruldu. Komisyon, İKT çerçevesinde ekonomik ve kültürel işbirliği faaliyetlerini teknik düzeyde gözden geçirerek, Dışişleri Bakanlarının yıllık toplantılarına tavsiyelerde bulunmakla yükümlü kılındı.

1977 yılında 8. Dışişleri Konferansında, "Üye Ülkeler Arasında Ekonomik, Teknik ve Ticari İşbirliği Genel Anlaşması" onaylandı. Ayrıca Ankara'da İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi'nin (SESRTCIC-Ankara Merkezi) kurulması kararlaştırıldı. Bu gelişmeyi, İslam Mesleki ve Teknik Eğitim ve Araştırma Merkezi'nin (ICTVTD-Dakka Merkezi) kurulması izledi. Bu kuruluşun adı daha sonra "İslam Teknoloji Enstitüsü" olarak değiştirildi. Özel sektör alanında ise, ilk olarak Uluslararası İslam Bankalar Birliği (IAIB) Kahire'de, bilahere İslam Ticaret ve Sanayi Odası (ICCI) Karaçi'de İKT-'nin ilgili kuruluşları olarak faaliyete başladılar.[810]

---

[809] Bkz. **Report and Resolutions of the Fifth Islamic Conference of Foreign Ministers**, Cidde 1974

[810] Tığlı, **A.g.e.**, s. 8-9.

1981 yılında Mekke ve Taif'te yapılan 3. İslam Zirve Konferansı, özellikle "Üye Ülkeler Arasında Ekonomik İşbirliğinin Güçlendirilmesine Yönelik Eylem Planı"nın kabulü ve Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi'nin (İSEDAK) kurulmasının kararlaştırılması ile yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Eylem Planında belirlenen on işbirliği alanı şunlardı; Ticaret, sanayi, tarım ve gıda, ulaştırma, haberleşme ve turizm, bilim ve teknoloji, enerji, işgücü ve sosyal konular, parasal ve mali konular, nüfus ve sağlık, teknik işbirliği. Bilahere, 1984 yılında Kazablanka'da yapılan 4. İslam Zirve Konferansı'nda, adı geçen Eylem Planı'nın 6 sektörü (ticaret, sanayi, gıda güvenliği ve tarımsal kalkınma, ulaştırma ve haberleşme, enerji, bilim ve teknoloji) 1990 yılına kadar öncelikli işbirliği alanları olarak belirlenecekti.

Bu Zirve Konferansında İSEDAK'ın yanısıra iki Daimi Komite daha kuruldu. Bunlardan birincisi başkanlığını Pakistan Devlet Başkanının yürüttüğü Bilimsel ve Teknik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH) ile diğeri başkanlığını Senegal Devlet Başkanının üstlendiği Enformasyon ve Kültür İşleri Daimi Komitesi(COMIAC)dir.

Taif Zirvesi'nde kurulan bu Daimi Komitelerin görev alanı olarak, "kendi alanlarında alınmış ve ileride alınacak kararların uygulanmasını izlemek, işbirliğini güçlendirmek için yeni proje ve proğramlar geliştirmek ve bu amaçla her türlü önlemi almak"[811] çerçevesi çizilmişti.

İSEDAK'ın başkanlığına 1984 yılında, Kazablanka'da yapılan 4. İslam Zirve Konferansında Türkiye Cumhurbaşkanı seçildi ve bu Komite aynı yılın Kasım ayında, İstanbul'da gerçekleştirilen 1. Toplantısı ile faaliyetlerine başladı.[812] 3. Zirve Konferansında kurulan üç komitenin üye sayıları 15 olarak belirlenirken, bu toplantıya bütün İKT üyesi ülkeler davet edildi. Toplantıda İSEDAK'ın üyeliğinin bütün üye ülkelere teşmil edilmesine dair bir karar da alındı.[813] Ayrıca bu ilk toplantıda, Türkiye'nin yanında Başkanlık Divanı'na seçilen Suudi Arabistan, Pakistan, Gine, Ürdün ve Filistin Kurtuluş Teşkilatı'nın aynı zamanda alınan kararların uygulanmasının izlenmesiyle görevli İzleme Komitesini oluşturma-

---

811 DPT, **İslam Konferansı Teşkilatı ve İSEDAK Hakkında Not**, Ankara 1989, s. 5.

812 Tığlı, **A.g.e.**, s. 12.

813 DPT, **İslam Konferansı Teşkilatı ve İSEDAK Hakkında Not**, s. 4.

ları kararlaştırıldı.[814]

Aynı zamanda 4. Zirve Konferansında, İslam Armatörler Birliği'nin (ISOA) Cidde'de, İslam Ticareti Geliştirme Merkezi'nin (ICDT) Kazablanka'da kurulması da onaylanmıştı.

Ocak 1981'de yapılan 1. Gıda Güvenliği ve Tarımsal Kalkınma Bakanlar Toplantısında, gıda güvenliği ve tarımsal kalkınma alanında işbirliği konularının eyleme dönüştürülmesine yönelik ayrıntılı bir proğram kabul edildi.

Aynı yılın Haziran ayında yapılan 12. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında, İslam Sivil Havacılık Konseyi'nin kuruluşu ve Yatırımların Teşviki, Korunması ve Garantisi Anlaşması onaylandı.[815]

4-8 Ağustos 1991 tarihlerinde, İstanbul'da yapılan 20. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı bazı önemli gelişmelere sahne oluyordu. Körfez Krizi, Bulgaristan ve Batı Trakya'daki müslüman Türk azınlığın durumları gibi konuların yanısıra, Kıbrıs Türk toplumunun üyelik için İKT'ye yaptığı müracaat dikkate değer bir gelişmeydi. Bu başvuru üzerine, Kıbrıs Türk toplumunun İKT'nin faaliyetlerine katılımının artırılmasıyla ilgili bir karar alındı. Kararda, "Kıbrıs Türk toplumunun, Konferans'ın alt kuruluşları ve bağlı kuruluşları dahil olmak üzere bütün mercilerinin faaliyetlerine ve toplantılarına katılımının artırılacağı" belirtiliyordu.[816] Ayrıca bu Konferansın ilginç yönlerinden birisi de, Sovyetler Birliği'nden yenice bağımsızlığını kazanmış veya henüz kazanmamış bazı Türk devletleriyle, Arnavutluk ve Yugoslavya'daki müslüman toplumların temsilcilerinin, Konferansta birer konuşma yapmak üzere davet edilmeleri oldu.[817]

1990 yılından itibaren İKT'nin üye sayısında hızlı bir artış yaşandı. 1991 Aralık ayında, Senegal'in başkenti Dakar'da toplanan 6. Zirve Konferansı'nda alınan bir karar doğrultusunda Azerbaycan tam üye, Arnavutluk ise gözlemci olarak dahil edildi. 1992 Haziran ayında İstanbul'da, Bosna-Hersek'te başlamış olan savaşı görüşmek üzere toplanan Dışişleri Bakanları 5. Olağanüstü Konferansı,

---

814 DPT, **İslam Konferansı Teşkilatı ve İSEDAK Hakkında Not**, s. 7.

815 Tığlı, **A.g.e.**, s. 9.

816 **Report and Resolutions on Political, Legal and Information Affairs Adopted at the Twentieth Islamic Conference of Foreign Ministers**, Istanbul, 4-8 August 1991, No: 34/20-P

817 İhsanoğlu, **Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı**, s. 408.

Türkmenistan'ın tam üyeliğini onayladı. Bunu takip eden süre içinde Arnavutluk, Kırgızistan, Tacikistan ve Tanzanya'ya bağlı bir federe devlet olan Zanzibar, yine Bosna-Hersek konusunu görüşmek üzere Aralık 1992'de, Cidde'de toplanan Dışişleri Bakanları 6. Olağanüstü Konferansı'nın aldığı bir kararla İKT'ye tam üye sıfatıyla katıldılar.

Böylece, Pakistan'ın Karaçi şehrinde, 25-29 Nisan 1993 tarihlerinde toplanan 21. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı sırasında İKT'nin üye sayısı 51'e yükselmiş oluyordu. Daha sonra, 13-14 Aralık 1994 tarihlerinde, Kral Hasan'ın davetiyle Kazablanka'da toplanan 7. İslam Ülkeleri Zirve Konferansı'nda üye sayısı, Mozambik'in üyeliğinin onaylanmasıyla, 52'ye yükseldi.[818]

Ekim 1994'te gerçekleştirilen 10. İSEDAK toplantısında kabul edilen yeni eylem planında ise, önceki işbirliği alan ve konularına ek olarak beşeri kaynakların geliştirilmesi hususuna da yer verilerek, sektörel faaliyetlerde bilgi akışı ve iletişim, yüksek teknoloji transferi ve özel girişim konularına özel önem atfediliyordu.[819] Ayrıca iktisadi ve ticari alanda ilişkilerin geliştirilebilmesi için İKT düzeyinde, daha önce imzalanan sözleşmelerin acilen uygulanmaya konulması öngörülüyordu.[820]

bb. Kuruluşun yapısı ve faaliyet alanı

İslam Konferansı Teşkilatı, günümüzde nüfusunun çoğunluğu müslüman olan 55 ülkenin üye olduğu, merkezi Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde bulunan ve üye ülkeler arasında siyasal, ekonomik, kültürel, bilimsel ve sosyal dayanışma ve işbirliğini amaçlayan uluslararası bir kuruluştur.[821] Üye ülkeler açısından İKT, Batı Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya uzanan yaklaşık 30 milyon km^2'lik bir saha üzerine yayılmış ve 1 milyardan fazla bir nüfusu ilgilendiren bir teşkilattır. Bu devletler arasında krallıklar, emirlikler, sultanlıklar, İslam cumhuriyetleri, demokratik halk cumhuriyetleri, sosyalist cumhuriyetler, sosyalist halk cumhuriyetleri ve federal cumhuriyetler bulunmaktadır. Diğer yandan, ilk bö-

---

818 İhsanoğlu, **A.g.m**, s. 409.

819 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1012.

820 Başar, "**Uluslararası Ticari İlişkiler ve İslam Ülkeleri**", s. 47.

821 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1010.

lümlerde de temas edildiği gibi, bu devletlerin büyük çoğunluğu II. Dünya Savaşından sonra, Teşkilatın en yeni üyeleri olan Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlardaki cumhuriyetler ise 1990 ve sonrası bağımsızlıklarını kazanmışlardır.[822]

İKT'nin organları, Zirve Konferansı, Dışişleri Bakanları Konferansı, muhtelif komite ve komisyonlar ile Genel Sekreterlikten oluşmaktadır. Ayrıca, çok sayıda bağlı ve ilgili kuruluşlar bulunmaktadır. Şimdi bu organları kısaca tanımaya çalışalım;

*İslam Zirve Konferansı: Üye ülkelerin Devlet Başkanları düzeyinde katıldıkları İslam Zirve Konferansı, Teşkilatın en yüksek karar organı olup, ilke olarak üç yılda bir toplanmaktadır. İslam Konferansı Teşkilatının kuruluşundan bu yana sekiz Zirve konferansı gerçekleştirilmiştir. Bunların yer ve tarihleri şöyledir;

1. İslam Zirve Konferansı.....22-25 Eylül 1969 Rabat-Fas
2. İslam Zirve Konferansı.....22-24 Şubat 1974 Lahor-Pakistan
3. İslam Zirve Konferansı.....25-28 Ocak 1981 Mekke-Suudi Arabistan
4. İslam Zirve Konferansı.....16-19 Ocak 1984 Kazablanka-Fas
5. İslam Zirve Konferansı.....26-29 Ocak 1991 Kuveyt-Kuveyt
6. İslam Zirve Konferansı.....9-11 Aralık 1991 Dakar-Senegal
7. İslam Zirve Konferansı.....13-14 Aralık 1994 Kazablanka-Fas
8. İslam Zirve Konferansı.....11-12 Aralık 1997 Tahran-İran

*İslam Dışişleri Bakanları Konferansı: Her yıl genellikle Aralık aylarında yapılmakta olan İslam Dışişleri Bakanları Konferansı, Zirve tarafından belirlenen stratejiler doğrultusunda kararlar almakta, Genel Sekreterliğin ve yan organlarının bütçelerini onaylamaktadır. Aynı zamanda Zirveye niyabeten hareket edebilme özelliğini taşıyan bir karar organıdır.

*Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi: Bakanlar düzeyindeki bu Komitenin başkanlığını Pakistan Devlet Başkanı sürdürmektedir.

*Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi: Bakanlar düzeyindeki bu Komitenin başkanlığı Senegal Devlet başkanı tarafından sürdürülmektedir.

---

822 İhsanaoğlu, A.g.m., s. 388.

*Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi: Bakanlar düzeyindeki bu Komitenin başkanlığını Türkiye Cumhurbaşkanı yapmaktadır.

*Kudüs Komitesi: Fas Kralının başkanlığını yürüttüğü bu Komite, Başkanın veya İKT Genel Sekreterinin talebi üzerine toplanmaktadır.

*İslam Ekonomik, Kültürel ve Sosyal İşler Komisyonu: İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı kuruluşların genel kurulu işlevini de yerine getiren Komisyon, her yıl İslam Dışişleri Bakanları Konferansı öncesinde toplanarak Konferans gündemini hazırlamakta ve gündemdeki konularla ilgili olarak aldığı tavsiye kararlarını Konferansa sunmaktadır.

Daimi Mali Komite: İslam Konferansı Teşkilatı Genel Sekreterliği'nin ve bağlı kuruluşların bütçeleri, uzmanlar düzeyindeki bu Komite tarafından incelenerek, onaylanmak üzere İslam Dışişleri Bakanları Konferansı'na sunulmaktadır.

Diğer Komiteler: Yukarıda bahsedilen daimi komitelere ilave olarak, İslam ülkelerinin karşılaştıkları belirli uluslararası sorunların çözümü konusunda faaliyet göstermek üzere kurulmuş bazı komiteler de vardır. Örneğin, İslam Barış Komitesi, Filistin Komitesi, Afganistan Komitesi gibi.

*Genel Sekreterlik: Merkezi Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde olan Genel Sekreterlik Teşkilatın icra organı olarak, Teşkilatın yasa ve yönetmeliklerine uygun olarak kendisine verilen görevleri yürütmektedir. Bu görevleri yerine getirirken kendisine Teşkilatın bağlı ve ilgili kuruluşları yardım etmektedir. Merkezi Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde olan Genel Sekreterlik, İslam Dışişleri Bakanları Konferansınca seçilen bir Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir. Genel Sekreter'e yine seçimle gelen dört Genel Sekreter Yardımcısı bağlıdır.[823]

İKT'nin bütçesi, üye ülkelerin milli gelirlerine dayanarak, Birleşmiş Milletlerinkine benzeyen bir formüle göre hesaplanan ve belirli aralarla revize edilen katkı paylarından oluşur. Revize edilen katkı payları, her defasında Zirve veya Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından onaylanmakta ve böylece yürürlüğe girip uygulanmaktadır. Örneğin, 1995-1996 döneminde İKT bütçesi, bağlı kuruluşlarla birlikte yaklaşık 21.5 milyon $ civarında gerçekleşmiştir. Türkiye, İKT Genel Sekreterliği ve bağlı kuruluşlarına olan katkı paylarını en düzenli ödeyen ülkeler

---

[823] Tığlı, A.g.e., s. 3-4.

arasında olup, İKT bütçesine %4 oranında katılmaktadır.[824]

İKT'ye bağlı kuruluşlar şunlardır;

*İslam Fıkıh Akademisi (Cidde-Suudi Arabistan)

*İslam Ticareti Geliştirme Merkezi (Kazablanka-Fas)

*İslam Teknoloji Enstitüsü (Dakka-Bangladeş)

*İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi (İstanbul-Türkiye)

*İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (Ankara-Türkiye)

*İslam Mirasını Koruma Uluslararası Komisyonu (İstanbul-Türkiye)

*İslam Bilim, Teknoloji ve Kalkınma Vakfı (Cidde-Suudi Arabistan)

*İslam Dayanışma Fonu ve Vakfı (Cidde-Suudi Arabistan)

*Kudüs Fonu ve Vakfı (Cidde-Suudi Arabistan)

İKT'ye bünyesindeki ihtisas kuruluşları şöyle sıralanabilir;

*İslam Kalkınma Bankası (Cidde-Suudi Arabistan)

*Uluslararası İslam Haber Ajansı (Cidde-Suudi Arabistan)

*İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (Rabat-Fas)

*İslam Ülkeleri Yayın Teşkilatı (Cidde-Suudi Arabistan)

İKT'ye bağlı ilgili kuruluşlar ise şunlardır;

*İslam Ticaret ve Sanayi Odası (Karaçi-Pakistan)

*İslam Gemiciler Birliği (Cidde-Suudi Arabistan)

*Uluslararası İslam Bankalar Birliği (Kahire-Mısır)

*İslam Dayanışma Oyunları Spor Federasyonu (Riyad-Suudi Arabistan)

*İslam Başkentleri Teşkilatı (Mekke-Suudi Arabistan)

---

824 Tığlı, **A.g.e.**, s. 5.; Demirhan, **A.g.m.**, s. 1011.

*Uluslararası Arap-İslam Okulları Federasyonu (Riyad-Suudi Arabistan)

*Uluslararası Kızılay Komitesi (Bingazi-Libya)

*İslam Ülkeleri Müşavirler Federasyonu (İstanbul-Türkiye)

*İslam Ülkeleri Müteahhitleri Federasyonu (Rabat-Fas)

*İslam Üniversiteleri (Nijer, Uganda, Malezya ve Bangladeş)[825]

Konumuzu yakından ilgilendirmesi itibarıyle, İKT'nin ekonomik alana inhisar eden amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

I) Fakirlik, hastalık ve cehaletin İslam ülkelerinden kaldırılması.

II) Gelişmiş ülkelerin sömürüsüne son vermek.

III) Ticaret hadlerini gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ve ticarete konu olan mamül ve hammaddeler arasında iyileştirmek, ayrıca bilgi akışını sağlamak.

IV) Gelişen ülkeleri, doğal kaynaklarına tamamen sahip çıkmaya ve bu kaynaklar üzerinde tam kontrol ve hakimiyet kurmaya zorlamak.

V) Fiyat artışlarından ve diğer faktörlerden ortaya çıkan cari ekonomik güçlükleri ortadan kaldırmak.

VI) İslam ülkeleri arasında karşılıklı ekonomik işbirliği ve dayanışmayı teşvik etmek.[826]

Bu amaçlara ulaşabilmek için, zamanla gerekli adımların atıldığını görmekteyiz. Bu amaçla, iktisadi faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamak için merkezi Cidde'de bulunan İslam Ekonomik, Kültürel ve Sosyal İşler Komisyonu kurulmuştur.

İslam ülkeleri arasında veri ve bilgi alış-verişinde karşılaşılan eksiklik ve zorlukların önüne geçebilmek için, Ankara'da İKT'ye bağlı İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRTCIC) kurulmuştur. Burası İslam ülkeleri arasındaki iktisadi alanlarda bilgi akımını sağlama açısından önemli bir

---

825 Tığlı, A.g.e. s. 5-6.; Demirhan, A.g.m., s. 1011-1012.

826 H. E. Chattı, "**Economic Cooperation Among OIC Member States Building the Graund Work for an İslamic Common Market**", Journal of Economic Cooperation Among İslamic Countries, January 1984, s. 2-5.

merkez konumundadır.

İKT'ye bağlı bir başka yardımcı organ da, Dakka'daki İslam Mesleki ve Teknik Eğitim ve Araştırma Merkezi'dir. Yukarıda da temas edildiği gibi bu kuruluşun adı daha sonra "İslam Teknoloji Enstitüsü" olarak değiştirilmiştir. Enstitünün amacı, İslam ülkeleri arasında teknik yardım ve eğitimde işbirliğini teşvik etmektir. Yine, özel sektör ilişkilerini artırmak için Karaçi'de İslam Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuştur.

1984 yılı başında Kazablanka'da İslam Ticareti Geliştirme Merkezi, Cidde'de İslam Armatörler Birliği, Tunus'ta da İslam Sivil Havacılık Konseyi kurulmuştur.

Parasal ve mali alanda da faaliyetler giderek artmıştır. Üye ülkelerin Merkez Bankalarının başkanları ile para otoriteleri, bu alandaki gelişmeleri ve yapılacak işleri görüşmek üzere yıllık olarak toplanmakta ve İKT'ye çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca bu alandaki işbirliğinin yol ve vasıtaları, İslam ticaret finansmanı, tercihli tarife anlaşmaları, sermaye piyasalarının oluşturulması görüşülen ve faaliyete geçirilen konular arasındadır.

İslam Kalkınma Bankası (Islamic Development Bank-IDB), Teşkilatın en önemli kuruluşlarından birisidir. Kalkınma bankalarının ekonomik kalkınmadaki önemli rolü dikkate alınarak, İslam Konferansı Teşkilatı'na üye 22 İslam ülkesinin iştirakiyle 20 Ekim 1975 tarihinde İslam Kalkınma Bankası uluslararası bir finans kurumu olarak kurulmuştur.

İKB, dünyada ilk defa İslamî esaslara göre faizsiz çalışmak üzere kurulmuş bir bankadır. Amacı; İslam ülkelerindeki prodüktif yatırımları, sermayeye iştirak veya ikraz yolu ile teşvik etmek, ekonomik ve sosyal alanlarda teknik yardım, eğitim ve araştırma yoluyla yardımda bulunmak ve üye ülkeler arası dış ticareti teşvik etmek, böylelikle üye ülkelerin sosyo-ekonomik kalkınmalarına ve milli gelir düzeylerinin yükseltilmesine yardımda bulunmaktır. İslam fukahasının verdiği fetvalar doğrultusunda mudaraba (kar ve zarar ortaklığı - profit and loss sharing), murabaha (ticaret - trade), şerike (ortaklık - equity), icare (kiralama - leasing) esaslarına göre çalışır.[827]

Bankanın sağladığı finansman türlerini şöyle sıralayabiliriz;

---

[827] Zaim, A.g.e., s. 19.

I. Altyapı Projelerine ve Sosyo-ekonomik İçerikli Projelere Sağlanan Krediler. Bu krediler özellikle tarım ve altyapı alanındaki projeler için uzun vadeli finansman sağlamaktadır. Krediler genelde Hükümet garantisi altında kamu kuruluşları veya Hükümetlere sağlanmaktadır. Bazı özel durumlarda, özel sektör de kredilerden yararlanabilmektedir. Karayolu, telekomünikasyon, baraj, okul, hastane vb. öncelikli projeler olarak değerlendirilmektedir.

II. Firmaların Sermayelerine Katılım (Line of Equity). Projeleri direkt olarak finanse etmenin dışında, İKB üye ülkelerdeki Kalkınma Bankaları aracılığıyla (ülkemizde Türkiye Sınai Kalkınma Bankası) özellikle özel sektördeki küçük ve orta ölçekli firmaların gelişmesine yönelik finansman temin edilmektedir. Bu finansman türünde İKB, bir projeyi yönlendiren firmanın öz sermayesinin azami 1/3'üne katılabilmektedir. Bu durumda İKB, projeyi destekleyen firmanın sermayedarı olacaktır. Bu finansman türünde sermayeye katılım minimum 100 bin İD, maksimum 2 milyon İD'dir.

III. Leasing (Finansal Kiralama). İKB'nin sağladığı leasing kredileri daha ziyade sanayi sektöründe orta vadeli finansman ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Leasing yöntemi ile altyapı, tarımsal sanayi, sanayi, ulaşım gibi sektörler için gereken makina, ekipman, fabrika alışları finanse edilmektedir. Ayrıca yeni veya azami 5 yıla kadar eski, ikinci el gemi, petrol tankeri ve diğer taşıma araçları alışları da finanse edilebilmektedir.

IV. Ekipman Finansmanı (İnstallment Sale). Bu orta vadeli krediden özel müteşebbis veya kamu kurumları faydalanabilmektedir. Bu kredi tipinde sağlanan kredi tutarı asgari 2 milyon İD, azami 20 milyon İD olabilmektedir. Tercih edilen mallar sermaye mallarıdır. İnşaat ve sanayiye yönelik ekipman ve makina, ulaşım araçları (gemi, petrol tankeri gibi), elektrik jeneratörleri ve transformatörleri, telekomünikasyon ekipmanı, hastane ekipmanı gibi.

V. Üye Ülkelerdeki Potansiyel Projelerin Fizibilite Araştırmaları İçin Sağlanan Teknik Yardımlar. Teknik yardım faaliyetleri doğrudan projeye bağlı olanlar (fizibilite araştırmaları, proje dizaynı, projelerin yürütülmesi ve kontrolü gibi) ile sadece danışmanlık sağlama (sektörel planların, araştırmaların hazırlanması gibi) olarak ikiye ayrılabilir. Teknik yardım finansmanı ya proje ile birlikte kredilendirilmekte, ya da azami 16 yıl vadeli ayrı bir kredi ile finanse edilmektedir.

VI. Üye Ülkeler Arası Ticaretin Finansmanı. Bu amaca yönelik üç farklı

kredi tipi bulunmaktadır. İthalatın finansmanı, Uzun Vadeli Ticaretin Finansmanı ve İslam Bankalarının Portföyü.

İthalatın Finansmanı, üye ülkeler arası kalkınmaya yönelik malların kısa vadeli ithalatında sağlanan finansmandır.

Uzun Vadeli Ticaretin Finansmanı (Longer Term Trade Financing Schene-LTTFS), bir üye ülkeden diğer üye ülkeye ihracatı özendirmek için gerçekleştirilir.

İslam Bankalarının Portföyü (The Islamic Bank's Portfolio-IBP), İKB'nin yönetimi altında bulunan İslam Bankalarındaki likiditeyi yönlendiren bir yatırım fonudur. Bu fon özellikle özel sektörle ilgili yatırım, leasing ve ticaret finansmanı operasyonlarında kullanılmaktadır.[828]

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İKB, yatırımları finanse ederken mali ve ekonomik açıdan geri ödeme süresi yüksek olan, bölgesel kalkınmaya katkıda bulunacak projelere öncelik tanımaktadır. Banka, ülkelere yapılacak finansman katkısını belirlerken ve Bankaya üye ülkeler arasında bir tercih yaparken, ülkenin gelişmişliğini gözönüne almakta ve en az gelişmiş ülkelere öncelik vermektedir.[829]

Bankanın yatırım projelerine sağladığı finansman iki yönlüdür. Bir yönü, doğrudan doğruya devlete, diğeri de yatırım yapan herhangi bir kuruluşadır. Finansman imkanı bir kuruluşa sağlandığı takdirde, Banka devletten veya muteber bir bankadan, örneğin Merkez Bankasından gerekli garantilerin sağlanmasını isteyebilmektedir.

İKB tarafından sağlanan proje kredilerinin sektörel öncelikleri ve dağılımları şöyledir: Tarım ve tarımsal diğer üretim alanları %30-40, sanayi %25-35, kamu ihtiyaçları %10-15, ulaştırma ve haberleşme %10-15, sosyal sektörler %10-15, diğerleri %5-10.

Görüldüğü gibi Banka, bir çok İslam ülkesinin verimsiz topraklara sahip olması sebebiyle tarımsal projelere öncelik vermektedir. Ancak, sanayileşmenin de ekonomik kalkınmanın temel unsuru olması dikkate alınarak, ikinci sektörel

---

828 DEİK, **İslam Kalkınma Bankası Bilgi Notu**, 13 Temmuz 1995, s. 1-3.

829 Salahuddin İmam, "**İslam Kalkınma Bankası'nın Ticaret Finansmanı Çalışmaları**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1983, s. 42.

önceliği bu alana vermiştir.[830]

Banka, üye ülkelerin kalkınmalarını temin edecek malların dış alımını kolaylaştırmak ve üye ülkeler arasında ticaretin geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla finansman sağlamaktadır. Bu konuda üzerinde en çok durulan nokta ise, Banka tarafından sağlanan ithalat finansmanının tüketim malları ithalatı yerine, ekonomik kalkınmaya imkan sağlayacak malların ithalatına tahsis edilmesidir. Bu mallar gübre, rafine edilmiş petrol ürünleri, fuel-oil, ham petrol, fosfat kayası, çimento, çelik, bakır, ham nebati yağ ve jüt ürünleri olarak belirlenmiştir. Ayrıca Banka, üye ülkelerin ithalatlarını diğer İslam ülkelerinden yapmaları halinde, finansmanda öncelik tanımaktadır. [831]

İKB, fon fazlası olan ülkelerden, fon kıtlığı olan ülkelere fon transferinde aracılık yapmak amacına ulaşmak için çalışmalar yapmaktadır. Banka, finansman işlemlerini yürütürken sağladığı imkanlar için faiz ve taahhüt ücreti almamakta ve dış ticaret finansmanı, sermaye iştiraki, leasing, proje ve yatırımlarda kar ve zarara iştirak, teknik yardım ve kredi şekillerinde fon kullandırtmaktadır.[832]

Bankanın hesap birimi olarak kullanılan 1 İD, 1 Özel Çekme Hakkı'na (1 SDR) eşittir (1 İD=1.22 $). Merkezi Cidde'de bulunan Bankanın Rabat ve Kuala Lumpur'da birer Bölgesel Ofisi bulunmaktadır. Ayrıca, İKT'ye üye olan 48 ülke, İKB üyesidir.[833]

İKB'nin Guvernörler Kurulu, İcra Direktörleri Kurulu ve Başkan olmak üzere üç ayrı organı bulunmaktadır. Bankanın en yetkili organı Guvernörler Kurulu'dur. Her üye ülkenin seçtiği bir guvernör ile bir guvernör yardımcısından oluşan bu Kurul, prensip olarak yılda bir kez toplanır. Banka işlemlerinin yönetilmesinden sorumlu olan Yönetim Kurulu, 11 üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerden 5'i Banka sermayesine katkısı en yüksek olan ülke (Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt, B.A.E. ve Türkiye) temsilcilerinden, geriye kalan 6'sı ise belli ülke grupları adına gösterilen adaylar arasından Guvernörler Kurulu'nca 3 yıl için seçilen

---

830 Sezer Türktan, "**İslam Kalkınma Bankası ve Türkiye**3, İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1983, s. 56.

831 Türktan, **A.g.m.**, s. 57.

832 The Europa World Year Book, **Islamıc Development Bank**, 1996, Sayı: 1, s. 182.

833 DEİK, **İslam Kalkınma Bankası Hakkında Bilgi Notu**, 13 Temmuz 1995, s. 1.

temsilcilerden oluşur. 5 yıllık bir dönem için yine Guvernörler Kurulu tarafından seçilen Başkan, günlük işlerin yürütülmesinden sorumlu olup, Yönetim Kurulu'na da başkanlık eder. Banka'nın resmi dili Arapça olmakla birlikte, çalışma dili olarak İngilizce ve Fransızca kullanılmaktadır.[834]

İKB raporları, 1976-1995 dönemini kapsayan 20 yıllık dönemde, 14 milyar $'lık işlem gerçekleştirildiğini, bunun 4 milyarının pay alımı, kar-zarar ortaklığı, leasing gibi İslami yatırım mekanizmaları doğrultusunda, 10 milyarını da ticari kredi halinde kullanıldığını göstermektedir. 1977 yılından başlayarak, gittikçe artan bir oranda genişletilen kısa süreli kredi mekanizmasına 1987 yılında 18-60 aylık dönemi kapsayan uzun dönemli kredi mekanizması ilave edilmiştir. Ayrıca İKB, üye ülkelerdeki İslami Finans kuruluşları ile İslam Bankalarını biraraya getirerek, İslam Bankaları Portföy Fonu'nu ve Yatırım Birimini kurmuş, likit fonları ticari ilişkilerin geliştirilmesi yönünde kullanmaya özen göstermiştir. 1995 yılına kadar İKB'nin verdiği 4 milyar $ tutarındaki yatırım kredilerinin de sektörel dağılımınlarındaki denge unsuruna dikkat edilmiş, tarım, sanayi, ulaşım, eğitim, sağlık dahil olmak üzere sosyal yatırımların her birine ortalama %20'lik pay ayrılmış, geriye kalan meblağ da diğer alanlara tahsis edilmiştir.[835]

Türkiye'nin İKB ile ilişkilerini sonraki bölümlerde ele alacağımızdan dolayı, bu konuya temas etmeden geçeceğiz.

İKT bünyesinde yer alan en önemli organlardan bir diğeri İslam Konferansı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi(İSEDAK-COMCEC)dir. Bu organ üye ülkeler arasında ticareti geliştirmeyi amaçlamakta ve bu doğrultuda çalışmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, 1981'de Daimi Komite olarak kurulmuş, 1984 yılında ise Türkiye Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında faaliyetlerine başlamıştır.

3. İslam Zirve Konferansında kabul edilen karar gereğince İSEDAK'ın görevleri şunlardır:

1- İKT tarafından ekonomik ve ticari işbirliği alanında alınmış ve alınacak kararların uygulanmasını izlemek.

2- Üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğini güçlendirebilecek tüm

---

834 Nevzat Güran ve İsmail Aktürk, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, İzmir 1992, s. 249.

835 Başar, **A.g.m.**, s. 47.

önlemleri almak.

3- Üye ülkelerin ekonomik ve ticari alanlardaki kapasitelerini artırmaya yönelik proğramlar hazırlamak ve öneriler sunmak.[836]

İSEDAK'ın faaliyetleri arasında uzun vadeli ticaret finansmanı, ihracat kredi sigortası gibi ticareti kolaylaştıran unsurların yanısıra, üye ülkeler arasında ticareti geliştirmek için bir tercihli ticaret sistemi oluşturmaya çalışmak ve bu hususta gerekli hazırlıkları yapmak da vardır. Nitekim bu konuda bir tavizli ticaret sistemi kabul edilmiş, geliştirilmek ve yaygınlaştırılmak üzere siyasi iradenin gerçekleşmesini beklemektedir.[837]

Birinci İSEDAK toplantısından itibaren, yapılan değerlendirme çalışmalarında, İSEDAK'ın sadece ticari işbirliğine ilişkin konularla değil, aynı zamanda "Eylem Planında yer alan farklı alanlarla da iştigal eden, bu alanlardaki çalışmaları denetleyen ve koordine eden bir kurul olması gerektiği" sonucuna varılmıştır. Bu karar uyarınca, 14-16 Mart 1986 tarihlerinde, İstanbul'da yapılan ikinci toplantıdan başlayarak, İSEDAK toplantılarında Ticaret Bakanları yerine, kendi ülkelerinde ekonominin bütününden sorumlu bakanlar davet edilmiştir. Ekonomik işbirliği alanlarına ilişkin bakanlar düzeyinde yapılan toplantılarda alınan kararların uygulanmasının denetlenmesi, İSEDAK İzleme Komitesi aracılığıyla sağlanmaya çalışılmaktadır.

Ticari işbirliğini güçlendirmeye yönelik projeler, birinci toplantıdan itibaren İSEDAK'ın gündemini oluştururken, diğer alanlarla ilgili projeler, İSEDAK toplantılarıyla birlikte yapılan Bakanlar toplantılarında ele alınmaktadır. Şimdiye kadar Sanayi, Gıda Güvenliği ve Tarımsal Kalkınma, Ulaştırma, Haberleşme, Enerji, Teknik İşbirliği, Altyapı ve Bayındırlık alanlarında İslam ülkeleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine yönelik Bakanlar Toplantıları düzenlenmiştir.[838]

İKT Çerçevesinde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi planlanan çok taraflı anlaşma ve projeler şunlardır;

1- İKT üyesi ülkeler arasında Ekonomik, Teknik ve Ticari İşbirliği Genel

---

836 Tığlı, **A.g.e.**, s. 12.

837 Ertürk, **A.g.e.**, s. 301-302.

838 DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, Şubat 1995, s. 7.

Anlaşması: 1977 yılında, 8. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı, üye ülkeler arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, ülkeler arasında sermaye transferi, yatırımlar, ortak projelerin yapılması ve faaliyete geçirilmesi, üye ülkelerdeki yiyecek üretimi için potansiyel imkanlardan sonuna kadar yararlanılması şeklinde ifade edilebilir. Anlaşma 38 ülke tarafından imzalanmış ve 27 ülke tarafından onaylanmış olup, halihazırda yürürlüktedir. Ülkemiz de bu anlaşmayı imzalamış ve onaylamış durumdadır.[839]

2- Yatırımların Teşviki, Korunması ve Garanti Anlaşması: 1981 yılında yapılan 12. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında kabul edilen bu anlaşma, üye ülkeler arasında sermaye transferinin teşviki için temel ilkeleri belirtmekte ve sermaye transferinin garanti edilmesini hedeflemektedir. Anlaşma 23 üye ülke tarafından imzalanmış ve 18'i tarafından da onaylanmıştır. Anlaşma, 10 üye ülkenin onaylamasını müteakiben 1988 yılında yürürlüğe girmiştir. Ülkemiz, sözkonusu anlaşmayı imzalamış ve onaylamıştır.

3- İKT üyesi ülkeler arasında Tercihli Ticaret Sistemi Çerçeve Anlaşması: Bu anlaşma, taraf ülkeler arasında tarifelerden başlamak üzere, tedricen tarife benzeri ve tarife dışı tavizlerin teati edilmesi suretiyle İKT üyeleri arasındaki ticaretin artırılmasını hedeflemektedir. Anlaşma, Türkiye dahil 18 ülke tarafından imzalanmış ve 6 ülke tarafından onaylanmış olup, en az 10 ülkenin onaylamasından sonra yürürlüğe girecektir.

4- İslam Ülkeleri Arası Yatırım ve İhracat Kredi Sigortası Kurumu Kuruluş Anlaşması: Türkiye'nin de imzalayıp Mart 1997'de onayladığı ve 2.5 milyon İslam Dinarı (İD) ile katılacağını taahhüt ettiği bu anlaşma, onaylanan ülkelerin taahhütleri toplamının 25 milyon İD'yi bulmasıyla 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. İslam Kalkınma Bankası'na bağlı olarak 100 milyon İD sermaye ile kurulan bu kurum 1 Temmuz 1995 tarihinde faaliyete geçmiştir. Sermayesinin %50'si İKB tarafından taahhüt edilen bu kurum, İKB Başkanı tarafından yönetilmektedir.

Anlaşmayı bu güne kadar 30 üye ülke imzalamış ve 12 üye ülke tarafından onaylanmıştır.[840]

---

[839] Tığlı, A.g.e., s. 10.; Demirhan, A.g.m., s. 1013.

[840] Tığlı, A.g.e., s. 11.

5- Orta Vadeli Ticaret Finansmanı Mekanizması: İKT üyesi ülkelerin birbirleri ile yaptıkları ihracatın finansmanına katkıda bulunmak ve bu ülkeler arasında düşük ticaret hacmini, geleneksel olmayan ticaretin finansmanı yoluyla artırmak amacıyla İKB bünyesinde kurulmuştur. 1989 yılında ticaret finansmanı faaliyetlerine başlayan bu mekanizma, oluşturulan özel fona asgari 1.5 milyon İD katkıda bulunmayı taahhüt eden üyelere açıktır. İKB ve Türk Eximbank arasında 1988 yılında bir ajanlık sözleşmesi ve 1993 yılında bir İhracat Finansmanı Kredi Anlaşması imzalanmıştır.

6- Ticaret Enformasyon Ağı: İslam Ticareti Geliştirme Merkezi tarafından üstlenilen bu proje, üye ülkeler arasında ticaretle ilgili verilerin süratli bir şekilde toplanması, işlenmesi, analizi ve yayımının sağlanması amacıyla, bir bilgi ağının kurulmasını amaçlamaktadır. Bu fikrin ilk olarak ortaya atılmasını takip eden dönemde, adı geçen projenin İKB tarafından kurulması kararlaştırılan İslam Ülkeleri Enformasyon sistemleri Ağı Projesi ile birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Belirtilen proje şu verileri kapsayan veri tabanları oluşturmayı hedeflemektedir; Ticari mevzuat, üye ülkeler arasında ikili ve çok taraflı anlaşmalar, dış ticaret operatörleri, ticareti geliştirme amaçlı kuruluşlar, dış ticaret istatistikleri, icaret imkanları, ticari etkinlikler.

7- Çok Taraflı Kliring Birliği: İKB tarafından hazırlanmış ve 1992 yılında gerçekleştirilen 8. İSEDAK toplantısında kabul edilmiştir. Çok Taraflı İslam Kliring Düzenlenmesi Anlaşma Taslağına göre Kliring Birliği, katılan ülkeler arasındaki alışverişlerde kolaylık sağlamak, üye ülkeler arasında gerçekleşen ticarette kendi milli paralarını kullanma imkanı sağlamak, üye ülkeler arasında daha sıkı parasal işbirliğini teşvik etmek ve bankacılık sistemleri arasındaki ilişkileri artırmak amacını gütmektedir. Birlik aynı zamanda, üç veya daha fazla ülkenin Merkez Bankaları arasında yapılan bir anlaşmaya dayanılarak yürütülen ve dış ticaretin finansmanında ikişer aylık süreler için döviz tasarrufu sağlayan bir düzenlemedir. Ancak, petrol ihracatçısı ülkeler, iki aylık geçici kredi dönemi boyunca alacaklı durumda kalacakları için ya böyle bir uygulamaya taraf olmak istememekte, veya petrolü kliring sisteminin dışında tutmak istemektedirler. Kurulacak sisteme petrolün dahil edilmemesi halinde ise, petrol üreticisi ülkeler kreditör konumunda kalacaklarından, özellikle Türkiye gibi ülkeler açısından cazibesini yitirmektedir.

8- Standartların Harmonizasyonu: 1. İSEDAK toplantısında, üye ülkelerce

uygulanmakta olan ve özellikle ticareti engelleyici farklı standartların uyumlaştırılması için bir metodoloji geliştirilmesi kararlaştırılmış ve bu görev Türk Standartları Enstitüsü'nün daveti ile toplanacak Uzmanlar Grubu'na verilmiştir. 1985 yılında yapılan Uzmanlar Grubu toplantısında bir Standartların Harmonizasyonu Koordinasyon Komitesi oluşturulmuş ve TSE bu komitenin Sekreteryası olarak görev yapmak üzere seçilmiştir. 1993 yılında gerçekleştirilen 5. toplantıda, İSEDAK'a sunulmak üzere TSE tarafından hazırlanan standartların harmonizasyonuna yönelik taslak ele alınanarak sonuçlandırılmış, daha sonra İKT Genel Sekreterliği bu taslağı görüşlerini almak üzere üye ülkelere dağıtmıştır.[841]

9- İslam Telekomünikasyon Birliği Statüsü: Sözkonosu Statü, 15. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında kabul edilmiştir. Statü, şimdiye kadar 14 üye ülke tarafından imzalanmış ve 9 üye tarafından onaylanmış olup, henüz yürürlüğe girmemiştir. Türkiye henüz bu Statüyü imzalamamıştır.

10- İslam Sivil Havacılık Konseyi Statüsü: Bu Statü, 12 üye ülke tarafından imzalanmış ve 5 üye ülke tarafından onaylanmıştır. Henüz yürürlüğe girmemiştir. Ülkemiz bu anlaşmayı henüz imzalamamıştır.[842]

bc. Türkiye-İKT münasebetleri

Türkiye'nin bu oluşumla ilk teması, yukarıda da belirtildiği üzere, 1969'daki ilk zirve toplantısı olan Rabat Konferansı'na Dışişleri Bakanı düzeyinde katılmakla olmuştur. Türkiye'nin bu uygulamasının ardında, her ne kadar bu Konferansın "dinsel değil, siyasal olduğu" fikri prensip olarak kabul edilse de, diğer İslam ülkelerinden farklı durumda bulunulduğunun sergilenmesi amacı yatmaktaydı.[843]

Bundan hemen sonra, 1970'te Cidde'de gerçekleştirilen 1. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda Türkiye, Dışişleri Bakanının yerine Dışişleri Müsteşarı seviyesinde temsil edildi. Ayrıca Türkiye, daimî sekreteryanın kurulmasıyla ilgili oturuma da katılmamıştı.

---

841 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1013-1014.

842 Tığlı, **A.g.e.**, s. 11-12.

843 Soysal, **A.g.e.**, s. 734.

Türkiye bu çekingen tavrını İslam Konferansı'nın ilk 6 yılında devam ettirdi. Türkiye'nin bu tavrı hem iç siyasetle, hem de dış siyasetle ilgili bazı sebeplerden kaynaklanıyordu. Ülke içinde, kamuoyunun bir kısmında, İslamî prensiplere dayanan bir teşkilata katılmanın laikliğe karşı bir davranış olup olmayacağı konusunda şüpheler devam ediyordu. Diğer yandan, Batı ile ilişkilerini devam ettiren Türkiye, çoğunluk itibarıyle, başlıca siyasi problemlerinin temel sebebi olarak Batıyı gören ülkelerle aynı çatı altında buluşuyordu.[844]

Ancak Türkiye, Kıbrıs meselesinde yaşadığı uluslararası alandaki yalnızlığın etkisiyle, bu teşkilata 1974 yılı sonlarından itibaren ilgisini daha da artırdı. Bunun ilk açık göstergesi olarak, 1975 Temmuz ayında Cidde'de yapılan 6. Dışişleri Bakanları toplantısına, öteden beri hep daha alt seviyedeki temsilcilerle katılmasına karşın, doğrudan Dışişleri Bakanı düzeyinde katıldı.

Cidde toplantısında Türkiye'nin bu tutumu, gerçekten Kıbrıs meselesinde önemli bir merhale katedilmesi ile sonuçlandı. Kıbrıs Türk Federe Devleti Rauf Denktaş ve beraberindeki heyet, Konferansa konuk sıfatıyla kabul edilmişler, açık-kapalı tüm oturumlarda hazır bulunmuşlar, hatta Denktaş 14 Temmuz günü Konferansta bir konuşma yaparak, Türk davasını anlatmıştı.

Cidde toplantısında Türkiye'nin çağrısı üzerine 7. Bakanlar Konferansı, 1976 yılı Mayıs ayında, İstanbul'da gerçekleştirildi. Bu toplantıda, Türk heyetinin girişimiyle kültürel ve bilimsel işbirliği için Türkiye'de iki araştırma merkezinin kurulmasına karar verilmesi önemli gelişmelerdendir. Bunlar İstanbul'da kurulan "İslam Konferansı Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi" (IRCICA) ve Ankara'da kurulan "İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi" (SESRTCIC) idi.

25-28 Ocak 1981'de Mekke ve Taif'te yapılan 3. Zirve toplantısına Türkiye ilk kez Başbakan seviyesinde katıldı.[845] Türkiye'nin Teşkilata giderek artan ilgisi ve bu ilgisini üst düzeylerdeki katılımlarla sergilemesi, gerek siyasal, gerekse ekonomik alanlarda önemli gelişmeleri ardından getirmişti. Örneğin, ilk defa ve sadece bir defaya mahsus olmak üzere Kıbrıs Türk toplumundan, Zirveye katılan gözlemci ülkeler listesinde "Kıbrıs Türk Federe Devleti" şeklinde söz ediliyordu.

---

[844] İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 394.

[845] Soysal, **A.g.e.**, s. 736-737.

Diğer yandan aynı Zirvede yayınlanan Mekke Deklerasyonundaki laiklik esası ve Türkiye'nin dış siyasetiyle çelişen bazı kısımlara Türkiye çekinceler koymuştu.[846]

Fas'ın Kazablanka şehrinde, 16-19 Ocak 1984 tarihlerinde gerçekleştirilen 4. İslam Zirvesi, ülkemiz açısından bir ilke daha sahne oluyordu. Zira bu zirveye Türkiye ilk kez Devlet Başkanı seviyesinde katılıyordu.[847] Bu Zirvedeki ülkemiz açısından en önemli gelişmelerden birisi, 1981 Zirvesinde kurulması kabul edilmesine rağmen henüz başkanlığına hiçbir devletin talip olmadığı İSEDAK'ın (COMCEC) başkanlık görevi Türkiye'ye teklif edilmesi oldu.[848] Bu teklifin Türkiye tarafından kabul edilmesi ve başkanlığına Türkiye Cumhurbaşkanının seçilmesiyle ülkemiz, İKT'nin ekonomik ve ticari işbirliği faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlamak gibi çok önemli bir rolü üzerine almış oluyordu. Böylece 1980'li yılların ilk yarısında Türkiye, IRCICA ve SESRTCIC olmak üzere İKT'nin iki daimî alt kuruluşuna ev sahipliği yapmasının yanısıra, İSEDAK başkanlığını üzerine almakla ekonomi sahasında İKT ile yüksek seviyede bir bağ kurmuş oluyordu. Böylelikle Türkiye, İSEDAK çerçevesinde İslam ülkeleriyle ticarî ve malî ilişkilerini artırırken, diğer üye ülkelerin bir çoğuna göre daha güçlü olan teknik know-how ve insan gücü potansiyelini kullanabilmek için geniş bir hareket alanına kavuşuyordu.[849]

Halen Türkiye Cumhurbaşkanı başkanlığında faaliyetlerini sürdüren ve en son 14. toplantısını 3 Kasım 1998 tarihinde İstanbul'da gerçekleştiren İSEDAK[850], İKT'nin en başarılı kuruluşlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Yukarıda da değindiğimiz kültürel ve ekonomik sahalardaki iki merkeze ev sahipliği yapmasının yanısıra, böylesi önemli bir kuruluşun başında yer alan Türkiye, İKT bünyesinde, dolayısıyla tüm İslam dünyasında önemli bir yer kazanmıştır.[851]

Diğer yandan, özellikle her yıl bahar aylarında gerçekleştirilen İSEDAK toplantıları vesilesiyle Türkiye'ye gelmekte olan üye ülkelerin çeşitli bakanları, Türkiye'nin imkanlarını yakından görüp tanıma fırsatı bulmaktadırlar. Böylece, özel

---

[846] İhsanoğlu, **A.g.m**, s. 402.

[847] Dursun, **Ortadoğu Neresi?**, s. 268.

[848] İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 403.

[849] İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 405.

[850] Bkz. Türkiye, 2 Kasım 1998

[851] İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 409.

sektör ve kamu sektörü bazında, ileride geliştirilebilecek iş imkanları için uygun zemin hazırlanmakta ve çeşitli temaslar için fırsatlar doğmaktadır. Ayrıca, İSEDAK toplantılarının ülkemize sağladığı faydaları arasında, Türkiye'deki konferans turizminin gelişmesine sağladığı katkıdan da söz edilebilir.[852]

Türkiye, İslam Konferansı Teşkilatı Anasözleşmesini henüz onaylamamış olmasına rağmen, üyelikten kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Ayrıca, İKT'nin ilk yıllardan itibaren bütün toplantılarına ve konferanslarına katılırken, burada alınan kararların laiklik prensibine ve kendi dış politikasına ters düşüp düşmediği konusunda titiz davranmıştır. Bu yüzden Türkiye'nin İKT içindeki hukukî statüsü *de facto* bir üyeliktir.[853] Teşkilatın sosyal ve kültürel alanlardaki faaliyetlerine anayasal düzeni nedeniyle aktif olarak katılamayan Türkiye, ekonomik işbirliği alanında daha uygun bir zemin bulmuştur.[854] Örneğin ülkemiz, 29 Aralık 1977 tarihinde, Cidde'de imzalanan İslam Konferansı Üyesi Devletler Arasında Ekonomik, Teknik ve Ticari İşbirliği ile İlgili Genel Anlaşma'yı, 28 Nisan 1982 tarih ve 2668 sayılı Yasa ile onaylamayı uygun bulmuştur.[855] 31 Mayıs 1982 tarih ve 8/4784 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile de Anlaşma yürürlüğe girmiştir.[856] Genel Anlaşma, T.C. Anayasası ve Türkiye'nin bağlı olduğu anlaşmalar saklı kalmak şartıyla ve çekinceler konarak onaylanmış; bu Anlaşmanın 1. maddesi hükümleri çerçevesinde hazırlanmış olan İslam Gemi Sahipleri Birliği Statüsü, 8 Mayıs 1983 tarih ve 83/6504 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konmuştur.[857] Diğer yandan, Konferansa Üye Ülkeler Arasında Yatırımların Teşviki, Korunması ve Garanti Edilmesi Anlaşması ise 16 Temmuz 1987 tarihinde imzalanmış olup, Türkiye bu anlaşmayı 9 Şubat 1988 tarih ve 88/12634 sayılı Bakanlar kurulu Kararı ile uygulamaya koymuştur.[858]

---

852 DPT, **İslam Konferansı Teşkilatı ve İSEDAK Hakkında Not**, s. 11-12.

853 İhsanoğlu, **A.g.m.**, s. 395.

854 Tığlı, **A.g.e.**, s. 6-7.; Demirhan, **A.g.m.**, s. 1010.

855 Resmi Gazete, 30 Nisan 1982

856 Resmi Gazete, 2 Temmuz 1982

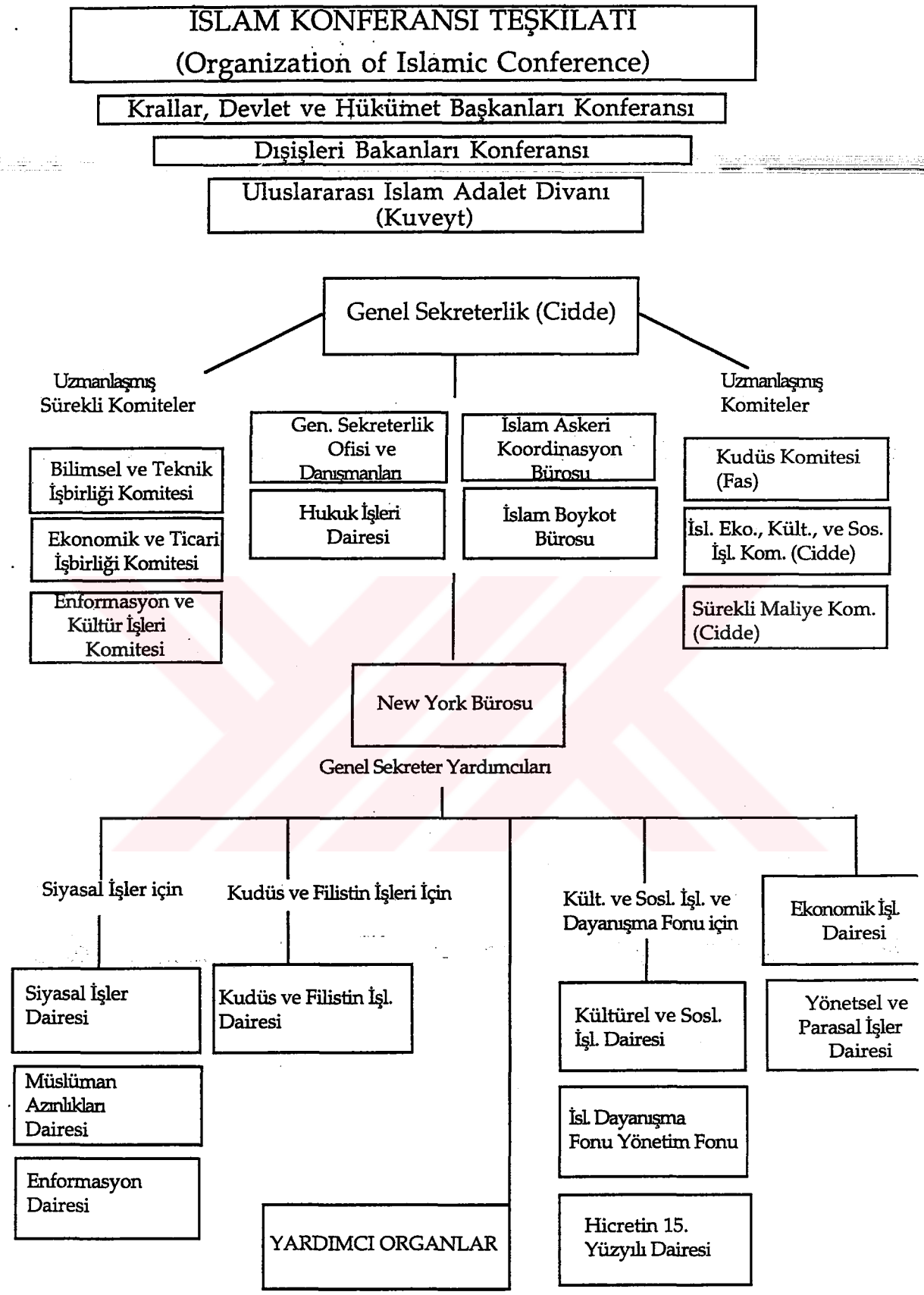
857 Resmi Gazete, 7 Ağustos 1983

858 Resmi Gazete, 28 Mart 1988

Tablo-39: İSLAM KONFERANSI TEŞKİLATI YARDIMCI ORGANLARI

İslam Dayanışma Fonu (Cidde)	İslam Fıkıh Akademisi-IFA (Cidde)
Kutsal Kudüs Fonu (Cidde)	İslam Hukuku Uluslararası Kom. (Mekke)
İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi-SESRTCIC (Ankara)	İslam Öğrenimi Dünya Merkezi (Mekke)
Uluslararası İslam Kültür Varlığını Koruma Komisyonu-ICPICH (İstanbul)	İslam Ticareti Geliştirme Merkezi-ICDT (Kazablanka)
İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi-IRCICA (İstanbul)	Uluslararası İslami Kızılay Komisyonu-ICIC (Bingazi)
İslam Teknoloji Enstitüsü (Dakka)	İslam Sivil Havacılık Konseyi (Tunus)
İslam Bilim, Teknoloji ve Kalkınma Vakfı-IFSTAD (Cidde)	İslam Mirasını Koruma Uluslararası Komisyonu (İstanbul-Türkiye)
İslam Konferansı Çerçevesinde Kurulan Kurum ve Teşkilatlar	
İslam Kalkınma Bankası-IDB (Cidde)	İslam Başkentleri ve Şehirleri Teşkilatı-OICC (Mekke)
Uluslararası İslam Haber Ajansı-INA (Cidde)	İslam Armatörler Birliği-ISA (Cidde)
İslam Devletleri Radyo Örgütü (Cidde)	İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Teşk.-ISESCO (Rabat)
Uluslararası İslam Okulları Federasyonu (Riyad)	İslam Üniversiteleri (Nijer, Uganda, Malezya, Bangladeş)
İslam Ülkeleri Müşavirler Federasyonu (İstanbul)	İslam Ülkeleri Müteahhitleri Federasyonu (Rabat)
Uluslararası İslam Bankalar Birliği (Kahire)	İslam Dayanışma Oyunları Spor Federasyonu (Riyad)
İslam Ticaret ve Sanayi Odası-ICCI (Karaçi)	İslam Ülkeleri Yayın Teşkilatı-ISBO (Cidde)

Şekil-3

İSLAM KONFERANSI TEŞKİLATI
(Organization of Islamic Conference)
Krallar, Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı
Dışişleri Bakanları Konferansı
Uluslararası İslam Adalet Divanı
(Kuveyt)
Genel Sekreterlik (Cidde)
Uzmanlaşmış Sürekli Komiteler
Bilimsel ve Teknik İşbirliği Komitesi
Ekonomik ve Ticari İşbirliği Komitesi
Enformasyon ve Kültür İşleri Komitesi
Gen. Sekreterlik Ofisi ve Danışmanları
Hukuk İşleri Dairesi
İslam Askeri Koordinasyon Bürosu
İslam Boykot Bürosu
Uzmanlaşmış Komiteler
Kudüs Komitesi (Fas)
İsl. Eko., Kült., ve Sos. İşl. Kom. (Cidde)
Sürekli Maliye Kom. (Cidde)
New York Bürosu
Genel Sekreter Yardımcıları
Siyasal İşler için
Siyasal İşler Dairesi
Müslüman Azınlıkları Dairesi
Enformasyon Dairesi
Kudüs ve Filistin İşleri İçin
Kudüs ve Filistin İşl. Dairesi
YARDIMCI ORGANLAR
Kült. ve Sosl. İşl. ve Dayanışma Fonu için
Kültürel ve Sosl. İşl. Dairesi
İsl. Dayanışma Fonu Yönetim Fonu
Hicretin 15. Yüzyılı Dairesi
Ekonomik İşl. Dairesi
Yönetsel ve Parasal İşler Dairesi

c) D-8 (Developing-8)

Bu hareket, Türkiye'nin talebiyle yürütülmeye başlayan, İslam ülkeleri arasında uzun vadeli bir işbirliğinin oluşmasına öncülük etme teşebbüsüdür. İslam Dünyasında işbirliğini geliştirmek için Türkiye, OIC içinde stratejik önemi haiz ve üretim gücüne sahip, gelişen 8 ülkenin işbirliği hareketini D-8 bünyesinde başlatmıştır. Bu ülkeler, İslam Dünyasının nüfusça bir hayli kalabalık ülkeleri olan Endonezya, Malezya, Bangladeş, Pakistan, İran, Türkiye, Mısır ve Nijerya'dır.[859] Coğrafi konum olarak ele alındığında, D-8 ülkeleri, İslam Dünyası içinde batıdan doğuya bir hilal şeklinde serpilmiştir. Bu ülkeler aynı zamanda bulundukları coğrafi mekan içinde, ekonomik bakımdan en gelişmiş ülkeler arasında bulunmaktadırlar.[860]

D-8'i oluşturan bu ülkeler, toplam 800 milyon nüfusu, 7.5 milyon km^2 alanı, 600 milyar $'ı aşan GSMH'yi ve 300 milyar $'ı aşan bir ticaret hacmini temsil etmektedir.[861]

D-8 ülkelerinin toplam yüzölçümleri 7 616 969 km^2'dir. Bu rakam, bütün İslam Dünyasının kapladığı alanın %24.5'ini, dünya kıtaları yüzölçümünün %5.6'sını teşkil etmektedir. Nüfus bakımından ise İslam Dünyası'nın %66'sına sahiptir. Bu nüfus, toplam dünya nüfusunun %13.5'ini oluşturmaktadır.[862]

D-8'lerin faal işgücü dağılımı incelendiğinde, tarım ve hayvancılığın büyük yer tuttuğu görülür. Faal işgücü dağılımında tarımın payı %65 (Bangladeş) ile %21 (Malezya) arasında değişmektedir. Nijerya, Pakistan ve Endonezya'da bu oran %50'nin üzerindedir. Tarımdan sonra faal işgücünün en fazla olduğu alan genel hizmetler bölümüdür. Bu alandaki oranlar %21 (Bangladeş) ile %33 (Pakistan) arasında değişmektedir. Sanayi sektörünün faal işgücündeki payı ise %23 (Malezya) ile %13 (Pakistan) arasında değişmektedir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, D-8'lerin hemen tamamında tarım ve hayvancılık en önemli uğraşı alanıdır. Ayrıca bu ülkelerde tarım ve hayvancılığın büyük potansiyele sahip

---

859 Nebioğlu, "**Bölgeselleşme Hareketleri Bağlamında 21. Yüzyılda Türkiye**", s. 90.

860 Ramazan Özey, **Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye**, İstanbul 1998, s. 217.

861 T.C. Dışişleri bakanlığı (EİGY), **Mutasavver D-8 Grubu Hakkında OAGY İçin Bilgi Notu**, 4 Aralık 1996

862 Özey, **A.g.e.**, s. 219.

olduğu görülecektir.

Madenler yönünden D-8'ler çok çeşitli ve zengin maden rezervlerine sahiptir. Birbirlerini tamamlayacak nitelikte olan madenlerin başlıcaları; petrol, doğalgaz, krom, bakır, demir, boksit, kömür, civa, manganez, fosfat, kalaydır.

Sanayi bakımından D-8 ülkeleri, diğer İslam ülkelerine göre daha fazla gelişmişlerdir. Gelişme gösteren sanayi kollarının başında tekstil ve gıda gelmektedir. Bunun yanısıra, gübre, demir-çelik, kimya, petro-kimya, makine ve elektronik sanayi gibi sektörlerde de hızlı gelişmeler kaydedilmiştir.[863]

Türkiye'nin D-8 girişimini başlatmadaki esas amacı şöyle ifade edilmiştir; "Böylesi geniş bir nüfusu ve coğrafi alanı temsil eden 8 gelişmekte olan ülke arasındaki ticareti artırmak, her alanda ekonomik işbirliğini geliştirmek ve zaman içinde dünya ekonomik dengesinin yeniden oluşumu çabalarında birlikte söz sahibi olmalarını sağlamak."[864]

ca. Kuruluşun tarihçesi ve Türkiye'nin rolü

D-8'in oluşturulması düşüncesi, 22-23 Ekim 1996 tarihinde, İstanbul'da düzenlenen ve daha sonra bu girişime üye olacak ülkelerin katıldığı "Kalkınmada İşbirliği Konferansı"nda şekillenmiştir.

İstanbul'da yapılan Konferansta katılımcı ülkeler arasında görüş birliğinin ortaya çıkması üzerine, Türkiye tarafından, 8 ülke arasında D-8 adı altında bir kurumsallaşmanın hayata geçirilmesi hususu gündeme getirilmiştir. Bu Konferansta alınan bir dizi karar çerçevesinde, 8 ülkenin üst düzey görevlilerinden oluşan bir Komisyon, 9 Kasım 1996 tarihinde, Ankara'da bir toplantı yapmıştır. Komisyon, kurulması sözkonusu D-8 Grubu için geniş bir işbirliği yelpazesi saptamış ve diğer hususlarla birlikte önerilerini bir rapor halinde Dışişleri Bakanlarına sunmuştur. Ayrıca toplantıda, Ocak ayının ilk haftası içinde Dışişleri Bakanları Konseyi'nin, 1997 yılının ilk üç ayı içinde ise Devlet/Hükümet Başkanları Zirvesi'nin toplanmasına karar verilmiştir.[865]

---

863 Özey, **A.g.e.**, s. 222-223.

864 T.C. Dışişleri bakanlığı (EİGY), **D-8 Girişimi Hakkında Not**, 8 Ekim 1997, s. 2.

865 T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), **Mutasavver D-8 Grubu Hakkında OAGY İçin Bilgi Notu**, 4 Aralık 1996; **D-8 Girişimi Hakkında Not**, 8 Ekim 1997, s. 1.

4 Ocak 1997 tarihinde, İstanbul'da biraraya gelen 8 ülkenin Dışişleri ve Dışişlerinden sorumlu Bakanlar Konseyi, Komisyonun raporunda yeralan işbirliği alanlarını daha da genişleterek onaylamıştır. Bu alanlar şunlardır;

*Üye ülkelerin ticaret odaları birlikleri arasında bir Orta İş Konseyi kurulması yoluyla, özel sektörler arasında işbirliği,

*Uluslararası forumlarda istişare ve işbirliği,

*Finans ve bankacılık,

*Merkez Bankaları,

*Menkul kıymetler borsaları,

*Yatırımların teşvik edilmesi,

*Üçüncü ülkelerde ortak yatırımlar,

*Özelleştirme,

*Bilimsel araştırma, geliştirme ve idari reformlar,

*Teknolojik ve sanayi işbirliği, ortak yatırımlar, ortak konsorsiyumlar,

*Ticaret, insan kaynakları, gelişme ve yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi alanlarda teknik işbirliği,

*Ulaşım ve telekomünikasyon,

*Küçük ve orta ölçekli işletmeler,

*Serbest ticaret bölgeleri ve limanlar ile ticaretin geliştirilmesi,

*Fuarlar ve sergiler,

*Turizm,

*Enerji,

*Sağlık,

*Kültür ve spor.[866]

Konsey ayrıca, 1997 yılının ilk altı ayı içinde, İstanbul'da bir Devlet/Hükümet Başkanları zirvesi düzenlenmesini ve D-8'in bu Zirvede resmen kurulmasını Hükümetlere tavsiye edilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca Zirvenin

---

866 T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), **D-8 Girişimi Hakkında Not**, 8 Ocak 1997, s. 2.

toplanması için idari hazırlıkları Komisyonun yapması öngörülmüştür.

Komisyonun bir sonraki toplantısı 13-14 Mart 1997 tarihlerinde yapılmıştır. Toplantı gündeminde, D-8 bünyesinde ele alınacak işbirliğ iproje önerilerinin üye ülkeler tarafından sunulması, derlenmesi ve sektörel Çalışma gruplarının kurulması yeralmıştır. Bu çerçevede Komisyona Türkiye, Mısır, İran, Endonezya, Pakistan ve Bangladeş tarafından çok sayıda proje önerisi sunulmuştur. Birbirleriyle örtüşen bazı proje önerilerinin meczedilmesi sonucunda ortaya çıkan toplam 55 adet proje önerisinin 10 ayrı sektör altında (Ticaret, Sanayi, Telekomünikasyon-Enformasyon, Finans-Bankacılık ve Özelleştirme, Kırsal Kalkınma, Bilim-Teknoloji, İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi, Tarım, Enerji, Sağlık) derlenmiştir.[867]

Sözkonusu sektörlere ilişkin projeleri ele alacak ve önceliklerini belirleyecek olan ad hoc uzmanlık Çalışma Gruplarının kurulması, koordinasyonu ve evsahipliği görevlerini üstlenecek ülkelerin dağılımı aşağıdaki şekilde belirlenmiştir;

Türkiye: Sanayi Çalışma Grubu ile Sağlık Çalışma Grubu

Mısır: Ticaret Çalışma Grubu

Bangladeş: Kırsal Kalkınma Çalışma Grubu

Endonezya: İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi Çalışma Grubu

İran: Telekomünikasyon ve Enformasyon Çalışma Grubu ile Bilim ve Teknoloji Çalışma Grubu

Malezya: Finans, Bankacılık ve Özelleştirme Çalışma Grubu

Nijerya: Enerji Çalışma Grubu

Pakistan: Tarım Çalışma Grubu[868]

D-8 en son 13-15 Haziran 1997 tarihlerinde, İstanbul'daki Çırağan Sarayı'nda gerçekleşen devlet ve hükümet başkanlarının toplantıları ve bunun ardından yayınlanan ortak deklerasyonla, 15 Haziran 1997 tarihinde kurulmuş; diğer gelişen ülkelerin katılımına açık küresel bir örgüt haline gelmesinin kararlaştırıldığı

---

867 T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), **D-8 Girişimi Hakkında TBMM Dışişleri Komisyonu İçin Not**, 29 Mayıs 1997, s. 1.

868 T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), 29 Mayıs 1997, s. 2.

açıklanmıştır.[869]

Oluşturulma biçimi açısından RCD ve ECO ile benzerlikler gösteren oluşum, daha ziyade kalkınma amaçlı bir harekettir. Ancak D-8'i diğerlerinden ayıran en önemli husus, anlaşma içeriğinde vurgulanan unsurlardır. Bunlar ise, uluslararası çapta paylaşılmasına rağmen, uygulamalarda aksamalar görülen değerlerdir. Ortak deklarasyonda sosyo-ekonomik gelişmeyi gerçekleştirmek amacıyla öne çıkarılan bu değerler şöyle sıralanabilir:

- Çatışma yerine barış
- Sürtüşme yerine diyalog
- Sömürü yerine işbirliği
- Çifte standart yerine adalet
- Ayırımcılık yerine eşitlik
- Baskı ve zulüm yerine demokrasi

İnsanlığın hayali ve temel hedefi olan bu değerlerin gerçekleştirilmesinin bir uluslararası anlaşmaya devredilmesi, geniş yankı uyandırmıştır.[870]

Bu genel ilke ve prensiplerin anlaşma metninde belirtilmesinin yanısıra, somut projelerin de kararlaştırılmış olması, bu teşebbüsün geleceği açısından olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.[871]

D-8, tüm kurucu üyeleri Müslüman ülkeler olmakla birlikte, diğer dinlere kapalı bir Müslüman kulübü olma iddiasından uzak bir oluşumdur. D-8 grubunun oluşumunda, başlangıçta 8 kurucu ülke ile yola çıkılmış olması, süratli karar alınabilmesi, dinamik olunması ve sonuç alınabilecek etkin bir mekanizmanın bir an önce oluşturulması gibi temel fikirlerden kaynaklanmıştır. İleride yeni üyeliklere açık bir oluşum özelliğini her zaman korumaktadır. Bu sebeple, D-8'in saptanmış hedef, amaç ve ilkelerine inanan, D-8 ülkeleriyle ortak bağlara sahip olan gelişme yolundaki ülkeler, ileride bu Teşkilata üye olabileceklerdir. Müstakbel üyelikler için nüfus önemli bir kriter olarak kabul edilirken, hızlı büyeyen ekonomi, ekonomik kaynaklar ve jeo-politik ağırlık gibi kriterler de en az nüfus

---

869 Mustafa Aykaç, "**Bloklaşan Dünya Ekonomisi ve D-8**", Çerçeve, 1997, Sayı: 21, s. 101.

870 Ertürk, **A.g.e.**, s. 312.

871 Aykaç, **A.g.m.**, s. 101.

kadar önem arzetmektedir. Bütün bu şartlar ve özellikle kurucu ülkelerin coğrafi dağılımı dikkate alındığında D-8'in küresel bir kuruluş olduğu açıkça görülmektedir.

D-8'in küresel özellik taşıyan bir oluşum olması, kendisini ECO, İSEDAK, ASEAN, KEİ, OECD ve benzeri bölgesel kuruluşlara rakip olarak tanımlamayışında da ortaya koymaktadır. Bu açıdan oluşum kendisini, üye olunan tüm bölgesel kuruluşların üzerinde bir konumda görmekte, bu teşkilatların daha etkin hale getirilmesi için belirli rollerin üstlenilmesini kabul etmektedir. Diğer yandan dikkate alınan bir diğer husus, üye ülkelerin diğer uluslararası kuruluşlara üyelikleri ve onlara yönelik taahhütleri ile D-8 üyeliği arasında herhangi bir çelişki olmamasıdır. Aynı zamanda D-8, gelişmiş ülkelerle rekabet yaratmaksızın, dünyada barış ve huzur içinde etkin bir işbirliği geliştirmeyi hedeflemektedir.[872]

D-8 ülkeleri, aralarında işbirliği projelerine öncelik vermeyi kararlaştırmışlardır. Bunlar, ticaret alanında çifte vergilendirmenin kaldırılması ile yatırımların geliştirilebilmesi için çok taraflı anlaşmaların tamamlanması, serbest ticaret bölgeleri oluşturulması, ortak uluslararası pazarlama şirketleri kurulması; sanayi alanında raylı taşımacılık, paslanmaz çelik üretimi, tarım ve sivil taşımacılık uçakları üretimi, helikopter üretimi, eğitim uçağı tasarım ve üretimi, denizaltı tasarım ve üretimi, lokomotif ve demiryolu vagonu üretimi, tekstil makinaları üretimi, çok amaçlı araba tasarım ve üretimi, elektronik teknolojisinde gelişme sağlamak; telekomünikasyon ve enformasyon alanında işbirliği, haber alma ve bilgi transferini kolaylaştırmak gibi alanlardır.[873] Ülkeler bu projelerde gelişmişlik durumlarına göre öncelikle görevli olacaklar, pazar için üretilecek ürünlerde ise (uçak, otomatik tekstil makinaları gibi) birlikte hareket edecekler ve ortak üretim imkanları geliştireceklerdir. Sekiz ülkeden her birinin ortaklaşa yürütmeyi üstlendiği projeler şunlardır: Türkiye, zirai ilaçlama uçağı; Mısır, uluslararası pazarlama ve dış ticaret şirketi; Endonezya, insan kaynakları ve yoksullukla mücadele konusunda workshop oluşturulması; İran, endüstriyel ve teknolojik databank oluşturulması; Malezya, sigorta şirketinin kurulması; Bangladeş, tarımın geliştirilmesi.[874]

---

[872] T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), 8 Ocak 1997, s. 2.

[873] Ertürk, **A.g.e.**, s. 315.

[874] Aykaç, **A.g.m.**, s. 101.

Türkiye'nin üstlendiği Sanayi Çalışma Grubu, yine Türk tarafınca önerilen "Tarım Uçağı tasarımı, Geliştirilmesi, Üretimi ve Pazarlanması" projesini öncelikli olarak saptamış ve yukarıda da temas edildiği gibi bu proje Zirvede kabul edilen projeler arasında yeralmıştır. Yapılan ön fizibilite çalışması, Türkiye başta olmak üzere, D-8 ülkelerinin ihtiyaçlarının toplamının, üretilmesi planlanan prototip uçağın maliyetini karşılayacak hacimde olduğu sonucunu vermiştir. Nitekim, üretilecek uçağın zirai ilaçlama hizmetine ilaveten kadastro, ormancılık, havacılık sporu vb. alanlarda da kullanılması mümkün olabilecektir.[875]

Kalkınmakta olan sekiz İslam ülkesinden oluşan D-8 ülkeleri, yürütülen bu faaliyetlerle, aralarındaki ilişkileri ve işbirliğini kurumsallaştırmaya yönelik olarak önemli bir adım atmış bulunmaktadırlar. Aynı zamanda D-8, küreselleşen dünyada bloklaşmanın taşıdığı rol ve önem açısından bir blok olarak mevcut dünya şartlarıyla örtüşmektedir. Zira günümüz dünyasında, küresel çapta faaliyet göstermeyi kendilerine hedef kabul eden büyük şirketler ve bu stratejiyi destekleyen ülkeler, bölgesel nitelikteki anlaşma ve ittifakları teşvik ederek, bu güçlerini artırmaya çalışmaktadırlar.[876] Öte yandan soğuk savaş dönemi sonrasında dünyanın hızla küreselleşmesi, adı geçen 8 ülke ve benzerleri için bir takım yeni fırsatlar oluştururken, kıyasıya bir rekabeti de beraberinde getirmiştir. İşte böyle bir rekabet ortamında Türkiye'nin öncülüğündeki 8 gelişmekte olan ülke, dünya ekonomisindeki paylarını artırmak, ticari ilişkilerini çeşitlendirmek, uluslararası politikada daha güçlü ve etkin bir şekilde yeralmalarını sağlamak ve sonuçta ülke halklarına müreffeh bir yaşam sunmak amacıyla bir çatı altında biraraya gelmişlerdir.[877]

Bu önemli noktanın yanısıra, D-8 üyelerinin diğer uluslararası veya bölgesel teşkilatlara üyeliklerinden kaynaklanan yükümlülüklerine zarar vermeyecek bir özellikte olduğu özellikle vurgulanmıştır.

Türkiye, İran ve Pakistan ECO, Malezya ve Endonezya APEC ve ASEAN oluşumlarında yer almışlardır. Mısır ise Arap Ortak Pazarı üyesidir ve bu pazarın yeniden canlandırılmasına çalışmaktadır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olma-

---

875 T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), **D-8 Tarım Uçağı Projesi Hakkında Not**, 18 Kasım 1997, s. 1.; (ÇEGY), **D-8 Çalışma Gruplarının Faaliyetlerine İlişkin Not**, 20 Ocak 1998, s. 1.

876 Aykaç, **A.g.m.**, s. 101.

877 D-8 Sekreteryası, **D-8 İşbirliği Örgütü Hakkında Not**, Beşiktaş 11 Aralık 1997, s. 1

larına rağmen, bu ülkeleri biraraya getiren, diğer bölgesel oluşumlarda da ön plana çıktığı gibi, medeniyet ve kültür değerlerindeki ortaklıktır.

D-8 projesini oluşturan ülkelerin dünya nüfusunda ve ekonomisinde önemli yerleri vardır. Dolayısıyla, her şeyden önce baskı grubu olmaları mümkündür. Ayrıca Türkiye'nin bu ülkeler nezdinde önemli bir yeri ve konumu bulunmaktadır. O halde ülkemiz bu imkanı ekonomik bakımdan çok iyi değerlendirmelidir. Bu ülkelere daha fazla açılmanın yollarını aramalıdır.[878]

D-8, Türkiye'nin diğer bölgesel organizasyonlara ilgisi ölçüsünde ve küreselleşme sürecinde, ticari kazanç bakımında olumlu bir hareket olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan D-8, Türkiye için küreselleşmenin fırsatlarından istifade etmesine yarayabilecek çok boyutlu bir politikaya yönelme imkanını sunmaktadır. Çünkü, sadece batıya kilitlenmiş tek boyutlu uluslararası politikayı sürdürmenin maliyeti oldukça yükselmiştir. Benzer şekilde, Ortadoğu ile sınırlandırılmış tek boyutlu bir politika da benzer risk ve maliyetleri getirecektir. Bölgesel entegrasyonlar ve anlaşmalar yoluyla küresel avantaj elde etmek nasıl gelişmiş ülkeler için fayda sağlıyorsa, aynı durumun ülkemiz açısından da geçerli ve gerekli olduğu unutulmamalıdır.[879] Türkiye'nin bu tür hareketleri başlatması ve ciddi bir şekilde takip etmesi, Dünyaya tek yönlü veya daha dar açıdan bakmasına oranla daha iyi ve yararlı sonuçlar doğuracaktır. Bu gibi teşebbüslerin yararları sadece ekonomik değil, siyasî alanda da görülecektir.

cb. D-8'in önündeki engeller

Bu oluşumun en önemli handikaplarından birisi, harekete katılan ülkelerin aynı coğrafya içinde olmamalarıdır. Bir diğer büyük sıkıntı ise, ülkelerin çoğunluğunun yeterli genişlikte bir ihracat yelpazesine sahip olmamasından kaynaklanır. Ayrıca bu ülkelerden bazılarının fakir sayılacak ölçülerde olması dikkat çeken unsurlardandır.[880] Bunlara ilave olarak, üye ülkelerin hem bölgesel ve hem de küresel çapta bir çok birliğe dahil olmaları, anlaşmalar yapmaları ve ta-

878 Ertürk, **A.g.e.**, s. 315.

879 Aykaç, **A.g.m.**, s. 103.

880 Nebioğlu, **A.g.m.**, s. 213.

ahhütlere girmiş bulunmaları ayrı bir zorluk unsuru olarak değerlendirilebilir. Kısa vadede bu gibi zorluk ve engeller yok sayılarak D-8 için gerekli şartların yerine getirilmesi, bazı ülkeler için bir takım sorunları beraberinde getirebilir. Ancak, bir birliğin veya blokun tesis edilmesi ve başarılı olması, sorunlarla mücadele etme gücü ile sorunların ağırlığı arasında geçecek mücadeleye bağlı kabul edilmelidir. Bu itibarla, bölgesel bir blok olarak D-8'in sunabileceği imkanların tartışılması, uzun vadede daha faydalı sonuçlar doğurabilir.[881]

Diğer yandan, Türk kamuoyunda bu oluşuma yöneltilen bazı eleştiriler, ister istemez zihinlerde soru işaretlerinin oluşmasına yolaçmaktadır. Örneğin, bu işbirliğinin asıl hedefleri konusunda bazı belirsizliklerin bulunduğuna dair değerlendirmeler vardır. Dönemin Başbakanı, ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi yanında asıl hedefin siyasi işbirliğini geliştirmek olduğunu söylerken; Başbakan Yardımcısı, altını çizerek bu işbirliğinin amacının ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek olduğunu ve asla dine dayanmadığını dile getirmiştir. Bu durum ise D-8 projesinin, siyasi otorite tarafından dahi çok detaylı bir çalışma yapılmaksızın gündeme getirildiğine dair en önemli ipucu olarak görülmüştür.[882] Diğer yandan, bazı iş çevrelerinden, D-8 oluşumuna yönelik, "Türkiye'nin Avrupa Birliği ile gümrük birliğine gidilmiş olduğu ve bu birlik içerisindeki yerinin ileriye dönük düşünülmesi gerektiği" çerçevesinde bazı eleştiriler yapılmıştır.[883]

Her ne kadar D-8 oluşumu içinde yer alan ülkeler tek tek ele alındığında önemli potansiyellere sahip oldukları görülse de, D-8 vasıtasıyla ticari, ekonomik ve bazı teknolojik kazanımların gerçekleşmesi için uygun bir zemin oluşturulsa da, halihazırda bu ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin zayıflığı hemen dikkat çekmektedir. Bu durum bir yana, ilgili ülkelerde D-8 oluşumunu daha aktif ve güçlü hale getirebilecek sivil toplum örgütleri ya hiç yok, ya çok cılız durumda, ya da daha çok Batılı ülkelerle ekonomik işbirliği içindedirler. Ekonomik işbirliğinin temel şartı olan sivil toplum yakınlaşmasının veya ilişkilerinin geliştirilmesi durumu, D-8 ülkeleri için yeterli seviyede değildir. Bu konuda Avrupa örneği bizlere önemli ipuçları verecektir. Zira Avrupa'daki ekonomik bütünleşme

---

881 Aykaç, **A.g.m.**, s. 102.

882 Ramazan Gözen, "**Türkiye-AB Gümrük Birliğinde Üçüncü Ülkeler ve D-8**", Yimder-Bülten, Sayı: 5-6, 1997, s. 11.

883 Exim-Pazar, "**Dış Ticarette Yeni Pazar Tartışmasının Merkezine Oturan Ülke Grubu: D-8'ler**", Sayı: 42, Haziran 1997, s. 11.

sürecinin büyük ölçüde başarılı olmasının ardında siyasiler değil, sivil toplum örgütlerinin önemli rolü olmuştur. Avrupa Birliği'nin asıl motoru devletler değil, üye ülkelerin özel ekonomik birimleri arasında gerçekleştirilen işbirlikleri olmuştur. Devlet adamları sadece mevcut olan işbirliklerinin daha sağlıklı ve verimli olması için gerekli düzenlemeleri yapmışlardır. Hatta bu düzenlemelerin bir çoğu, sivil toplum örgütlerinin lobi faaliyetleri sonucu yapılmıştır.[884]

cc. D-8'in yapısı ve işleyişi

Teşkilat, Zirve, Konsey ve Komisyon olmak üzere üç ana organdan oluşmaktadır. Devlet ve Hükümet Başkanlarından oluşan Zirve, Teşkilatın en yüksek organıdır ve kararlar Zirve sırasında oybirliği ile alınır. Zirve, yılda bir kez, üye ülkelerden birinde düzenlenir.

Konsey, üye ülkelerin Dışişleri Bakanlarından oluşur ve siyasi karar oluşturma organıdır. Konuların kapsamlı olarak görüşüldüğü bir forumdur. Komisyon tarafından hazırlanan raporları inceler. Kararları, gerektiği durumlarda tavsiyeleri oluşturur ve Zirveye sunar.

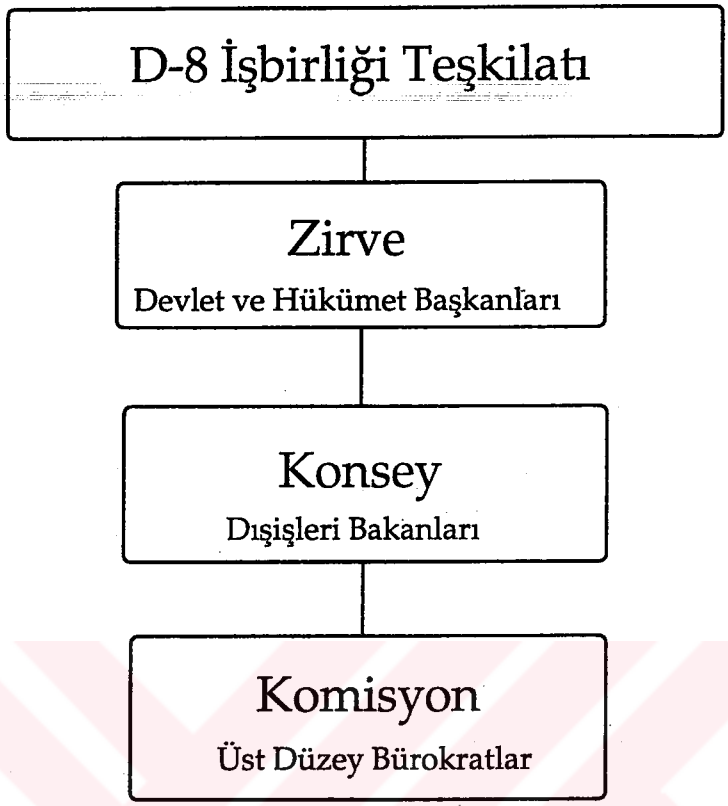
Komisyon, Teşkilatın icra organıdır ve yüksek bürokratlardan oluşur. Komisyon, Konseyin gündeminin ve çalışma proğramının hazırlanmasından sorumludur. Taslak kararları oluşturarak Konseye sunar. Yılda iki kez toplanır ve bir kez de faaliyetlerine ilişkin olarak bir rapor hazırlar. Zirve ve Konsey toplantısı sırasında alınan karar ve direktifler doğrultusunda kendi gündemini ve çalışma proğramını belirler. Kararlar oybirliği ile alınır.[885]

---

884 Gözen, **A.g.e.**, s. 13.

885 D-8 Sekreteryası, s. 2.

Şekil-4:

D-8 İşbirliği Teşkilatı
Zirve
Devlet ve Hükümet Başkanları
Konsey
Dışişleri Bakanları
Komisyon
Üst Düzey Bürokratlar

B. İkili ve Çok Taraflı Ortak Yatırımlar

Türkiye, özellikle coğrafi yakınlığı bulunan ve petrol gelirlerinden dolayı yüksek gelir sahibi olan Ortadoğu ülkeleriyle, geliştirilmiş bazı ortak projeler çerçevesinde işbirliği yollarını aramıştır. Hükümetler düzeyindeki ikili temaslarda, gerek ülkemize, gerekse bölge ülkelerine ekonomik yararlar sağlayacak projeler gündeme getirilmiş ve destek sağlanmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin bu gayretlerinin ilk ve en önemli iki neticesi olarak Irak'la 1975 yılında imzalanan Petrol Boru Hattı Anlaşması ve Libya, Kuveyt ve Türkiye Arasında gerçekleştirilen Arap-Türk Bankası gösterilebilir.[886]

Türkiye ile Irak arasında gerçekleştirilen bir anlaşma uyarınca Kerkük petrollerini İskenderun Limanı'na nakleden boru hattı projesi gayet başarılı bir girişimdir. Ağustos 1975'te Ankara'da imzalanan anlaşmaya göre, "her iki ülke, projenin kendi topraklarında kalan kısmının montajı, inşaatı, işletmesi, bakımı, yönetimi ve finansmanı ile birlikte, diğer bütün ihtiyaçları sağlamayı garanti etmişlerdir."[887]

1977 yılının Mayıs ayında işletmeye açılan boru hattı için Türkiye yaklaşık 600 milyon $, Irak ise 250 milyon $ harcamıştır.[888]

Arap-Türk Bankası ile ilgili bilgilere ayrı bir başlık altında yer verilecektir. Sonraki yıllarda diğer İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen ikili ve çok taraflı yatırımlara kısaca değinelim.

Suudi Arabistanla ticari ve ekonomik münasebetlerimizi geliştirmeye yönelik, Türk ve Suud özel sektörleri için ortak yatırım imkanlarını oluşturmak ve iki ülkenin sermaye akışını üretim amaçlı yatırımlara yöneltmek üzere, 1986 yılında Türk-Suudi Yatırım Holding Şirketi kurulmuştur. 1990 yılında faaliyete geçen şirket, Türkiye Kalkınma Bankası danışmanlığında turizm, gayr-i menkul ve hastane konularında faaliyet göstermektedir.

Diğer taraftan, Suudi Arabistan ile Türkiye özel sektörleri arasında ortak deniz veya kara nakliye şirketi kurulması konusundaki ön etüd, Türkiye Kal-

---

886 Gül, **A.g.e.**, s. 190.

887 Resmi Gazete, 7 Şubat 1975.

888 Gül, **A.g.e.**, s. 191.

kınma Bankası tarafından tamamlanarak adı geçen şirkete verilmiştir. Suudi Arabistan'a en önemli ticaret kalemimizi teşkil eden canlı koyunların daha düzenli ve sıhhi şartlarda ihraç edilebilmelerini teminen, Türkiye'nin güneyinde, tercihan Mersin civarında, bir yükleme tesisinin ortaklaşa kurulması ve bunun için de Türk-Suudi Yatırım Holding şirketi'nin devreye sokulması da taraflarca gerçekleştirilmesi düşünülen projeler arasındadır.[889]

Bir diğer Ortadoğu ülkesi Mısır ve Türkiye arasında, 13 Kasım 1996 tarihinde, Nil Deltası'ndan Türkiye'ye Likit Doğal Gaz (LNG) ihracının gerçekleştirilmesi amacıyla Amerikan AMOCO Şirketiyle birlikte bir (Memorandum of Understanding) niyet mektubu imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, 2000 yılından başlamak üzere BOTAŞ, Mısır'dan senelik 10 milyar m^3 LNG alacaktır.[890]

Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus'da, hurda gemi sökümü amacıyla bir ortak şirket kurulması çalışmaları sürdürülmektedir. Bu şirketin %50'şer sermaye hisseli ve ihracata dönük olması planlanmaktadır. Bu konuda Makina Kimya Endüstrisi kurumu (MKEK) ile Tunus devlet kuruluşu Sociate Tunisienne de Constructions et de Reperation Mecaniques et Navales (SOCOMENA) arasında, 6. Dönem Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı öncesi bir protokol imzalanmıştır.

Yine SOCOMENA ile Türk özel sektöründen Zeytinoğlu Grubuna ait ESEN Eskişehir Makina ve Tesis İmalatı Sanayi ve Ticaret A.Ş. arasında, Tunus'ta konteyner imalatı amacıyla, 6 Kasım 1992 tarihinde Tunisian Turkish Containers (TTC) ortak yatırım şirketi kurulmuştur.[891]

Cezayir'den ithal edilecek olan LNG için, Marmara Ereğlisinde Deniz terminali ve Depolama İnşaatı Anlaşması, 7 Ağustos 1989 tarihinde, Fransız Technigaz-Türk STFA Konsorsiyumu ile imzalanmıştır. 12 Eylül 1989 tarihinde kredi sözleşmeleri tamamlandıktan sonra, 26 Eylül 1989 tarihinde konsorsiyuma yer teslimi yapılmıştır. Belirtilen inşaatın tamamlanmasının ardından, ilk gemi 2 Ağustos 1994 tarihinde Cezayir'den Türkiye'ye gelmiştir.

---

889 T.C. Cidde Başkonsolosluğu ticaret Ateşeliği, **Suudi Arabistan'ın Genel Ekonomik Durumu, Türkiye ile Ticari İlişkiler ve Ticarette Karşılaşılan Engeller**, Aralık 1996, s. 2.

890 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Kahire Ticaret Müşavirliği, **Mısır Ülke Raporu-1996**, s. 20.

891 İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 85-86.

Cezayir'le ülkemiz arasında gerçekleştirilen bir diğer ortak yatırım da "Akdeniz Yatırım Holdingi"dir. Ortaklaşa kurulması planlanan Yatırım ve Ticaret Holdingi'nin kuruluşu ile ilgili hazırlık çalışmalarının yapılması ilk etapta Türkiye Kalkınma Bankası'na (TKB) verilmiştir. Bu konuda Cezayir tarafını CreditPopulaire d'Algerie (CPA) temsil etmiştir. Eylül 1988'de Ankara'da, Aralık 1988'de Cezayir'de yapılan çalışmalar sonunda TKB ile CPA arasında 8 milyar TL. sermayeli ve %50'şer ortaklık paylarıyla, şirket merkezi İstanbul'da olmak üzere, Akdeniz Yatırım Holdingi A.Ş. adlı bir yatırım şirketi kurulmuştur.[892]

20-23 Mart 1988 tarihleri arasında Pakistan'da gerçekleştirilen Karma Ekonomik Toplantısında, Türkiye-Pakistan ekonomik ilişkilerinin daha da artırılması için yapılacak çalışmalar görüşülmüştür. Toplantıya Türkiye'den katılan uzmanlar, karşılıklı işbirliği imkanlarının belirlendiği bir rapor hazırlamışlardır. Raporda, Pakistan'a ihracat imkanı bulunan kamu kuruluşlarının bu ülkeye yönelik girişimlerine yer verilmiştir.

Bu kuruluşlardan bir tanesi olan MKEK'nın Pakistan ile dış ekonomik ilişkileri halen savunma alanında devam etmektedir. Bu ülke silahlı kuvvetlerinin Pakistan Ordnance Factories Heavy Industries Teksila ve Pakistan Air Weapons Complex gibi askeri üretim yapan kuruluşlarla çok yoğun ve olumlu bir işbirliği MKEK aracılığıyla sürdürülmektedir.

Yine bir kamu kuruluşu olan Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş.'nin (SEKA), Pakistan'da kurulu olan Security Papier firmasında %10 ortaklığı bulunmaktadır.[893]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından, 24 Ocak 1992 tarih ve 480 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile, başta Türk dilinin konuşulduğu Cumhuriyetler ve Türkiye'ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki işbirliğini proğramlar ve projeler aracılığıyla geliştirmek, bu yoldan yapılacak yardımlarla ilgili işlemleri yürütmek üzere, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı ve tüzel kişiliği haiz Ekonomik, Kültürel, Eği-

---

892 DEİK, **Cezayir-Türkiye Ekonomik İlişkileri**, 1993, s. 4.; DEİK, **Türkiye-Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1994

893 Yatırım Finansman&Dış Ticaret, 1998, Sayı: 76, s. 31-32.

tim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı kurulmuştur.[894]

Ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinde ulaştırma ve haberleşmenin önemi nedeniyle bu alanlardaki işbirliğine öncelik verilmiş, kurulan telefon santralleri ve yer uydu istasyonlarıyla bu ülkelerin dünya ile haberleşmeleri Türkiye üzerinden sağlanmış ve bu ülkelere yönelik uydu yayınları başlatılmıştır. Türkiye, bu ülkelere TİKA tarafından koordine edilen teknik yardımlara başlamış, yaklaşık 1 milyar $ tutarında Eximbank kredisi açmış, bu ülkelerden 10 binden fazla burslu öğrenci kabul etmiştir.

Türk Cumhuriyetlerinden Türkmenistan ile bir doğalgaz boru hattı anlaşması imzalanmış, Azerbaycan'da petrol sahaları işletimi için oluşturulan konsorsiyumda Türkiye'nin payı %1.75'ten %6.75'e yükseltilmiştir. Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması için BOTAŞ'ın da yer aldığı bir grup tarafından teknik ve finansal çalışmalar yapılmaktadır.

TİKA ve TOBB tarafından 1993 Mayıs ayında düzenlenen Avrasya Ekonomik İşbirliği Konferansı sırasında, KKTC'nin de üye olacağı bir Avrasya Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ziraat Bankası ve diğer üç büyük Türk bankası tarafından bu ülkelerde 7 ortak banka kurulmuş durumdadır. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) Kazakistan ve Azerbaycan'da, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin Özbekistan'da yatırımları bulunmaktadır.[895]

Ülkemizin petrol ihtiyacının temini konusunda, özellikle Orta Asya bölgesinde bulunan petrol potansiyelinden yararlanmak amacıyla TPAO, bölgede faaliyet gösteren bazı petrol şirketleriyle ortaklıklar kurmuştur.

TPAO, Kazakistan'daki faaliyetlerini kurduğu Ortak Şirket Kazaktürkmunay Ltd. ile yürütmektedir. TPAO ve Kazakistan Cumhuriyeti Jeoloji ve Yeraltı Kaynaklarını Koruma Bakanlığı (MGİON) Kazzarubejgeologia Cumhuriyet Devlet İşletmesi ortaklığıyla, Kazaktürkmunay Ltd. ortak şirketinin kuruluşuna ilişkin Bakanlar Kurulu Kararnamesi ve Cumhurbaşkanlığı onayı, 20 Ocak 1993 tarih ve 21471 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmış, Kazakistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'nın 4 Şubat 1993 tarihli onayı ile de ortak şirketin tescili gerçekleşmiş-

---

894 Avrasya Dosyası, Şubat 1999/1, Sayı: 113

895 Demirhan, **A.g.m.**, s. 1008.

tir. Bu sözleşme tescil tarihi itibarıyle 25 yıllık bir süre için geçerli olup, taraflar arasında varılacak anlaşma ile 10 yıl daha uzatılabilecektir.

Kazaktürkmunay Ltd., belirtilen sözleşme kapsamında Batı Kazakistan'daki Pre-Caspian Baseni'nde yer alan 7 ayrı ruhsat alanında hidrokarbon arama imtiyazını elde etmiş bulunmaktadır. Kazakistan'ın Uralsk, Aktubinsk, Atırau ve Mangişlak-Üstyurt Bölgelerinde yer alan ruhsatların toplam alanı, bilahere yapılan ilavelerle 30.000 km^2'nin üzerinde bir genişliğe ulaşmıştır. Ortak şirketin sözleşme ile belirtilen ticari çalışma amaçları içinde; petrol ve gaz arama faaliyetlerinin sözleşme alanları kapsamında gerçekleştirilmesi, keşfedilen hidrokarbonların verimlilik prensipleri esasında geliştirilmesi, üretim ve işletilmesi ile hidrokarbon ihracat ve satışı yer almaktadır.[896] Ayrıca, imzalanan sözleşme ekinde yer alan ilk dört yıla ait arama proğramına göre, toplam 96 kuyu kazılacaktır. Sözkonusu ruhsat alanları için öngörülen arama yatırımları (sismik faaliyet ve arama kuyuları) toplam 545,75 milyon $ olup, TPAO'nun payına düşen miktar 445,52 milyon $'dır.[897]

Bu gelişmelerin yanısıra, TPAO ile Kazakistan Cumhuriyeti Enerji ve Yakıt İhtiyatları Bakanlığı arasında, Aktubins bölgesinde yer alan Uruktau ve Kocasay petrol ve gaz sahalarının işletilmesi, petrol ve gaz komplekslerinin geliştirilmesi ve "Janajol-KS-13" doğal gaz boru hattının yapımını tek bir proje kapsamında yürütmek amacıyla bir ortak şirket kurulması konularını kapsayan bir protokol 25 Nisan 1993 tarihinde imzalanmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile TPAO arasında 12 Ocak 1993 tarihinde imzalanan iyi niyet protokolü ile belirlenen bazı Azerbaycan kara ve deniz sahalarında çalışmak için bir ortak şirket kurulması ve bununla ilgili olarak kuruluş sözleşmesi ve tüzüğünün en kısa zamanda hazırlanması kararlaştırılmıştır.[898]

SOCAR ile yabancı şirketlerin oluşturduğu konsorsiyum arasında, Hazar Denizi'ndeki Azeri, Çıralı ve Güneşli Sahası Derin Su Kesimi'nin geliştirilmesini kapsayan Mega Proje ile ilgili olarak Üretim Paylaşım Anlaşması 20 Eylül

---

[896] DPT, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu, **Petrol-Doğalgaz**, Ankara 1996, s. 84.

[897] DPT, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu, **A.g.e.**, s. 85.

[898] DPT, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu, **A.g.e.**, s. 86.

1994'te, Bakü'de imzalanmış ve Azerbaycan Parlamentosu'nda onaylanarak 12 Aralık 1994'te yürürlüğe girmiştir. TPAO'nun tüm proje içerisindeki hissesi %6.75'tir.

Azerbaycan'da Hazar Denizi'nin önemli yapılarından olan Şah Deniz Projesi, kapsamında bu yapının hidrokarbon potansiyelinin araştırılmasına BP-STATOIL ve TPAO'nun ortaklığı ile başlatılmıştır. TPAO'nun %9 hisse ile katıldığı Şah Deniz Projesi için Arama ve Üretim Paylaşımı Anlaşması 4 Haziran 1996 tarihinde, Bakü'de imzalanmış ve 17 Ekim 1996 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'nda onaylanarak yürürlüğe girmiştir.[899]

TPAO ayrıca, Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı ile 7 Ocak 1995 tarihinde, Aşkabat'ta bir protokol imzalamıştır. Bu protokolle belirlenen 4 ayrı bölgedeki arama ve üretim sahalarında ortak yatırım için görüşmelerin başlatılması kararlaştırılmıştır. 1994 yılında TPAO ile UNOCAL arasındaki Türkmenistan'la ilgili olarak imzalanan ortak çalışma protokolü, 1995 yılında tekrar ele alınmış ve 5 yıl süreyle Türkmenistan'daki tüm arama çalışmalarında ortak hareket etme hususunda karara varılmıştır. Güney Batı Türkmenistan'da yer alan Blok 4'ün "Arama Hakkı Anlaşması", 28 Ağustos 1996 tarihinde Türkmenistan Petrol ve Gaz Endüstrisi ve Mineral Kaynakları Bakanlığı ile TPAO arasında imzalanmıştır. Hazar Denizi'nin Türkmenistan Bölümü'nde 1996 yılı içerisinde alınan 7 000 km sismik yeri TPAO tarafından satın alınmış olup, prosesi yapılan sismik hatların değerlendirme çalışmaları devam etmektedir. Diğer yandan, Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı'nın denizdeki arama blokları için açacağı uluslararası ihaleye katılmak amacıyla, TPAO, MOBİL, UNOCAL ve DELTA şirketleri arasında Teknik Çalışma ve İhale Grubu Anlaşması imzalanarak bir konsorsiyum oluşturulmuştur. Bu konsorsiyumda TPAO, %35.5 hisse ile temsil edilmektedir.[900]

Diğer yandan, Azerbaycan'ın Azeri, Çıralı ve Güneşli Derin Su Bölümü sahalarından üretilecek petrolün uluslararası pazara taşınması ve pazarlanması çok büyük önem arzetmektedir. Bilindiği gibi Türkiye, 2000'li yıllarda bu bölgeden üretilecek petrolün yıllık 25 milyon tonu ile Kazakistan'dan üretilecek petrolün yıllık 20 milyon tonunu, bir diğer deyişle yılda 45 milyon ton Hazar Bölgesi

---

899 Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), **Faaliyet Raporu**, 1996, s. 12.

900 TPAO, **Faaliyet Raporu**, s. 13.

petrolünü uluslararası pazara ulaştırmak üzere "Hazar-Akdeniz Ham Petrol Boru Hattı Projesi"ni ilgili tüm taraflara önermiştir.[901] Bu Purojeye göre, öncelikle Kazakistan'daki Uzex'de toplanan 20 milyon ton/yıl Kazak ham petrol, iki alternatif rota üzerinden Bakü'ye ulaştırılacaktır.

I. Uzex-Karaboğaz Gölü Batısı-Kianly-Hazar Denizi-Bakü (Toplam 660 km.)

II. Uzex-Acıkuyu-Hazar Denizi-Bakü (Toplam 540 km.)

Projeye göre, Kazakistan'dan Bakü'ye getirilecek petrol, bu noktada 25 milyon ton/yıl Azeri petrolü ile birleştirilerek, toplam 45 milyon ton/yıl ham petrol olarak Türkiye topraklarından Ceyhan limanında Akdeniz'e ulaştırılacaktır. Bakü-Ceyhan arasında ise iki ayrı rota üzerinde durulmaktadır.

I. Bakü-Gürcistan-Ceyhan (1695 km.)

II. Bakü-Ermenistan-Nahcıvan Özerk Cumhuriyeti-Ceyhan (1632 km.)[902]

Ana İhraç Boru Hattı güzergahı seçimine yönelik karar, sözkonusu petrolün sahibi petrol şirketleri, Azerbaycan tarafı ve güzergahla ilgilendirilebilecek bölge devletlerinin ağırlık taşıdığı bir karar sistemi içinde verilecektir.[903]

Ancak ilk etapta, Konsorsiyum ve SOCAR'ın gündemindeki öncelikli konu "Erken Petrolün İhracı"dır. Çünkü, 45 milyon ton hampetrol taşıması planlanan Ana İhraç Boru Hattı inşaatının tamamlanması ve devreye girmesi için anlaşma tarihi itibarıyla yaklaşık 4.5 yıllık bir süre öngörülmektedir. Bu uzun zaman süreci içinde, bir taraftan Azerbaycan'ın ilgili sahaları için sermaye yatıran petrol şirketleri; yatırdıkları paranın bir an önce geri akışını başlatabilmek için, bir yandan da Azerbaycan petrolünü hızla paraya dönüştürebilmek için, Erken Petrolü uluslararası pazara ulaştırmaya çalışmaktadırlar.

Mega Projedeki yabancı petrol şirketleri, petrolün taşınması ve pazarlanmasına yönelik çalışmaları neticesinde, çok sayıdaki seçeneği Rusya ve Gürcistan güzergahları olmak üzere ikiye indirgemiştir. Türkiye, Şubat 1995'te imzaladığı bir protokol çerçevesinde Gürcistan seçeneğini desteklemektedir. Türkiye'nin bu tercihi ve bu tercih üzerindeki yoğun çalışmaları, Ana İhraç Boru Hattı'nın, yay-

---

901 TPAO, **Bilgi Notu**, s. 4.

902 Aydın Aydın, "**Orta Asya Petrolü Üzerine Bir Senaryo: Hazar-Akdeniz Mega Projesi**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 875.

903 TPAO, **Bilgi Notu**, s. 4.

gın ismiyle Bakü-Ceyhan Baru Hattı'nın gerçekleştirilmesi amacına yöneliktir.[904]

Ceyhan Ham Petrol İhraç Terminali, 129 milyon ton/yıl kapasiteli olup, 70.9 milyon ton/yıl olan Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı da dikkate alındığında, atıl kalan 49.1 milyon ton/yıllık kapasite, Hazar-Akdeniz Ham Petrol Hattı'nın 2005 yılında planlanan 45 milyon ton/yıla ulaşacak olan kapasiteyi karşılamaya yeterli bulunmaktadır. BOTAŞ tarafından, Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Fizibilite Etüdü ve Çevresel Etki Değerlendirme çalışması yaptırılmasına karar verilmiş, sözkonusu çalışma için açılan ihaleyi kazanan Alman PLE firması ile kontrat imzalanmıştır. Firma halen mobilizasyon çalışmalarını devam ettirmektedir.[905]

Diğer yandan, bu projeye uluslararası alanda özellikle ABD'nin büyük destek verdiği görülmektedir. Her ne kadar ABD yetkilileri bu projeyi kendi çıkarları ve bölgedeki stratejik önceliklerini gözönüne alarak desteklemekteyse de, Türkiye açısından böyle bir destek çok önemli görülmektedir.[906]

Gündemdeki Hazar-Akdeniz veya Bakü-Ceyhan Boru Hattı projesi yanında, Türkiye üzerinden Batı'daki pazarlara ve ayrıca büyük bir potansiyel arzeden Türkiye pazarına doğal gaz entegrasyonunu sağlayacak boru hatları projeleri arasında, Türkmenistan-Türkiye ve İran-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı Projelerinin önceliğini söylemek mümkündür.[907]

Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi ile, Türkmenistan'ın güney bölgesinde üretilecek olan doğal gazın boru hattı ile Türkiye'ye, buradan da Avrupa'ya taşınarak, 2000'li yıllarda ortaya çıkacak talebin karşılanması amaçlanmaktadır. Boru hattı güzergahının uzunluğu 2177 km. ve maliyeti 3.1 milyar $'dır. Türkiye ile Türkmenistan arasında 1994 yılında imzalanan Protokol ile Türkmenistan Türkiye'ye 30 yıl süreyle doğal gaz sevketmeyi ve Türkiye'den boru hattı ile gelecek doğal gazdan kendi ihtiyacını karşıladıktan sonra,

---

904 TPAO, **Bilgi Notu**, s. 5.

905 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Aralık 1997, s. 40.

906 Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Stephen Blank, "**Yeni Büyük Oyun mu?**", Zaman (Strateji), 1 Eylül 1998; Micheal P. Croissant, "**ABD'nin Trans-Kafkasya Politikası**", Zaman (Strateji), 1 Eylül 1998; Friedman Muller, "**Türkiye'nin Bakü-Ceyhan Yanlışı**", Zaman (Strateji), 15 Aralık 1998

907 TPAO, **Bilgi Notu**, s. 6.

Avrupa'ya satmayı taahhüt etmiştir. Sözkonusu projenin kapsamında toplam 16 milyar m^3'lük doğal gazın Türkiye'ye ve buradan Avrupa'ya iletilmesi planlanmaktadır.

Boru Hattının güzergahına ilişkin olarak, Aralık 1996'da İran, Türkmenistan ve Türkiye Enerji Bakanları arasında bir Mutabakat Zaptı imzalanmış, doğal gazın İran üzerinden inşa edilecek boru hattıyla Türkiye'ye getirilmesi kararlaştırılmıştır. Mayıs 1997'de gerçekleştirilen ECO Aşkabat Zirvesi sırasında üç ülke Cumhurbaşkanları sözkonusu Protokola ilişkin Anlaşmayı imzalamışlardır. Projenin gerçekleştirilmesi için Konsorsiyum kurulması çalışmaları devam etmektedir.[908]

TPAO'nun çeşitli Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki faaliyetlerne kısaca değinmek gerekirse;

Büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olan Cezayir'le ilgili TPAO'nun yürüttüğü çalışmalar iki farklı süreçte devam etmektedir. Birincisi, ARCO Int. Oil and Gas Company ile, ikincisi ise Cezayir Milli Petrol Şirketi olan SONATRACH ile sürdürülen çalışmalardır. ARCO ile sürdürülen çalışmalarda, önerilen Blok'ta petrol araması ile ilgili projeye TPAO'nun %25 hisse ile katılımı konusunda, 6 Mayıs 1996 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır.

Tunus'un milli petrol şirketi olan ETAP ile ortak petrol arama ve üretim imkanlarını araştıran TPAO, 14 Mayıs 1996 tarihinde, Kuzey Tunus'taki Tabarka Bloğu için bir Ortak Çalışma Anlaşması imzalamıştır. Sözkonusu Blok için Jeolojik Çalışma Ruhsatı Oluru, 11 Temmuz 1996 tarihinde, Tunus Sanayi Bakanlığı tarafından verilmiştir.

Bu ülkelere ilave olarak TPAO, Libya, Özbekistan ve Pakistan ile bu ülkelerde hidrokarbonların aranması ve üretiminin yanısıra, teknik işbirliği ve eğitim konularında görüşmelerde bulunmaktadır.[909]

TPAO adına, yurt dışında her türlü petrol ameliyeleri ve ticaretini yürütmek amacıyla, "Turkish Petroleum International Company Ltd. (TPIC)" 21 Ağustos 1988 tarih ve 19906 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Bakanlar Kurulu kararı ile Jersey-Channel Island'da kayıtlı olarak kurulmuştur. TPIC, kuruluşu itibarıyle

---

908 DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri...**, s. 41-42.

909 TPAO, **Faaliyet Raporu**, s. 13.

çalışmaya başlayan Ankara Branch Ofisi'ne ilave olarak, 1 Ocak 1992 tarihinde Kahire Branch Ofisi'ni kurmuştur.[910] Bu Şirket, Mısır'da West Qarun, West Bahariya, West Gebel el Zeit Sahaları ile, Azerbaycan ve Kazakistan'da faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak, Mısır'daki sahaların yapılan ekonomik değerlendirme çalışmaları neticesinde, üretime devam edilmesinin ekonomik olmayacağı gerekçesiyle, 30 Haziran 1996 tarihinde West Qarun ve West Gebel el Zeit ruhsatları, Forum Exploration Şirketine satılmıştır. TPIC, Kazakistan Branch Ofisi'nin açılışını 20 Ekim 1996 tarihinde gerçekleştirmiş olup, Petrol Ofisi A.Ş. ile yapılan Uluslararası Distribütörlük Sözleşmesi çerçevesinde, Kazakistan içinde pazarlama faaliyetine başlamıştır.[911]

Kuzey Afrika ülkelerinden Libya başta olmak üzere, çevre ülkelerde yapılacak mühendislik yapılarının proje, fizibilite ve arazi hizmetlerini ihalelere katılarak veya anlaşmalar yapmak suretiyle doğrudan doğruya yüklenmek amacıyla Libya Arap-Türk Ortak Mühendislik ve Müşavirlik Hizmetleri A.Ş. kurulmuştur. Kuruluşu 24 Mayıs 1983 tarihinde gerçekleştirilen bu Şirkete, yukarıda faaliyetlerine genişçe yer verdiğimiz TPAO, 14 Şubat 1983 tarih ve 83/16042 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile %50 payla ortak olmuştur.[912]

Türk Dünyası ağırlıklı gerçekleştirilen bir başka ortak girişim, "Bölgeler Arası Standardizasyon Birliği(BASB)"dir. Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile Azerbaycan, Başkırdistan, Çuvaşistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Tataristan, Türkmenistan, Kabardino-Balkarya Cumhuriyetleri, Moldova ve Bosna-Hersek Standardizasyon Teşkilatları arasında Teknik İşbirliği Anlaşmaları imzalanmış ve ikili düzeyde sıkı bir işbirliği süreci başlatılmıştır. Bu girişimlerin bir adım ötesinde, bu ülkelerle standartların birleştirilmesi, teknik işbirliği ve eğitim amacıyla ülkelerin standart kurumları arasında bir organik bağ olarak BASB kurulmuştur. Nisan 1992 tarihinde yapılan 2. Genel Kurul toplantısında gerçekleşen yeni katılımlarla BASB üye sayısı 16'ya yükselmiştir. BASB üyeleri şunlardır; Azerbaycan, Arnavutluk, Başkırdistan, Dağıstan, Gürcistan, Kabordino-Balkarya, Kazakistan, Kırgızistan, KKTC, Moldova, Moğolistan, Özbekistan,

---

910 DPT, Madencilik Özel İhtisas Komisyonu, s. 87.

911 TPAO, **Faaliyet Raporu**, s. 35.

912 TPAO, **Faaliyet Raporu**, s. 34.

Tacikistan, Tataristan, Türkmenistan ve Türkiye.[913]

Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır ve Irak elektrik şebekelerinin irtibatlandırılmasını öngören Protokol, 17 Ocak 1989 tarihinde imzalanmıştır. Söz konusu Protokol uyarınca, 10-11 Ekim 1992 tarihinde Şam'da, Enerji Bakanları toplantısı yapılmış ve toplantı sonunda imzalanan Protokol ile adı geçen ülkelerin elektrik şebekelerinin irtibatlandırılması projesinin ilki 1997'de, ikincisi 2000 yılında olmak üzere iki aşamada tamamlanması kararlaştırılmıştır. Öte yandan, Haziran 1993'te, Amman'da yapılan toplantı sonucunda, ilgili ülkeler arasında sözkonusu projeye ilişkin Genel Mübadele Anlaşması ve Elektrik İrtibatlandırma Projesi Protokolü imzalanmıştır. 16-17 Ocak 1994 tarihlerinde Bağdat'ta yapılan görüşmelerde, İkili Tesis Anlaşmaları imzalanmış ve son olarak 1994 Mayıs ayında, Kahire'de beş ülke Enerji Bakanları toplantısı gerçekleştirilmiştir.[914]

C. Finans alanındaki faaliyetler

Türkiye, 1974 yılından sonra uluslararası ödemelerinde zorluklarla karşılaşmış, bu sebepten dolayı özellikle petrol zengini Ortadoğu ülkelerinden aldığı krediler önem kazanmaya başlamıştır. Bu krediler, Ortadoğu ülkelerindeki sermaye fazlasına sahip ülkelerden ve İslam Kalkınma Bankası'ndan proje ve proğram kredileri şeklinde olmuştur. 1975 yılından itibaren İKB, Suudi Arabistan Fonu, Kuveyt Kalkınma Fonu gibi uluslararası kurumların yanısıra Irak, İran, Libya ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerden büyük oranlarda kredi alınmıştır.

Petrol ihtiyacının tamamına yakınını Irak, Libya, İran ve Suudi Arabistan gibi Ortadoğu ülkelerinden sağlayan Türkiye, bazı yıllar bu ülkelere olan petrol borçlarını ödemede zorluklarla karşılaşmıştır. Bu durumda petrol üreticisi ülkeler, ikili anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'ye kredi açarak, Türkiye'nin borçlarını ihraç ettiği mallar karşılığı ödemesini kabul etmişlerdir. Bunun yanısıra Türkiye, petrol ithalatından ayrı olarak, Ortadoğu ülkelerinden önemli miktarlarda bağlantısız krediler de almıştır.[915]

---

913 Yusuf, "**Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri**", s. 784.

914 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 70.

915 Gül, **A.g.e.**, s. 185.

Diğer bölümlerde sık sık dile getirildiği gibi, Türkiye 1980'den itibaren dışa açık bir politika izlemeye başlamış, büyümesini ve gelişmesini ihracata bağlamıştır. İhracatın arttırılması için alınması gerekli en önemli tedbirlerin arasında, dış finansman kaynaklarının değerlendirilmesi ve dış ticarette uzmanlaşmanın teşvik edilmesi bulunmaktadır. İşte böyle bir dönemde, iç kaynak yetersizliğiyle karşı karşıya bulunan Türkiye ekonomisinde, yabancı bankalar bu sorunu çözebilecek kuruluşlar olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Ortadoğu ülkelerinde sermaye bolluğuna karşılık, yatırım fırsatları nisbeten sınırlıdır. Türkiye'de ise tam tersi, yatırım imkanlarının bolluğuna karşılık, sermaye noksanlığı vardır.

Bunların yanısıra ülkemizde, 1980 yılına kadar değil bir yabancı banka, yeni ulusal bankaların dahi açılmasına izin verilmemekteydi. Ancak, 24 Ocak 1980 tarih ve 8/168 sayılı Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi'nde yabancı bankaların şube açabilecekleri belirtilmiş ve izni verecek makam Bakanlar Kurulu olarak belirlenmiştir.[916]

Uygun hukuki çerçevenin hazırlanmasıyla İslam Bankaları, ülkemizde faaliyet göstermeye başlamışlardır.

İslam Bankalarını ülkemize çeken önemli faktörlerden birisi de ülkemizde faizli esasa dayanan bankalara yatırılmamış olan bir sermayenin oluşudur. İslam dininin faizi yasaklaması sonucunda, ellerindeki sermayelerini faizle işleyen bankalara yatırmak istemeyen bu kişilerin, faizsiz çalışan bankalara yönelecekleri gözönünde tutarak bu bankalar ülkemizde faaliyete geçmişlerdir.

Diğer yandan, Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ve özellikle petrol üreticisi Ortadoğu ülkeleriyle olan dış ticaretinin giderek artması, İslam bankalarının Türkiye'ye yönelişlerindeki bir diğer faktördür. Ayrıca bu bankaların Türkiye'deki karlılık oranlarını yeterli bulmaları da kayda değer bir sebep olarak sayılabilir.[917]

Şimdi, İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerimizin geliştirilmesine yönelik finans alanında gerçekleştirilen faaliyetler ve girişimleri ele alalım;

---

916 Resmi Gazete, 19 Aralık 1983

917 H. Murat Topçu, **Türkiye'de Faizsiz Bankacılık**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü), İstanbul 1996, s. 54.

a) İslam Kalkınma Bankası (IDB)

Türkiye, 08 Ağustos 1974 gün ve 7/8821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı doğrultusunda, 1975 yılında İKB'nin sermayesine 10 milyon İslam Dinarı (İD) ile katılarak Bankanın kurucu üyeleri arasında yeralmıştır. 1981 yılında Banka sermayesinin 2 milyar İslam Dinarına yükseltilmesi kararlaştırılmış ve Türkiye'nin Banka sermayesine iştiraki %531 oranında artarak 63.1 milyon İD'ye yükseltilmiştir.[918] Sonraki dönemde ise, payını sürekli olarak artırarak, 1995 yılındaki 3.8 milyar İD (4.5 milyar $) tutarındaki Banka sermayesinde, 375 milyon milyon $ ile %8.5'lik paya sahip olmuştur. Böylece Türkiye, Suudi Arabistan (%27), Kuveyt (%13), Libya (%11) ve İran'ın (%9.5) ardından Bankanın en büyük ortaklarından birisi ünvanını kazanmış ve 11 kişilik yönetim kurulunda sürekli temsilci bulundurma hakkına sahip olmuştur. Türkiye ayrıca, Bankanın oluşturduğu Uzun Dönemli Ticari Krediler Sistemi'nde (LTTFS), İslam Bankaları Portföyü'nde, İslam Kredisi ve Yatırım Garanti Şirketi'nde yer alarak yeni girişimleri desteklemiştir.[919]

Türkiye, İKB'nin 22 kurucu üyesinden birisi olarak, Bankanın finansman kaynaklarından en fazla yararlanan ülkeler arasında yeralmıştır. Ancak Türkiye, 1977 yılına kadar İKB'den herhangi bir proje kredisi temin etmemiştir. İlk defa bu yıl içinde Bankanın sağladığı dış ticaret finansman imkanı ile 8.7 milyon İD, yani 10 milyon $ tutarında bir kredi kok kömürü alımında ve 8.1 milyon İD, yani 9.6 milyon $ tutarında bir kredi fuel oil alımında kullanılmıştır.[920] 1977-1994 yılları arasında İKB Türkiye'ye, 66 proje için 840 milyon İD (1.435 milyon $) tutarında finansman sağlamıştır. Aynı dönemde Bankanın kullandırdığı toplam finansman tutarı ise 11.289 milyon İD'dir (13.881 milyon $). Diğer bir deyişle Türkiye, 16 yıllık süre içinde Bankanın toplam finansmanı içinde %10.5'lik bir pay almıştır.[921]

Diğer yandan, İSEDAK'ın Kasım 1984 tarihinde gerçekleştirilen toplantısında alınan bir karar uyarınca, İKB bünyesinde bir fon oluşturulmuştur. Uzun Vadeli Ticaretin Finansmanı Fonu'nun amacı, öncelikle Fon'a katkıda bulunan

---

[918] PARA, "**İslam Kalkınma Bankası**", Haziran 1982, s. 33-35.

[919] Başar, **A.g.m.**, s. 47-48.

[920] Türktan, **A.g.m.**, s. 57.

[921] Karluk, **A.g.m.**, s. 83.

ülkeler ile İKT'ye üye diğer ülkeler arasındaki ticareti orta ve uzun vadeli finansman sağlamak suretiyle geliştirmektir.[922] Türkiye özellikle 1986 yılından itibaren bu fondan aktif bir şekilde yararlanmıştır. Ülkemizde bu fondan yararlanmak isteyenler, İKB'nin temsilcisi konumunda bulunan Türk Eximbank aracılığı ile başvuruda bulunabilmektedir.[923]

İKB ayrıca Türkiye'de kurulmuş olan özel finans kurumlarından Al Baraka-Türk Özel Finans Kurumu ve Kuveyt-Türk Evkaf Finans Kurumu'nun başlıca ortaklarındandır.

b) Arap-Türk Bankası

11 Ağustos 1975 tarihinde Türkiye ile Libya arasında imzalanan "Banka Anlaşması"na[924] göre 1977'de kurulmuştur.

Banka önceleri, Libya ile Türkiye arasında ekonomik işbirliğini artırmak amacına yönelik bir "yatırım" bankası olarak düşünülmüştü. Bu doğrultuda iki ülke arasında banka muamelelerini gerçekleştirmek, kalkınma projeleri ile dış ticareti finanse etmek ve banka faaliyetlerinin iyi işleyebilmesi ve güven altına alınabilmesi için Arap ve uluslararası para piyasalarından yeterli miktarda fon sağlamak suretiyle bankanın kaynaklarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir.[925] Fakat daha sonraki dönemde Kuveyt'in Banka sermayesine katılması ve bu Bankanın mevduat kabul eden bir ticaret bankası haline dönüştürülmesi sonucu daha farklı bir biçim almıştır.

Bankanın kuruluş aşamasındaki sermayesinin %40'ını Libya (Libya-Arap Foreign Bank), %20'sini Kuveyt (Kuwait Investment Cooperation) ve %40'ını Türkiye (Türkiye İş Bankası, Türkiye Emlak Bankası, Anadolu Bankası vb.) sağlamıştır. Banka, Arap ülkelerinden sağlayacağı mali imkanlarla faaliyetlerini genişletmeyi amaçlamaktaydı.[926]

---

922 Candan Karlıtekin, "**İslam Ülkeleri Arasındaki Ticarette Uzun Vadeli Finansman**", İktisat ve İş Dünyası, Mayıs 1993, s. 5.

923 Dış Ticarette Durum, "**İslam Bankalarından Türk İhracatçılarına Kredi Desteği**", Aralık 1990, s. 45.

924 Bkz. Resmi Gazete, 18 Temmuz 1976

925 Oğuz Gökmen, "**Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkileri**", s. 56.

926 Sema Kalaycıoğlu, "**Turkey's Economic Relations with the Arab World and the Role of Arab**

Türk Hükümeti, bu Banka girişimine büyük önem vermiş, bu önemi bir takım ayrıcalıklar sağlayarak sergilemiştir. Örneğin, bu Bankayı bazı kambiyo yükümlülüklerinden muaf tutmuştur.

Konunun uzmanlarına göre, Arap-Türk Bankası'na bu kadar geniş ayrıcalıklarla donatılmasının ardında Türkiye'nin şu beklentileri yeralmaktaydı;

l- Müşterek yatırımların finansmanının sağlanması.

ll- Avrupa para piyasalarından yapılan borçlanmaların bir kısmının bu Bankadan, daha iyi koşullarla sağlanması.

lll- Arap ülkelerinde faaliyet gösteren Türk firmalarına ve bu firmalarda çalışan Türk personeline banka hizmetlerinin daha rahat ortamda sunulması.[927]

Merkezi Nişantaşı-İstanbul'da olan Bankanın şube sayısı 4'tür.[928]

c) Birleşik Türk-Körfez Bankası A.Ş. / Körfezbank

1987 yılında, Özel Sermayeli Ticaret Bankası statüsünde kurulmuştur. Ana hissedarlar arasında, Sheikh Mohamad bin Hamad al Thani, Kemal Ali Saleh Momamad Hamad al-Mana, Al-Ahli Bank of Qatar gibi yabancı ortakların yanısıra, Garanti Holding, Doğuş Int., Ayhan Şahenk, Filiz Şahenk, Ferit Şahenk, Doğuş S.A., Aymak Mak. ve San. Tic. A.Ş., Antur Turizm A.Ş., Ana Yatırım A.Ş., Doğuş Holding A.Ş., Datmar Turizm ve Tic. A.Ş. gibi yerli ortaklar bulunmaktadır. Türkiye'deki genel merkezi Mecidiyeköy'de olan Bankanın şube sayısı 6'dır.[929]

d) Türkiye'de faaliyet gösteren İslam ülkeleri menşeli diğer bankalar

Bahreyn'de bulunan TAIB Bank E.C.'nin ülkemizde bir temsilciliği ile sermayesinin %100'üne sahip olduğu TAIB Yatırım Bank A.Ş. ünvanlı bankası fa-

---

Banks in the Turkish Economy", Studies on Turkish-Arab Relations, 3/1988, p. 94.

927 İlkin, "**Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri**", s. 254-255.

928 Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımız**, 1995, s. 339.

929 Türkiye Bankalar Birliği, **A.g.e.**, s. 173.

aliyet göstermektedir. Bahreyn'de faaliyette bulunan Islamic Bank ve F.I.B. münhasıran cari hesap, katılma hesapları, kar/zarar ortaklığı esasına dayanmak suretiyle ülkemizde faaliyette bulunan Faisal Finans Kurumu ile Al Baraka Türk Özel Finans kurumlarının ortakları arasında bulunmaktadır.[930] Genel merkezi Şişli'de olan Bankanın ülkemizdeki şube sayısı ikidir.[931]

Bank Mellat-Tahran, 1982'den beri şube açmak suretiyle ülkemizde bankacılık faaliyetlerini sürdürmektedir. Halen üç şubesi bulunan Bankanın genel merkezi 1. Levent'tedir.[932]

Habib Bank Limited, 1983'ten bu yana ülkemizdeki bankacılık faaliyetlerini sürdürmektedir. Genel merkezi Şişli'de bulunan Bankanın sadece bir şubesi bulunmaktadır.[933]

Suudi Arabistan ile Citibank'ın ana ortakları olduğu Saudi American Bank (SAMBA), 1985'te kurulmuş olup, bir şubesiyle ülkemizde bankacılık faaliyetlerini sürdürmektedir.[934]

Bank of Credit and Commerce International (Overseas) Limited, Türkiye'de 1982'den itibaren yabancı ticari banka olarak faaliyettedir. Genel merkezi Taksim-'de olan Bankanın ülkemizde üç şubesi bulunmaktadır.

Trans-Erabian Investment Bank E.C., 1985'de kurulmuş olup, genel merkezi Esentepe'dedir ve bir şubesi vardır.[935]

e) Türk Eximbank kredileri

Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş. (Türk Eximbank), 25 Mart 1987 tarih, 3332 sayılı Kanun ile Devlet Yatırım Bankası'nın anonim şirkete önüştürülmesi suretiyle kurulmuş, Türkiye'nin artan ihracat potansiyelinin desteklenmesi

---

930 T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Bahreyn Ülke Raporu**, Temmuz 1996, s. 54.

931 Türkiye Bankalar Birliği, **A.g.e.**, s. 521.

932 Türkiye Bankalar Birliği, **A.g.e.**, s. 395.

933 Türkiye Bankalar Birliği, **A.g.e.**, s. 413.

934 Türkiye Bankalar Birliği, **A.g.e.**, s. 425.

935 Arab Banking and Finance Handbook, 1986-1987, s. 502.

amacıyla, resmi ihracat destek kurumu olarak faaliyete geçmiştir. Banka'nın başlıca faaliyet alanları; mal ve hizmet ihracatını, sevk öncesi ve sonrası aşamalarında kısa, orta ve uzun vadeli alıcı ve/veya satıcı kredileri ile finanse etmek; ihracatın finansmanı amacıyla, ihracatçıların yurtiçi ve yurtdışı banka ve finans kurumlarından sağlayacakları krediler için garantiler vermek; yurtdışı müteahhitlik hizmetleri ile dış yatırımların geliştirilmesi için kredi açmak, finansmanına katılmak, sigorta ve garanti sağlamak; mal ve hizmet ihracatında, ihracatçıların ticari ve siyasi riskler nedeniyle ortaya çıkabilecek zararlarını teminat altına almak ve ihracatçılara bu konuda güvenceler sağlamak suretiyle ihracatı teşvik etmek üzere ihracat kredi sigortası yapmak; yurtiçi ve yurtdışı bankalara ve finans kurumlarına ihracata yönelik krediler açmak, garantiler vermek şeklinde sıralanabilir.[936]

İslam ülkelerine yönelik, Türk Eximbank'ın faaliyetleri ağırlıklı olarak İslam Kalkınma Bankası çerçevesinde yürütülmektedir. İKB ile Türk Eximbank arasında 1988 yılında imzalanmış olan anlaşma uyarınca, İKB bünyesindeki finansman proğramlarından Orta Vadeli Ticaretin Finansmanı Fonu'na Türk Eximbank aracılık etmektedir. Söz konusu fon, alıcı kredisi niteliğinde bir finansman proğramı olup, İKT üyesi ülkelerde yerleşik ithalatçılara Türkiye'den kredili olarak ithalat yapma olanağı sağlamaktadır. Banka'nın aracılık etmekte olduğu işlemlerde alıcı riski İKB tarafından üstlenilmekte olup, kredi onay yetkisi de İKB'ye aittir. Kredilendirme oranı 3 milyon İD'ye kadar olan sevkiyat bedelinin azami %100'ü, bu tutarı aşan sevkiyatların ise azami %80'idir. Kredinin vadesi ihraç ürününün cinsine göre 12-60 ay arasında değişmektedir. İKB tarafından uygulanan mark-up %5.6-6 düzeyindedir. Proğramdan yararlanmak isteyen Türk ihracatçılarının Türk Eximbank'a müracaatta bulunmaları halinde, başvurular bu Banka tarafından incelemeye tabi tutulmakta ve sonuçta olumlu bulunan başvurular İKB'ye gönderilmektedir. Mal bedeli ise, akrededif tahtında gerçekleştirilen sevkiyatı müteakip İKB tarafından ödenmektedir.

Aynı proğram çerçevesinde İKB'den temin edilen 20 milyon İD (yaklaşık 30 milyon $) tutarındaki rotatif limit çerçevesinde, ithalatçı riskini doğrudan üstlenmek suretiyle de İslam ülkelerine yönelik ihracata finansman desteği Türk Eximbank tarafından sağlanmaktadır. Buna bağlı olarak, ithalatcı ülke riski de

---

936 Türk Eximbank Faaliyet Raporu-1996, s. 29.

Türk Eximbank tarafından üstlenilmekte olup, ihracat bedelinin ödenmesine ilişkin fon ihtiyacı İKB tarafından karşılanmaktadır. Bu limit çerçevesinde ithalatçıya kullandırılan kredilere ilişkin koşullar, İKB'nin uyguladığı koşullara paralellik arzetmektedir.[937] Bu çerçevede, 1996 yılı içinde 19 milyon $ tutarında kullandırım gerçekleştirilmiş ve tamamına yakın bölümü bu limit içinde yenilenmiştir.

İKB bünyesinde yürütülmekte olan İthalat Finansman Kredisi (ITFO line) proğramı kapsamında ihracatçıların İKT'ye üye veya üye olmayan diğer ülkelerden yapacakları ithalatın finansmanı amacıyla, Türk Eximbank'a İKB tarafından 20 milyon $ tutarında bir limit tahsis edilmiştir. Bu proğram kapsamında, ihraç konusu malın üretiminde girdi olarak kullanılan ara malların, hammaddelerin ve ihracata yönelik üretimin gerçekleştirilmesinde kullanılacak yatırım mallarının ithalatına finansman desteği sağlanmaktadır.[938]

Türk ihracatçı ve müteahhitlerinin uluslararası pazarlardaki rekabet gücünün artırılması ile ticari ve politik risk taşıyan pazarlarda güvence altında iş sağlayabilmelerine imkan sağlamak amacıyla, 1989 yılından itibaren uygulamaya konulan Ülke (Alıcı) Kredi ve Garanti Proğramları kapsamında, Kazakistan'da üç, Özbekistan'da iki, Türkmenistan, Kırgızistan ve Rusya Federasyonu'nda birer olmak üzere toplam yatırım tutarı 565 milyon $ olan 8 projeye 244 milyon $ kredi tahsisi yapılmıştır.[939]

Türk Eximbank, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yeniden yapılanmalarını ve piyasa ekonomisine geçiş sürecini tamamlamalarını kolaylaştırmak amacıyla, ilgili ülke hükümetleriyle imzalanan Mutabakat Zabıtları çerçevesinde, 1992 yılından başlayarak ticaretin finansmanı ve proje finansmanına yönelik olmak üzere, yaklaşık 2 milyar $'lık kredi garanti desteği sağlamıştır.[940]

Türk Cumhuriyetlerine, Türk Eximbank Ülke Kredi ve Garanti Proğramları çerçevesinde sağlanan ihracat kredisi ile, ilk yıllarda bu ülkelerin acilen ihtiyaç duydukları gıda ürünleri, ilaç, tıbbi techizat, tekstil ürünleri, otomotiv ürünleri,

---

937 Bkz. http://www.foreigntrade.gov.tr/EXİMBANK/

938 Türk Eximbank Faaliyet Raporu, s. 13.

939 Türk Eximbank Faaliyet Raporu, s. 14.

940 Ahmet Kılıçoğlu, "**Türk Eximbank'ın Orta-Batı Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Kredilerinin Yarattığı İmkanlar**", Dış Ticarette Durum, Ekim 1997, Sayı: 37, s. 50.

makina ekipman ve diğer sanayi ürünleri ihracatı finanse edilmiştir. 1995 yılından itibaren proje finansmanı uygulamasına ağırlık verilmiştir. Sözkonusu ülkelerin kalkınmalarına destek vermek amacıyla, halen, Ülke Proje Kredileri çerçevesinde, Türk firmalarınca bu ülkelerde gerçekleştirilen otel inşaatı ve restorasyonu, ticaret merkezi, sağlık merkezi, sınai tesis (ekmek, elektrikli ev aletleri, deri işleme ve deri konfeksiyon, makarna, şeker, tekstil, otomotiv fabrikaları vb.), telekomünikasyon ve enerji projelerine finansman desteği sağlanmaktadır.[941]

Bu çerçevede destek verilen projeler, gerek ilgili ülkelerin ekonomik kalkınmasına ve serbest piyasa düzenine geçişlerine, gerekse Türk firmaları açısından söz konusu ülkelerle kalıcı ekonomik ilişkiler yaratılması amacını gerçekleştirmede özel bir öneme sahiptir. Proje finansman yapısı içerisinde yüklenici firmanın da sorumluluk almasını teminen Türk Eximbank kredisi çerçevesinde, işveren payı yanında yüklenicinin de risk alması beklenmektedir. Bu sebeple, yüklenicinin kontrat tutarının belli bir oranının finansmanına katılması ve/veya alıcı ülkede söz konusu işletmenin ortağı ve işletmecisi olarak yer alması tercih edilen bir özellik olmaktadır. Bu doğrultuda Türk Eximbank, prensip olarak projelerin Türkiye'den sağlanan bölümünün %85'ine kadar olan kısmını kredi, sigorta ve garanti proğramları çerçevesinde finansman desteği sağlamaktadır. Bunun yanısıra, Türk Eximbank tarafından finansman desteği sağlanması öngörülen projelerin, uzun vadeli finansman desteği gerektiren altyapı yatırımlarından ziyade, kendi kredi borcunu ödeyebilecek ekonomik özelliklere sahip, uluslararası alanda genel kabul görmüş proje değerlendirme kriterlerine cevap verebilen projeler olmasına özellikle önem verilmektedir.

Türk Eximbank, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine sağladığı kredi desteğini daha geniş boyutlara ulaştırabilmek amacıyla, yabancı sermaye yatırımlarının ve dış finansmanın bu ülkelere yönlendirilebilmesi için uluslararası platformda girişimlerde bulunmuştur. Bu alanda, Türk firmalarının yabancı ortaklarıyla söz konusu ülkelerin gerçekleştirecekleri yatırım projelerini ortaklaşa finanse edilmesi (co-financing) için, uygun zeminin tesis edilmesi amacıyla diğer bazı ülkelerin resmi kurumları (US Exim-ABD, Hermes-Almanya, COFACE-Fransa, EDC-Kanada, IFTRIC-İsrail vb.) ve uluslararası bazı finans kuruluşları ile Finansman

---

941 Türk Eximbank Faaliyet Raporu, s. 15.

İşbirliği Anlaşmaları imzalanmıştır.

Türk Eximbank'ın proje kredilerine dolaylı olarak bölge ülkelerine sağladığı bir diğer katkı da, söz konusu ülkelerle, yaptıkları işin kalitesini kanıtlayan firmaların karşılaşmalarını sağlamak olmuştur. [942]

Tablo-40: Türk Eximbank Ülke Kredi ve Garanti Proğramları (Milyon $)

ÜLKELER	Anlaşma tarihi	Kredi tutarı	Top. Kullandırım (31 Aralık 1996)
ARNAVUTLUK	1 Şubat 1991	15.0	13.9
ÖZBEKİSTAN		172.1	77.6
Proje Kredisi-1	1 Şubat 1993	125.0	77.6
Proje Kredisi-2	23 Ağustos 1996	24.0	0.0
Proje Kredisi-3	12 Aralık 1996	23.1	0.0
TÜRKMENİSTAN		112.7	89.2
İhracat Kredisi	23 Ekim 1992	75.0	75.0
Proje Kredisi-1	25 Ocak 1993	16.0	14.2
Proje Kredisi-2	12 Eylül 1996	21.7	0.0
KAZAKİSTAN		200.0	167.8
İhracat Kredisi	20 Ağustos 1992	55.7	40.0
Proje Kredisi	15 Aralık 1992	144.3	127.8
KIRGIZİSTAN		75.0	41.8
İhracat Kredisi	20 Haziran 1993	33.9	31.6
Proje Kredisi	15 Ocak 1993	41.1	10.2
AZERBAYCAN		250.0	71.8
İhracat Kredisi	21 Nisan 1993	100.0	59.6
Proje Kredisi	27 Ocak 1994	150.0	12.2
TACİKİSTAN		50.0	20.0
İhracat Kredisi	8 Nisan 1993	50.0	41.5
NAHÇIVAN		20.0	19.6
İhracat Kredisi-1	3 Haziran 1992	10.0	9.7
İhracat Kredisi-2	16 Nisan 1993	10.0	9.9
TOPLAM		894.8	501.7

Kaynak: Türk Eximbank Faaliyet Raporu-1996

[942] Kılıçoğlu, **A.g.m.**, s. 51.

Türk Eximbank kredileri sadece Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle sınırlı kalmamıştır. Bankanın diğer İslam ülkelerine yönelik faaliyetlerine örnekler verecek olursak;

Türk Eximbank, "İslam Kalkınma Bankası ile Yürütülen İşbirliği Çerçevesinde Verilen Orta Vadeli Garantiler" kapsamında Pakistan'a yapılan ihcat işlemlerine ilişkin garanti vermektedir.[943]

Türk Eximbank, Ortadoğu ülkelerinden Ürdün'e yönelik ihracatımızın arttırılmasını teminen, başlangıç olarak sigorta, garanti ve nakdi kredi proğramlarıyla toplam 10 milyon $ tutarında bir finansman imkanı sağlamaya hazır olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Eximbank, Ürdün'de müteahhitlik firmalarımızca üstlenilecek projelerin finansmanı amacıyla bu ülkeye proje kredisi açılması konusuna da olumlu yaklaşmaktadır.[944]

Cezayir'in ülkemizden devamlı kredi talepleri üzerine, Türk Eximbank ile üç Cezayir bankası arasında, 25 Ekim 1990 tarihinde 100 milyon $'lık bir kredi anlaşması yapılmıştır. 7 Aralık 1990 tarihinde uygulamaya konulan bu kredinin tamamının kullanımı 1991 Mayıs ayında sona ermiştir. Ancak, Cezayir tarafı, anılan kredinin "döner" hale getirilmesi veya yeni kredi imkanları oluşturulması konusunu sık sık gündeme getirmiştir. Eximbank tarafından bu ülkeye 1993 yılının ikinci yarısından itibaren kredi verilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Cezayir heyeti ile Eximbank yetkilileri arasında görüşmeler gerçekleştirilmiş ve 100 milyon $ tutarında kredi açılmasını öngören anlaşma üzerinde müzakerelerde bulunulmuştur. Ne var ki bu girişimlere rağmen bahsedilen kredi, Cezayir tarafının hükümet garantisi vermemesi nedeniyle ülkemizce kullandırılamamıştır.[945]

Türk Eximbank ile Tunus Ticari Bankaları (Banque Internationale Arabe de Tunisie, Banque Nationale Agricole, Societe Tunisienne de Banque) arasında 14 Ağustos 1991 tarihinde imzalanıp, 18 Kasım 1991 tarihinde yürürlüğe giren 40

---

943 Türk Eximbank Faaliyet Raporu, s. 39.

944 İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 69.

945 T.C. Başbakanlık DTM Cezayir Ticaret Müşavirliği, **Cezayir Ülke Raporu**, 1960, s. 15.; DEİK, **Türkiye ile Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri**, 1994, s. 2.

milyon $ tutarındaki kredinin, 1.9 milyon $'lık kısmını Tunus tarafı kullanmış ve düzenli olarak geri ödenmiştir. Kredinin kullanım süresi, Haziran 1994'te bitmiştir. Kredinin kullanım süresi yedi defa uzatılmış olmasına rağmen, Tunus tarafının krediye ilgi göstermemesi nedeniyle, kullanım çok düşük düzeyde gerçekleşmiştir.[946]

Bosna ve Hersek'in Yeniden İmarı için 2. Katkı Konferansı'nda, Türkiye'nin Bosna ve Hersek'e 80 milyon $ yardımda bulunacağı açıklanmış, bunun 6 milyon $'lık kısmının Bosna ve Hersek'in Rusya Federasyonu'na olan doğal gaz borcuna mahsuben hibe olarak verilmesi öngörülmüş, geriye kalan 74 milyon $'lık bölümün ise, Eximbank kredisi olarak sağlanması kararlaştırılmıştır. Daha sonra, 1996 yılı içinde Bosna ve Hersek'e sağlanması öngörülen 20 milyon $'lık Eximbank kredisi, bu kez hibeye çevrilmiştir. 20 milyon $ tutarındaki hibeye ilişkin anlaşma 28 Ağustos 1996 tarih ve 96/8617 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile onaylanarak yürürlüğe girmiştir.[947]

f) Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve diğer İslam ülkelerinde faaliyet gösteren Türk bankaları

Özellikle Türk dış ticaret ve müteahhitlik firmaları ile yatırımcılarının, Türk Cumhuriyetlerinde gerçekleştirmekte oldukları faaliyetlere yönelik olarak bankacılık hizmetlerinin karşılanması amacıyla, Türk ticari bankaları tarafından Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da ortak bankalar kurulmuştur. Bu temel amaca, adı geçen ülkelerin bankacılık sistemlerinin oluşumuna katkı sağlanması gayesini de ilave edebiliriz.

Türk Cumhuriyetlerinde kurulan ortak bankaları kuruluş tarihleriyle birlikte şöyle sılayabiliriz;

Kazakistan: Kazakistan Int. Bank (Türkiye Emlak Bankankası A.Ş.), 1992; Kazkommertz-Ziraat Int. Bank (T.C. Ziraat Bankası), 1993

Özbekistan: Uzbekistan-Turkish Bank (T.C. Ziraat Bankası), 1993

---

946 İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, s. 87.

947 TİKA Avrasya Dosyası, Eylül 1998/1, Sayı: 106, s. 6.

Türkmenistan: Turkmen-Turkish Int. Bank (T.C. Ziraat Bankası), 1993; Uluslararası Türkmen-Halk Kalkınma Bankası (Türkiye Halk Bankası), 1994

Azerbaycan: Azerbaijan-Turkish Bank (T.C. Ziraat Bankası), 1993; Baybank (Ege Bank A.Ş.), 1995

Kırgızistan: Demir-Kyrgyz International Bank (Demir Bank), 1997

Diğer yandan T.C. Merkez Bankası, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan Merkez Bankaları ile Muhabirlik Anlaşmaları imzalamıştır.[948]

Azerbaycan'da faaliyette bulunan 7 yabancı sermayeli banka içerisinde ilk %100 yabancı sermayeli banka, Bayraktar Holding tarafından kurulan Baybank olmuştur. Yine Ziraat Bankası ile Azerbaycan Devlet Tarım Bankası (Agrosanayi Bank) ortak bir banka kurmuşlardır. Sermayesi 1 milyon $ olan Azerbaijan-Turkish Bank'ın %49,6 hisse Ziraat Bankası'na, %49.6 hisse Agrosanayi Bank'a, %0.8 hisse ise Türk ve diğer yabancı ortaklara aittir. Azerbaycan Uluslararası Bankası ile Türkiye Halk Bankası karşılıklı hizmet kurmak, diğer dünya ülkeleriyle ithalat-ihracat ve bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek üzere anlaşmışlardır. Bu doğrultuda $ ve DM üzerinden karşılıklı hesap açılmıştır. Nahcıvan'da bulunan Nahcıvan Türk Bankası da Türk-Azeri ortaklığı ile kurulmuştur.[949]

Türkmenistan'ın bankacılık konusundaki teknik yardım talepleridoğrultusunda, TİKA, Uygulamalı Masabaşı Bankacılık Eğitimi Projesi'ni hazırlayarak, koordinasyon görevini üstlenmiştir. Bu proje ile, bankacılık esaslarını; muhasebe, denetim, kambiyo ve mevduat kredileri, dış ticaretin finansmanı konularında uygulamalı olarak eğitim verilmiştir. Proje, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek-'te 26 Eylül-7 Aralık 1994 tarihleri, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta 3 Ekim 1994-13 Ocak 1995 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu eğitim, 28 Şubat 1994 tarihinde TİKA ile Vakıflar Bankası arasında imzalanan işbirliği protokolüne dayanarak Vakıfbank uzmanları tarafından verilmiştir.[950] Ayrıca 29 Mayıs 1997 tarihinde TİKA ile T.C. Zıraat Bankası Genel Müdürlüğü arasında, tüm Türk Cumhuriyetlerine yönelik olmak üzere, banka personeli eğitimi konusunda bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre, Türk bankacılığının elde ettiği bilgi

---

948 DTM, **A.g.e.**, Aralık 1997, s. 34-35.

949 Zahid Memmedov, "**Azerbaycan'ın Kalkınmasında Türkiye Faktörü-3**", Zaman, 1 Ağustos 1998

950 Dışişleri Bakanlığı, **Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına Yönelik Faaliyetler**, s. 18.

ve deneyimin bu ülkelere aktarılması, uluslararası standartlarda kurumlaşmayı kolaylaştıracak insan gücü kaynaklarının eğitilmesi öngörülüyordu.[951]

Bu bağlamda Ege Belediyeler Birliği tarafından 26-29 Ağustos 1997 tarihinde birincisi gerçekleştirilen "Türk Dünyası İktisat Kongresi" çerçevesinde oluşturulmuş "Bankacılık, Borsa ve Sigortacılık Komisyon Raporu"na kısaca yer verelim.

Prof. Dr. Emin Çarıkçı'nın başkanlığında oluşturulan Komisyon, Türk Cumhuriyetlerindeki finans sektörü, kurumsal yapı, sorunlar ve çözüm önerileri, karşılıklı ilişkiler, yardım ve destekler gibi konuları incelemiştir. Ele alınan konular daha ziyade Türkiye, Özbekistan ve Makedonya'daki bankacılık sektörü üzerinde yoğunlaşmış, bu ülkelerle ilgili bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.[952]

Diğer İslam ülkelerinde faaliyet gösteren Türk bankalarına değinmek gerekirse;

Bahreyn'de, Yapı Kredi Bankası A.Ş., Pamukbank T.A.Ş. ve merkezi İsviçre'de bulunan ve sermayesinin %94.5'i Çukurova grubunun sahip olduğu Banque de Commerce et de Plecement S.A.'nın kıyı bankacılığı faaliyeti gösteren şubeleri bulunmaktadır. Bankalarımızın Mart 1996 itibarıyle bu piyasadaki yabancı bankaların aktif toplamı içindeki payı %5 oranında gerçekleşmiştir.[953]

Türkiye Zıraat Bankası A.Ş., 19 Mart 1997 tarihinde, Bosna ve Hersek'in başkenti Saraybosna'da 10 milyon DM sermaye ile, "Zıraat Bank Bosnia d.d." adı altında bir banka açmıştır.[954]

g) Türkiye'de faaliyet gösteren özel finans kurumları

Yukarıda da değinildiği üzere, 24 Ocak 1980 tarih ve 8/168 sayılı Yabancı

---

951 Zahit Memmedov-Nina Şaşına, "**Türk Cumhuriyetlerinde Bankacılık Sistemi ve Türkiye ile Ticari İlişkilerin Geliştirilmesinde Bankacılığın Önemi**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 114, Haziran 1998, s. 202

952 Bkz. Türk Dünyası İzmir I. İktisat Kongresi (26-29 Ağustos 1997) Bankacılık, Borsa ve Sigortacılık Komisyon Raporu ; Zaman, 30 Ağustos 1997

953 T.C. Bahreyn Büyelçiliği, s. 54.

954 TİKA, Avrasya Dosyası, Eylül 1998/1, Sayı: 106, s. 6.

Sermaye Çerçeve Kararnamesi'nde yabancı bankaların şube açabilecekleri belirtilmiş ve izni verecek makam Bakanlar Kurulu olarak belirlenmişti. Bu gelişmenin ardından, 16 Aralık 1983 tarih ve 83/7506 sayılı Kanun Hükmünde Kararname[955] ile "Özel Finans kurumları adıyla İslam Bankalarının kurulmasına izin verilmiştir. Bilahere, 1984 yılında tekrar tadilat yapılmış, 25 Şubat 1985'te ise Özel Finans kurumlarının hukukî statüleri tamamlanmıştır.[956] Bu hukuki zeminin hazırlanmasının ardından Türkiye'de dış kaynaklı bazı özel finans kurumları, kısa zaman içinde faaliyete geçmişlerdir. Bu kurumları kısaca tanıtmak gerekirse;

ga. Faisal Finans Kurumu A.Ş. :

Özel Finans Kurumlarının kuruluş ve faaliyetlerini düzenleyen, 16 Aralık 1983 tarih ve 83/7506 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca kurulmuştur. Bu esaslar çerçevesinde 11 Temmuz 1984 gün ve 84/8280 sayılı Resmi Gazete'de Faisal Finans Kurumu (FFK) A.Ş.'nin kuruluş izni yayınlanmış ve 23 Ocak 1985 tarihinde T.C. Merkez Bankasından faaliyet izni alınmıştır. FFK, 2 Nisan 1985 tarihinden itibaren resmen hizmet sunmaya başlamıştır. Merkezi Cenevre'de olan Dar al-Maal al-Islam (DMI) %63.2 hisse ile en büyük ortak olarak katılmıştır ve bu bankanın iştiraki olan diğer bankalar da FFK'nın sermayesine katılmışlardır. FFK'nın diğer ortakları Muhammed Al-Faisal al-Suud %3.5, Mısır Faisal İslam Bankası %12.5, Sudan Faisal İslam Bankası %8, Bahrain Faisal İslam Bankası %5 ve 95 Türk ortak %7.8 hisseye sahiptirler.

FFK, "değer katkı sistemi"ne dayalı olarak, fon toplama ve kullandırma yoluyla faizsiz bankacılık ve ticari hizmetler veren kendine has bir özel finans kurumudur. Bu genel çerçeve içinde, FFK'nın sunduğu hizmetler, fon toplama; fon tahsis ve kullandırma; bankacılık ve kambiyo hizmetleri ve işlemleri şeklinde ana başlıklar halinde sıralanabilir.

Halen merkez şubesiyle birlikte, ülkenin önemli ticaret ve sanayi merkezlerine yayılmış 12 şubesi bulunmaktadır. Ayrıca FFK'nın Türkiye'de faaliyet gösteren yan kuruluşları ve katılımları vardır. Bunlar Faisal Emlak, İnşaat ve Ticaret

---

955 Resmi Gazete, 19 Aralık 1983

956 Zaim, A.g.m., s. 19.

A.Ş (%66), Faisal Dış Ticaret ve Pazarlama A.Ş. (%98.6), Man Kamyon A.Ş. (%0.13), Man Motor A.Ş. (%1.6) şeklinde sıralanabilir.[957]

gb. Al Baraka-Türk Özel Finans Kurumu A.Ş.:

1984 yılında kurulan bu kurum, T.C. Merkez Bankası'nın 21 Ocak 1985 tarih ve 10192 sayılı yazısıyla faaliyet izni almış ve 29 Mart 1985 tarihinde Türkiye'nin ilk özel finans kurumu olarak faizsiz bankacılık faaliyetlerine başlamıştır.

Kurumun sermayesinin %80'i yabancı ortaklara aittir ve toplam 223 ortağa sahiptir. Yabancı hissedarları arasında İslam Kalkınma Bankası, Dubai İslam Bankası, Katar İslam Bankası, Bahreyn İslam Bankası, Bahreyn İslam Yatırım Bankası, Ürdün İslam Bankası vb. bankalar vardır. Halen merkez şubesiyle birlikte ülkemizin önemli ticaret ve sanayi merkezlerine yayılmış 22 şube ve yurtdışı temsilcilikleri ile faaliyetlerini sürdürmektedir.[958]

gc. Kuveyt-Türk Evkaf Finans Kurumu:

Kuveyt-Türk, 21 Eylül 1988 tarih ve 88/13357 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kurulmuş ve gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, TC Merkez Bankası-'nın 28 Şubat 1989 tarihli yazısıyla faaliyet izni alarak, 31 Mart 1989 tarihinde resmen faaliyetlerine başlamıştır.

Kuwait Finance Hause (KFH) en büyük ortak olarak katılmıştır. KFH halen bu kurumun %49.9 hissesine sahip bulunmaktadır. Diğer hissedarlar arasında Kuveyt Devlet Sosyal Güvenlik Kurumu, İslam Kalkınma Bankası, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye Diyanet Vakfı vardır.[959]

Halen merkez şubesiyle birlikte 16 şube ve yurtdışı temsilcilikleri ile faaliyetlerini sürdürmektedir.

---

957 Faisal Finans Kurumu, **Faaliyet Raporu**, 1994 , s. 13; Faizsiz Sistem (Broşür), 1997, s. 1-2.

958 Topçu, **Türkiye'de Faizsiz Bankacılık**, s. 88.

959 Kuveyt-Türk Evkaf Finans Kurumu, **Faaliyet Raporu**, 1993, s. 10

D. Özel Sektör ve Faaliyetleri

a) İslam ülkelerine yönelik faaliyet gösteren Türk Girişimcileri

Özel sektör alanında Türkiye'nin İslam ülkelerine yöneldiğini gösteren en önemli gelişme 28 Aralık 1969 tarihinde yaşanmıştır. Bu tarihte, Türk özel sektörünü temsilen Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) yanında 22 Arap ülkesi özel sektörlerini temsil eden kuruluşların da üye olduğu Arap Ticaret, Sanayii ve Ziraat Odaları Birliği (ATSZOB) kurulmuştur. Bu birliğe üye ülkeler şunlardır:

Bahreyn, B.A.E., Cezayir, Fas, Irak, Cibuti, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Moritanya, Somali, Sudan, Suriye, Suudi Arabistan, Tunus, Türkiye, Umman, Ürdün, Yemen Arap Cumhuriyeti ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti.

Bu birlik, Türkiye ile ilişkilerini halen TOBB bünyesinde faaliyet gösteren Türk-Arap Müşterek Odası aracılığıyla yürütmektedir. Bu Oda'nın kuruluş amaçlarından en önemlisi, Türkiye ile Arap ülkeleri arasında karşılıklı olarak daha sıkı ticari münasebetler tesis edilmesi ve mevcut ticareti kısıtlayıcı engellerin ortadan kaldırılmasıdır.

İlk toplantısını 20 Ocak 1972 tarihinde, Bahreyn'de gerçekleştiren Türk-Arap Müşterek Ticaret Odası'nın daha aktif ve verimli hale getirilebilmesi için 1987 yılında yeni bir statü hazırlığı çalışmalarına girilmiştir. Bu amaçla 26 Kasım 1987'de, İstanbul'da yapılan toplantıda, üye ülkeler arasındaki ticari ilişkileri engelleyen unsurların tespiti için bir uzmanlar kurulunun teşkil edilmesi, üye ülkeler için vize kolaylıklarının sağlanması, gümrük muafiyeti veya indirimi konusunda gerekli çalışmaların İSEDAK kararları doğrultusunda geliştirilmesi, üye ülkelerde daimi ticaret merkezlerinin kurulması, Türkiye'nin İslam ülkelerine götürmeyi tasarladığı tatlı su dahil, doğalgaz ve diğer petrol boru hattı projelerinin karşılıklı olarak desteklenmesi gibi konuların gözönünde bulundurulması tavsiye edilmiştir.

1989 yılı Kasım ayında son şekli belirlenen, T.C. Ticaret ve Sanayi Bakanlığı

tarafından da tasdik edilen yeni tüzüğe göre, kuruluşun merkezi İstanbul'a alınmış ve ismi Türk-Arap Ticaret Odası olarak değiştirilmiştir.[960]

Diğer yandan İKT'ye üye ülkelerin özel sektörlerinin de büyük gayretleri ile 1977 Mayıs ayında İstanbul'da yapılan İKT Dışişleri Bakanları 7. Konferansı'nda, "İslam Odası" kurulması fikri ortaya atılmış ve 1979 yılında bu birliğin kurulması tamamlanmıştır. İslam Odalar ve Borsalar Birliği olarak faaliyet gösteren bu kuruluşun merkezi Pakistan'ın Karaçi şehrinde bulunmaktadır. Her yıl bir başka İslam ülkesinde toplantılar yapan İslam Odalar ve Borsalar Birliği, ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilebilmesi amacıyla bir çok tavsiye kararları almakta ve bunların uygulanabilmesi için faaliyetlerini sürdürmektedir. TOBB da bu kuruluşun aktif bir üyesi olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.[961]

Yine TOBB öncülüğünde, 4 Nisan 1990 tarihinde "Türkiye, İran ve Pakistan Müşterek Ticaret Odası" kurulmuştur. Belirtilen tarihte TOBB, Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu ve İran Ticaret, Sanayi ve Madenler Odası Başkanları tarafından imzalanan Mutabakat Zaptı'nda[962] ve Türkiye-İran-Pakistan Müşterek Ticaret Odası Statüsü'nde[963], kısaltılmış şekli "TİPTO" olan Türkiye-İran-Pakistan Müşterek Odası'nın "EİT (ECO) Odası" adı ile anılacağı ve kâr amacı gütmediği ifade edilmiştir. Merkezi İstanbul'da olan Odanın amacı ise, üç ülke arasında sanayi, tarım, turizm ile müteahhitlik, mühendislik, bankacılık hizmetleri başta olmak üzere, her türlü iktisadi işbirliğinin ve ilişkilerinin geliştirilmesine ve kalkınma proğramlarının hazırlanmasına katkıda bulunmak; üye ülkelerin hür teşebbüsleri arasında daha yakın ilişkilerin kurulmasına yardımcı olmaktır.

Diğer yandan TOBB ve TİKA'nın işbirliği ile yürütülen bir diğer çalışma Avrasya Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'dir (ATSOB). Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında ticari ve ekonomik işbirliği ve ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunmak, üye ülkelerin ekonomik ve ticari teşebbüsleri arasında daha ya-

---

960 İrbeç, **A.g.e.**, s. 26-27

961 DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, Aralık 1993, s. 20

962 **(EİT) Türkiye-İran-Pakistan Müşterek Ticaret Odası Kurmak Üzere TOBB, İran Ticaret, Sanayi ve Madenler Odası ve Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu Arasındaki Mutabakat Zaptı**, 4 Nisan 1990, İstanbul

963 Adı geçen Oda'nın kuruluş, amaç ve faaliyetleri, organları, bütçesi ve harcamaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. **Türkiye-İran-Pakistan Müşterek Ticaret Odası Statüsü**, s. 1-13.

kın ilişkilerin kurulmasına imkan sağlamak, muhtemel ticari ve sınai ihtilafların çözülmesine yardımcı olmak, ekonomik, ticari, mesleki, eğitim ve teknik alanlarda karşılıklı yardımlaşma, bilgi, belge ve enformasyon alışverişini yürütmek üzere ATSOB'un kurulmasına yönelik çalışmalar tamamlanmıştır. ATSOB tüzüğü, ilgili ülke makamlarınca onaylanmış olup, birliğin resmen kurulması için çalışmalar devam etmektedir.[964]

İslam ülkeleri ile ilişkilerin yürütülmesinde, 1986 yılında kurulan "Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)" ve bu Kurul bünyesinde faaliyet gösteren İş Konseyleri önemli rol üstlenmiştir.[965] Aslen Türkiye ile bütün yabancı ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirmek ve dışa dönük faaliyetlere yön vermek amacı ile TOBB, 18 Temmuz 1986 tarihinde yaptığı Yönetim Kurulu Toplantısında, DEİK-'in oluşturulmasına ve diğer ilgili kuruluşlarla birlikte kurucu üye olarak müşterek hareket edilmesine karar vermiştir. TOBB ile müşterek hareket eden kuruluşlar şunlardır;

* İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV)
* Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK)
* Türk Sanayivi ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)
* Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB)
* Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği
* Türk Dış Ticaret Derneği (Türk Trade)
* İhracatçılar Birliği (İB)

DEİK bünyesinde ilk olarak 10 Kasım 1988 tarihinde Türk-Pakistan İş Konseyi kurulmuştur. Daha sonra da, diğer İslam ülkeleri ile ekonomik ilişkilerin İş Konseylerinin faaliyetleri çerçevesinde yürütülmesine ağırlık verilmiştir. Pakistan, Tunus, Ürdün ve Mısır gibi İş Konseylerinin kurulduğu ülkelerle yapılan hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyon toplantılarına TOBB veya DEİK bünyesindeki İş Konseyi yetkilileri özel sektörü temsilen katılmaktadır.[966]

Sınır komşumuz İran'da, Türk işadamlarının doğrudan veya ortaklık şek-

---

964 Dışişleri Bakanlığı, **A.g.e.**, s. 25.

965 DPT, **Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994, s. 197.

966 DPT, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, s. 20.

lindeki yatırımlarına dair en belirgin örnek Kalpeks firması ile Bounyad-ı Shahed firmasının PVC kapı ve pencere üretimi amacıyla kurdukları tesistir. Taraflar bu tesise %50 oranında ortak olmuşlardır.[967]

İlk olarak kurulan İş Konseylerinden olan Türk-Tunus İş Konseyinin kuruluşu, Türkiye'nin Mağrib ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir. Türkiye ile Tunus arasındaki ekonomik, mali, ticari ve sınai ilişkileri geliştirmek, ayrıca iki ülke arasında ve üçüncü ülkeler ile ortak girişimleri desteklemek amacıyla 17 Eylül 1987 tarihinde "Ekonomik İşbirliği Komitesi" kurulmuştur. Bu komitenin adı 23 Mayıs 1989 tarihinde "Türkiye-Tunus İş Konseyi" olarak değiştirilmiştir.[968]

Tunus'ta yatırım yapan Türk girişimcilerine baktığımızda, Koç Grubunun beyaz eşya sektöründe faayilet gösteren şirketi Arçelik ile ABS Eloktro'nun elektronik eşya sektöründe 15 milyon $ tutarında ortak yatırıma başladıklarını, 1992 yılında %50 hissesi Türk tarafı POLİSAN Kimya Sanayii'ne, %50 hissesi Cherif Grubu'na ait olmak üzere Polisan-Tunisie Ortak Şirketi kurulduğunu, yine Polisan-Tunisie firması ile Türk Şişe Cam Fabrikaları A.Ş. arasında, düz cam alanında işbirliği olanaklarını geliştirmek amacıyla görüşmelerin sürdürüldüğünü ve benzeri küçük çaplı girişimlerin devam ettiğini görürüz.[969]

Diğer yandan, Afrika'nın bir tür ticaret kapısı olarak değerlendirebileceğimiz ve kendi aralarında Mağrib Birliği'ni oluşturmaya çalışan Tunus, Libya, Fas ve Moritanya'yı içine alan Türkiye-Mağrib Ülkeleri İş Konseyi kurulmuş bulunmaktadır.[970]

Yine bir Afrika ülkesi olan Cezayir'de, Koç Grubu ile Cezayir devlet kuruluşu ENAPEM arasında, bu ülkede Türk teknolojisiyle buzdolabı, televizyon ve sanayi fırını üretimi amacıyla toplam 37 milyon $ tutarında bir yatırım gerçekleştirilmiştir.[971] Aynı şekilde, Sarkuysan firması ile telefon ve elektrik kablosu üreten Cezayir devlet kuruluşu ENICAP arasında, Cezayirli şirketin mevcut bakır tel

---

967 T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **İran Ekonomisi ve Türkiye-İran Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, Haziran 1998, s. 27.

968 İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, s. 84.

969 İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, s. 86-87.

970 DPT, **İslam Ülkeleri...**, s. 20.

971 DEİK, **Türkiye-Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1994

çekme ünitelerinin yenilenmesi ve modernleştirilmesi konusunda ön protokol imzalanmıştır.[972]

DEİK ve Ürdün İşadamları Birliği arasında 2 Nisan 1994 tarihinde, Amman-'da imzalanan Kuruluş Anlaşması ile Türkiye-Ürdün İş Konseyi Oluşturulmuştur. Konsey ilk toplantısını 21-23 Ekim 1994 tarihlerinde Amman'da, ikincisini 21-22 Eylül 1995 tarihlerinde İstanbul'da, üçüncüsünü ise 16-18 Kasım 1996 tarihlerinde Amman'da yapmıştır.[973]

Körfez ülkelerinden Bahreyn'de faaliyet gösteren Arap Merchant Corp. Exempt'in sermayesinin %50'si Erem Ticaret Ltd., %50'si ise İngiliz firması olan Charler Regley Company'e ait bulunmaktadır. Ülkemiz firmalarının dış ticarete aracı olan Bahreyn firmalarına verdikleri temsilcilik sayısı ise 15'i geçmektedir.[974]

1990 sonrası dönemde, büyük bir pazar olarak kendisini gösteren Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Türk girişimcileri tarafından çok iyi değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Aşağıda ayrıntılı olarak yer vereceğimiz gibi, Türk Cumhuriyetlerinde özel sektörümüzün en önemli girişimleri müteahhitlik alanında gerçekleşmiştir. Bu alana ilave olarak Türk firmalarının dış ticaret alanında elde ettikleri başarılar ve bu alanda kalıcı olma isteği, bu firmaları yatırım yapmaya yöneltmiştir. Önemli bir bölümü Türkiye'de kayıtlı olmayan bu yatırımlar özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da yüzmilyonlarca $'ı aşmıştır.

Türk firmalarının öncelikli yatırımları arasında telekomünikasyon, gıda işleme, madencilik, tekstil, makine imalat ve kimya sanayisi yer almıştır.

Aynı zamanda Türk Eximbank'ın bölgeye yönelik açtığı ihracat ve proje kredileri, bu girişimleri daha da artırmıştır.

Türk firmalarının faaliyetleri 1995 yılından itibaren çeşitlenmiş ve 1992-1995 döneminde rağbet görmeyen alanlarda yatırımlar gerçekleşmiştir. Türk firmalarının Bakü ve Taşkent'te açtıkları hipermarketler, Özbekistan'da kurulan oto servisler, Azerbaycan'da açılan özel bankalar, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'da inşa edilip işletilen oteller, menkul değerler alanındaki bir firmamı-

---

[972] DEİK, **Cezayir Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, 1994, s. 5.

[973] İTO, **Ürdün Ülke Etüdü**, s. 69.

[974] T.C. Bahreyn Büyükelçiliği, s. 55.

zın Kazakistan Telekom'un Deutsche Telekom'a satışında aracılık yapması, mobil telefonları alanında yatırımların başlaması, hastane işletmesi konusundaki yatırımlar Türk girişimcilerin bu ülkelerde daha kalıcı projelere yöneldiklerinin açık göstergeleridir.

Bunlarla birlikte Eximbank'ın son yıllarda yeni krediler açmaması ve Türkiye içindeki sermayenin pahalı oluşu, Türk firmalarını uluslararası finansman arayışına yöneltmiştir. Bu çerçevede, Batılı şirketlerle bu ülkelerde ortaklaşa faaliyetler ve yatırımlar daha çok önem kazanmıştır. Yıllardan beri bu ülkelerde edindikleri bilgi ve tecrübeler, güçlü kişisel ilişkiler ve risk üstlenme yetenekleriyle Türk firmaları, Batılı firmalar tarafından tercih edilen ortaklar haline gelmişlerdir. Böylece müteşebbislerimiz, Türk Cumhuriyetlerindeki yatırımlarında karşılaştıkları finansman ve teknoloji açığını Batılı firmalarla ortaklıklar kurarak tamamlama yolunu tercih etmektedirler.[975]

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ilgili verdiğimiz bu genel bilgileri ve özellikleri, ülkeler bazında daha ayrıntılı olarak ele almaya çalışalım;

Türk girişimcilerinin fazlaca ağırlığını hissettirdiği Azerbaycan'da, hemen her sektörde bu ağırlık kendisini göstermektedir. Ülkede konuyla ilgili çok çeşitli kaynakların üzerinde birleştiği tek nokta, Türk yatırımlarının ülkede ilk sırayı almasıdır. Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin 1997 verilerine göre, bu ülkedeki yabancı sermaye yatırımlarında 129.6 milyon $ ve %9.9'luk payla Türkiye ilk sırayı almaktadır. Diğer yandan Türk girişimcilerinin varlığı, Türkiye'nin Azerbaycan dış ticaretinde ihracatta ilk, ithalatta ise 4. sırayı alarak lider olmasında en büyük role sahiptir. Eylül-1997 itibarıyle müstakil firma, ortak işletme ve temsilcilik olmak üzere faaliyette bulunan Türk firmalarının sayısı 716'dır. Azerbaycan'da bulunan %100 yabancı 1030 yatırımdan Türklere ait olan 454'ünde 15 464 kişi istihdam edilmekte olup, sermaye miktarı 43 milyon 352 bin $'dır. Yine 490 işletmeden 240'ı, 141 temsilcilikten 22'si Türk girişimcilerden oluşmaktadır. Azerbaycan'da faaliyette bulunan Türk firmalarının %24'ü imalat, %27'si dağıtım ve pazarlama, %49'u ticaretle uğraşmaktadır.[976]

Diğer yandan Azerbaycan'da resmi kuruluşlara kayıt yaptırmadan faaliyet

---

975 Turan Aydın, "**Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İlişkiler**", s. 797

976 TİKA Avrasya Dosyası, Temmuz 1998/2, Sayı: 103, s. 6.

gösteren firmaların bulunması, daha az vergi ve rüsum ödemek isteyen firmaların kuruluş sermayelerini düşük göstermeyi tercih etmeleri gibi bazı nedenler resmi rakamlar ile gerçek rakamlar arasında büyük farkların olduğu neticesini doğurmaktadır.[977]

Özellikle son yıllarda Bayraktar Holding, Koç Grubu, Lever, Netaş, Teletaş, Türkcell, bazı büyük inşaat şirketleri ve Evşen Grubu olmak üzere Azerbaycan'a giren büyük sermaye gruplarının sayısı hızla artmaktadır. Bu ülkede faaliyet gösteren Türk girişimcilerinin 1/5'ine karşılık gelen 63 firma İnşaat ve İnşaat Malzemeleri Sektöründe faaliyet göstermektedirler. Bu sektörün hemen ardından, eldeki kayıtlara göre 53 firma ile ikinci sırada Gıda Ürünleri Sektörü gelmektedir. Türk girişimcilerinin başta çay, nebati yağ ve unlu mamüller olmak üzere sektörü domine ettiği görülmektedir.

Petrol Arama ve Petrokimya Sektöründe ise, bir devlet kuruluşu olan TPAO'nun dışında Pet Holding ve Attila Doğan, sermaye açısından en üst dilimi oluşturan firmalarımız arasında yeralmaktadırlar. Pet-Oil'in iki, Attila Doğan'ın ise bir projede Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ile birlikte mevcut petrol sahalarında kuyu derinleştirme gibi modern yöntemler uygulayarak petrol arama işlemlerini sürdürmektedirler.

Türk girişimcilerinin ağırlığını hissettirdiği bir diğer alan, tekstil-konfeksiyon sektörüdür. Kayıtları bulunan 22 firmanın yanısıra, bu sektörde faaliyet gösteren firmaların asıl sayısının çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Bu sektörlerin yanısıra Azerbaycan'daki Türk girişimcileri telekominikasyon-elektronik; otomotiv, otomotiv yan sanayii, bakım hizmetleri; taşımacılık; bankacılık-sigortacılık; basın-yayın, matbaacılık ve kırtasiye; çeşitli makine ve metal ürünler; elektrik malzemeleri; kimya; mobilya ve diğer muhtelif sektörlerde önemli yatırımlarda bulunmuşlardır.[978]

Türkiye-Azerbaycan ticari ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik en önemli adımlardan birisi, Bakü'de düzenlenen Türk İhraç Ürünleri Fuarı'dır. Bu yıl dördüncüsü düzenlenecek olan "Turkish Expo'99 Bakü-Türk Ticaret ve Sanayi

---

977 İTO, **Azerbaycan Ülke Profili** s. 52.

978 İTO, A.g.e., s. 53-59.

Ürünleri Fuarı" 5-9 Mayıs 1999 tarihleri arasında gerçekleştirilecektir.[979]

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Türk girişimcilerin en etkili olduğu ülke Türkmenistan'dır. 1998 yılı Temmuz ayı verilerine göre ülkede 200'ü aşkın Türk firması bulunmaktadır. Sözkonusu firmaların çok büyük bir bölümü tekstil, inşaat, ticaret ve turizm alanlarında faaliyet göstermektedir. Özellikle inşaat ve tekstil sektörlerinde büyük sermayeli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Sadece Türkiye Müteahhitler Birliği üyesi olan firmaların 1997 yılına kadar Türkmenistan'da üstlendikleri 58 adet taahhüt işlerinin tutarı 677 milyon $ seviyesindedir. TMB üyesi olmayan bir çok firmanın bu ülkede halen faaliyetlerini sürdürmekte olduğunu düşünürsek, bu rakamın 2 milyar $ seviyesine kadar yükseldiği bildirilmektedir. Türk firmalaranını yoğunlaştığı diğer bir sektör olan tekstil sanayii ile ilgili, sadece iki firmamızın (Norsel ve Garptürkmen) 1996 yılında yaptığı yatırımların 30 milyon $ olduğunu söylemek yeterli olacaktır.[980]

Türkmenistan Otomobil, Taşıma ve Yol Ulaşımı Bakanlığı'nın 4 Mart 1994 tarihli talep yazısı doğrultusunda, TİKA öncülüğünde "Türkmenistan Karayolu Ulaşımına İlişkin Fizibilite Çalışmaları ve Karayolu Master Planının Hazırlanma Projesi" hazırlanmış ve 12 Mayıs 1997 tarihinde Türkmenistan Cumhurbaşkanı'na takdim edilmiştir. Türkmen yetkililerin talebine istinaden, projenin bundan sonraki aşamasında ihale şartnamesinin hazırlanması ve ihaleleri kazanacak firmalarla imzalanacak sözleşmeleri hazırlamak üzere bir uzman halen Türkmenistan'da danışman olarak görev yapmaktadır.[981]

Türk özel sektörünün Türk Cumhuriyetlerindeki faaliyetlerinin giderek daha fazla organizeli hale geldiğinin en önemli örneklerinden birisi, küçük ve orta ölçekli sanayiyi geliştirme amacıyla kurulmuş Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) ve çalışmalarıdır. Bu birliğin faaliyetlerinden bazılarını örnek vermek gerekirse;

KOSGEB-TİKA işbirliği ile Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, "Küçük İşletmeler Sitesi" (KİS) projesi gerçekleştirilmiştir. İki ülke Dışişleri Bakanlarınca 8 Nisan 1993 tarihinde, Bişkek'te imzalanan çerçeve protokolünde belirtilen küçük

---

979 TİKA, Avrasya Dosyası, Şubat 1999/1, Sayı: 113, s. 8.

980 İTO, **Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul 1998/74, s. 91-92.

981 TİKA, Avrasya Dosyası, Haziran 1998/2, Sayı: 101, s. 5.

girişimciliğin geliştirilmesi amacıyla hazırlanan bu proje kapsamında, Bişkek'te 17 adet atelyeden oluşan sanayi sitesi, bir petrol istasyonu ve bir destek ofisi inşaatı yapılmıştır. Bu model dünyadaki en başarılı örneklerden birisi olarak kabul edilen ve Türkiye'de 60 binden fazla küçük ölçekli işletmenin 270 küçük sanayi sitesi içinde örgütlenmesi deneyi temel alınarak geliştirilmiştir.[982] Kırgız hükümeti tarafından arazisi tahsis edilen projenin maliyeti 1 milyon 400 bin $ olup, tamamı TİKA bütçesinden karşılanmıştır. KOSGEB'ce inşaat projesi hazırlanmış, Kırgızistan sanayisi araştırılmış ve Türk müteşebbislerin temininde danışmanlık hizmetleri verilmiştir. Ekim 1995'te projenin kamamlanmasıyla, Türkiye'den 19 müteşebbis, Kırgızlarla ortaklık kurarak faaliyete başlamışlardır.

Kazakistan'da mesleki eğitim ve Türk ihraç ürünlerinin tanıtım ve pazarlamasını kapsayan ve MEKSA Vakfı ile TESK'in girişimleri ile başlatılan proje çalışması, TESK, MEKSA ve KOSGEB'in ortakları arasında yer aldığı Forum Fuarcılık A.Ş. tarafından yürütülmektedir. Alma Ata'daki "Sürekli Türk İhraç Ürünleri Sergisi" ve "Ticaret Ofisi (Show Room)", Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ve KOSGEB yetkililerinin katılımıyla 11 Mart 1995 tarihinde açılmıştır. Yine KOSGEB'ce, Türk Cumhuriyetleri ile yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde bu ülkelerden gelen katılımcılara yönelik eğitim proğramları düzenlenmektedir. Örneğin, 1992-1995 döneminde sözkonusu eğitim proğramlarına Kazakistan'dan 17, Azerbaycan'dan 35, Kırgızistan'dan 24, Türkmenistan'dan 2, Özbekistan'dan 1 kişi olmak üzere, toplam 79 kişi katılmışlardır.[983]

Özbekistan'da, 1999 yılının başlarında, Kasansay-Tekmen adlı bir Özbek-Türk işletmesi faaliyete geçmiştir. Yünlü kumaş üretimi yapan işletmenin, 38 milyon $ sermaye ile kurulduğu bildirilmiştir. İşletme sermayesine, Tekmen Grubu Türk şirketleri %41.4, Kasansoy ipekli kumaş fabrikası %32.3 ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) %26.3 oranında katılmışlardır.[984]

Türk özel sektör girişimcilerinin Türk dünyasında, uzun vadede ekonomik getiri sağlayacak bir diğer yatırım alanı da "eğitim" olmuştur. Türk dünyasında iş yapan işadamlarımızın açtıkları özel okul sayısı 156'ya ulaşmış olup, bu sayının 94'ü Türk Cumhuriyetlerinde, 30'u Rusya Federasyonu ve bağlı Muhtar Cumhu-

---

982 Dışişleri Bakanlığı, **Türk Cumhuriyetleri...**, s. 18.

983 Ersen Yavuz, "**KOBİ'lerimiz ve Türk Cumhuriyetleri**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15, s. 857-858.

984 TİKA, **Avrasya Dosyası**, Şubat 1999/1, Sayı: 113, s. 3.

riyetlerde, geriye kalan 32 özel okul da başta Balkanlar olmak üzere, diğer ülkelerde açılmıştır. Mart 1997 itibarıyle bu 156 özel ilköğretim okulu ve lisede eğitim-öğrenim gören öğrenci sayısı 25 bin rakamına ulaşmıştır. Ayrıca, gerek Türk Hükümetinin ve gerekse Türk özel kesiminin desteğiyle, Özbekistan hariç, dört Türk Cumhuriyetinde ikişer ortak üniversite kurulmuş olup, bu üniversitelerde Türkiye Türkçesi ile eğitim gören binlerce öğrenci vardır.[985]

b) Müteahhitlik hizmetleri

1973 ve 1979 yıllarında peşpeşe yaşanan petrol fiyat şoku neticesinde OPEC-'in yaptığı zamla birlikte, 1.2 $ olan fiyatı, 1970'lerin başında 3 $'a, 1974 yılında 12 $'a ve 1979'un sonuna doğru 18 $'a, 80'li yılların başında ise 40 $'a kadar yükselmişti.[986]

Özellikle 1973-1974 yıllarındaki ani fiyat artışlarıyla yaşanan petrol krizi, Türkiye gibi petrolü olmayan ve dış giderlerinin büyük kısmını petrol harcamalarının oluşturduğu ülkelerde ekonomik darboğaz meydana getirerek, ödemeler dengesini alt-üst etmişti. Buna ilave olarak, işgücü ihracında görülen gerileme, yaşanan ekonomik krizi daha da ağırlaştıran bir amil olmuştu. Buna karşılık kriz, petro-dolar sahibi ülkeleri çok zenginleştirmiş ve bu ülkeleri altyapı yatırımlarına yöneltmişti.[987]

1973'ten itibaren petrol gelirlerinin artmasıyla, inşaat sektörüne büyük yatırımlar yapılan bu dönemde, pek çok Avrupalı müteahhit Suudi Arabistan, Libya, Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerinde iyi şartlı pek çok iş almışlardı. Rekabetin nisbeten az olduğu bu dönemde Türk müteahhitleri maalesef çekingen kalmışlar ve bu pazarda pay alamamışlardı. Bu çekingenliğin ardında, başta bankalar ve mali kurumlar olmak üzere pek çok kuruluşun Türk müteahhitlerinden gelen talepleri ciddiye almamaları; kamu idaresinin böyle bir kaynağın varlığını henüz hissetmemiş olması; Türk kambiyo rejimi ve vergi idaresi tarafından bu kaynağın harekete geçirilmesi için az da olsa gerekli düzenlemeleri yapmamış olması gibi

---

985 Çarıkçı, "**Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Katkıları**", s. 768.

986 TPAO, **Bilgi Notu**, 1996, s. 2.

987 Mehmet Bilge, "**Dış Müteahhitlik Hizmetleri**", 2. Türkiye İktisat Kongresi "Dış Ekonomik İlişkiler" Komisyonu Tebliğleri, Ankara 1981, C. 2, s. 163.

çok önemli sebepler bulunmaktaydı. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, bir kaç Türk müteahhiti, bu dönemde, Libya ve Irak'ta oldukça güç yapıların müteahhitliğini alarak işlerini başarıyla sonuçlandırmışlardır.

İlk yurt dışı müteahhitlik hizmeti, 1974 yılında, Libya'da alınan bir liman inşaatı ihalesiyle başlamış, Türk müteahhitleri 1978 ve 1979'dan sonra, daha yaygın ve daha köklü olarak Ortadoğu piyasasına girme gayreti göstermişlerdir. Türk devletinin hemen hiç özel koruması olmaksızın, üstelik Japonya, Kore, Filipin, Hindistan, Pakistan, Endonezya gibi ülke müteahhitleriyle çok yoğun rekabetin yaşandığı bir ortamda girmişler ve 1980'den itibaren de büyük işler almak suretiyle gayretlerinin meyvelerini toplamaya başlamışlardır. Ancak yine de Türk müteahhitlerince alınan bu işler, o ülkelerdeki toplam iş hacmine oranla çok az ve kârları oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.[988]

Türk müteahhitleri yapılan hizmetler açısından 1982 yılında en yüksek noktaya ulaşmışlardır. Bu gelişmede, 1980-1981 yıllarında inşaat sektörünün yurt içinde durgunluk devresine girmesi, yeni müteşebbis inşaat firmalarının bölgeye açılmaları büyük rol oynamıştır. 1978 yılında sayıları 22 olan inşaat firmalarının sayısı 1979'da 30, 1980'de 61 ve büyük bir artış göstererek 1981 yılında 106 olmuştur.[989] Diğer yandan bu dönemde yurt dışında faaliyet gösteren Türk müteahhitlik şirketlerinin %95'inden fazlasının İslam ülkelerinde bulunduğunu, Libya ve bu Suudi Arabistan'ın ülkelerin arasında ilk sırayı aldıklarını hemen belirtelim.[990]

İnşaat sektörünün uluslararası boyut kazanmasından günümüze kadar geçen yaklaşık 20 yıllık döneme ait pazar hacmi ve bunun bölgesel dağılımları, dönemler halinde ele alındığında 1990'lı yıllardan itibaren ciddi değişimler yaşandığı görülecektir.

1989 yılı sonuna kadar alınan işlerin ülkelere göre dağılımına baktığımızda, bu dönemde Libya, Irak ve Suudi Arabistan'da alınan işlerin, tüm işler içinde %90'dan fazla yer tuttuğu görülmektedir.

---

988 Hayri Erişen, "**Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler**", 2. Türkiye İktisat Kongresi "Dış Ekonomik İlişkiler" Komisyonu Tebliğleri, Ankara 1981, C.2, s. 260-261.

989 Gül, **A.g.e.**, s. 176.

990 İrbeç, **A.g.e.**, s. 90.

1972-1997 yılları arasında geçen 25 senelik süre içinde Türk müteahhitlerinin aldıkların tüm işlerin dağılımında ilk sırayı %35 ile Libya alırken, özellikle 1990 sonrası gerçekleştirilen atılımlar sonucu ikinci sıraya %23 oranla Rusya Federasyonu yükselmiştir. Suudi Arabistan ise %12'lik oranla en fazla iş yaptığımız üçüncü ülke olmuştur.

İşlerin ülkelere dağılımı 10'ar yıllık periyodlarla incelendiğinde ilk üç sırayı 1972-1979 döneminde Libya (%72), Suudi Arabistan (%17), Irak (%7); 1980-1989 döneminde Libya (%57), Suudi Arabistan (%23) ve Irak (%14); 1990-1997 döneminde ise Rusya Federasyonu (%43), Libya (13) ve Pakistan (%6) almıştır.

Bu değerler 1990 yılına kadar Libya'nın en büyük pazar olduğunu, 1990'da sonra gündemden düştüğünü ve onun yerini Rusya Federasyonu'nun aldığını ve ayrıca Pakistan'ın yükselen bir pazar olarak ortaya çıktığını göstermektedir.[991] Bu gelişmenin ardında ise, 1990 yılına kadar Türk firmalarının klasik pazar ülkeleri Libya, Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt'i doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen politik-ekonomik olay ve gelişmelerdir. Bu gelişmeler sonucu ciddi sıkıntılarla karşı karşıya gelen Türk yurtdışı müteahhitlik hizmetleri sektörü için Rusya Federasyonu ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri önemli bir pazar haline gelmiştir.[992]

Libya, Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt'teki müteahhitlik hizmetlerimizi olumsuz yönde etkileyen ve gerilemesine sebep olan etkenler üzerinde kısaca duralım.

Türk müteahhitlik hizmetlerinin yurt dışına açıldığı ilk pazar olan Libya'ya yönelik başta Batı ülkeleri tarafından olmak üzere, halen uygulanmakta olan ambargo sebebiyle Türk müteahhitlerinin işleri yarım kalmış ve Libya hükümeti müteahhitlerimizin alacaklarını ödememiştir. Bu alacakların tutarı yaklaşık 600 milyon $'dır. Alacakların dışında, bu ülkedeki Türk işçilerinin primlerine ilişkin Türk bürokrasisinden kaynaklanan sorunlar da bulunmaktadır. Bu olumsuz şartlara rağmen, halen bu ülkede devam eden veya imzalandığı halde başlamamış işlerin tutarı 3.4 milyar $'dır.

---

991 DTM, Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Dairesi (YDMHD), **Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Raporu**, 1998, s. 2.

992 DTM -YDMHD, **Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Raporu**, 1997, s. 4.

Libya'dan sonra Ortadoğu'daki en eski pazarlarımızdan, başta Suudi Arabistan olmak üzere, diğer ülkelerde önemli oranda müteahhitlik işleri üstlenilmişken, Körfez Savaşı nedeniyle 1990 yılından sonra neredeyse tüm işler durma noktasına gelmiştir. Özellikle Irak'ta yarım kalan işler nedeniyle firmalarımızın 500 milyon $ alacağı kalmıştır.

Ancak Suudi Arabistan'da 1992-1995 arasını kapsayan durgunluk döneminden sonra, bu ülkede yeni işler alınmıştır. Halen devam eden 400 milyon $'lık iş hacmi ile bu ülke 1997 yılında, pazar payında %14'lük oranla üçüncü ülke konumuna yükselmiştir.[993]

Müteahhitlik hizmetleri alanında Mısır, diğer Ortadoğu ülkelerinden farklı bir konum arzetmektedir. Mısır'ın uluslararası düzeyde müteahhitlik hizmetleri gerçekleştirebilecek firmalara sahip olması ve yabancı firmaların Mısır'da yapacakları teahhüt işleriyle ilgili ödemeler ve Mısır dışına para transferi konusundaki olumsuzluklar nedeniyle, müteahhitlerimiz Mısır pazarına tam anlamıyla girememişlerdir. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen, Tepe İnşaat Mısır'da 5 yıldızlı bir turistik otelin prefabrik inşaatını gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde STFA, Mısır, Ürdün, Suriye ve Türkiye'yi birbirine bağlayacak enerji iletim hattının ilk bölüm ihalesini kazanmıştır. Mısır ile Ürdün arasında yaklaşık 300 km. uzunluğundaki hat projesi için 27 milyon $ ile en uygun teklifi veren STFA, bu ihale ile Mısır'da ihale kazanan ilk Türk firması olmuştur.[994]

1996 yılı itibarıyle alınan işlerin ülkelere göre dağılımında 1989 yılına kıyasla önemli bir çeşitlenme görülmektedir. Bununla birlikte, Libya'da alınan işler halen kümülatif olarak toplam iş hacmi içerisinde büyük bir paya sahiptir.[995]

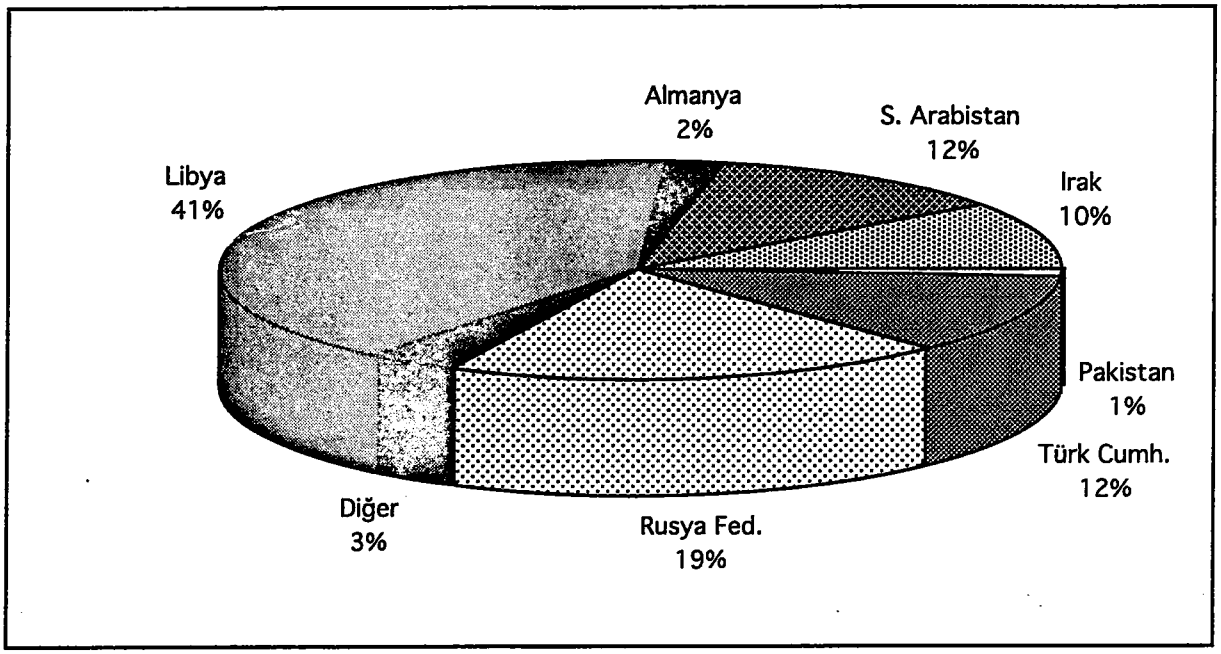
---

[993] DTM-YDMHD, 1998, s. 2-3.

[994] DEİK, Türk-Mısır İş Konseyi 1. Ortak Toplantısı Bilgi Notu, 4-7 Nisan 1993/Kahire

[995] DTM -YDMHD, 1997, s. 4.

Grafik-7: Türk Müteahhitlerince alınan işlerin ülkelere göre dağılımı (1996 yılı itibarıyle)

Kaynak: DTM Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Dairesi

Günümüzde Ortadoğu'da başlatılan barış ve istikrar ortamının sağlanmasına yönelik somut adımların, Türk müteahhitlik sektörünün yakın geçmişe kadar klasik pazar olan ülkeler ile diğer bölge ülkelerinin yeni potansiyel alanları oluşturacağı ve talebi artıracağı düşünülmektedir.[996]

Müteahhitlik alanında 1990 sonrası Türkiye'nin önünde Rusya Federasyonu'ndan sonra açılan en önemli ve en büyük pazarlardan birisi de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmuştur. İlk yıllarda otel, ofis binaları, iş merkezleri, hastaneler gibi sosyal tesisler inşa eden Türk firmaları, 1995'ten itibaren daha zor olan sanayi ve altyapı tesislerine yönelmişlerdir. Türk firmalarının üstlendikleri projeler arasında petrol üretim ve işleme tesis inşaatları, deri işleme ve konfeksiyon tesisleri inşaatı, entegre tekstil tesisleri inşaatı, otel yenileme ve otel inşaatı, enerji santralleri yenilenmesi, hastane inşaatları, petrol rafinerileri inşaatları, bakır ve demir tesisleri, meşrubat üretim ve depolama tesisleri inşaatları, makarna fabrikaları, tuğla fabrikaları, kereste fabrikaları, süt fabrikaları inşaatı, havaalanı inşaatları yeralmaktadır. Örneğin Aşkabat havaalanının inşaatı, Türkmenistan-

996 T.C. Başbakanlık Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri Başbakan Başmüşavirliği Faaliyet Raporu, Ankara 1996, s. 5-7.

'ın Krasnovodsk şehrindeki petrol rafinerisinin yenilenmesi, Alma Ata'daki Ankara Oteli'nin inşaatı, çeşitli Orta Asya ülkelerindeki Coca Cola tesislerinin inşaatları bu konuda örnek gösterilebilecek ve uluslararası alanda büyük yankı uyandıran projelerdir.[997]

Ülke bazında örneklendirecek olursak; Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk girişimcilerin %20'sine karşılık gelen 63 firma (1997 yılı itibarıyle) bu sektörde faaliyet göstermektedir. Yakın gelecekte de Azerbaycan'da gündeme gelecek olan petrol boru hatları inşaası; mevcut konutların resterasyonu, yeni konut inşaası; Ermenistan'la yapılan savaştan zarar gören ve Azerbaycan'ın 1/5'ine karşılık gelen yörelerin yeniden inşası; altyapı restorasyonu; sanayi tesislerinin restorasyonu ve inşaası; eğlence ve konaklama tesislerinin inşaası gibi projeler firmalarımızın bu alana yoğun olarak girmelerine sebep olmuştur.

Azerbaycan ve dünya petrolleri için önem arzeden ve ana petrolün taşınması için de büyük anlamı olan Bakü-Şupşa (Gürcistan) hattı için Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu tarafından açılan ihalede, hattın Azerbaycan toprakları içinde kalan bölümünün inşaasınının Azfen (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ile TEKFEN arasında bir ortaklık)-TEKFEN şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum tarafından alınmış olması, Türk müteahhitlik sektörünün önüne yeni ufuklar açmıştır.[998]

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 1991-1996 döneminde Türk Müteahhitler Birliği'ne (TMB) üye olan 45 firmanın Türk Cumhuriyetlerinde aldığı toplam iş sayısı 108'dir. Bu ülkelerden alınan iş hacminin 640 milyon $'lık kısmı bitirilmiş, 1 milyar 556.8 milyon $'lık bölümü devam etmektedir.[999]

---

997 Turan Aydın, **A.g.m.**, s. 796.

998 İTO, **Azerbaycan Ülke ...**, s. 55.

999 Çarıkçı, **A.g.m.**, s. 770.

Tablo-41: Türk Müteahhitler Birliği (TMB) Üyeleri tarafından Türk Cumhuriyetlerinde alınan iş hacmi, 1991-1996 (Milyon $)

Ülkeler	İş yapan müte. firma sayısı	Toplam iş	Tamamlanan iş	Devam eden	Toplam
Azerbaycan	7	15	49.2	235.1	284.3
Kazakistan	6	33	228.4	420.9	649.3
Kırgızistan	3	4	34.8	72.9	107.7
Türkmen.	8	47	299.7	223.4	523.1
Özbekistan	7	9	27.6	203.5	231.1
Toplam	31	108	639.7	1 555.8	1 795.5

Kaynak: TMB Dökümanları, Nisan-1997

Ekim 1997 itibarıyle Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türk müteahhitlik firmaları, bu firmaların aldıkları iş sayısı ve $ bazında toplam bedelleri bir tablo halinde sunalım;

Tablo-42: Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türk müteahhitlik firmaları

Ülkeler	Firma adı ve iş sayısı	Topl. iş	Topl. bedel ($)
Türkmenistan	Alarko (2), Ekpar (16), Gama (4), İsot (1), Mensel JV (10), STFA Enerji (1), Summa (6), Üçgen (10), Zafer (17)	51	577 865.6
Kazakistan	Alarko (2), Ay-sel (2), Enka (3), Entest (2), İsot (3), Koray (2), Tekfen (1), Üçgen (13), Zafer (6)	45	824 210.8
Azerbaycan	Atilla Doğan (1), Borova (3), Ekpar (1), Enka (1), İdil (1), Pekpaş (1), Tekfen (4), T. Hazinedaroğlu (1), TML (3), Yücelen (1), Zafer (6)	23	499 280.2
Özbekistan	Alarko (1), Ay-sel (16), Ekpar (1), Gama (1), Mensel JV (1), Y. Üretim (2), Yüksel (1), Zafer (1)	24	621 048.3
Kırgız.	Enka (1), Entes (1), Üçgen (1)	3	83 744.9
Toplam	40	146	2 606 149.8

Kaynak: TİKA Avrasya Dosyası, sayı: 99, Mayıs-1998/2

Burada bir hususa dikkat çekmek gerekir. Türkiye'nin bu ülkelerde almış olduğu iş hacmi ve yatırım miktarı sadece TMB üyelerinin işlerinden ibaret değildir. Özellikle Türk tekstil sektöründeki işadamlarımızın, sanayicilerimizin ve Küçük ve Ortaboy İşletmelerimizin (KOBİ'lerin) almış oldukları yatırımlar ve kurdukları işletmeler hesaba katıldığında, Türkiye'nin tabloda yeralan Türk Cumhuriyetlerinde gerçekleştirmiş olduğu 6 milyar $'lık bir seviyeye ulaştığı yetkili Bakanlarımız tarafından açıklanmıştır.[1000]

Diğer yandan, 1992 yılından itibaren Türk müteahhitlerinin iş üstlendikleri Güney Asya ve Uzak Doğu pazarı giderek gelişmiş, Pakistan ve Malezya önemli pazarlar konumuna gelmiştir.

Pakistan'da meydana getirilen 800 milyon $ tutarındaki iş hacmi ve 1997 yılında alınan yeni işlerle birlikte Pakistan %26'lık payla birinci pazar konumuna yükselmiştir.

Pakistan dışında, Malezya, Filipinler ve Endonezya yeni girilen pazarlar olmuştur.[1001]

Buraya kadar sayılan ülkelerin yanısıra, müteahhitlik alanında girilmek istenen veya çok düşük seviyelerde faaliyet gösterilen pazarların olduğunu görmekteyiz. Bunlardan birisi, aynı zamanda bir D-8 üyesi olan Nijerya'dır. 1996 yılı Kasım ayında bir heyetle birlikte Türkiye'yi resmen ziyaret eden Nijerya Ulaştırma Bakanı, ülkelerinde inşa edilecek bir derin liman ve bu limanın çevre ile demiryolu bağlantısı projesinin Türk firmaları tarafından yapılmasını önermiştir. Bu amaçla Aralık 1996 tarihinde Ulaştırma Bakanlığı'ndan bir heyet Nijerya'ya giderek incelemelerde bulunmuş ve ihalenin Türk firmalarında oluşan bir konsorsiyuma verilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer yandan, Çarmıklı Holding tarafından Nijerya'da mahalli bir şirket kurularak, müteahhitlik hizmetleri alanında çeşitli projeler için girişimlere başlanmıştır.[1002]

Alınan işlerin türlerine göre, İslam ülkelerindeki müteahhitlik hizmetlerine kısaca değinmek gerekirse; Ortadoğu pazarında etkin olduğumuz 1970-1989 döneminde konut ve altyapı inşaatlarının alınan tüm işler içerisinde önemli bir

---

[1000] Çarıkçı, **A.g.m.**, s. 770.

[1001] DTM-YDMHD, 1998, s. 5.

[1002] İTO, **Nijerya Ülke Etüdü**, İstanbul 1997, s. 55.

yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve BDT pazarında işlerin yoğun olarak alındığı 1990-1996 döneminde ise, konut ve altyapı yatırımları nisbeten önemini kaybetmiş, diğer taraftan genellikle hastane, otel, sanayi tesisleri ile ticaret merkezlerinin inşaatlarının toplam içindeki payları giderek artmıştır.[1003]

Tablo-43: Yurt Dışında alınan müteahhitlik işlerinin türlerine göre dağılımı (%)

İşleri türleri	1970-1989	1990-1996
Bina	9.5	23
Konut	45.1	26
Hastane/Otel	4.2	10
Liman/Havaalanı	1.4	2
Sanayi Tesisi	1.7	15
Altyapı	15.2	6
Baraj/Enerji Santrali	6.6	4
Yol/Köprü/Tünel	8.8	3
Diğer	7.4	11

Kaynak: DTM Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Dairesi

Yurtdışı müteahhitlik hizmetlerinin daha da yaygınlaştırılması amacıyla, Başbakanlık bünyesinde bir "Üst Koordinasyon Kurulu" oluşturulmuştur. Başbakanlık Müsteşarının başkanlık yaptığı bu Kurul, Yurtdışı Müteahhitlik Koordinasyonunu yürüten Başbakan Başmüşaviri, Hazine Müsteşarı, Dış Ticaret Müsteşarı, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Müsteşarı, Maliye Bakanlığı Müsteşarı, Dışişleri Bakanlığı (Ekonomik İşlerden Sorumlu) Müsteşar Yardımcısı, TOBB Başkanı, Uluslararası Müteahhitler Birliği Başkanı, Türkiye Müşavir Mühendisler ve Mimarlar Birliği, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı, Eximbank Genel Müdürü ve Türkiye Kalkınma Bankası Genel Müdüründen oluşmaktadır. Kurul ilk toplantısını 22 Eylül 1995 tarihinde yapmış ve bu toplantıda; Libya'da çalışan Türk işçilerinin sosyal sigorta pirimlerinin ödenmesiyle ilgilii

1003 DTM-YDMHD, s. 5-6.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

sorunlar, Libya ile imzalanan 18. Dönem Protokolüne işlerlik kazandırılması, yurtdışında Türk müteahhitleri yanında çalışan Türk işçilerinin sosyal güvenlik sorunları gibi önemli konular görüşülmüştür.[1004]

İslam ülkelerinde yürütülen müteahhitlik hizmetleri, Türk ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır. Bir yandan döviz girdilerinin artmasına yönelik katkılar sağlarken, diğer yandan daha fazla işgücünün yurt dışında isdihdam edilmesi sonucu doğmaktadır. Ayrıca sanayi mamülleri ihracında, dışarıda iş almış Türk müteahhitlerinin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Hatta bu yüzden, son yıllarda, Türk müteahhitlerinin büyük işler aldığını gören batılı işadamlarının, malzeme pazarını ellerinde tutabilmek için, Türkiye'de inşaat malzemesi yatırımlarına, işbirliğine veya pazarlama ortaklığına girme teşebbüslerinde bulundukları görülmektedir.[1005]

Diğer yandan Türk müteahhitlerin İslam ülkelerindeki başarısı, buralarda Türkiye'nin prestijini daha da artırdığı gibi, ekonomik ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Hatta müteahhitlik hizmetlerinin yoğun olarak görüldüğü Libya ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle dış ticaretimizin de geliştiği istatistiklerde açıkça görülmektedir. Özellikle 80'li yıllarda yaşanan İslam ülkelerine yönelik ihracat patlamasının ardında, Türk müteahhitlerinin rolü azımsanmayacak ölçülerdedir. Bu ülkelerde faaliyet gösteren şantiyeler, gıda maddelerinden başlayıp elektrik tesisatı, mozaik, mermer vb. mamüllere kadar bir çok malı yüksek oranlarda Türkiye'den tedarik etmişlerdir.[1006]

c) İslam ülkelerine işgücü ihracı

Yukarıda da temas edildiği gibi, dünya petrol fiyatlarının 1970'li yıllarda giderek artması, öncelikle Batı Avrupa ülkelerinde ekonomik krize neden olmuştur. Özellikle 1973 yılından itibaren gözlemlenen enerji krizi hızlı fiyat artışlarına, bu da yüksek dozdaki işsizliğe neden olmuş, peşpeşe gelen bu olumsuz gelişmeler Batı Avrupa ülkelerini bir takım tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu tedbirlerin ülkemizi en yakından ilgilendireni ise bu işçi alımlarının durdurulması,

---

1004 T.C. Başbakanlık Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri, s. 15-16.

1005 Zaim, **"Türk ve İslam Dünyası Arasında İktisadi ve Kültürel İşbirliği"**, s. 253.

1006 İrbeç, **A.g.e.**, s. 97-98.

Türk vatandaşlarına vize uygulanması[1007] ve göçmen işçilerin geri gönderilmesi amacıyla çıkarılan "Dönüşü Teşvik Yasaları"dır. Federal Almanya, Fransa, Hollanda ve Belçika gibi Avrupa ülkelerinde uygulanan bu tedbirlerden etkilenen Türk işçilerinin bir kısmı ülkeye kesin dönüş yapmışlardır.[1008]

1973 yılında OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarında dört misline yakın bir artış kararı vermesi, bir yandan Avrupa'da büyük çaplı ekonomik krize neden olurken, diğer yandan Türkiye'den yurt dışına işgücü akını olgusunu çeşitli açılardan etkileyen bir süreci başlatmıştır. Petrol ihracatından elde ettikleri gelirler sayesinde ellerinde biriken büyük fonlar dolayısıyla, altısı Ortadoğu'da, biri Kuzey Afrika'da olmak üzere yedi İslam ülkesi (Libya, Suudi Arabistan, Oman, Katar, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri) kısa sürede temel göç ülkeleri haline gelmiştir. Bu ülkelere ek olarak Ürdün ve Lübnan işgücü ihracının gerçekleştiği ülkeler arasında yer almıştır.[1009]

Türkiye'nin, Batı Avrupa ülkelerine alternatif olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine başlattığı işçi göçlerinde ilk talepte bulunan ülke 1975 yılında, Libya olmuştur. Bu ülkenin ardından 1977 yılından itibaren başta Suudi Arabistan olmak üzere Irak ve Kuveyt ile diğer Arap ülkeleri ülkemizden işgücü talebinde bulunmuşlardır.[1010]

Aslında İslam ülkelerine işgücü gönderilmesi 1967 yılına kadar gerilere gider. İlk defa bu yıl içinde Suudi Arabistan'a 342 ve Libya'ya 92 Türk işçisi gitmiştir. 1975 yılına kadar, İslam ülkelerine giden işçi sayısı çok düşük seviyelerde kalmıştır. Örneğin 1973-1974 yıllarında yurt dışına toplam 156 bin 31 işçi gönderilmesine rağmen, İslam ülkelerine gönderilenlerin sayısı sadece 1 683 olmuştur.[1011] 1975 yılından itibaren İslam ülkelerine her yıl, Avrupa ülkelerine gidenlerden daha fazla işçi gönderilmiştir.

1007 Alpaslan Işıklı, "**Türkiye'den İslam Ülkelerine İşgücü Akını ve Yarattığı Sorunlar**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983, s. 239.

1008 DPT, **İhtisas Raporu**, 1994, s. 6.

1009 Işıklı, **A.g.m.**, s. 239.

1010 DPT, **İhtisas Raporu**, 1994, s. 7.

1011 Abdel Rahman Zeinelabidin, "**The Present and Future Perspektive of Arab-Turkish Economic Relations**", Studies on Turkish-Arab Relations, 2/1987, s. 132.

Tablo-44: 1967-1988 Yılları rasında İslam Ülkelerine Giden Türk İşçileri

Yıllar	Ülkeler						Topl. İsl. Ülk.	Topl. Yurtdışı	İsl. Ülk. Pay (%)
	Irak	Kuveyt	Libya	S. Arb.	Ürdün	Yemen			
1967	-	-	92	342	-	-	434	8 947	4.9
1968	-	-	-	-	-	-	-	43 204	0.0
1969	-	-	-	87	-	-	87	103 975	0.1
1970	-	-	19	1	-	-	20	129 575	0.0
1971	-	-	58	45	-	-	103	88 442	0.1
1972	-	-	86	28	-	-	114	85 029	0.1
1973	-	-	664	4	-	-	668	135 820	0.5
1974	-	-	1 015	-	-	-	1 015	20 211	5.0
1975	-	-	2 121	251	-	-	2 372	4 419	53.7
1976	-	-	4 098	1 831	-	-	5 929	10 558	56.2
1977	-	-	8 582	4 722	-	-	13 304	19 084	69.7
1978	-	-	7 726	5 769	-	-	13 495	18 852	71.6
1979	-	-	9 828	8 522	-	-	18 347	23 630	77.6
1980	-	-	15 090	5 643	-	-	20 733	28 503	72.7
1981	10 467	-	30 667	14 379	251	-	55 764	58 753	94.9
1982	8 906	271	26 686	12 325	298	-	48 486	49 388	98.2
1983	7 367	539	23 292	20 238	321	-	51 757	52 470	98.6
1984	2 430	2	16 410	25 985	185	-	45 012	45 815	98.2
1985	1 612	68	9 680	35 067	10	381	46 818	47 353	98.9
1986	2 160	50	8 381	23 771	88	337	34 787	35 608	97.7
1987	1 729	147	10 986	27 109	-	39	40 010	40 807	98.0
1988	3 717	273	13 194	34 645	27	308	52 164	53 021	98.4
Toplam	38 388	1 350	188 672	220 764	1 180	1 065	451 419	1103464	40.9

Kaynak: İş ve İşçi Bulma Kurumu dökümanları

Yukarıdaki tabloda dikkat çeken en önemli husus, 1984-1987 yılları arasında toplam işgücü ihracındaki düşüştür. Bu gerilemenin en önemli iki nedeni İran-Irak savaşı ve özellikle 1986 yılında düşen petrol fiyatlarıdır. Petrol fiyatlarının düşmesinde ise, OPEC üyesi ülkelerin kabul edilmiş olan kotaların çok üzerinde üretim yapmaya başlamaları, uygulamaya koydukları bağımsız politikaların yanısıra, resmi kayıtlarda rastlanması mümkün olmayan yollardan üretim ve ihracat yapmaya yönelmiş bulunmaları çok önemli rol oynamıştır. Böylece oluşan aşırı petrol arzı, ortalama petrol fiyatını 1986 yılında 10 $/varil seviyesine kadar indirmiş ve daha öncekilerin tersine petrol fiyatlarının düşmesiyle, 1986 yılında yeni bir petrol fiyat şoku yaşanmıştır.[1012]

İran-Irak savaşıyla bölgedeki ekonomik ve politik dengeler sarsılırken, petrol fiyatlarındaki düşüşler, petrol üreticisi İslam ülkelerinin gelirlerini azaltmıştır.[1013]

Hemen belirtmeliyiz ki, Batı Avrupa ülkelerine yapılan ve 1969-1973 arasında yılda ortalama 108 bin kişi olarak gerçekleştirilen göç akımıyla, Ortadoğu ülkelerine yapılan ve özellikle 1987-1991 arasında yıllık ortalama 46 bin kişi ile en üst düzeyine çıkan göç akımı farklı açılardan değerlendirilmelidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ortadoğu'ya göç hareketinde, bu bölgedeki Türk müteahhitlerinin faaliyetleri önemli rol oynamaktadır. Sözkonusu ülkelerde çalışan işçilerimiz genellikle bu bölgedeki firmaların faaliyetlerine bağlı olarak süreli iş tanımına giren inşaat işlerinde yoğun olarak çalışmaları nedeniyle, işsizlik olgusu Ortadoğu ülkelerinde çalışan vatandaşlarımız için geçerli değildir. Bir diğer önemli nokta ise, bu ülkelerdeki işin karakterinden dolayı, bu tür göçlere nitelikli işgücünün oransal olarak daha fazla katılımda bulunmasıdır.[1014]

Diğer yandan, Türk işçilerinin başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere İslam ülkelerindeki sosyal hayata uyumunu kolaylaştırıcı dini ve kültürel yakınlıklar gözardı edilmemelidir. Ayrıca Türk işçilerinin genellikle inşaat sektöründe çalışmaları, bu alanlarda erkek işgücünün mutlak hakimiyetini ortaya çıkarmıştır. Bu durum Türkiye'ye gönderilen döviz miktarını da doğrudan etkilemiştir. Zira, aileleriyle birlikte bu ülkelere gidemeyen Türk işçileri asgari ihtiyaçların dışında

---

1012 TPAO, **Bilgi Notu,**, 1996, s. 3.

1013 Atila Artam, "**İslam Ülkelerine Türk İşgücü Akımı**", İktisat ve İş Dünyası, Nisan 1993, s. 54.

1014 DPT, **İhtisas Raporu**, s. 7.

harcama yapmamakta, özellikle kalış sürelerinin kısa oluşundan dolayı, Batı ülkelerindeki işçilerimize oranla daha yüksek miktarlarda döviz getirebilmektedirler.[1015] Hatta, TÜSİAD'ın yaptığı bir araştırma sonucuna göre, İslam ülkelerinde çalışan işçilerimizin ailelerini yanlarına almamaları, lojman ile yeme-içme ve ulaştırma masraflarının büyük ölçüde işveren tarafından karşılanması gibi sebeplerden dolayı, 1981 yılı itibarıyle yıllık ortalama kazançları olarak kabul edilen 6 bin $'ın tamamını yurda transfer ettikleri belirtilmiştir.[1016]

Bir başka önemli nokta ise, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde çalışan Türk işgücü miktarı ile ilgili olarak verilen resmi rakamlarla gerçek rakamlar arasında büyük farkların olduğudur. Mesela, 1979 yılına ait resmi rakamlara göre Suudi Arabistan'da çalışan Türk işçilerinin sayısı 28 953; Libya'da çalışanların sayısı 17 386'dır. Oysa, çalışma izni olmayan işçilerle birlikte bu miktar Suudi Arabistan'da 40 binin üzerinde, Libya'da ise 20 bin civarındadır. Diğer yandan, Lübnan, Irak ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde de 50 bin dolayında Türk işçisi bulunmaktadır. Kısacası, resmi rakamlara göre 1979 yılında, bölgede 50 bin Türk işçisi varken, gerçek rakam ise 100 binin üzerindedir.[1017]

Ortadoğu'da istikrar ve barış ortamının sık sık bozulması, diğer bütün alanlarda etkisini gösterdiği gibi, bu ülkelerde çalışan Türk işgücünü de olumsuz etkilemiştir. Bazı ülkelerde yaşanan savaşlar ve politik gelişmelere paralel olarak, bu ülkelerde istihdam edilen Türk işgücü sayısında önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. Örneğin, Kuveyt'in Irak tarafından işgali sırasında bu ülkede bulunan yaklaşık 3 bin vatandaşımızın tamamına yakını zorunlu olarak yurda dönmüşlerdir. Kuveyt'in tekrar bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından itibaren, bu ülkede çalışan vatandaşlarımızın çoğunun işlerine geri dönmeleriyle, savaştan önceki sayıya tekrar ulaşılmıştır.[1018] Ancak yine de, Kuveyt'e yeni giden Türk işçilerinin sayısı yok denecek kadar az sayıda olmuştur. Irak'a ise, aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, 1991'den itibaren hiç bir Türk işçisi gitmemiştir.

1015 Kurtuluş Berrak, "**Ortadoğu Ülkelerine Türk İşgücü Akımı, Libya ve Suudi Arabistan Örneği**", (Basılmamış Doktora Tezi) , İstanbul 1988 s. 276.

1016 TÜSİAD, **Görüş**, Eylül 1981, s. 18.

1017 Necdet Serin, "**İktisadi Kalkınma Açısından İşgücü İhracatı ve İthalatı: Ortadoğu Tecrübesi**", Ekonomik Yaklaşım, C. 3, 7/1982, s. 37.

1018 DPT, **İhtisas Raporu**, s. 7.

1990 sonrası dönemde Libya'ya giden Türk işçisi sayısı her sene giderek azalırken, Suudi Arabistan'a gidenlerin sayısında önce yükselme, ardından 1993'ten itibaren ise çok hızlı bir gerileme görülmektedir.

Tablo-45: 1989-1997Yılları rasında İslam Ülkelerine Giden Türk İşçileri

Yıllar	Ülkeler						Topl.	Topl.	İsl. Ülk.
	Irak	Kuveyt	Libya	S. Arab.	Ürdün	Yemen	İsl. Ülk.	Yurtdışı	Pay (%)
1989	2 549	403	12 608	32 319	2	139	48 020	49 928	96
1990	1 274	98	8 606	33 073	0	5	43 056	47 707	91
1991	0	189	4 728	40 782	1	0	45 700	53 020	86
1992	0	465	2 432	46 467	0	0	49364	60 000	82
1993	0	255	2 549	35 826	0	0	38 630	63 244	61
1994	0	58	1 869	13 050	5	0	14 902	61 145	24
1995	0	256	1753	14 529	0	0	16 538	59 483	27
1996	0	7	2 063	5 635	80	0	16 599	40 497	40
1997	0	5	1833	7 657	15	0	9 510	33 321	28
Toplam	3 823	1 736	38 441	229 338	102	144	273 584	468 350	58

Kaynak: İş ve İşçi Bulma Kurumu dökümanları

Çalıştıkları alanlar itibarıyle baktığımızda, İslam ülkelerinde istihdam edilen Türk işgücünün büyük bir bölümünün, inşaat kesiminde çalışmakta olduğunu görürüz. İkinci sırada montaj, teknik tamir, bakım ve tarım gelmektedir. Yine aynı şekilde, Türkiye'den bu ülkelere giden işgücünün çoğunluğu, buralarda faaliyet göstermekte olan Türk şirketlerinde çalıştıklarını belirtmekte yarar vardır.[1019]

d) Türkiye'de faaliyet gösteren müslüman girişimciler

1954 yılında çıkarılmış olan 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 1980 yılına kadar önemli bir netice doğurmamıştır. Bu kapsamda, 1979 yılı sonuna kadar Türkiye'ye gelen toplam yabancı sermaye sadece 228 milyon 100 bin $

[1019] İrbeç, **A.g.e.**, s. 107.

tutarında gerçekleşmiştir.[1020] Bu dönemde Türkiye'deki yabancı sermayenin genel görünümü, İslam ülkeleri açısından da geçerlidir. Çünkü bu dönemde, Türkiye'de faaliyet gösteren 97 yabancı sermayeli şirketten sadece 1 tanesi Kuveyt sermayesi ile faaliyette bulunmuştur.[1021]

Türkiye, 1980'li yıllarda yabancı sermaye yatırımlarını teşvik için, mevzuat ve idari açıdan önemli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. 1980 yılında alınan 24 Ocak kararları ile birlikte, yabancı sermaye yatırımları cazip hale getirilmiş ve Yabancı Sermaye Kanunu'nda 12 Şubat 1986 tarih ve 86/10353 sayılı kararname ile yapılan ikinci bir düzenleme ile yeni kolaylıklar sağlanmıştır. En önemlisi de, yabancı yatırımcıların Türk yatırımcılarla aynı hak ve sorumluluklara tabi olması ilkesi kabul edilmiştir. Böylece yabancı yatarımcılar, hem Türk özel sektörüne açık olan bütün alanlarda yatırım yapabilmekte, hem de yatırım teşviklerinden yararlanabilmektedirler.[1022]

24 Ocak kararlarından sonra, İslam ülkelerinden Türkiye'ye gelen yabancı sermayede önemli artışlar görülmüştür. Diğer yandan, 1986 yılında yapılan değişikliklerle birlikte, özellikle Arap ülkelerinden Türkiye'ye büyük bir sermaye akışı olmuştur. Örneğin, 1986 yılında sadece Suudi Arabistan'dan 77 milyon 770 bin $ yabancı sermaye gelmiştir ve bu rakam 1986 yılı toplam yabancı sermaye yatırımları içinde %20.8'lik bir payla ilk sırayı almıştır. Aynı yıl İslam ülkelerinden gelen toplam sermaye ise, 90 milyon $'a yaklaşmıştır.[1023]

Sektörel olarak İslam ülkelerinin Türkiye'de yaptıkları yatırım alanlarına baktığımızda farklı bir tabloyla karşılaşırız. Bu ülkelerden gelen yabancı sermayenin büyük çoğunluğu ticaret ve hizmet sektörlerine yönelmiştir. Bu alanlarda da ilk sıraları bankacılık ve özel finans kurumları almıştır.[1024]

Ülkeler bazında Türkiye'de yatırım yapan müslüman girişimciler ve faaliyet alanları hakkında biraz ayrıntıya girmek gerekirse;

[1020] DPT, **Yabancı Sermaye Raporu (1983-1986)**, Ankara 1987, s. 10.

[1021] DPT, **1980 Proğramı**, Ankara 1980, s. 44.

[1022] DPT, **Foreign Investment Regulation and Application Form**, Ankara 1989, s. 6.

[1023] Kalaycıoğlu, **"Turkey's Economic Relations With the Arap World and the Role of Arap Banks in the Turkish-Arap Relations"**, Studies on Turkish-Arap Relations, 3/1980, s.90.

[1024] İlkin, **"Turkey's Economic and Commercial Relations with the Islamic Countries within the Multilateral Framework"**, Zentrum für Türkeistuden, 2/1997

Körfez ülkelerinden Bahreyn'li firmalardan ülkemizde faaliyet gösterenler genelde, halen kurulu bulunan şirketlerin hisse senetlerini satın alarak iştirakte bulunmaktadırlar. Örneğin, Bahreyn'de yerleşik Suudi Arabistan Sermayeli Al Tawfeek Company For Investment Funds'ın ülkemizde gıda sahasında faaliyet gösteren Atlas Gıda Sanayi ve Ticaret şirketi sermayesinin %22.20'sine, İstanbul Gıda Dış ticaret A.Ş. sermayesinin %30'una, Ülker Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş. sermayesinin %30'una, Üstün Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş. sermayesinin %30'una iştirak etmiştir. Dar Al-Handasan Cons. E.C. %80 sermaye ile Dar Mühendislik Müşavirlik Hizmetleri'ne, Mitsui Co. %51 sermaye ile Emar Sağlık Hizmetlerine, Islamic Insurance %10 ile Emin Sigorta A.Ş.'ye iştirak etmişlerdir. Gulf Company ise %100 sermaye ile faaliyet göstermektedir.[1025]

Tablo-46: 01.01.1954-30.04.1997 tarihleri arasında Türkiye'de faaliyette bulunan İslam ülkeleri kaynaklı yabancı sermayeli kuruluşların ülkelere göre dağılımı (Milyon TL.)

Ülkeler	Firma adedi	Mevcut yab. sermaye	Top. yab. Ser. içindeki payı (%)	Şirketlerin toplam sermayesi	Top. Ser. İçindeki Yab. Ser. Payı (%)
Ortadoğu ülkeleri					
Yemen	7	43.952	0.03	162.929	26.9
Ürdün	41	42.018	0.03	62.484	67.25
Kuveyt	10	518.797	0.35	806.232	64.35
Katar	8	131.785	0.09	258.244	51.03
K.K.T.C.	42	988.262	0.66	1 340.318	73.73
Suriye	109	156.379	0.10	222.272	70.35
İran	259	550.322	0.37	764.482	71.99
Irak	99	467.464	0.31	675.107	69.24
Bahreyn	11	1 736.247	1.16	2 182.259	79.56
B.A.E.	12	127.260	0.08	181.945	69.94
Lübnan	44	88.155	0.06	108.138	81.52
Filistin	1	2.500	0.00	5.000	50.00
S. Arabistan	66	2 441.604	1.62	11 724.242	20.83
İKB (IDB)	10	204.767	0.14	9 352.101	2.19

[1025] T.C. Bahreyn Büyükelçiliği, s. 55.

Ortadoğu Ülk. Topl.	720	7 504.313	4.99	27 851.754	26.94
Kuzey Afrika Ülkeleri					
Mısır	16	116.503	0.08	127.741	91.20
Tunus	2	13.033	0.01	16.410	79.42
Fas	3	8.400	0.01	11.150	75.34
Cezayir	8	48.042	0.03	63.010	76.25
Libya	16	741.439	0.49	1 586.135	46.75
Kuzey Afr. Ülk. Topl.	45	927.417	0.62	1 804.446	51.40
Orta Asya Türk Cumhuriyetleri					
Azerbaycan	42	749.156	0.50	864.965	86.61
Kazakistan	7	23.610	0.02	27.100	87.12
Kırgızistan	2	5.928	0.00	6.329	93.67
Özbekistan	2	1.464	0.00	2.535	57.75
Tacikistan	1	7.859	0.01	11.730	67.00
Tataristan	2	5.297	0.00	6.650	79.65
Türkmenistan	6	21.461	0.01	35.389	60.64
Ort. Asy. Türk. Cum. Topl.	62	814.775	0.54	954.698	85.34
Diğer İslam Ülkeleri					
Afganistan	8	31.843	0.02	43.985	72.40
Endonezya	1	525	0.00	1.500	35.00
Malezya	1	2.150	0.00	2.150	100.00
Pakistan	16	49.946	0.03	63.815	78.27
Sudan	6	74.141	0.05	78.111	94.92
Bosna-Hersek	4	41.222	0.03	63.528	64.89
Arnavutluk	3	9.746	0.01	35.725	27.28
Diğr. İsl. Ülk. Topl.	39	209.573	0.14	288.814	72.56
İsl. Ülk. Genel Topl.	866	9 456.078	6.29	30 899.712	30.60

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Md. Yabancı Sermaye Raporu, sh. 1-2, Mayıs-1997

1996-1998 döneminde, İslam ülkelerinden yabancı sermaye yatırımı için izin

verilen miktarlarda bir düşüş gözlenmektedir. 1996 yılında bütün İslam ülkelerinden gelen talepler sonucunda izin verilen yabancı sermaye miktarı 83.4 milyon $ seviyesinde iken, 1997'de bu değer 56.5 milyon $'a gerilemiş, 1998'de 56.8 $ olarak gerçekleşmiştir. Ele alınan üç sene içinde, toplam yabancı sermaye yatırımı bakımından 48.1 milyon $ ile Bahreyn ilk sırayı alırken, 36.2 milyon $ ile Suudi Arabistan ikinci sırayı almıştır. İslam ülkelerinden Türkiye'de yatırım yapmak isteyip, talepleri kabul edilen ülkeler ve izin adetleri aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo-47: Yabancı sermaye izni verilen İslam ülkeleri ve sermaye tutarları (1996-1998)

(milyon $)	1996		1997		1998	
Ülkeler	a	b	a	b	a	b
İran	48	5.4	53	9.6	43	5.0
Irak	44	5.5	25	3.2	30	3.2
Suudi Arab.	13	9.0	15	10.1	6	17.1
Kuveyt	3	0.5	2	0.7	3	0.4
Lübnan	2	5.1	9	2.9	1	0.2
Suriye	15	10.5	20	4.6	10	0.7
Ürdün	12	1.1	8	0.6	6	0.4
Bahreyn	7	18.4	2	4.5	5	25.2
KKTC	19	10.2	14	8.5	7	0.4
IDB	10	6.2	4	1.4	4	0.1
B.A.E.	1	0.6	4	0.6	3	0.3
Yemen	0	0.0	8	0.6	1	0.1
Libya	1	8.4	3	4.2	2	0.1
Mısır	6	0.4	9	2.6	1	0.1
Tunus	3	0.2	2	0.1	0	0.0
Diğer İsl. Ülk.	15	1.3	13	2.1	9	3.4
İsl. Ülk. Topl.	204	83.4	191	56.5	133	56.8

a. İzin adedi b. İzin verilen yabancı sermaye (milyon $)

Kaynak: http://www.dpt.gov.tr/dptweb/teg/

E. Turizm alanındaki faaliyetler

Bilindiği gibi bir ülkenin diğer ülkelere olan coğrafi yakınlığı ve ulaştırma imkanları, ekonomik bir faktör olarak turizm talebi üzerine etki etmektedir. Her ne kadar, ulaştırma alanındaki gelişmeler ve yenilikler, uzaklık kavramını ortadan kaldırmışsa da, ulaşım maliyetleri turizmde bir gider unsuru olarak turistik faaliyetleri hala etkilemektedir.

Türkiye'nin İslam ülkelerinin çoğuna ve özellikle Ortadoğu bölgesinde yeralan müslüman ülkelere coğrafi yakınlığı vardır. Bunun yanısıra, iklim şartları bakımından da bir çok İslam ülkesine oranla çok mükemmel imkanlara sahiptir. Buna, ülkemizin tarihi değerleri ve kültürel zenginliklerini de ilave ettiğimiz zaman, İslam Dünyasının yakından ilgisini çekecek önemli unsurları üzerinde barındırdığı açıkça görülecektir.[1026]

İslam ülkeleriyle Türkiye arasında turizm alanında gerçekleşen münasebetleri, düşük seviyelerde de olsa 1960'lı yıllara kadar gerilere götürebiliriz. Örneğin, Ortadoğu ve diğer İslam ülkelerinden Türkiye'ye gelenlerin sayısı 1963 yılında 24 846 kişi iken, 1965'te 58 008'e yükselmiştir. İran, Suriye ve Lübnan bu dönemde ülkemize en fazla turist gönderen İslam ülkeleri olmuştur.

İslam ülkelerinden Türkiye'ye gelen turist sayısında, özellikle 1983 yılından itibaren önemli artışlar olmuştur. Örneğin 1984 yılında Türkiye'ye gelen toplam 2 milyon 117 bin turistten 440 bin 696'sı İslam ülkelerinden gelmiştir ve bu rakam bir önceki yıla göre %103.54 oranında bir artışla gerçekleşmiştir.[1027]

İslam ülkelerinden gelen turist sayısına 1986 yılında yaşanan bir gelişme önemli oranlarda etki etmiştir. Bu yıl içinde petrol fiyatlarında görülen düşüş sebebiyle, Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı (OPEC) üyesi Arap ülkelerinin petrol gelirlerinde azalma olmuştur. Bu durum adı geçen ülkelerden gelen turist sayısının azalmasına, dolayısıyla turizm gelirlerinin de düşmesine yol açmıştır. Hatta, bu olumsuz gelişmê Arap ülkelerinden Türkiye'ye turistlerin ülkemizde yaptıkları harcamalara da etki etmiştir. Örneğin 1983-1985 yılları arasında, Arap ülkelerinden gelen turistlerin etkisiyle, yabancı başına yıllık ortalama harcama miktarı %122.99 artarak 566.7 $'a ulaşmıştır. 1986 yılında ise, bu rakam %10.34

1026 Alparslan Usal, **Turizm Pazarlaması**, İzmir 1984, s. 46.

1027 Yusuf Ziya İrbeç, **A.g.e.**, s. 134.

oranında gerileyerek 508.1 $ olmuştur.[1028]

1990 sonrası dönemde Türkiye'yi turistik amaçla ziyaret için gelenlerin başında İran ve Suriye vatandaşları yeralmıştır. İran'dan gelen turist sayısı bu dönemde 100 binin altına inmezken, 1995'te 361 434, 1996'da 378 130 ve 1997'de 331 666 İran'lı ülkemizi ziyaret etmiştir. İkinci sırada gösterebileceğimiz Suriye'den ise aynı yıllarda 111 825, 92 278, 99 499 kişi gelmiştir. Bu ülkelerin yanısıra Suudi Arabistan, Ürdün, K.K.T.C., Lübnan, Mısır ve Pakistan gibi İslam ülkeleri de her geçen yıl artan oranda turist göndermektedir.[1029]

Yine 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'den çeşitli İslam ülkelerine giden turist sayısında da bir artış gözlemlenmiştir. Günümüze kadar geçen dönemde ilk sırayı, Suudi Arabistan almıştır. İnanç turizminin tipik bir örneği olarak, Hac ibadetini yerine getirmek için bu ülkeye giden vatandaşlarımız böylesi yüksek rakamları oluşturmuştur.[1030] Örneğin, Suudi Arabistan'a giden Türk vatandaşlarından 1968 yılında 29 890, 1970'de 49 676, 1975'te 120 344 kişi Hac ibadeti için çıkış yapmıştır. Bu ülkeye ziyaret için giden vatandaşlarımızın sayısı 1987 yılında 166 698, 1988'de 182 468, 1989'da 185 790 kişiye ulaşmıştır.[1031]

Bir çok İslam ülkesiyle aramızdaki turizm ilişkilerini geliştirmek amacıyla, çeşitli tarihlerde imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşmaları mevcuttur. Ayrıca anlaşmalar gereği oluşturulan Turizm Karma Komisyonlarınca belirli aralıklarla toplantılar düzenlenmektedir. Türkiye'nin taraf olduğu bu anlaşma ve tarihlerini aktaracak olursak;

Ürdün ile 30 Mayıs 1966 tarihinde imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

Suriye ile 1982 yılında imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

Cezayir ile 12 Ocak 1980 tarihinde imzalanan Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması.

Fas ile 27 Ağustos 1992 tarihinde imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

Tunus ile 28 Eylül 1981 tarihinde imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

1028 Turizm Bakanlığı, **Turizm İstatistikleri Bülteni-1988,** Ankara 1989, s. 79.

1029 Bk. DİE, Turizm İstatistikleri

1030 Özgür Yeğenoğlu, **Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerimiz,** Ankara 1968, s. 37.

1031 Bkz. DİE, Turizm İstatistikleri

Azerbaycan ile 1 Kasım 1992'de imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması.

Diğer yandan, gerek turizm ilişkilerinin daha da geliştirilmesi, gerekse ülkeler arası ticari ve ekonomik ilişkilerin daha üst düzeylere çıkarılabilmesi için ulaştırma imkanları büyük önem taşımaktadır. Gerek müteşebbis olarak, gerekse turistik amaçlı yapılan gezilerde ulaşım şartları önemli adımların ilkidir. Bu açıdan, İslam ülkeleriyle aramızdaki ulaşım şartlarını bazı örnekler ışığında ele alalım.

Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus ile ülkemiz arasında 23 Mayıs 1989 tarihinde imzalanmış olan Denizyolu Taşımacılığı Anlaşması'nın 1. maddesi çerçevesinde, düzenli hat tesisi ve ortaklaşa işletilmesi hususunda D.B. Deniz Nakliyatı T.A.Ş. ile Tunus Milli Denizcilik Şirketi COTUNAV arasında 28 kasım 1990 tarihinde bir protokol imzalanarak, ortak hat açılmasına izin verilmiştir. Diğer yandan, D.B. Deniz Nakliyatı T.A.Ş. ile DEİK, Türkiye-Mağrib İş Konseyi'nce yürütülen Türkiye ile Mağrib ülkeleri arasında tek taraflı hat taşımacılığının tesis edilmesi konusundaki çalışmaları sonuçlandırılmıştır. Buna göre, D.B. Denis Nakliyatı T.A.Ş. tarafından 1995 Nisan ayı başından itibaren her iki ayda bir İstanbul-İzmir-Mersin limanlarından Tunis-Alger-Casablanca limanlarına seferler düzenlenmeye başlanmıştır.[1032]

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle olan karayolu ulaşımı, gerek Kafkasya'daki gergin durum, gerekse İran'dan kaynaklanan bir takım pürüzler dolayısıyla güç şartlar altında gerçekleşmektedir. Bu nedenle ulaşım, daha ziyade Gürcistan üzerinden sağlanmaktadır. Ancak, bu güzergahta da gerek ülkeye girişte, gerek güvenlik nedeniyle büyük sıkıntılar yaşanmaktadır.

Havayolu ulaşımında, Tacikistan dışındaki Cumhuriyetler başkentlerine THY vasıtasıyla her hafta belirli sayılarda, düzenli seferler gerçekleştirilmektedir. Bakü ve Aşkabat'a haftada üç, Özbekistan ve Kırgızistan ve Kazakistan başkentlerine haftada 2 sefer yapılmaktadır. Ayrıca bu Cumhuriyetlerin havayolları da Türkiye'ye düzenli seferler düzenlemektedirler.

Demiryolu ulaşımı ise yeterince gelişmiş değildir. Bu alanda planlanan bazı önemli projelere değinmek gerekirse; Planlanan Kars-Tiflis Demiryolu Projesi, Akdeniz, Karadeniz ve İran üzerinden oluşturulmaya çalışılan Doğu-Batı ulaşım

---

[1032] İTO, **Tunus Ülke Etüdü**, s. 88.

koridorları içinde emniyet ve ekonomik yönlerden en uygun alternatif olarak görülmektedir. Yine planlanan 135-140 km'lik Kars-Vale (Gürcistan) demiryolu inşasının tamamlanmasıyla Çin, Moğolistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Türkiye üzerinden ve en kısa yoldan, Avrupa ulaşım hattına bağlanmış olacaktır. Yine plan aşamasında olan Alma Ata-Bişkek-Taşkent-Aşkabat-Bakü-Tiflis-Ankara-İstanbul hattı, Kafkaslar ve Orta Asya'yı Avrupa pazarlarına bağlayacak ve transit taşımacılıkta Türkiye'yi önemli bir konuma getirecektir.[1033]

[1033] Dışişleri Bakanlığı Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı, **Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına Yönelik Faaliyetler**, s. 7-9.

SONUÇ

İslam ülkeleri yeryüzünün çok geniş bir coğrafyasına dağılmış vaziyettedir. Kapladığı yer itibariyle Bengal Körfezi'nden Cebel-i Tarık'a, Orta Asya steplerinden Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. İslam ülkelerinin yeraldığı bölge, doğuda Filipinleri teşkil eden adalardan başlamakta ve batıya doğru uzanarak Atlantik Okyanusu sahillerine ulaşmaktadır. Bu geniş sahanın kuzey sınırları Sibirya tundraları ve güneyi de Afrikanın henüz ortadan kalkmamış ormanları ile çevrilidir. Dünyanın Kuzey-Güney aksının ortasında yeralan ve onu bölen bu bölgede Akdeniz, Karadeniz ve Hazar gibi iç denizler ile Nijer, Nil Fırat, Dicle, Seyhun, Ceyhun, İndus ve Ganj gibi önemli nehirler bulunmaktadır. Sonuç olarak bu gün, 30 milyon Km^2'yi bulan bir yüzölçüm üzerinde kendini gösteren İslam Dünyası, 1.5 milyarı geçen nüfusun yaşadığı, 55 devlet ve 80 dolayında müslüman topluluğu bulunan bir alanı ifade etmektedir. Ayrıca müslüman nüfusun yaklaşık %80'lik bir bölümünün Endonezya, Bangledeş, Nijerya, Pakistan, Türkiye, Mısır, İran, Cezayir, Sudan ve Fas'ı içine alan 10 ülkede yaşadığını belirtmekte yarar vardır.

İslam ülkeleri arasında krallıklar, emirlikler, sultanlıklar, İslam cumhuriyetleri, demokratik halk cumhuriyetleri, sosyalist cumhuriyetler ve federal cumhuriyetler bulunmaktadır. Bu devletlerin büyük çoğunluğu II. Dünya Savaşı'ndan sonra; İKT'nin de en yeni üyeleri olan Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar'daki cumhuriyetler ise 1990 ve 1991'de bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Bölgede hammadde üretimi oldukça yüksektir. İslam Dünyası bir bütün olarak incelendiğinde, dünyanın pek az bölgesinde bulunan yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olduğu görülecektir.

Bu bölge içinde Türkiye, sahip olduğu tarihi, kültürel ve coğrafî özellikleri bakımından doğu ile batı arasında köprü rolünü üstlenen bir ülke olarak dikkat çekmektedir. Gerçekten Türkiye bu yönleriyle hem Avrupa hem Asya, hem Balkanlar hem Kafkasya, hem Ortadoğu, hem de Akdeniz ülkesidir. Dolayısıyla Türkiye, taktik manevra kabiliyeti yüksek bir coğrafyada bulunmaktadır.

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından günümüze kadarki dönem içinde, Türkiye'nin İslam Dünyasına yönelik dış ekonomik politikasına baktığımızda,

bu politikaya olumlu veya olumsuz yönde eden bir çok faktör görebiliriz. Ancak ana hatları itibariyle ilk yıllardan itibaren uzunca bir süre olumsuz faktörlerin ön planda yeraldığı bir tabloyla karşılaşmaktayız. Bu faktörlerden en önemlileri tarih faktörü, batı faktörü, Sovyetler Birliği faktörü ve Filistin sorunu olarak sıralanabilir. Ancak, bizim de bir dönüm noktası olarak kabul ettiğimiz 1965 yılından itibaren, İslam ülkeleriyle ilişkiler, daha aktif olarak Türkiye gündemine yerleşmiştir. Türkiye açısından çok önemli olan Kıbrıs meselesinde patlak veren olumsuz gelişmeler, başta siyasi destek sağlama gayesinin ağırlık taşıdığı girişimleri, dış politikayı giderek ekonomik kaygıların ağır bastığı bir zemine taşımıştır. Kıbrıs meselesinin yanısıra, İslam ülkelerine yönelik aktif dış ekonomik politikamızı şekillendiren etkenler arasında Türkiye'deki bazı iç siyasi gelişmeleri, petrol krizini, su meselesini, Körfez krizini ve SSCB'nin dağılmasını sayabiliriz.

Cumhuriyet dönemini bir bütün olarak ele aldığımızda, İslam ülkelerine yönelik dış ekonomik politikamızın ekonomik sebeplerden çok, siyasal sebeplerden daha fazla etkilendiğini görebiliriz. Az önce belirttiğimiz 1973 petrol krizinden kaynaklanan ekonomik öncelikler dışında, hemen hiç bir dönemde İslam ülkelerine ekonomik ve ticari kaygılarla yönelmediğimizi; bir çok gelişmede, bu yöndeki kaygıların siyasal değerlendirmeler, öncelikler ve hatta bir takım "alınganlıkların" gerisinde kaldığını söyleyebiliriz. Cumhuriyet tarihi, bizim bu tespitimizi doğrulayacak tarzda bir çok örnekle doludur.

İslam ülkeleriyle dış ekonomik ilişkilerimizin günümüze kadar geçen dönemde geliştiğinin en önemli gestergesi hiç şüphesiz bu ülkelerle gerçekleştirdiğimiz dış ticaret rakamlarıdır. Dış ticaretin gelişmesi için gerekli en önemli şartlardan birisi de, bu ülkelerle olacak ticari ilişkilerin yasal zemininin çok iyi hazırlanmasıdır. Bütün İslam ülkeleriyle bu şartın yerine getirildiği söylenemese de, başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere, bir çok İslam ülkesiyle bu yasal ortamın büyük ölçüde gerçekleştirildiği söylenebilir. Çeşitli İslam ülkeleriyle Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları, Hava, Kara ve Deniz Nakliyatı ve Ulaştırmasına ilişkin anlaşmalar... vb. yapılarak, ekonomik ilişkilerimizin hukuksal altyapısı oluşturulmaya gayret edilmiştir.

Türkiye'nin İslam Dünyasıyla ticari münasebetlerini geliştirmeye yönelik kayda değer gayretleri bulunmasına karşılık, bu ilişkilerin istenilen düzeylere çıkmasını engelleyen bazı faktörler olmuştur.

Bunlardan birisini altyapı yatırımlarındaki eksiklikler oluşturmaktadır. İslam ülkeleriyle kara, deniz, hava ve demiryolu ulaşım şebekeleri çoğunluk itibariyle yetersizdir. İslam ülkelerine yönelik halihazırda var olan karayolu, denizyolu, havayolu taşımacılığı ihtiyaçları karşılamamaktadır. Havayolu taşımacılığı ise maliyetleri artırmaktadır. Düzenli gemi seferlerinin bulunmaması, denizyolu taşımacılığı açısından karşılaşılan en önemli problemdir. Ayrıca liman, depolama, boşaltma ve yükleme tesisleri yetersizdir. Başta denizyolu taşımacılığı olmak üzere, kara ve demiryolu taşımacılığında soğutma sistemlerinin kullanılmasında büyük eksiklikler vardır. Öte yandan posta, telefon, telgraf, teleks gibi haberleşme imkanları yetersizdir. Haberleşme imkanlarındaki bu eksikliğin yanında, karşılıklı bilgi edinme ve sürekli diyalog kurma yönü de istenilen seviyede değildir. Hatta İslam ülkeleri arasında bir bilgi ağının olmayışı, bunun da ötesinde yanlış bilgilenme ve önyargılarının bulunması, günümüz şartlarında dahi ülkemizin çok büyük oranlarda kazanç kaybına uğramasına neden olabilmektedir.

Altyapı alanında görülen bu eksikliklerin zaman içinde giderilmesi halinde, Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için önemli bir adım atılmış olacaktır.

İslam Dünyasıyla ticari ilişkilerimizin gelişmesini engelleyen bir diğer etken, kurumsal faktörlerin eksikliğidir.

Türkiye ile İslam Dünyası arasında pazarlama kurum ve fonksiyonları noksandır. Gerek resmi, gerekse özel müteşebbislerce düzenlenen fuar ve sergi gibi tanıtım faaliyetleri yetersizdir. Bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler çoğu zaman beklenilenden çok aşağı neticeler doğurmaktadır veya etkisi çok dar alanda görülmektedir. Bu alanda alınacak tedbirlerle, İslam ülkeleri piyasasına etkili bir şekilde girme imkanı doğacaktır.

Araştırma kurumları ve bu kurumlarda isdihdam edilebilecek uzmanlaşmış personel yetersizdir.

Ticaretin teşvik edilmesine yönelik unsurlar yetersizdir.

Finans kurumları yetersizdir. Ülkemiz, maalesef çoğu İslam ülkesiyle gerçekleştirdiği ticari münasebetleri büyük ölçüde yabancı bankalar aracılığıyla sağlayabilmektedir. Bu bağlamda karşılaşılan bir başka engel, ihracatçılarımızdan istenen teminat mektuplarının serbest bırakılmaması veya bankalar arası koordi-

nasyon eksikliği sebebiyle çok geç serbest bırakılmasıdır. Dış ticaret kredi kurumları, sermaye mallarından başlayarak, tarım mamülleri ve tüketim mallarına kadar komple ihraç kredisi verebilmelidir. Bu kredilerde devamlılık, faiz ve miktarı çok önemlidir. Yeterli kredilerin sağlanması, karşılaşılan kapasite ve hammedde sorunlarını da çözecektir.

Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ticareti ve ekonomik münasebetleri geliştirmeye yönelik bir takım bölgesel kuruluşlar, kendilerinden beklenilen fonksiyonları hakkıyla yerine getirememektedirler.

İslam ülkelerinin çoğu, gelişmişlik düzeyleri farklı olduğu için, koydukları ekonomik koruma önlemleri ve sınırlamalar da farklı farklıdır. Bu durum ister istemez Türkiye'nin bu ülkelerle olan dış ticaretinin gelişmesini büyük ölçüde etkilemektedir. Aynı zamanda İslam ülkelerinin çoğunun ihracatındaki en belirgin özellik, bir-iki kalem malın ihracatın yarıdan fazlasını teşkil etmesidir. Yine bazı İslam ülkelerinin uyguladığı para, finans, dış ticaret politikaları itibarıyle talep edilen ticareti sınırlayıcı, çelişkili ve işbirliğini zedeleyici şartlar, maalesef ticaretin daha da gelişmesini engellemektedir. En çok ticaret yaptığımız ülkelerde dahi, kendisine has bazı uygulamalar dış ticaretimizin daha da gelişmesini önlemektedir. Bir çok İslam ülkesinde ithalat devletin açtığı ihaleler yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu durumda o ülkenin resmi kanallarıyla devamlı irtibatlı olacak, açılan uluslararası ihaleler ile konsültasyon duyurularına dair ülkemize haber akışı sağlayacak eleman ve kuruluşlara ihtiyaç vardır. Yine bir çok İslam ülkesinde ekonomik ve ticari faaliyetlerin büyük kısmı devlet kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Milletlerarası ekonomiye gelişmiş ülkelerin hakimiyet kurması, ülkemizin İslam Dünyasına yönelik ticaretinin gelişmesini engelleyen bir başka unsurdur. Zira, günümüz de dahil olmak üzere, bir çok ortak yönlerimiz ve bağlarımız bulunan bu bölge pazarında ticari pay almakta çok büyük güçlüklerle karşılaşmaktayız. Bu şartlar altında, kalite, standart ve fiyat unsurları bakımından Türkiye'nin çok önemli atılımlar ve girişimler gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Geniş bir alana yayılan İslam ülkelerinin çoğuyla coğrafi uzaklığımız vardır. Bu yapısal özellik, ticari ilişkilerin büyük ölçüde denizyolu ile gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Ancak bu alanda, yukarıda temas edilen taşımacılık sorunlarının ve altyapı eksikliklerinin giderilmesi için çeşitli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Burada, yeni bağımsızlığını kazanmış Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin önemli bir özelliğine değinmek gerekir. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını yeni kazanmaları ve piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olmaları, ticari ilişkilerimizin istenilen seviyeye gelmesini büyük ölçüde engellemektedir. Bu olumsuz şartlara ilave olarak, üretim yapılarında SSCB dönemi ihtisaslaşma politikalarının etkileri hala devam etmektedir. Türk Cumhuriyetleri günümüzde de hammadde ve aramal üreticisi konumundadırlar, ekonomik yönden hala Rusya'ya büyük ölçüde bağımlı durumdadırlar.

Bu ülkelerde kanuni altyapının henüz serbest piyasa şartlarına uyarlanamamasından kaynaklanan sorunlar da yaşanmaktadır. Ayrıca bölge ülkelerine ihracatımızda, bazı ülkelerin çıkardıkları gümrük sorunları, vize işlemlerinde karşılaşılan zorluklar, bürokratik işlemlerin çokluğu ve karmaşık oluşu, bankacılığın gelişmemiş olması sebebiyle ihracattan kaynaklanan mal bedellerinin transferinde karşılaşılan zorluklar ve bu ülkelerin döviz darboğazı içinde oluşu nedeniyle ihracatçılarımızın mal bedellerinin transferinde yaşadıkları güçlükler dış ticaretimizin önünde duran engellerdendir. Yine bu ülkelerdeki nüfus içinde Ruslar'ın azınlık olmalarına karşılık, ülkelerin idari mekanizmalarında, bürokraside, üniversitelerde, akademik hayatta ve daha bir çok alanda hala önemli bir üstünlüğe sahiptirler. Bu durum her ne kadar kısa dönemde çözümlenemese de, gerek Türkiye, gerekse bölge ülkelerince alınacak bir takım önlemler sayesinde çözümlenme imkanı vardır. Diğer yandan, Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin ekonomileri; üretim yapısı, ihracat potansiyeli ve ithal etmek istedikleri maddeler itibarıyle birbirlerini tamamlayıcı özellik taşımaktadır. Türkiye'nin uluslararası rekabet gücü kazanan ürünlerini Türk Cumhuriyetlerine ihraç etmesi, buna karşılık ihtiyaç duyduğu endüstriyel hammeddeler ile petrol ve doğal gazı bu ülkelerden ithal etmesi mümkündür.

İslam ülkeleriyle ticaretimizin gelişmesine bazı kültürel faktörler de etkileyebilmektedir. Her şeyden önce, müslüman ülkelerin çoğunluğunun sömürge hayatı yaşamış olmaları, dikkate alınması gerekli bir noktadır. Bu olay her ne kadar pek etkili gibi görünmese de, gerçekte bu toplumların şuuraltına yabancı bir kültürün yerleşmiş olması açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Sömürge deneyimi geçiren bu insanlarda bir yandan Batı dünyasına karşı ezilmişlik psikolojisinin yanısıra, duyulan aşırı hayranlık, maalesef Batı modeli bir tüketim alışkanlığının doğmasına neden olmuştur.

Aynı şekilde, Fas hariç Arap ülkelerinin tamamına yakınının Osmanlı yönetimini ve ardından Batılı ülkelerin sömürge yönetimini yaşamaları, bir başka olguyu ortaya çıkarmıştır; "Osmanlı düşmanlığı" ve bunun günümüzdeki yansıması olan "Türk düşmanlığı". Bu düşmanlığı körükleyen etken ise, şüphesiz sömürge dönemindeki bir takım icraatlardır. Zira sömürgeci ülkeler, bu bölgeye girdikleri dönemde, halkın tepkisini azaltmak, hatta kendilerini haklı gösterip sempatilerini kazanabilmek için sürekli olarak Osmanlı dönemi aleyhinde propagandalara girişmişlerdir.

Diğer yandan Türkler de, I. Dünya Savaşında İngilizlerle birlikte arkadan vuran Arapların bu yanlışını bir türlü unutamamaktadırlar.

Büyük ölçüde tarihi geçmişi olan bu tür pürüzlerin giderilmesi karşılıklı anlayışa, hoşgörüye bağlıdır. Özellikle karşılıklı ekonomik faydaların sözkonusu olması halinde, bu tür alınganlıkların ve kırgınlıkları bir an önce izale edilmesi gerekir.

İslam ülkeleriyle aramızda söz konusu olan iletişim zorluğu bir çok alanda kendisini hissettirmektedir. İletişim zorluğunun en bariz göstergelerinden birisi, "dil" konusunda kendisini gösterir. Örneğin, Arap ülkelerinde görev yapan Dışişleri camiasında Arapça işlem yapan yeterli sayıda diplomatın olmaması bir takım zorlukları beraberinde getirmektedir.

Ticari münasebetlerin gelişmesinin önündeki engeller arasında bazı siyasal faktörler de bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin bu güne kadar yeterli düzeyde gerçekleşmemesinde, gerek ülkemizin bazı politik yaklaşımlarının, gerekse bir çok İslam ülkesinin politik tutumların etkili olduğu görülecektir.

Türkiye'nin dış politika alanda takip ettiği stratejiler, Ortadoğu ülkelerinde tepkiyle karşılanabilmekte ve bu olumsuz atmosfer ticari ilişkilerimize de yansıyabilmektedir.

İslam ülkelerinin çoğunluğunun hemen yanıbaşındaki komşu müslüman ülkeyle siyasal sürtüşmeler içinde olması, Türkiye ile olan ticari münasebetleri etkilemiştir. Bu gibi durumlarda Türkiye, denge politikası gütmek gibi bir tutum sergilemek zorunda kalırken, bu ülkelerin birbirlerine karşı silahlanmaya ağırlık vermeleri, ekonomik güçlerini de zayıflatmıştır. Dolayısıyla ticarete, iki ülke insanlarının refahını artırmaya yönelik aktarılabilecek imkanlar, silaha yatırılmış-

tır ve bu durum halen devam etmektedir.

Başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere, İslam Dünyasının bir çok yerinde çatışmaların veya çatışmaya varabilecek gerginliklerin olması, bu ülkelerle ticaretimizin istenilen seviyelere ulaşmasını engellemiştir. İran-Irak Savaşı, Körfez Krizi ve Savaşı, Lübnan'da yaşanan iç çatışmalar, Filistin meselesi ve Arap-İsrail Savaşları bu durumun açık göstergeleridir.

Diğer yandan, Türkiye dahil bir çok İslam ülkesi, çevrelerinde yeralan bazı müslüman veya müslüman olmayan ülkelerle, tavizler içeren bölgesel nitelikteki anlaşmalara katılmışlardır. Bu durum ise, ülkemizle İslam Dünyası arasındaki ticaretin rahat bir ortamda gelişmesini engellemektedir. Çünkü, bölgesel anlaşmalarla verilen tavizler, hem diğer İslam ülkelerini siyasal anlamda rahatsız edebilmekte, hem de bu anlaşma şartlarının müslüman ülkeleri de kuşatmasından dolayı, bu ülkelerce reaksiyonla karşılanmaktadır.

Özellikle bazı Ortadoğu ülkeleri, politik ilişkiler bakımından uluslararası camiadan soyutlanmış durumdadır. İran, Irak, Suriye, Libya ve bir nebze Cezair bu tespitimizi destekleyen tipik örneklerdir.

Burada Türkiye kamu otoritelerine düşen önemli bir sorumluluğa dikkat çekelim; Kamu otoritelerinin boşluk olan alanlara organizasyon ve koordinasyon rolünü çok iyi üstlenmesi; ekonomik menfeate dayalı müteşebbisliğin yanısıra gönüllü müteşebbislik gayretlerinin devreye girmesini teşvik etmesi; gerek kamu, gerekse özel sektörden kaynaklanabilecek yanlışlıkları zamanında tespit ederek düzeltmesi, ya da faydalı ve verimi yüksek olan unsurlara daha fazla güç kazandırıcı desteklerde bulunması gerekir. Kısacası kamu otoritesi gelişmelerin boyutlarını ve perspektifini iyi kavrayıp iyi sistematize edebilmeli; başka bir deyişle kendi görüş ve politikalarını iyi geliştirebilmelidir.

Türkiye enerji politikalarını, kısa ve uzun dönemli master planlar oluşturarak belirlemelidir. Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı yapısı dikkate alınarak; başka enerji kaynakları sağlayabilecek ülkelerle işbirliği geliştirilmelidir. Enerjide dışa bağımlılık riskini azaltacak tedbirler alınarak, enerjide kaynak ve ülke çeşitliliği sağlanmalıdır. Türkiye, petrol ve doğalgaz ihtiyacını karşıladığı bölgelerde doğabilecek krizlerin yaşanması durumunda, alternatif enerji politikalarını oluşturmalıdır. Bu doğrultuda, Hazar petrolünün ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden dünya enerji pazarına taşınması için, uluslararası konjonktür çok iyi değerlendirilmeli; gerekli stratejik işbirliği anlaşalarına açık dış politikalar

izlenmeli; böylelikle Türkiye'nin gerçekten "enerji köprüsü" olabilmesine elverişli olan jeostratejik konumundan yararlanılmalıdır.

Türkiye'nin petrol ihtiyacının, diğer İslam ülkeleri kaynaklarının yanısıra, Hazar petrollerinden sağlanması ülkemize büyük imkanlar ve geniş hareket alanı kazandıracaktır. Bu yüzden, Hazar-Akdeniz Mega Projesi, stratejik önemi nedeniyle mutlaka gerçekleştirilmelidir. Gerekirse sözkonusu projenin gerçekleştirilebilmesi için finansman yükü de tümüyle üstlenilmelidir.

İslam ülkeleriyle ticari ilişkilerimizin önündeki engeller ve bazı çözüm önerilerine yer verdikten sonra, İslam Dünyasıyla yakınlaşma ve ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik Türkiye'nin katıldığı hatta bazılarına öncülük ettiği bazı girişimlere temas edelim.

1980'li yıllardan itibaren Türkiye, piyasa ekonomisine, serbest rekabete ve dışa açılmaya dayalı yeni bir ekonomik sisteme geçiş çabaları sergilemiştir. Küreselleşme ana fikri çerçevesinde, dışa açılma konusunda önemli adımlar atan Türkiye, aynı zamanda bölgesel bütünleşme ve işbirliği hareketleri içinde yer almaya yönelmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Türkiye, bölgesel bütünleşme doğrultusundaki tercihini AB'den yana kullanırken, bölgesinde kurulabilecek diğer bütünleşmeleri de geliştirme ve yenilerini kurma çabasını sürdürmüştür.

İslam ülkeleri arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilebilmesi amacıyla gerçekleştirilen ve Türkiye'nin de içinde yeraldığı en önemli girişimler arasında, İslam Konferansı Teşkilatı (İKT-OIC) gibi, tüm İslam ülkelerini kapsayan oluşumlar olduğu gibi, belirli ülkeleri, ya da ülke gruplarını bünyesinde toplayan oluşumlar da vardır. Bu tür teşkilatlara verebileceğimiz en iyi iki örnek Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EKİT-ECO) ile D-8(Developing-8)'dir.

Türkiye, özellikle coğrafi yakınlığı bulunan ve petrol gelirlerinden dolayı yüksek gelir sahibi olan Ortadoğu ülkeleriyle, geliştirilmiş bazı ortak projeler çerçevesinde işbirliği yollarını aramıştır. Hükümetler düzeyindeki ikili temaslarda, gerek ülkemiz, gerekse bölge ülkelerine ekonomik yararlar sağlayacak projeler gündeme getirilmiş ve destek sağlanmaya çalışılmıştır.

Türkiye, 1974 yılından sonra uluslararası ödemelerinde zorluklarla karşılaşmış, bu sebepten dolayı özellikle petrol zengini Ortadoğu ülkelerinden aldığı krediler önem kazanmaya başlamıştır. Bu krediler, Ortadoğu ülkelerindeki sermaye fazlasına sahip ülkelerden ve İslam Kalkınma Bankası'ndan proje ve proğ-

ram kredileri şeklinde olmuştur. 1975 yılından itibaren İslam Kalkınma Bankası, Suudi Arabistan Fonu, Kuveyt Kalkınma Fonu gibi uluslararası kurumların yanısıra Irak, İran, Libya ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerden büyük oranlarda kredi alınmıştır.

Diğer yandan 24 Ocak 1980 tarih ve 8/168 sayılı Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi'nde yabancı bankaların şube açabilecekleri belirtilmiş ve izni verecek makam Bakanlar Kurulu olarak belirlenmiştir. Uygun hukuki çerçevenin hazırlanmasıyla İslam Bankaları, ülkemizde faaliyet göstermeye başlamışlardır.

İslam Bankalarını ülkemize çeken önemli faktörlerden birisi de ülkemizde faizli esasa dayanan bankalara yatırılmamış olan bir sermayenin oluşudur. İslam dininin faizi yasaklaması sonucunda, ellerindeki sermayelerini faizle işleyen bankalara yatırmak istemeyen kişilerin, faizsiz çalışan bankalara yöneleceklerini gözönünde tutarak bu bankalar ülkemizde faaliyete geçmişlerdir. Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ve özellikle petrol üreticisi Ortadoğu ülkeleriyle olan dış ticaretinin giderek artması, İslam bankalarının Türkiye'ye yönelişlerindeki bir diğer faktördür.

Yine 24 Ocak kararları ile birlikte, yabancı sermaye yatırımları cazip hale getirilmiş ve Yabancı Sermaye Kanunu'nda 12 Şubat 1986 tarih ve 86/10353 sayılı kararname ile yapılan ikinci bir düzenleme ile yeni kolaylıklar sağlanmıştır. En önemlisi de, yabancı yatırımcıların Türk yatırımcılarla aynı hak ve sorumluluklara tabi olması ilkesi kabul edilmiştir. Böylece yabancı yatarımcılar, hem Türk özel sektörüne açık olan bütün alanlarda yatırım yapabilmekte, hem de yatırım teşviklerinden yararlanabilmektedirler.

24 Ocak kararlarından sonra, İslam ülkelerinden Türkiye'ye gelen yabancı sermayede önemli artışlar görülmüştür. Diğer yandan, 1986 yılında yapılan değişikliklerle birlikte, özellikle Arap ülkelerinden Türkiye'ye büyük bir sermaye akışı olmuştur.

1973-1974 yıllarındaki ani fiyat artışlarıyla yaşanan petrol krizi, bir yandan Türkiye gibi ülkelerin ekonomik darboğaza girmesine ve ödemeler dengesinin alt-üst olmasına yol açarken, diğer yandan petro-dolar sahibi ülkeleri çok zenginleştirmiş ve bu ülkeleri altyapı yatırımlarına yöneltmişti. Artan petrol gelirlerine paralel olarak Arap ülkeleri, inşaat sektörüne büyük yatırımlar yapmaya başlamışlardı. Türkiye'nin bu gelişmelere hazırlıksız yakalanmasından kaynaklanan

olumsuz şartlara rağmen, bir kaç Türk müteahhiti, bu dönemde, Libya ve Irak'ta oldukça güç yapıların müteahhitliğini alarak işlerini başarıyla sonuçlandırmışlardır.

İnşaat sektörünün uluslararası boyut kazanmasından günümüze kadar geçen yaklaşık 20 yıllık döneme ait pazar hacmi ve bunun bölgesel dağılımları, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren ciddi değişime uğramıştır. 1972-1997 yılları arasında geçen 25 senelik süre içinde Türk müteahhitlerinin aldıkların tüm işlerin dağılımında ilk sırayı %35 ile Libya alırken, özellikle 1990 sonrası gerçekleştirilen atılımlar sonucu ikinci sıraya %23 oranla Rusya Federasyonu yükselmiştir. Suudi Arabistan ise %12'lik oranla en fazla iş yaptığımız üçüncü ülke olmuştur.

Ayrıca bu gelişmeler, Türkiye'den yurt dışına işgücü akını olgusunu çeşitli açılardan etkileyen bir süreci başlatmıştır. Altısı Ortadoğu'da, biri Kuzey Afrika'da olmak üzere yedi İslam ülkesi (Libya, Suudi Arabistan, Oman, Katar, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri) kısa sürede temel göç ülkeleri haline gelmiştir. Bu ülkelere ek olarak Ürdün ve Lübnan işgücü ihracının gerçekleştiği ülkeler arasında yer almıştır.

İslam ülkelerinde yürütülen müteahhitlik hizmetleri, Türk ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır. Bir yandan döviz girdilerinin artmasına yönelik katkılar sağlarken, diğer yandan daha fazla işgücünün yurt dışında isdihdam edilmesi sonucu doğmaktadır. Ayrıca sanayi mamülleri ihracında, dışarıda iş almış Türk müteahhitlerinin önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Diğer yandan Türk müteahhitlerin İslam ülkelerindeki başarısı, buralarda Türkiye'nin prestijini daha da artırdığı gibi, ekonomik ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Hatta müteahhitlik hizmetlerinin yoğun olarak görüldüğü Libya ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle dış ticaretimizin de geliştiği istatistiklerde açıkça görülmektedir.

Turizm alanındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi açısından Türkiye uygun şartlara sahiptir. Öncelikle İslam ülkelerine ve özellikle Ortadoğu bölgesinde yeralan müslüman ülkelere coğrafi yakınlığımız vardır. Bunun yanısıra Türkiye, iklim şartları bakımından da bir çok İslam ülkesine oranla çok mükemmel imkanlara sahiptir. Buna, ülkemizin tarihi değerleri ve kültürel zenginliklerini de ilave ettiğimiz zaman, İslam Dünyasının yakından ilgisini çekecek önemli unsurları üzerinde barındırdığı açıkça görülecektir.

EK: İslam ülkelerinin ekonomik panoraması-1998

Ülkeler	Nüfus				Çocuk ölüm oranı (‰0)	Bölgede eğitime ayrılan pay (%)	Kişi başı.düş. milli ge. ($)	Tarım alanın. çalışan nüf.(%)	Ekilebilir alan [1]	Traktör sayısı	Enerji üretimi 2	Turizm geliri 3	Toplam ihracat 3	Toplam ithalat 3	İslam. ülkele. ihracat 3	İslam ülkele. ithalat 3	Enflas. oranı (%)	GSMH			
	Topl. (milyon)	Artış ora. (%)	Km²ye düş.nf.	Şehir. nf.(%)														3	Tarım %	Sanayi %	Hizmet. %
Afganistan	20.88	6.2	32	...	168	...	...	68.9	7 910	840	196	1	125	496	36	71	...	...	...	...	...
Arnavutluk	3.46	2.4	126	38	37	2.3	...	53.4	577	8 000	936	11	373	1 111	...	...	12.8	691	55	21	23
Cezayir	28.57	1.8	12	56	32	17.6	1 467	23.8	7 621	92 023	119352	28	12 255	8 515	273	705	21.7	41 160	13	48	38
Azerbaycan	7.55	0.8	87	56	20	17.5	994	30.1	1 600	29 000	14 787	146	630	1 289	293	618	6.8	7 600	23	19	58
Bahreyn	0.60	3.4	869	...	19	13.8	8 841	1.7	2	...	8 765	248	14 279	4 451	621	2 110	0.2	6 304	1	...	...
Bangladeş	120.07	1.6	922	19	77	8.7	259	60.9	8 500	5 300	6 501	24	3 350	7 074	200	479	2.7	31 144	30	18	52
Benin	5.99	10.7	54	39	87	...	369	59.0	1 430	140	89	27	263	661	63	39	4.8	2 208	38	14	49
Brunei	0.30	7.1	57	...	9	...	...	1.8	3	72	16 571	36	2 329	4 689	6	434	...	...	3	...	...
Burkina Faso	10.78	5.7	39	16	99	11.1	218	92.4	3 390	135	6	31	191	783	31	41	6.2	2 350	35	25	40
Kamerun	13.56	2.1	29	46	54	18	655	67.6	5 960	500	5 309	36	2 222	1 207	274	115	4.7	8 881	40	22	39
Çad	6.52	3.0	5	23	115	6.8	170	80.3	3 261	170	...	36	124	216	4	68	12.3	1 110	46	16	38
Komorlar	0.69	3.3	282	...	87	...	228	74.8	78	...	...	21	14	168	2	2	...	134	37	12	48
Cibuti	0.62	3.3	27	...	108	11.1	808	...	...	6	...	10	134	374	84	66	...	468	3	20	77
Mısır	60.60	2.3	61	45	53	13.8	1 115	31.9	2 800	90 000	60 420	3 204	5 239	19 513	809	1 302	7.2	67 544	17	32	51
Gabon	1.11	2.8	4	51	87	...	5 102	44.3	325	1 500	19 074	7	2 850	978	80	100	4.2	5 663	7	52	41
Gambia	1.14	2.7	114	30	79	16	279	79.3	175	45	...	23	22	272	6	14	1.2	301	28	15	58
Gine	7.52	2.3	30	30	122	...	521	84.8	595	500	16	6	788	826	60	84	...	3 692	26	36	39
Gine Bissau	1.09	1.9	39	22	134	2.7	315	84.1	300	19	...	...	85	106	1	11	50.7	343	54	11	35
Endonezya	198.34	1.6	109	36	49	9	1 146	52.8	17 941	60 000	186717	6 087	48 069	42 945	2 695	2 937	8.0	227396	16	43	41
İran	61.13	1.3	38	60	36	14	2 175	35.9	17 750	235000	226194	244	21 862	13 784	1 332	2 196	28.9	132937	25	34	40
Irak	20.61	2.6	47	75	101	...	...	10.7	5 500	37 000	40 745	12	15	227	13	133	...	...	...	...	...
Ürdün	5.58	2.6	62	72	30	16.6	1 299	14.6	320	6 000	4	744	1 501	4 041	615	844	6.5	7 248	5	30	64
Kazakistan	16.53	0.1	6	60	25	17.6	981	21.0	31 586	142383	76 199	...	6 230	4 261	609	576	39.2	16 300	13	30	57
Kuveyt	1.75	3.6	98	97	11	11.2	17 670	1.3	5	100	113824	144	10 846	7 678	942	267	3.6	30 923	0.5	53	46
Kırgızistan	4.57	1.3	24	39	26	23.1	1 228	31.0	901	19 670	1420	4	491	795	252	370	30.3	5 600	52	19	29
Lübnan	3.08	2.3	301	88	31	12.5	...	3.7	186	4 000	63	672	1 071	7532	694	945	...	...	12	27	61
Libya	5.59	3.3	3	86	25	...	...	5.5	1 815	34 000	74 768	7	10 033	5 137	1 131	881	...	...	...	...	...
Malezya	21.17	5.3	64	54	11	22.1	4 682	22.2	1 820	43 295	62 403	3 910	78 246	77 797	4 543	1 312	3.6	99 120	13	46	41
Maldivler	0.26	4.0	867	27	52	15.6	1 084	29.1	1	...	...	266	129	422	25	155	6.3	270	20	17	60
Mali	11.13	3.2	9	27	120	13.2	232	83.8	4 606	2 515	19	20	280	1 143	30	77	6.8	2 597	48	17	35
Moritanya	2.35	3.1	2	53	94	16.1	464	47.5	488	330	2	8	573	636	39	59	...	1 058	25	32	44
Fas	27.62	1.9	62	53	53	26.2	1 327	40.0	8 806	42 000	535	1 381	6 973	10 006	563	1 284	3.0	36 654	20	31	49
Mozambik	17.80	2.2	22	36	123	...	86	81.0	2 950	6 750	31	...	240	1 453	14	132	45.0	1 499	37	24	39
Nijer	9.47	3.5	7	19	118	10.8	178	89.2	4 994	180	121	17	85	566	8	21	5.3	1 681	39	18	43
Nijerya	116.02	3.0	126	40	78	...	687	36.7	30 371	11 900	95 822	85	14 836	6 590	427	276	29.3	65 600	43	26	31
Oman	2.30	8.0	11	...	18	13.6	6 739	41.7	16	150	44 813	99	6 393	4 696	397	1 501	...	15 500	3	53	44
Pakistan	134.15	3.0	174	35	88	1.1	449	47.1	21 034	305000	20 298	146	9 299	12 150	1 532	3 793	10.4	60 179	26	25	50
Filistin	2.54	6.3	...	...	...	...	1 534	16.8	19	...	...	...	...	...	...	...	...	3 897	12	22	65
Katar	0.56	1.8	51	...	18	...	13 664	2.6	13	69	34 029	...	4 467	2 638	385	479	7.4	7 515	...	...	...
S. Arabistan	18.84	3.2	9	83	22	17	7 238	13.1	3 700	9 500	462486	1 140	57 300	36 429	7 947	3 283	1.2	136354	6	52	41
Senegal	8.57	2.6	44	44	60	33.1	561	73.7	2 245	550	...	147	806	1 675	164	143	2.8	4 807	18	17	65
Sierra Leone	4.30	4.7	60	34	174	13.3	209	66.7	486	550	...	10	204	349	3	17	23.2	940	44	24	32
Somali	9.82	6.2	16	...	128	...	...	73.9	1000	1 800	...	...	179	274	155	100	...	...	65	9	26
Sudan	27.29	2.2	11	32	74	...	215	67.9	12 920	10 500	81	8	474	1 418	174	656	...	5 857	34	17	50
Surinam	0.43	4.9	3	...	33	...	878	19.8	57	1 330	385	14	489	575	...	1	0.7	360	...	...	...
Suriye	14.62	3.0	79	53	31	9.8	4 100	32.2	4 486	86 652	30 924	1 206	4 079	6 506	1 294	944	8.3	59 948	30	23	48
Tacikistan	5.92	1.4	42	32	32	16.1	180	37.0	820	30 000	1 332	...	770	668	243	315	...	1 063	33	35	32
Togo	4.20	2.9	77	31	87	18.7	345	61.2	2 070	370	1	13	382	1 057	64	132	8.9	1 450	35	23	42
Tunus	9.09	1.5	58	63	30	18.7	2 154	22.6	2 842	35 100	4 411	1 451	5 519	7 749	559	752	3.7	19 582	14	28	58
Türkiye	62.69	1.7	81	70	42	11.1	2 806	50.5	24 474	807303	18 818	5 962	21 396	41 596	3 673	4 805	80.3	175910	17	28	55
Türkmenistan	4.57	1.3	10	45	41	19.7	1 686	35.8	1 440	60 000	39 947	7	1 693	1 313	223	256	1.4	7 087	32	31	37
Uganda	19.85	3.1	99	13	99	15	320	83.1	5 060	4 700	67	100	559	739	16	36	7.3	6 344	46	16	39
B.A.E.	2.44	6.6	29	84	15	16.3	18 292	9.2	35	283	137454	...	28 104	29 068	3 729	3 777	...	44 632	2	57	40
Özbekistan	22.91	2.0	55	41	24	24.4	603	33.2	4 520	...	52 159	...	2 649	4 763	429	899	3.5	45 100	26	27	47
Yemen	15.92	3.6	30	34	98	20.2	437	56.1	1 440	5 945	17 015	...	4 538	3 443	173	1 079	...	6 958	18	49	34

Kaynak: SESRTCIC, Statistical Yearbook of the OIC Countries 1998

1. Bin hektar
2. Bin metrik ton (kömür, ham ve işlenmiş petrol, doğal gaz, elektrik enerjisi vb.)
3. Milyon $

BİBLİYOĞRAFYA

Kitaplar

Acar, İrfan A., **Dış Politika**, Ankara 1993

Akgönenç Mughisuddin, Oya, **Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Ekseninde Türk Dış Politikası: Etkenler ve Tercihler**, Yeni Türkiye, Sayı: 9, Mayıs-Haziran 1996

Akgün, Mansur, **Ortadoğu Sorunları ve Türkiye**, İstanbul 1991

Akmandor, Neşet, **Su Sorununun Fiziksel Boyutları**, Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu-TESAV, Ankara 1994

Akpınar, İsmail-Tekşen, Adnan, **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı**, DPT

Akşin, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul 1966

Armaoğlu, Fahir H., **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991

_____ **Siyasî Tarih (1789-1960)**, Ankara 1975

_____ **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, C. 1, Ankara 1991

_____ **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, C. 2,1980-1990**, Ankara 1992

Artam, Atilla, **İslam Ülkelerine Türk İşgücü Akımı**, İktisat ve İş Dünyası, Nisan 1993

_____ **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, İstanbul-1994

Berrak, Kurtuluş, **Ortadoğu Ülkelerine Türk İşgücü Akımı, Libya ve Suudi Arabistan Örneği**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1988

Bilen, Özden, **Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye**, Ankara 1996

Bulloch, Bulloch, John-Darwish, Adel, **Su Savaşları, Ortadoğu'da Beklenen Çatışma (Water Wars, Coming Conflicts in the Middle East)**, Trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994

Chattı, H. E., **Economic Cooperation Among OIC Member States Buil-**

ding the Graund Work for an İslamic Common Market, Journal of Economic Cooperation Among İslamic Countries, January 1984

Demircioğlu, Hüseyin, **Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti**, Ankara 1985

Dursun, Davud, **Ortadoğu Neresi?**, İstanbul 1995

_____ **Yol Ayırımındaki Türkiye**, İstanbul 1996

Encyclopedia Britannica, C. 15, USA 1971

Ertürk, Emin, **Ekonomik Entegrasyon Teorisi**, Bursa 1993

_____ **İktisadi Birleşmeler Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu İktisadi Birleşme Hareketleri**, İstanbul 1998

Girgin, Kemal, **T.C. Hükümetleri Proğramlarında Dış Politikamız, 1923-1993**, Ankara 1994

Gökalp, İskender-Georgeon, François, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, İstanbul 1990

Gönlübol, Mehmet, **Dış ve İç Etkenler Açısından NATO ve Türkiye**, Belgelerle Türk Tarihi, Nisan 1971, Sayı: 43

_____ **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C. 2, Ankara 1990

_____**Turkish Participation in the United Nations (1945-1954)**, Ankara 1963

Gönlübol, Mehmet-Kürkçüoğlu, Ömer, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1993

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939 Dönemi)**, C. 1, Ankara 1982

Gönlübol, Mehmet-Ülman, A. Haluk, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1990

Gönlübol, Mehmet-Ülman, A. Haluk, **Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 21, No: 1, Mart 1966

Gül, Abdullah, **Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasında İşbirliği**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1981

Güran, Nevzat-Aktürk, İsmail, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, İzmir 1992

Gürel, Şükrü S., **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara 1979

Gürkan, İhsan, **Türk Dış Politikası ve Ortadoğu**, Ankara 1983

Gürün, Kamuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983

Güven, Tanzer, **Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik ve Ticari İlişkilerinin Son 10 Yılı**, HDTM yayını, Ankara 1989

Heykel, M. Hasaneyn, **Kahire Dosyası**, (Terc. Berin Büktaş), Ankara 1974

Holstein, Walter, **Filistin Sorunu**, (Terc. Cemal E. Ertuğ), İstanbul 1975

İrbeç, Yusuf Ziya, **Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri**, Ankara 1990

Karluk, Rıdvan, **Küreselleşen Dünyada Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar ve Entegrasyonlar**, Eskişehir 1995

Kaya, Şevket, **Türkiye Haricî Ticaretinin Milletlerarası Ticaret ile Tahlil ve Mukayesesi (1930-1938)**, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1942

Kazgan, Gülten, **Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri** (2. Basım), İstanbul 1995

Koloğlu, Orhan, **Gazi'nin Çağında İslam Dünyası**, İstanbul 1994

Kural, A. Faik, **Ticaret Andlaşmaları ve Dış Politikaya Etkileri**, Ankara 1990

Kürkçüoğlu, Ömer E., **Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara 1972

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler**, Dış Politika, Sayı: 2, Haziran 1971

Kuveyt-Türk Evkaf Finans Kurumu, **Faaliyet Raporu**, 1993

Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, C. 7, 1966

Müftüoğlu, Ferruh, **Ortadoğu Su Meseleleri ve Türkiye**, İstanbul 1997

Naff, Thomas-Matson, R.C., **Water in the Middle East: Conflict and Cooperation?**, A Westview Replica Edition, London 1984

Nebioğlu, Hüsamettin, **Bölgeselleşme Hareketleri Bağlamında 21. Yüzyılda Türkiye**, DPT, Eylül 1997

Özey, Ramazan, **Dünya Denkleminde Ortadoğu, "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar"**, İstanbul 1996

Özey, Ramazan, **Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye**, İstanbul-1998

Öztürk, Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, C. 1, Ankara 1981

Öztürk, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Proğramları**, İstanbul 1968

Robins, Philib, **Türkiye ve'ş-Şarku'l-Evsat** (Turkey and the Middle East, Terc. Mihail Necm Hûri) Limassol 1993

Salha, Samir, **Türkiye, Suriye ve Lübnan İlişkilerinde Asi Nehri Sorunu**, Diyarbakır 1995

Sander, Oral, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, Ankara 1979

Sander, Oral, **Türkiye'nin Dış Politikası** (Derleyen: Melek Fırat), Ankara-1998

Sönmez, Ali, **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri** (DPT), Şubat 1996

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara 1965

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. 1, Ankara 1983

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları**, C. 2, Ankara 1991

Şevket, Naci, **Sîretü Zikreyât Semânîne Âmen 1894-1974**, Beyrut 1974

Starr, Joyce R.-Stoll, Daniel C. **The Politics of Scarcity: Water in the Middle East**, 1988

Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981

The Europa World Year Book, **Islamıc Development Bank**, Sayı: 1, 1996

Tomanbay, **Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği**, Ankara 1998

Topçu, H. Murat, **Türkiye'de Faizsiz Bankacılık** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü), İstanbul 1996

Turan, İlter, **Ortadoğu'da Barış Süreci ve Türkiye** (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), 1995

Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımız**, 1995, 1997

Tığlı, Ferruh, **İslam Konferansı Teşkilatı ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK)**, DPT, Haziran 1997

Uras, T. Güngör, **Ekonomide Özal'lı Yıllar**, İstanbul 1993

Usal, Alparslan, **Turizm Pazarlaması**, İzmir 1984

Yatırım FinansmanaDış Ticaret, Sayı: 76, 1998

Yazıcı, Reşat, **İslam Ülkeleri; Anlaşmalar ve Mevzuat**, C. 1, Ankara 1982

Yazıcı, Reşat, **İslam Ülkeleri; Anlaşmalar ve Mevzuat**, C. 2, Ankara 1982

Yaşa, Memduh, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, İstanbul 1980

Yaşa, Memduh, **Yorum**, Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği, İstanbul 1976

Yeğenoğlu, Özgür, **Ortadoğu İle Ticarî İlişkilerimiz**, Ankara 1968

Yusuf Hikmet, **Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti**, İstanbul 1934

Zaim, Sabahaddin, **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması**, İstanbul-1993

Makaleler

Abdülfazıl, Mahmud, "**Türk-Arap Ekonomik İlişkileri, Fırsatların Önündeki Çıkmazlar ve İmkanlar**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994

Ahmad, Syed Waseem, "**İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği: Bazı Ticaret Sorunları**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

Akgönenç Mughisuddin, Oya, "**Mega Trendler, Yeni Dengeler ve Tarihi Dönüşüm İçinde Türkiye**", Yeni Türkiye, Sayı: 19, 1998

Alacakaptan, Aydın G., "**Sınır Aşan Akarsularımız Dicle ve Fırat'ın, Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmelere Neden Olmaları Beklentileri Abartılıdır**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

Arı, Tayyar, "**Basra Körfezi ve Amerikan Politikası**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

Aydın, Aydın, "**Orta Asya Petrolü Üzerine Bir Senaryo: Hazar-Akdeniz Mega Projesi**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Aydın, Turan, "**Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İlişkiler**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Aykaç, Mustafa, "**Bloklaşan Dünya Ekonomisi ve D-8**", Çerçeve, Sayı: 21, 1997

Bağış, Ali İhsan, "**Su Meselesi ve Bunun Türk-Arap İlişkilerine Tesirleri**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994

Başar, Haşmet, "**Ekonomik İşbirliği Teşkilatına (ECO) Üye Devletler Arasında İlişkilerin Geliştirilmesi**", Çerçeve, Sayı: 18, 1996

_____"**Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Görünümü ve İslam Ülkelerinin Sorumlulukları**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

_____"**Uluslararası Ticari İlişkiler ve İslam Ülkeleri**", Çerçeve, Sayı: 17, 1996

_____"**İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği**", İstanbul 1994

_____"**Socio-Economic Outlook of the Central Asian Republics**", IDB Islamic Research and Training Institute, 1995

Bilge, Mehmet, "**Dış Müteahhitlik Hizmetleri**", 2. Türkiye İktisat Kongresi "Dış Ekonomik İlişkiler" Komisyonu Tebliğleri, C. 2, Ankara 1981

Bingöl, Yılmaz, "**Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası, Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Sorunlar**", Avrasya Etüdleri, Sayı: 14, Yaz-Sonbahar 1998

Büyükkaya, Alaattin, "**Türkiye'nin Ortadoğu Politikası**", Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslam Sentezi Görüşünde Meselelerimiz Sempozyumu, İstanbul 1988

Canatan, Yaşar, "**Türk-Arap Münasebetlerinin Bozulmasında Batı Devletlerinin Etkileri**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 109, Ağustos 1997

Çarıkçı, Emin, "**Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Katkıları**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Davudoğlu, Ahmet, "**Uluslararası Sistemdeki Dönüşümler ve Bloklaşma Çabaları**", Çerçeve, Sayı: 14, 1995

_____"**İslam Dünyasında İktisadi İşbirliğinin Yeni Siyasi Yönleri ve Güçlükleri**", Çerçeve, Sayı: 21, Kasım 1997

_____"**21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Uluslararası Konumu**", 21. _____ Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Hedefleri, İstanbul 1994

Demirhan, Ali A., "**Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Doğangün, M. Osman, "**Türk Cumhuriyetleri ile Ticari ve Ekonomik İlişkilerimizin Mevcut Durumu ve Geleceğe Yönelik Değerlendirme**", Yeni Türkiye, 1997, Sayı: 15

Dong-Woo, Cho, "**The Economic Relations Between Turkey and Central Asia**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 37, Ekim 1997

Dursun, Davud, "**Türkiye İslam Dünyasının Neresinde?**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995

Dış Ticarette Durum, "**İslam Bankalarından Türk İhracatçılarına Kredi Desteği**", Aralık 1990

Erbay, Yusuf, "**Türkistan Pazarında Türk İşletmeleri**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Erdem, Hüseyin, "**Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ve KOBİ'ler**", Zaman, 14 Nisan 1998

Erişen, Hayri, "**Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler**", 2. Türkiye İktisat Kongresi "Dış Ekonomik İlişkiler" Komisyonu Tebliğleri, C. 2, Ankara 1981

Ertan, Fikret, "**Menderes'in ve Türkiye'nin Cesareti**", Zaman (Devran), 26 Ocak 1999

Friedman Muller, "**Türkiye'nin Bakü-Ceyhan Yanlışı**", Zaman (Strateji), 15 Aralık 1998

Giray, Safa, "**Su Sorununda Türkiye'nin Siyasal Boyutları**", Water as an Element Of Cooperation and Development in the Middle East (Derleyen; Prof. A. İhsan Bağış), Ankara 1994

Gökmen, Oğuz, "**Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkileri**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı, İstanbul 1976

Gönensay, Emre, "**Kalkınma Stratejisi Olarak Bölgesel Ekonomik İşbirliği ve Ortadoğu**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği, İstanbul 1976

Göyünç, Nejat, "**Atatürk ve İslam Alemi**", Bilim, Kültür ve Sanatta Gerçek, C. 1, Sayı: 1, Ekim 1985

Gözen, Ramazan, "**Türkiye-AB Gümrük Birliğinde Üçüncü Ülkeler ve D-8**", Yimder-Bülten, Sayı: 5-6, 1997

Güçlü, Sami, "**Değişen Uluslararası Dengeler Karşısında Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İşbirliğini Geliştirmenin Önemi**", Çerçeve, Sayı: 13, 1995

Gumpel, Werner, "**Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik ve Politik Gelişme**", TİKA-Avrasya Etüdleri Sayı: 2, Yaz 1994

Güneş, Turan, "**Türkiye ile İslam Ülkeleri Arasında Tarımsal Ürünler Ticareti**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

Gürel, Şükrü S.-Ergün, Özlem G., "**İkinci Petrol Krizi Sonrasında Orta-**

doğu Petrolleri ve OPEC", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

Hatipoğlu, Süleyman, **"Atatürk ve Hatay'ın Anavatana Katılması"**, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 102, Haziran 1997

Işıklı, Alpaslan, **"Türkiye'den İslam Ülkelerine İşgücü Akını ve Yarattığı Sorunlar"**, İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

İhsanoğlu, Ekmeleddin, **"Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı"**, Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995

_____ **Yirmibirinci Yüzyıla Doğru İslam Dünyası**, Yeni Türkiye, Sayı: 19, 1998

İlhan, Suat, **"Jeopolitik Gelişmelerin Yönü"**, Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

İlkin, Selim, **"Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri"**, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979

_____ **"The Economic Cooperation Organisation (ECO): A Short Note"**, Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries, 3-4/1994

_____ **"Turkey's Economic and Commercial Relations with the Islamic Countries within the Multilateral Framework"**, Zentrum für Türkeistudien, 2/1997

İmam, Salahuddin, **"İslam Kalkınma Bankası'nın Dış Ticaret Finansmanı Çalışmaları"**, İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

Jamsen, Godfrey, **"Turkey, Syria and Iraq: Euphrates Tussle"**, Middle East İnternational, Sayı: 16, 1990

Kalaycıoğlu, Sema, **"Turkey's Economic Relations With the Arap World and the Role of Arap Banks in the Turkish-Arap Relations"**, Studies on Turkish-Arap Relations, 3/1980

Kamel, Ayhan, **"Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri"**, Dış Politika-Foreign Policy, C. 4, Sayı: 4, 1974

Karabay, Mehmet, **"Türk Dünyası Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Açısından İnşaat Sektörü ve Politik Risk Sigortası"**, Yeni Türkiye, Sayı:

15, 1997

Karaosmanoğlu, Ali L., "**Turkey's Security and The Middle East**", Foreign Affairs, Sayı: 62, 1983

Karasapan, Celal Tevfik, "**Rabat'taki İslam Konferansı**", Ortadoğu, Sayı: 89, Eylül/Ekim 1969

Karlıtekin, Candan, "**İslam Ülkeleri Arasındaki Ticarette Uzun Vadeli Finansman**", İktisat ve İş Dünyası, Mayıs 1993

Karpat, Kemal H., "**Türk-Arap İlişkilerine Toplu Bir Bakış**", Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte Bugün, Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979

_____"**The Foreign Policy of the Central Asıan States**", Turkey and Iran, İnternational Journal of Turkish Studies, Winter 94/1992

Kocaoğlu, Timur, "**Türkiye'nin Orta Asya Macerası**", Zaman (Strateji), 11 Ağustos 1998

Köni, Hasan, "**1923-1938 Döneminde Türk-Arap İlişkileri: Karar Verme Analizi**", Ekonomik Yaklaşım, C.1, Sayı: 3, 1980

_____"**Golf Savaşı Sonrasında Ortadoğu'nun Durumu**", Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu, Ankara 1992

_____"**Su Sorununun Siyasal Boyutları**", Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu-TESAV, Ankara 1994

Kurt, Çiğdem A., "**The Reception and Evolution of the Cyprus İssue in the United Nations: 1954-1984**", Foreign Policy, C. 11, Sayı: 1-2, 1984

Kut, Gün, "**Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye**", (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), 1995

_____"**Ortadoğu'da Su Sorunu: Çözüm Önerileri**", Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu, İstanbul 1993

_____"**Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam**", Bağımsızlığın İlk Yılları, (T.C. Kültür Bakanlığı), Ankara 1994

Kut, Şule, "**Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları**", Bağımsızlığın İlk Yılları, Ankara 1994

Kılkış, Yıldırım, "**Bölgesel Kalkınma İçin İşbirliği (RCD) Yolunda Türkiye, İran ve Pakistan'ın Ortak Çalışmaları**", İTO Mecmuası, C. 83, No; 3-5, 1966

Kılıçoğlu, Ahmet, "**Türk Eximbank'ın Orta-Batı Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Kredilerinin Yarattığı İmkanlar**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 37, Ekim 1997

Kırımlı, Meryem, "**Orta Asya'nın Bağımsızlık Stratejisi ve Türkiye İlişkileri**", Zaman (Strateji), 11 Ağustos 1998

Kramer, Heinz, "**Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence**", Perceptions, March-May 1996

Labaki, Butros A., "**Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri**", Arap-Türk İlişmilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994

Manisalı, Erol, "**AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler-Türkiye Açısından Değerlendirme**", Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları (Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti), İstanbul 1979

_____"**Ortadoğu'da Yeni Dengelerin Doğu Akdeniz'den İç Asya'ya Uzanan Eksene Oturması ve Türkiye**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

_____"**Water and Turkish-Middle East Relations**", İnternational Journal of Turkish Studies, Winter 1992/94

_____"**Economic Complementarities and Potential for Cooperation Between Turkey and the Arab Countries**", Studies on Turkish-Arab Relations, 2/1987

Meczûb, Tarık, "**Su Meselesi ve Bunun Türk-Arap İlişkilerine Tesirleri**", Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul 1994

Memmedov, Zahid, "**Azerbaycan'ın Kalkınmasında Türkiye Faktörü-3**", Zaman, 1 Ağustos 1998

_____"**Orta Asya'da Türkiye Faktörü**", Zaman, 29 Haziran 1998

Memmedov, Zahid-Şaşına, Nina, "**Türk Cumhuriyetlerinde Bankacılık**

Sistemi ve Türkiye ile Ticari İlişkilerin Geliştirilmesinde Bankacılığın Önemi", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 114, Haziran 1998

Micheal P. Croissant, "**ABD'nin Trans-Kafkasya Politikası**", Zaman (Strateji), 1 Eylül 1998

Moldibi, İ. Adnan, "**BM Ambargosu Altında Irak'a İhracatımıza Bir Bakış**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 37, Ekim 1997

Morgil, Orhan, "**Türk Cumhuriyeteri Arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliğini Geliştirme Yolları**", Türk Cumhuriyetleri Arasında Politik ve Ekonomik İşbirliği (Uluslararası Girne Konferansları), İstanbul 1993

_____"**Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, sh. 774, 1997

Mülayim, Ziya Gökalp, "**Günümüzde Türk-Arap Siyasi İlişkileri**", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara 1979

Mınaı, Ahmad, "**Ekonomik İşbirliği ve RCD Ülkeleri Arasındaki İşbirliği**", Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı Bildirileri, İstanbul 1976

Oğuz, Orhan, "**Türkiye-İran ve Pakistan Arasındaki İktisadi İşbirliği**", Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi, C. 1, Sayı:2, 1965

Okman, Cengiz, "**Su Sorunu ve Ortadoğu'da Stratejik Durum**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu (Yayına hazırlayan; Sabahaddin Şen), İstanbul 1993

Onur, Turhan, "**Türk Sanayicilerinin İslam Ülkeleriyle Ekonomik İlişkiler Alanındaki Tecrübeleri**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

Onursal, Erkut, "**Körfez Krizi ve Uygulanan Ekonomik Ambargonun Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri**" Dış Ticarette Durum, Sayı: 25-26, Temmuz 1991

Öke, Mim Kemal, "**Unutulan Orta Asya**", Türkiye (Tarihin Süzgecinden), 9 Mayıs 1998

Önder, İzzettin, "**Ortadoğu Ülkeleri ve Türkiye**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

Öngüt, İbrahim, "**Ortadoğu'da Sanayi Alanında İşbirliği Olanakları**", Or-

tadoğu'da Ekonomik İşbirliği Konferansı, İstanbul 1976

Özar, Önder, "**Economic Cooperation Organisation: A Promising Future**", Perceptions, March-May 1997

Özel, Mustafa, "**21. Yüzyıla Girerken Dünya Sistemi ve Türkiye**", Çerçeve, Sayı: 17, 1996

PARA, "**İslam Kalkınma Bankası**", Haziran 1982

Pazarcı, Hüseyin,"**Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye**" (Sempozyum, 11-12 Nisan 1995), 1995

Serin, Necdet, "**İktisadi Kalkınma Açısından İşgücü İhracatı ve İthalatı: Ortadoğu Tecrübesi**", Ekonomik Yaklaşım, C. 3, 7/1982

Serin, Vildan, "**The Economic Transformation of The New Turkish States of the Former USSR-Benefits and Obstacles**", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 91, Ağustos 1994

Sever, Kadir, "**Bir Değerlendirme: Asya Türk Cumhuriyetleri ve Dış Müteahhitliğimiz**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Solakoğlu, Lütfi, "**Ulusal ve Uluslararası Su Hukuku**", GAP Dergisi, Sayı:5, Kasım 1994

Soysal, İsmail, "**Ortadoğu Sorunları ve Türk Mısır Siyasal İlişkileri (1922-1984)**", Dış Politika,Mart 1985

_____"**Uluslararası Siyasal Konjonktürde Değişmeler ve Türkiye-'nin Dış Politikası (1923-1983)**", Dış Politika, Ekim 1983

Stephen Blank, "**Yeni Büyük Oyun mu?**", Zaman (Strateji), 1 Eylül 1998

Şahinöz, Ahmet, "**Ortadoğu Gıda Pazarlarının Geleceği ve Türkiye**", 3. İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri, C. 6, İstanbul 1993

Şaner, Halil, "**Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Organizasyon Sorunu**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Taşhan, Seyfi, "**Türkiye'nin Dış İlişkileri**", Dış Politika, Sayı: 1, Mart 1983

Togan, Sübidey, "**Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Tomanbay, Mehmet, "**Fırat ve Dicle'nin Sularında Oynanan Satranç**",

Ekonomik Yaklaşım, C. 7, Sayı: 20, 1996

_____"**Güneydoğu Anadolu Projesi ve Projenin Fırat Sularının Komşu Ülkeler İle Orta Kullanımında Belirleyiciliği Üzerinde Kimi Düşünceler**", GÜİİB Dergisi, C. 5, Sayı: 1-2, 1989

Tosun, Fahrettin, "**Güneydoğu Anadolu Projesinin Bölgenin Tarımsal Potansiyeline Etkisi**", GAP, Ortadoğu ve Su Meselesi, İstanbul 1996

Türktan, Sezer, "**İslam Kalkınma Bankası ve Türkiye**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

Üçer, Okan, "**Körfez Krizinin Türk ve Dünya Ekonomisine Etkileri Üzerine Görüşler**", Dış Ticarette Durum, Sayı: 25-26, Temmuz 1991

Üstünel, Besim, "**Ekonomik Durum ve Gelişme Yönleri**", Milliyet, 5 Ocak 1975

Versan, Rauf, "**Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri**", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul 1993

Winrow, Gareth M., "**Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asıan Republics**", Perceptions, March-May 1996

Yalçıntaş, Nevzat, "**Bloklaşan Dünyada İslam Bölgesi**", Yeni Türkiye, Sayı: 3, 1995

_____"**Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Arasında İşbirliği**", İlim ve Sanat, Sayı: 31, Şubat 1992

_____"**Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği**", Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün, Gelecekte 1. Uluslararası Konferans Bildirileri, Ankara 1979

_____"**İslam Dünyası Ekonomik Entegrasyonu İşbirliği Üzerine**", İlim ve Sanat, Sayı: 11, 1986

_____"**Economic Relations Between Turkey and Islamic Countries**", Studies on Turkish-Arab Relations, 1986

Yavuz, Ersen, "**KOBİ'lerimiz ve Türk Cumhuriyetleri**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Yusuf, Sayit, "**Türkiye'nin Türk Dünyası'ndaki Ekonomik Girişimleri**", Yeni Türkiye, Sayı: 15, 1997

Yüzbaşıoğlu, Nurcan, "**Körfez Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1990-1991)**", Hazine ve Dış Ticaret Dergisi, Sayı: 13, Haziran 1992/2

Zaim, Sabahaddin, "**Türkiye ile İslam Ülkeleri Arasında İktisadi İşbirliği ve Sanayişelme Çabaları**", İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği ve Türkiye (Uluslararası Seminer), Ankara 1983

_____"**Türkiye'nin Türk ve İslam Dünyasıyla İktisadi Münasebetleri**", Çerçeve, Sayı:16, 1996

_____"**İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler**", Çerçeve (Fuar Forum Özel Sayısı), Sayı: 21, Kasım 1997

_____"**Türk ve İslam Dünyası Arasında İktisadi ve Kültürel İşbirliği**", Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1985

Zeinelabidin, Abdel Rahman, "**The Present and Future Perspektive of Arab-Turkish Economic Relations**", Studies on Turkish-Arab Relations, 2/1987

Resmi Gazeteler (Muhtelif sayılar)

Ülke Raporları

İGEME (İhracatı Geliştirme Merkezi), **Ülke Raporları**, Ankara 1997

_____**Fas Krallığı Ülke Araştırması**, Kasım 1997

_____**Hedef Pazarlar**, Ankara 1995

_____**Ortadoğu Ülkelerine İhracat Olanakları Raporu**, Eylül 1988

_____**Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Sanayi Malları İhracat İmkanları** (Hazırlayanlar; Bilgin Aygül-Selim Kartal), Ankara 1983

_____**Ülke Raporları**, Ankara 1997

_____**İran Ülke Raporu**, Mayıs 1997

İstanbul Ticaret Odası (İTO), **Bosna ve Hersek Ülke Etüdü**, İstanbul 1998

_____**İTO Mecmuası**, C. 72, No: 11-12, 1955

_____**Azerbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimleri** (Hazırlayanlar: Cengiz Ersun-TezerPalacıoğlu) Haziran 1997

_____**Bosna ve Hersek Ülke Etüdü**, İstanbul 1998

_____**Cezayir Ülke Etüdü**, İstanbul 1979

_____**Irak ile Dış Ticaret (BM Kararları Çerçevesinde)**, 1996

_____**Mısır Ülke Etüdü**, 1997-13

_____**Nijerya Ülke Etüdü**, İstanbul 1997

_____**Tunus Ülke Etüdü**, İstanbul 1997

_____**Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul 1998/74

_____**Ürdün Ülke Etüdü**, İstanbul 1997

Mısır Ülke Raporu, OAİB (Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri) İhracat Bülteni, Sayı: 39-40, 1997

T.C. Bahreyn Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Bahreyn Ülke Raporu**, Temmuz 1996

T.C. Bağdat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Irak Bilgi Notu**, Bağdat 1997

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, 1961-1962

T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, **Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994

T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Değerlendirme Raporu**, Aralık 1993

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Cezayir Ticaret Müsteşarlığı, **Cezayir Ülke Raporu**, 1996

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Amman Ticaret Müşavirliği, **Ürdün Ülke Raporu-1995**

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Kahire Ticaret Müşavirliği, **Mısır Ülke Raporu-1996**

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Trablus Ticaret Müşavirliği, **Yıllık Ekonomik Rapor**, 1995

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış**, Ankara 1997

T.C. Başbakanlık Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri Başbakan Başmüşavirliği Faaliyet Raporu, Ankara 1996

T.C. Cezayir Büyükelçiliği Ekonomi Müşavirliği, **Cezayir-Ülke Raporu**, 1989; **Cezayir Ülke Raporu**, 1993

T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ateşeliği, **Suudi Arabistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ticari İlişkiler**, Aralık 1996

_____ **Suudi Arabistan'ın Tekstil ve Dokumacılık Mamülleri İthalatı ve _Türkiye'nin Payı**, 1996

TİKA, **Arnavutluk Ülke Raporu**, Ankara 1995

_____ **Arnavutluk Ülke Raporu**, Ankara 1996

_____ **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara 1996

_____ **Kazakistan Ülke Raporu**, Ankara 1996

_____ **Kırgızistan Ülke Raporu**, Ankara 1996

_____ **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara 1996

Resmi dökümanlar

(EİT) Türkiye-İran-Pakistan Müşterek Ticaret Odası Kurmak Üzere TOBB, İran Ticaret, Sanayi ve Madenler Odası ve Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu Arasındaki Mutabakat Zaptı, 4 Nisan 1990, İstanbul

D-8 Sekreteryası, **D-8 İşbirliği Örgütü Hakkında Not**, Beşiktaş 11 Aralık 1997

DEİK , **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Raporu**, 1994

_____ **Cezayir Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, 1994

_____ **Tacikistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, Temmuz 1997

_____ **Türk-Mısır İş Konseyi 1. Ortak Toplantısı Bilgi Notu**, 4-7 Nisan 1993/Kahire

_____ **Türk-Mısır İş Konseyi 1. Ortak Toplantısı**, 4-7 Nisan 1993, Kahire

_____ **Türkiye ile Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri**, sh. 2, 1994

_____ **Türkiye-Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1994

_____ **Türkiye-Cezayir Ticari ve Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1994

_____ **Türkiye-Endonezya Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1990

_____ **Türkiye-Endonezya Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu**, 1993

_____ **İslam Kalkınma Bankası Hakkında Bilgi Notu**, 1995

DPT Müsteşarlığı, **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu**, Şubat 1995

DPT, **1980 Proğramı**, Ankara 1980

_____**Değerlendirme Raporu**, Nisan 1994

_____ **ECO Teknik Komite Faaliyetleri Konusundaki Değerlendirme Toplantıları İçin Hazırlanan Not**, 1997

_____ **Foreign Investment Regulation and Application Form**, Ankara 1989

_____ Madencilik Özel İhtisas Komisyonu, **Petrol-Doğalgaz**, Ankara 1996

_____ **Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti,** Ekim 1996

_____ **Yabancı Sermaye Raporu (1983-1986),** Ankara 1987

_____ **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000),** Ankara 1995

_____ **İhtisas Raporu,** 1994

_____ **İslam Konferansı Teşkilatı ve İSEDAK Hakkında Not,** Ankara 1989

_____ **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu,** Aralık 1993

_____ **İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu,** Şubat 1995

DSİ- Etüd ve Plan Daire Başkanlığı, **Fırat ve Dicle Nehirleri ile İlgili Türkiye-Suriye-Irak Arasındaki Sorunlar,** 1984

DTM, **30 Ekim-1 Kasım 1994 Ortadoğu Ekonomik Zirvesi Bilgi Notu,** Ankara 1995

DTM, **II. Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ekonomik Zirvesi Değerlendirme Raporu,** Ankara 1995

DTM, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış,** Ankara 1997

DTM, Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Dairesi (YDMHD), **Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Raporu,** 1998

DTM-YDMHD, **Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri Raporu,** 1997

DİE, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik,** Kısım 2, 1961; Seri 2, 1962; Seri 2, 1963; Seri 2, 1965; Seri 1, 1965-1966; Özel Ticaret, 1965-1966; Seri 1, 1967-1968; Seri 1, 1969; Seri 1, 1970-1971; Seri 1, 1972-1973; Seri 1, 1974-1975; Seri 1, 1976-1977; Seri 1, 1978; Seri 1, 1979

DİE, **Dış Ticaret İstatistikleri,** 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997

DİE, **Türkiye ve Dünya Dış Ticareti (1950-1993)** Ankara 1996

Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış,** Ankara 1997

Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Sayı: 7, Nisan 1965; Sayı: 16, Ocak 1966; Sayı: 38, Kasım 1967; Sayı: 59, Ağustos 1969; Sayı: 60, Eylül 1969; Sayı: 66, Mart 1970;

Sayı: 75, Aralık 1970

Dışişleri Bakanlığı Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı, **Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına Yönelik Faaliyetler**, Temmuz 1997

HDTM, **Dış Ticaret Kıymetleri**, 1989

İUM, **Dış Ticaret Yıllık İstatistik**, Kısım 2, 1949; Kısım 2, 1951; Kısım 2, 1952; Kısım 2, 1953; Kısım 2, 1957; Kısım 2, 1958, Kısım 2, 1959; Kısım 2, 1960; Kısım 2, 1961; Kısım 2, 1962; Seri 2, 1963; Seri 2, 1964

İUM, **Haricî Ticaret Yıllık İstatistik**, 1930, 1939; Kısım 2, 1949

İUM, **İstatistik Yıllığı**, C. 4, 1930; C. 12, 1940-1941; C. 15, 1942-1945; C. 21, 1953

Report and Resolutions of the Fifth Islamic Conference of Foreign Ministers, Cidde 1974

Report and Resolutions on Political, Legal and Information Affairs Adopted at the Twentieth Islamic Conference of Foreign Ministers, Istanbul, 4-8 August, 1991, No: 34/20-P

SESRTCIC, **Statistical Pocketbook of the OIC Countries-1997**

_____**Statistical Pocketbook of the OIC Countries-1998**

_____**Statistical Yearbook of the OIC Countries-1998**

T.C. Dışişleri Bakanlığı (ÇEGY), **D-8 Çalışma Gruplarının Faaliyetlerine İlişkin Not**, 20 Ocak 1998

_____ Bilgi Notu (ÇEGY), **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)**
_____**Çerçevesindeki Projeler**, 1998

T.C. Dışişleri Bakanlığı (EİGY), **D-8 Tarım Uçağı Projesi Hakkında Not**, 18 Kasım 1997

_____ **Mutasavver D-8 Grubu Hakkında OAGY İçin Bilgi Notu,**
_____ 4 Aralık 1996

_____ **D-8 Girişimi Hakkında TBMM Dışişleri Komisyonu İçin**
_____**Not**, 29 Mayıs 1997

_____ **D-8 Girişimi Hakkında Not**, 8 Ocak 1997

T.C. Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu (KEGY), **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı**

Bilgi Notu, 1998

T.C. Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sınır Aşan Sulan Daire Başkanlığı, **Ortadoğu'da Su Sorunu**, Ankara 1996

T.C. Dışişleri Bakanlığı, **D-8 Girişimi Hakkında Not**, 8 Ekim 1997

T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Ortadoğu Barış Süreci Bilgi Notu**, 1997

T.C. Hükümet Proğramı, 12 Ocak 1978

T.C. Maliye Vekaleti İstatistik ve Tedkik Müdüriyeti, **1225 Senesine Mahsıs Ticaret-i Hariciyye İstatistiki**, İstanbul 1928

T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **İran Ekonomisi ve Türkiye-İran Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, 1996

Türk Eximbank Faaliyet Raporu-1996

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), **Faaliyet Raporu**, 1996

Yayınlar ve özel faaliyet raporları

Arab Banking and Finance Handbook, 1986-1987

Faisal Finans Kurumu, **Faaliyet Raporu**, 1994

Faisal Finans Kurumu, Faizsiz Sistem (Broşür), 1997

PARA, **İslam Kalkınma Bankası**, Haziran 1982

Türk Dünyası İzmir I. İktisat Kongresi Bankacılık, Borsa ve Sigortacılık Komisyon Raporu (26-29 Ağustos 1997)

TÜSİAD, **Görüş**, Eylül 1981

TİKA Avrasya Dosyası, Sayı: 103, Temmuz 1998/2

TİKA Avrasya Dosyası, Sayı: 106, Eylül 1998/1

TİKA Avrasya Dosyası, Sayı: 113, Şubat 1999/1

TİKA, Avrasya Dosyası, Sayı: 101, Haziran 1998/2

TİKA, Avrasya Dosyası, Sayı: 106, Eylül 1998/1

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İnternet adresleri

http://www.dpt.gov.tr/dptweb/teg/

http://www.foreigntrade.gov.tr/EXİMBANK/

http://www.foreigntrade.gov.tr/TİCARET/

http://ydmh.foreigntrade.gov.tr/

http://www.die.gov.tr/TURKISH/

http://www.igeme.org.tr/

http://www.mfa.gov.tr/

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ